

ՀՀ ԳԱՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՊՈՒԼ ԼԵՌԻԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԲԱՐՔԱՆԱՅԻՆ ՀԱՄԱՊԱՏՎԵՐ

ԳԻՐԸ 2

ԿՐԾԱՑԻ ԱՄԲ

ՆՐՆՎԱՆ
ԱՍՏԻՂԿ
2020

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE RA
INSTITUTE OF LANGUAGE AFTER H. ACHARYAN

VIKTOR KATVALYAN

DIALECTAL OVERVIEW
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA

VOLUME 2

REGION OF KOTAYQ

YEREVAN – 2020

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Հ.ԱՃԱՌՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՎԻԿՏՈՐ ԿԱՏՎԱԼՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐ

ԳԻՐՔ 2

ԿՈՏԱՅՔԻ ՄԱՐԶ

ԵՐԵՎԱՆ – 2020

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Հ.Աճառյանի անվան
լեզվի ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ:

Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՆ ԳՊԿ-ի կողմից
տրամադրվող ֆինանսական աջակցությամբ՝ № SCS 15T-6B101
գիտական թեմայի շրջանակներում:

Պատասխանատու խմբագիր
բան. գիտ. թեկնածու Ն.Գ.Հովհաննիսյան

Կատվայան Վ.Լ.

Կ 280 Հայաստանի Հանրապետության բարբառային համապատկեր/
Վ. Լ. Կատվայան.- Եր.: «Ասողիկ» հրատարակչություն,
2020. Գիրք 2: Կոտայքի մարզ.- 492 էջ:

Աշխատության մեջ ընդհանուր գծերով նկարագրվում են Կոտայքի մարզում գործածվող բարբառային միավորները, տրվում են տեղեկություններ բնակչության ծագման, խոսվածքների բարբառային պատկանելության վերաբերյալ, ներկայացվում են մարզի բնակավայրերի բարբառային բնութագրերը: Գիրքը ներառում է նաև բարբառային տառադարձությամբ գրառված խոսքի նմուշներ ու բառացանկ:

Աշխատանքը կարող է կարևոր նյութ տրամադրել հայերենագիտական հետազոտությունների, նպաստել հայ բարբառագիտության, հայոց լեզվի պատմության շատ հարցերի պարզաբանմանը: Այն օգտակար կլինի նաև հայ բանահյուսության, ազգագրության, ժողովրդագրության հարցերով զբաղվող մասնագետներին: Առկա նյութը կարող է օգտագործվել հանրագիտարանային բնույթի աշխատանքներում, ուսումնական դասընթացներում:

ՀՏԴ 81'28
ԳՄԴ 81.51- 02

ISBN 978-9939-50-476-6

© «Ասողիկ» հրատարակչություն, 2020

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

Հայոց լեզուն բազմազան ու հետաքրքրական դրսևորումներ ունի Կոտայքի մարզում, որը կազմավորվել է 1995 թվին իր մեջ ներառելով Արևյանի, Հրազդանի և Նաիրիի նախկին շրջանները: Մարզի տարածքը հայերով բնակեցված է եղել անհիշելի ժամանակներից: Հնում այն ընդգրկված է եղել Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի կազմում: Արշակունիների տիրապետության շրջանում Կոտայքը պատկանել է հայոց արքունիքին: Հետագա դարերում գտնվել է հայկական տարբեր նախարարական տների և իշխանությունների իրավասության ներքո: 17-րդ դարի սկզբներին Շահ-Աբասի իրականացրած բռնագաղթը հայազրկել է նաև Կոտայքի շատ բնակավայրեր: Կոտայքի մարզի ներկայիս բնակիչների նախնիների մի մասը 1828-1830 թթ., 1870-ականներին, 20-րդ դարի առաջին քառորդում ներգաղթել է Արևմտյան Հայաստանի տարբեր գավառներից, Պարսկահայաստանից:

Ներկայումս մարզն ունի 7 քաղաքային և վեց տասնյակից ավելի գյուղական համայնքներ: Դրանցից յուրաքանչյուրը, բնականաբար, ունի լեզվական յուրահատկություններ, որոնք պայմանավորված են տարբեր հանգամանքներով: Ընդհանուր առմամբ, մարզի համայնքները ըստ հաղորդակցման միջոցի կարելի է բաժանել երեք խմբի՝ ա) խոսակցական լեզվով հաղորդակցվող համայնքներ, բ) խառը տիպի խոսվածքով հաղորդակցվող համայնքներ, գ) որևէ բարբառի տարբերակով հաղորդակցվող համայնքներ: Մեկ-երկու բնակավայրում (Նոր Երզնկա, Քանաքեռավան) բնակիչների ծագմամբ տարբեր հատվածերը շարունակում են հաղորդակցվել իրենց մայրենի բարբառներով:

Մարզում հիմնականում հայերենի խոսակցական տարբերակով են հաղորդակցվում մեկուկես տասնյակ բնակավայրերում: Նման բնակավայրեր են քաղաքներից վեցը (Եղվարդից բացի)՝ Արևյանը, Բյուրեղավանը, Ծաղկաձորը, Հրազդանը, Նոր Հաճնը և Չարենցավանը: Գյուղական բնակավայրերից խոսակցական

լեզվով են հաղորդակցվում Արուսյանի տարածաշրջանի Գետարգել, Ջովք, Պտղնի, Նախրիի տարածաշրջանի Ջորավան, Նոր Արտամետ, Նոր Գեղի, Պոռչյան, Քանաքեռավան, Հրազդանի տարածաշրջանի Կարենիս գյուղերի բնակիչները: Նկատելի է, որ բոլոր այս բնակավայրերը բնութագրվում են բնակիչների՝ ըստ ծագման անհամասեռ կազմով: Սրանց մեծ մասը (Չարենցավան, Բյուրեղավան, Նոր Հաճն քաղաքները, Գետարգել, Ջորավան, Նոր Արտամետ, Նոր Գեղի, Պոռչյան, Քանաքեռավան գյուղերը) արդյունաբերական, գյուղատնտեսական կամ գիտաարտադրական նպատակներով հիմնադրվել է խորհրդային տարիներին՝ բնակեցվելով շրջակա բնակավայրերից ու հանրապետության տարբեր շրջաններից եկածներով: Երբեմն էլ տեղի է ունեցել որևէ բնակավայրի հիմքի վրա կամ մեկից ավելի բնակավայրերի միավորումով նոր, ավելի մեծ բնակավայրի ձևավորում (այդ ուղին են անցել Արուսյան, Հրազդան, Ծաղկաձոր քաղաքները, Ջովք, Պտղնի, Կարենիս գյուղերը): այս բնակավայրերի բնակչության կազմը ևս զգալիորեն համալրվել է այլ շրջաններից եկածներով: Ե՛վ մարդկանց տարբեր խոսքային միջավայրերից եկած լինելու հանգամանքը, և՛ բնակչության շրջանում բարբառակիր կայուն հանրության կամ հանրությունների բացակայությունը նպաստել են, որ վերոհիշյալ բնակավայրերում հաղորդակցման միջոց դառնա բոլորի համար ընկալելի և ընդունելի խոսակցական հայերենը¹:

Կոտայքի մարզի երկու տասնյակ բնակավայրերում հաղորդակցման միջոց են խառը խոսվածքներ, որոնք ձևավորվել են բարբառակիր տարբեր հանրությունների՝ բավականին երկար ժամանակ համատեղ ապրելու պայմաններում: Դրանք զուգակցում են բարբառային տարբեր միավորների հատկանիշներ և այդ վիճակով չեն կարող անվերապահորեն վերագրվել բարբառային

¹ Այս բնակավայրերի լեզվական բնութագրերը չենք ներկայացնում՝ նկատի ունենալով դրանցում խոսակցական հայերենի դրսևորման նույնականությունը ըստ հիմնական հատկանիշների և բարբառային տարբերի թույլ արտահայտությունը:

հայտնի այս կամ այն միավորին: Խառը տիպի խոսվածքներ ավելի շատ գործածվում են Արուսյանի տարածաշրջանում (նման խոսվածքներ ունեն Բալահովիտ, Գեղաղիր, Գեղաշեն, Ջառ, Ջովաշեն, Էլար, Կաթնաղբյուր, Կամարիս, Կապուտան, Հացավան, Նոր Գյուղ, Ողջաբերդ, Սևաբերդ բնակավայրերը): Նախրիի տարածաշրջանում այդ տիպի խոսվածքներ ունեն Արգել, Գետամեջ, Թեղենիք, Մարալանջ, Քարաշամբ բնակավայրերը, Հրազդանի տարածաշրջանում՝ Բջնի և Ֆանտան գյուղերը: Բոլոր բնակավայրերի բնակիչների նախնիները տարբեր ժամանակներում (1828-1830 թթ., 1870-ականներ, 1915-1920 թթ.) ներգաղթել են Արևմտյան Հայաստանի գավառներից և Պարսկահայաստանից: Հատկանշական է, որ խառը տիպի խոսվածքներում հիմնականում զուգորդվում են Արարատյան բարբառի և որևէ այլ բարբառի կամ բարբառների (առավելաբար՝ Մշո, ապա նաև Խոյ-Մարաղայի, Վանի, Բայազետի, Դիաղինի բարբառների, նաև Թավրիզի խոսվածքի) հատկանիշներ:

Հայերենի բարբառների տարբեր խոսվածքներով հաղորդակցվում են Կոտայքի մարզի շուրջ երեք տասնյակ բնակավայրերում (ներառյալ քաղաքների թաղամասեր, խոշորացված համայնքների մեջ ներառված գյուղեր): Մշո բարբառի տարբերակներով են հաղորդակցվում Հրազդանի տարածաշրջանի Աղավնաձոր, Մարմարիկ և Սոլակ, Նախրիի տարածաշրջանի Բուժական, Քասախ գյուղերի բնակիչները, նաև Նոր Երզնկա գյուղի բնակիչների մի մասը: Բայազետի բարբառի խոսվածքներով են հաղորդակցվում Արուսյանի տարածաշրջանի Ակունք, Գեղարդ, Գողթ, Կոտայք, Հատիս գյուղերում: Խոյ-Մարաղայի բարբառով են հաղորդակցվում Արուսյանի տարածաշրջանի Արամուս, Ջորաղբյուր, Մայակովսկի և Նախրիի տարածաշրջանի Ջովունի գյուղերում: Վանի բարբառի տարբերակներ Կոտայքի մարզում գործածվում են Հրազդանի տարածաշրջանում՝ Լեռնանիստ գյուղում, Հրազդան քաղաքի Կաքավաձոր, Ջրառատ և Վանատուր թաղամասերում: Մարզում Արարատյան բարբառը գործածվում է Արուսյանի տարածաշրջանի Առինջ և Ջրվեժ գյուղերում, Նախրիի տա-

րածաշրջանի Եղվարդ քաղաքում: Հրազդանի տարածաշրջանի Ալափարս, Արգական, Քաղսի գյուղերում և Արուսիանի տարածաշրջանի Գառնի գյուղում գործածվում է Մակուի խոսվածքը, Հրազդանի տարածաշրջանի Մեղրաձոր, Նաիրիի տարածաշրջանի Արագյուղ և Մրգաշեն գյուղերում հաղորդակցվում են Արծափի խոսվածքով: Նոր Երզնկա և Քանաքեռական գյուղերում կան ընտանիքներ, որոնք հաղորդակցվում են Կարնո բարբառով:

Ինչպես Հայաստանի Հանրապետության այլ տարածաշրջաններում, Կոտայքի մարզում ևս կենդանի գործածական լեզուն ենթարկվում է երբեմն աննկատելի, բայց շարունակական տեղաշարժերի, փոփոխությունների: Լեզվում տեղի ունեցած և տեղի ունեցող գործընթացները դիտարկելու, զարգացման միտումները և ընթացքը վերլուծելու համար կարևոր է խոսքի պարբերական հետազոտությունը: Կոտայքի մարզի մի շարք բնակավայրերի խոսվածքների բարբառային հատկանիշների արձանագրման ուղղությամբ անցյալ դարի վերջին քառորդում զգալի աշխատանք են կատարել Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի բարբառագիտության բաժնի աշխատակիցները՝ Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրով կատարելով անհրաժեշտ գրանցումներ²: Մարզի որոշ բնակավայրերի (Առինջ, Ջրվեժ, Կաթնաղբյուր, Պտղնի, Ակունք, Կոտայք, Գառնի, Գեղաշեն, Էլար, Ջառ, Բալահովիտ, Բջնի, Արգական, Ալափարս, Եղվարդ) խոսվածքներին անդրադարձել է Ռ. Մարկոսյանը՝ դրանք դիտարկելով Արարատյան բարբառի շրջանակում³: Մեր նախաձեռնած «Հայաստանի Հանրապետության բարբառային համապատկեր» համալիր ծրագրով 2016-2018 թթ. ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի աշխատակիցներ Հ. Խաչատրյանի, Ժ. Միքայելյանի և Գ. Մկրտչյանի հետ ՀՀ ԿԳՆ գիտության պետական կոմիտեի ֆինանսական աջակ-

² Այս աշխատանքում մենք անհրաժեշտության դեպքում նյութ ենք քաղել նաև այդ գրանցումներից:

³ Տե՛ս Ռ. Մարկոսյան, Արարատյան բարբառը, Ե., 1989, 390 էջ:

ցությամբ դաշտային աշխատանքներ ենք կատարել Կոտայքի մարզի բնակավայրերում՝ տեսաձայնագրմամբ և հարցումներով գրանցելով բարբառային և բանահյուսական անհրաժեշտ նյութեր, որոնք այնուհետև մշակվել են ու ենթարկվել գիտական վերլուծության: Ձեռք բերված տվյալների համադրումով ձևավորվել են Կոտայքի մարզի բնակավայրերի լեզվական բնութագրերը՝ համալրված բարբառային և բանահյուսական նյութերով, ժողովրդագրական տեղեկություններով, փաստական տվյալներով: Միաժամանակ ձևավորվել է մարզում գործածվող բարբառների և բարբառային հատկանիշների տարածման պատկերը, կատարվել են բարբառագիտական դիտարկումներ: Հետազոտությունների արդյունքները ներկայացվել են մի շարք հրապարակումներում⁴:

⁴ Վ. Կատվայան, Բարբառային հայերենի դրսևորումները ՀՀ Կոտայքի մարզի Արուսիանի տարածաշրջանում, Գիտական հոդվածների ժողովածու, Ե., 2017, էջ 209-227, Վ. Կատվայան, Վանի բարբառի դրսևորումներ ՀՀ Կոտայքի մարզում, Հայ լեզվաբանության 11-րդ միջազգային գիտաժողովի հիմնադրույթների ժողովածու, Ե., 2017, էջ 70-71, Վ. Կատվայան, Խառը տիպի խոսվածքները Կոտայքի մարզում, «Ջահուկյանական ընթերցումներ» գիտական հոդվածների ժողովածու, Ե., 2020, էջ 88-99, Հ. Խաչատրյան, Աղբ և աղբակոնց հասկացությունների բառային դրսևորումները բարբառային հայերենում, «Ջահուկյանական ընթերցումներ» գիտական հոդվածների ժողովածու, Ե., 2016, էջ 84-94, Հ. Խաչատրյան, Սենյակ հասկացության բառանունները բարբառային հայերենում, Գիտական հոդվածների ժողովածու, Ե., 2017, էջ 170-180, Հ. Խաչատրյան, Տան բաղկացուցիչ մասերի անվանումները բարբառային հայերենում, «Ջահուկյանական ընթերցումներ» միջազգային գիտաժողովի գեկուցումների ժողովածու, Ե., 2017, էջ 144-159, Ժ. Միքայելյան, Աճառյանի օրենքի գործառնությունը Արուսիանի տարածաշրջանի (Կոտայքի մարզ) մի քանի խոսվածքներում, Գիտական հոդվածների ժողովածու, 2016, էջ 217-229, Ժ. Միքայելյան, Կոտայքի մարզի մի քանի գյուղերի խոսվածքների հնչյունական համակարգերը, Գիտական հոդվածների ժողովածու, Ե., 2017, էջ 256-270, Ժ. Միքայելյան, Կոտայքի մարզի Առինջ, Ակունք, Գեղաշեն, Բալահովիտ գյուղերի խոսվածքների հնչյունական համակարգերի նկարագիրը, «Ջահուկյանական ընթերցումներ» գիտական հոդվածների ժողովածու, Ե., 2018, էջ 207-217, Գ. Մկրտչյան, Մշո բարբառի տարածման սահմանները ՀՀ Կոտայքի մարզում, «Ջահուկյանական ընթերցումներ» գիտական հոդվածների ժողովածու, Ե., 2016, էջ 151-158, Գ. Մկրտչյան, Կոտայքի մարզի խոսվածքների հանրալեզվաբանական քննություն, «Ջահուկյանական ընթեր-

Կոտայքի մարզի բնակավայրերի լեզվավիճակը համակողմանիորեն ներկայացնելու նպատակով սույն աշխատության առաջին մասում բերում ենք ընդհանուր տեղեկություններ մարզում գործածվող Վանի, Խոյ-Մարաղայի բարբառների վերաբերյալ, ներկայացնում տարածաշրջանում ինչպես այդ, այնպես էլ Մշո, Բայազետի, Արարատյան բարբառների և Մակուի ու Արծափի խոսվածքների դրսևորումների առանձնահատկությունները⁵, ինչպես նաև բնութագրում և քննում ենք խառը տիպի խոսվածքները:

Գրքի երկրորդ մասում այբբենական կարգով ներկայացված են մարզի բնակավայրերը՝ բարբառային բնութագրերով: Մեր ընտրած լեզվական հատկանիշների շրջանակում դրանք արտացոլում են դաշտային աշխատանքների ընթացքում դիտարկված իրողությունները, որոնք կարող են օգտագործվել բարբառագիտական հետազոտումնասիրություններում:

Գրքի երրորդ մասը ընդգրկում է գիտական տառադարձությամբ բերված բարբառային խոսքի նմուշներ: Աշխատությունը եզրափակվում է Կոտայքի մարզի խոսվածքներում մեր արձանագրած բարբառային բառերի ցանկով:

Խորին երախտագիտությամբ ցանկանում ենք հիշատակել բարբառախոսների և դաշտային աշխատանքների ընթացքում մեզ սիրահոծար աջակցած անձանց անունները. **Աբովյանի** տարածաշրջանից՝ Լիա Մուրադյան, Լաուրա Կարապետյան (Աբովյան քաղաքի Էլար թաղամաս), Աշոտ Մնացականյան (գ. Ակունք),

ցումներ» միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու, Ե., 2017, էջ 286-300, **Գ. Սկրտչյան**, Մշո և Կարնո բարբառների տիպաբանությունը (ընդհանրություններ և տարբերություններ), ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, Գիտական աշխատություններ, XX, 2017, էջ 80-88:

⁵ Մշո, Բայազետի բարբառների, Մակուի և Արծափի խոսվածքների ընդհանուր բնութագրերը բերված են սույն համալիր ծրագրի առաջին հատորում (տե՛ս **Վ. Կատվայան**, Հայաստանի Հանրապետության բարբառային համապատկեր, Գիրք 1, Գեղարքունիքի մարզ, Ե., 2018), Արարատյան բարբառի ընդհանուր բնութագիրը կտրվի համապատասխան հատորում:

Քնարիկ Հունանյան, Գեղամ Հունանյան, Մպարտակ Նազարյան (գ. Արամուս), Երջանիկ Հայրապետյան, Նորիկ Սմբատյան, Մարջիկ Եփրեմյան (գ. Գառնի), Ռոզիկ Եղիազարյան (գ. Գեղադիր), Լենա Առաքելյան (գ. Գեղաշեն), Գուրգեն Մարգսյան (գ. Գեղարդ), Ամբիկ Ղարիբյան, Հայաստան Խաչատրյան, Վոլոդյա Խաչատրյան, Ոստան Խաչատրյան (գ. Գոդթ), Արմեն Սաֆարյան (գ. Զառ), Էմմա Մելքոնյան (գ. Զովաշեն), Անգին Առաքելյան (գ. Զովք), Մարգիս Գևորգյան, Սմբատ Գևորգյան (գ. Կաթնաղբյուր), Մակիտոն Աբելյան, Արթուր Աբելյան, Մնացական Խաչատրյան (գ. Կամարիս), Սերոբ Բարսեղյան (գ. Կապուտան), Հենրիկ Շահբազյան, Եգոր Մանուկյան, Պապին Վարդանյան (գ. Կոտայք), Գեղեցիկ Սահակյան (գ. Հատիս), Միշա Ղազարյան (գ. Մայակովսկի), Ալետա Արշակյան (գ. Նոր Գյուղ), Հայկուշ Հարությունյան (գ. Ողջաբերդ), Աշոտ Գրիգորյան, Վահան Ծառուկյան (գ. Սևաբերդ), **Հրազդանի** տարածաշրջանից՝ Արաքսի Ենգիբարյան (գ. Ալափարս), Արաքսյա Մխիթարյան, Զինա Մխիթարյան (գ. Աղավնաձոր), Վազգեն Նիկողոսյան, Ռոբերտ Թադևոսյան (գ. Արզական), Ռիմա Սահակյան (գ. Բջնի), Անժելա Ղարիբյան, Վարդուշ Մանուկյան, Գոհար Մկրտչյան (գ. Լեռնանիստ), Օլյա Հարությունյան, Վազգանուշ Սահակյան (Հրազդան քաղաքի Կաքավաձոր թաղամաս), Սեդա Տոնոյան, Արուս Տոնոյան (գ. Մարմարիկ), Մարիբել Մանասյան, Հերմինե Մանասյան, Անահիտ Խաչատրյան (գ. Մեղրաձոր), Ռոզա Այվազյան (Հրազդան քաղաքի Զրառատ թաղամաս), Փոփոլ Դանիելյան (գ. Մուլակ), Մանվել Ռաֆայելյան (Հրազդան քաղաքի Վանատուր թաղամաս), Միրուշ Գրիգորյան (գ. Քաղսի), **Նախրիի** տարածաշրջանից՝ Ռիմա Մնացականյան, Թառլան Մնացականյան (գ. Արագյուղ), Ադոլֆ Երվանդյան (գ. Արգել), Սեդրակ Երիցյան (գ. Բուժական), Արաքսյա Մինասյան (գ. Գետամեջ), Ռոզա Հարությունյան (ք. Եղվարդ), Լուսիկ Մինոնյան (գ. Զովունի), Միրանուշ Մուրադյան (գ. Թեղենիք), Նինել Մուրադյան (գ. Մրգաշեն), Սամվել Խուրշուդյան (գ. Նոր Գեղի), Այվազ Համբարձումյան, Ավագ Ոսկանյան և իր կինը (Նոր Երզնկա),

Արուս Գրիգորյան (գ. Սարալանջ), Հավլետ Սողոմոնյան, Կարեն (գ. Քանաքեռավան), Զվեղ Գրիգորյան (գ. Քարաշամբ):

ՄԱՍ 1

ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԸ ԿՈՏԱՅՔԻ
ՄԱՐԶՈՒՄ

ԳԼՈՒԽ 1.1.

ՎԱՆԻ ԲԱՐԲԱՌԸ ԵՎ ՆՐԱ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ԿՈՏԱՅՔԻ
ՄԱՐԶՈՒՄԱ. Ընդհանուր տեղեկություններ Վանի բարբառի
վերաբերյալ

Վանի բարբառը պատկանում է հայ բարբառների Կը ճյուղին, ունի երկաստիճան ձայնեղագուրկ բաղաձայնական համակարգ (պ, կ, տ, ծ, ճ – փ, ք, թ, ց, չ), ընդգրկված է արևմտյան իսրայելցության Վանի կամ հարավային միջբարբառախմբում (Դիադինի բարբառի հետ):

Ն. Աճառյանի վկայությամբ՝ այս բարբառը եղեռնից առաջ ընդգրկում էր Վանա լճի ողջ արևելյան եզրերը՝ կենտրոն ունենալով Վան քաղաքը շրջակա բազմաթիվ հայ գյուղերով, և տարածվելով հյուսիսում մինչև Դիադին, հարավում՝ մինչև Մոկս, Ոզմի, Շատախ, արևելքում՝ մինչև Պարսկաստանի սահմանը, իսկ արևմուտքում՝ մինչև Մշո բարբառի տարածման սահմանները⁶: Եղեռնը հայաթափեց հիշյալ բոլոր տարածքները, փրկված հայ

⁶ Տե՛ս Ն. Աճառյան, Հայ բարբառագիտություն, Մոսկվա – Նոր-Նախիջևան, 1911, էջ 140, Ն. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, մաս 2, Ե., 2013, էջ 339:

բնակչության զգալի մասը ապաստան գտավ Արևելյան Հայաստանում, աշխարհի գանազան անկյուններում⁷:

20-րդ դարի երկրորդ կեսից սկսած՝ հայ բարբառագետները արձանագրել են հայրենագրկված արևմտյան որոշ բարբառային միավորների առկայությունը Հայաստանում և նրա սահմաններից դուրս⁸, սակայն Վանի բարբառի գործառության մասին որևէ վկայություն չի բերվել⁹, ավելին՝ ըստ Ա. Գրիգորյանի՝ «Վանի բարբառը մեր *անցյալի* խոշոր բարբառներից մեկն է *եղեղ*»¹⁰ (ընդգծումը մերն է՝ Վ.Կ.)¹¹: Այնուամենայնիվ, ներկայում ունենք փաստեր, որոնք վկայում են Վանի բարբառի դրսևորումների կենդանի գործառություն Կոտայքի մարզի Հրազդանի տարածաշրջանում¹²:

Վանի բարբառը, ըստ Հ. Աճառյանի, հայերենի հարավային սահմանագիծն է, որից հետո քրդախոս ու արաբախոս հայերն են¹³: Լեզվաբանը փաստում է, որ այն «թեև ունի բավական շատ շեղումներ գրաբարի բառաձևերի համեմատությամբ, բայց դրանք

⁷ Տե՛ս Թ. Հակոբյան, Պատմական Հայաստանի քաղաքները, Ե., 1987, էջ 238:
⁸ Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, մաս 2, Ե., 2013, էջ 337, 338, Ա. Ղարիբյան, Հայ բարբառագիտություն, Ե., 1953, էջ 407, Ա. Գրիգորյան, Հայ բարբառագիտության դասընթաց, Ե., 1957, էջ 333, 363, 388-389:
⁹ Տե՛ս Աճառյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 339, Հ. Աճառյան, Քննություն Վանի բարբառի, Ե., 1952, էջ 12, Ա. Ղարիբյան, նշվ. աշխ., էջ 384:
¹⁰ Տե՛ս Ա. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 314:
¹¹ Մենք ևս միտք ենք հայտնել, որ «Ներկայումս Վանի բարբառը որևէ բնակավայրում ընդհանուր հաղորդակցման միջոց չէ» (տե՛ս Վ. Կատվալյան, Բայազետի բարբառը և նրա լեզվական առնչությունները շրջակա բարբառների հետ, Ե., 2016, էջ 50):
¹² Հայաստանի Հանրապետության Կոտայքի մարզում 2017 թ. ընթացքում բարբառագիտական հետազոտություններ կատարելիս ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի բարբառագետների խումբը արձանագրեց Վանի բարբառի հիմնական հատկանիշներն ունեցող խոսվածքների գործածություն Լեռնանիստ գյուղում և Հրազդան քաղաքի Կաթավաձոր, Ջրատատ և Վանատուր թաղամասերում: Բոլոր բնակավայրերի բնակիչներն էլ վկայում են, որ իրենց նախնիները գաղթել են Վանի տարածաշրջանից, նաև հարևան բնակավայրերից, այլ վայրերից:
¹³ Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, մաս 2, էջ 339:

չափազանց այլափոխված չեն և սակավ վարժությամբ կարող են հասկանալի դառնալ բոլորին»¹⁴: Վանի բարբառը համեմատելով շրջակա բարբառների հետ՝ Աճառյանը նկատում է, որ այն Մշո բարբառից տարբերվում է նրանով, որ գուրկ է շնչելո ձայնեղներից, գրաբարի ձայնեղների դիմաց ունի խուլեր, *հ*-ի դիմաց ունի *խ* և չի պահպանել հայցականի *զ* նախդիրը: Վանի և Մշո բարբառները նման են *ե*, *ռ*-ի երկբարբառային արտասանությամբ: Ըստ Աճառյանի՝ Վանի բարբառը իր արևելյան սահմանակիցների՝ Ուրմիայի, Սալմաստի և Խոյի հետ նմանություն ունի «*հ*»/ս ձայնավորությամբ, թրթռունների խլացումով և *էօ*, *խ* ձայներով»¹⁵, սակայն նրանցից տարբերվում է բայերի խոնարհման ձևով¹⁶: Փաստելով Արարատյան բարբառի հետ Վանի նմանությունը բացառականի *ից* մասնիկով և շնչավորների դեպքում սեռի խնդրի ինչպես հայցականով, այնպես էլ տրականով արտահայտությամբ՝ Աճառյանը նշում է, որ այդպիսով «Վանի բարբառը գտնվում է «արևելյան և արևմտյան» կոչված բարբառների միջև»¹⁷: Աճառյանը Վանի բարբառի ենթաբարբառներ է համարում Դիաղիը, Մոկքը և Ոզմին, բայց և հավելում է, որ «Ենթաբարբառների սահմանը միշտ խախտու է. այս հարցի որոշման մեջ ես նկատի եմ առել նաև շրջանի մեծությունը կամ կարևորությունը: Այժմ ուրիշները Մոկք և Ոզմի առանձին բարբառ են ուզում հաշվել»¹⁸: Վանի բարբառի վերաբերյալ Ա. Ղարիբյանը գրում է, որ այն ձայնավորներով հարուստ բարբառներից է, իսկ բաղաձայնական համակարգով պատկանում է արևելյան խմբին, «այսինքն՝ ենթարկվում է առաջին տեղաշարժի. ձայնեղները վերածվում են խուլերի, որով ստացվում է երկաստիճան ձայնեղագուրկ սիստեմ»¹⁹: Ըստ Ղարիբյանի՝ *հ*-ի դիմաց *խ* ունենալու հատկությունը, «որ ունեն Վանի բարբառը և

¹⁴ Հ. Աճառյան, Քննություն Վանի բարբառի, էջ 13:
¹⁵ Նշվ. աշխ., էջ 12:
¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում:
¹⁷ Նշվ. աշխ., էջ 13:
¹⁸ Նույն տեղում:
¹⁹ Ա. Ղարիբյան, նշվ. աշխ., էջ 384:

նրա մոտիկ գտնվող բարբառները, ... Վանի բարբառը ժառանգած պիտի լինի բիայնական լեզվից»²⁰: Ընդհանուր գծերով անդրադառնալով Վանի բարբառի անվանական և բայական հատկանիշներին՝ Ա. Ղարիբյանը կարծիք է հայտնում, որ հարակատար դերբայի բարբառում դրսևորվող *ած* և *ուկ* վերջավորություններից վերջինը Մշո բարբառից յուրացրած ձև է²¹: Լեզվաբանը Վանի բարբառի ենթաբարբառներ չի առանձնացնում. ինչպես Դիադինի, այնպես էլ Ոզմիի և Մոկքի խոսվածքները համարում է առանձին բարբառներ²²: Վանի բարբառին որոշ չափով ավելի հանգամանորեն անդրադառնում է Ա. Գրիգորյանը²³, որի կարծիքով՝ բարբառն ունի մեկ՝ Տիատիևի ենթաբարբառ²⁴, չունի երկբարբառներ՝ բացի *ii*-ն²⁵ և այլն: Այս բարբառի ամբողջական գիտական նկարագրությունը, ինչ խոսք, ներկայացնում է Հ. Աճառյանի «Քննություն Վանի բարբառի» աշխատությունը²⁶: Գ. Ջահուկյանը արևմտյան խմբակցության Վանի կամ հարավային միջբարբառախմբի Վանի բարբառի շրջանակներում ներառել է Մոկսը, Շատախը, Բաստը, Ոզմը և Վանը²⁷: Վանից բացի՝ առանձին ուսումնասիրության ենթարկվել են Շատախը²⁸ և Մոկսը²⁹: Վերջինիս նվիրված ուսումնասիրության մեջ հեղինակը դիտարկել է նաև Մոկսի և հարևան շրջանների բարբառային առնչությունները և հանգել այն եզրակացության, որ «Մոկսին

²⁰ Նշվ. աշխ., էջ 384-385:

²¹ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 387:

²² Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 93, 383:

²³ Տե՛ս Ա. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 314-332:

²⁴ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 314:

²⁵ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 316:

²⁶ Հ. Աճառյան, Քննություն Վանի բարբառի, Ե., 1952:

²⁷ Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, Հայ բարբառագիտության ներածություն, էջ 134-135:

²⁸ Մ. Մուրադյան, Շատախի բարբառը, Ե., 1962:

²⁹ Մ. Մուրադյան, Ուրվագիծ Մոկսի բարբառի (Հայերենի բարբառագիտական ատլաս, 1982, էջ 108-183):

ամենից ավելի մոտ են Ոզմին ու Շատախը, այնուհետև՝ Վանը»³⁰: Վանի և շրջակա խոսվածքների հնչյունական համակարգի որոշ առանձնահատկությունների քննությանն է նվիրված Ժ. Միքայելյանի «Վասպուրականի խոսվածքների քմային ձայնավորները (համաժամանակյա և տարաժամանակյա քննություն)» ուսումնասիրությունը³¹, որում հեղինակը հանգամանորեն անդրադառնում է նաև «Աճառյանի օրենքին» և փորձում յուրովի մեկնաբանել այն³²: Վանի բարբառի առնչությունները Բայազետի բարբառի հետ քննության է ենթարկել տողերիս հեղինակը³³: Ինչպես ներկայացնում է Հ. Աճառյանը, Վանի բարբառով տարբեր ժամանակներում հրապարակվել է զգալի գրականություն³⁴:

Վանի բարբառն ունի ինը ձայնավոր՝ *ա, ü, է, ը, ի, օ, ö, ու, իւ*³⁵: Ըստ Աճառյանի՝ Վանի բարբառի *ա*-ն շեշտակիր վանկում արտասանվում է փակ ձևով, ներկայացնում է հայերենի *ա* և *օ* ձայնավորների միջին աստիճանը³⁶: Ինչ վերաբերում է *ü*-ին, ապա Վանի բարբառում դրա գործածության վերաբերյալ Աճառյանը դիտարկել է օրինաչափություն, որը ձևակերպել է այսպես. «Վանի բարբառում *ա* ձայնավորը, գտնվելով գրաբարի թրթռուն պայթյանից առաջացած խուլի մոտ, դառնում է *ü*, իսկ խուլից առաջացած խուլի մոտ մնում է *ա*»³⁷ (բաժանել>պլմնել, գազան>կւնգան, դանակ>տանակ, ձագ>ծւնք, ջարդել>ճւրտել): Ըստ Աճառյանի օրենքի՝ համանման դիրքում հանդես են գալիս քմայնացած այլ

³⁰ Նշվ. աշխ., էջ 178:

³¹ Ժ. Միքայելյան, Վասպուրականի խոսվածքների քմային ձայնավորները (համաժամանակյա և տարաժամանակյա քննություն), Ե., 2009:

³² Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 62-69:

³³ Տե՛ս Վ. Կատվայան, Բայազետի բարբառը և նրա լեզվական առնչությունները շրջակա բարբառների հետ, Ե., 2016:

³⁴ Տե՛ս Հ. Աճառյան, Քննություն Վանի բարբառի, Ե., 1952, էջ 7-11:

³⁵ Վանի բարբառի ընդհանուր բնութագիրը ներկայացնում ենք հիմնականում ըստ Հ. Աճառյանի «Քննություն Վանի բարբառի» աշխատության:

³⁶ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 14:

³⁷ Նշվ. աշխ., էջ 20:

հնչյուններ *ևս` ու` (սծ)* (բողկ>պոխկ, գող>կոող, ջոջ>ճոջ), *օ* (բովել>պօվել, գովել>կօվալ, դողալ>տօղալ, ջոկ>ճօկ), *իւ* (բուրդ>պիւրթ, գունդ>կիւնդ, դուր>տիւր, ձուկն>ծիւկ, ջուր>ճիւր): Բարբառում բառավերջի դիրքում բացառված է *ը*-ն: Այս ձայնավորը չի հանդիպում նաև բառասկզբում: Ինչպես նկատել է Ա. Ղարիբյանը, «այդպիսի ձայնավոր ունեցող բառերի մեջ Վանի բարբառը կամ *ը*-ն վերափոխում է *ի*-ի, ինչպես, օրինակ, *ինգեր* – *ընկեր*, *ինգավ* – *ընկավ*, և կամ ուղղակի դուրս է գցում, օրինակ *գօգ>ընկույզ*, *ձիկ>ընձիկ*»³⁸: Վանի բարբառի *ե*, *ո* երկբարբառները, ըստ Աճառյանի, «համապատասխանում են մշեցիների և Կարնո գյուղացիների *ե, ո* հնչումներին, բայց սրանց նման ծանր ու դանդաղ չեն, և արտասանվում են շատ ավելի արագ»³⁹, իսկ ու-ն ունի մոտավորապես *իւեօ* արտասանություն, բայց ավելի արագ է և մոտ է ձայնավոր հնչման⁴⁰: Ճիշտ է, երկբարբառները երբեմն դրսևորվում են նաև այլ դիրքերում, բայց կանոնավորապես գործածվում են շեշտակիր վանկերում⁴¹: Հինհայերենյան *ե*, *ո*-ին միավանկ բառերի սկզբում համապատասխանում են *յե*, *վո* կազմություններ (յեգ, յեփ, յեռ, վոխ, վոսփ, վոր): Երկվանկ բառերի սկզբում նույնպես *ո*-ի դիմաց միշտ առկա է *վո* (վոզնիկ, վոչխար, վոճիլ, վոսկի, վորտի), մինչդեռ *ե*-ի դիմաց *յե* առկա է *ո, ո* բաղաձայններից առաջ (յեղինջ, յեղնիկ, յեռալ, յեռսուն), իսկ *ը*-ից առաջ առկա է *է* (էրագ, էրակ, էրկաթ): Բազմավանկ բառերի սկզբում *ե, ո*-ի դիմաց առկա են *է*, *օ* (էրերալ, էրեվալ, էրանեկ, օղօղել, օրօճալ): Առկա են *ո*-ի դիմաց *ու* ձայնավորի և *ե*-ի դիմաց *ի* ձայնավորի

³⁸ Ա. Ղարիբյան, Հայ բարբառագիտություն, էջ 384:

³⁹ Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 15: Ա. Ղարիբյանը նկատում է, որ երկբարբառային *ե, ո* ձայնավորներ ունեցել է նաև գրաբարը, իսկ Վանի բարբառը այդ ձայնավորները ծառանգած պիտի լինի իր նախորդ փայնական լեզվից (տե՛ս Ա. Ղարիբյան, նշվ. աշխ., էջ 384):

⁴⁰ Տե՛ս Հ. Աճառյան, նույն տեղում:

⁴¹ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 31-32, 38-42:

գործածության դեպքեր (կուտոշ, կուրիս, կուրկոտ, փուղոց, ուսկոռ, իրես, իրեթ՛, իրիկուն, պիրել, ծիփել, տիսնալ):

Գրաբարյան երկբարբառների դիմաց բարբառն ունի պարզ ձայնավորներ կամ երկբարբառակերպ հնչյուններ, ինչպես՝ *էձ*, *էն*, *կէլ*, *ախպեր*, *լէրթ*, *կորեկ*, *անլիր*, *ծիւն*, *արուն*, *շուղ*, *խարիր*, *կէղ*, *պոթ*, *լոս*, *քոթ*, *ճկոթ*, *ուր* (իւր), *ուրանք* (իւրեանք) և այլն: Բառավերջի *ա*-ն որևէ մասնիկից առաջ դառնում է *է* (տղէն, փեսէն, ակոթէ՛, շուշփէ՛ք), *աւ*-ից առաջացած *օ*-ն չի շփոթվում *ո* (երկբարբառային) հնչման հետ:

Վանի բարբառում գործառում են 34 բաղաձայններ (բ, պ, փ, գ, զ, կ, կ', ք, ք', դ, տ, թ, ձ, ծ, ց, ջ, ճ, չ, վ, ֆ, զ, ս, ժ, շ, դ, խ, հ', հ, մ, ն, լ, բ, ո, յ): Բարբառը բնութագրվում է բաղաձայնական երկաստիճան համակարգով և *զ*, *կ*, *ք*, *հ*' քմայնացած բաղաձայնների առկայությամբ: Հետաքրքրական է, որ դրանցից վերջինը, ինչպես վկայում է Հ. Աճառյանը⁴², ավելի հաճախ հնչում է *յ*, որովհետև վանեցիները արդեն դժվարանում են այն արտասանել: *Բ*, *գ*, *դ*, *ձ*, *ջ* ձայնեղ բաղաձայններ բառասկզբում հանդիպում են միայն թուրքերենից և արևելյան այլ լեզուներից փոխառված բառերում (բնխտ, բնշ, գննգ, դննմն), իսկ բառամիջում ու բառավերջում՝ ոնգային ձայնորդներից հետո (պնմբնկ, թիւմբ, մննգննդ, յեղունգ, անդունդք, խիվանդ, անձրեվ, խընձոր, տանձ, պննջնր, մունջ): Այլ դեպքերում, որպես կանոն, հինհայերենյան *բ*, *գ*, *դ*, *ձ*, *ջ* բաղաձայնների դիմաց առկա են խուլեր (պնմրնկ, պիւսնել, կննկննթ, կնտ, տնննկ, տըտիւմ, ծննխ, ծէն, ճննչ, ճննրտել, պօպիկ, խսպել, արեկննկ, անրտնր, փորձանք, անձին, էձնել, աննձ) կամ շնչեղ խուլեր (պարբել, թննքվոր, էք, պատրուք, պննթ, պիւրթ, աոցկել, վոոց, աչ, մէչ, աոչ): Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց բոլոր դիրքերում առկա է *խ* (խիվանդ, խավնել, պախել, շնախավոր, պննխ, մախ): Բառա-

⁴² Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 15:

սկզբի *դ*-ի դիմաց բարբառն ունի *կ* (կարիբ, կուռուշ, Կնձգնր, Կուկազ): Վանի բարբառն ունի վերջնավանկային շեշտ:

Բարբառում դրսևորվում են թերևս հինհայերենյան շրջանից եկող մի շարք արտաբերական օրինաչափություններ (ինչպես *ո-օ, ե-է* զույգերի, *հ-ի* դիմաց բոլոր դիրքերում *խ-ի*, բառասկզբի *խ-ի* դիմաց *հ-ի* դրսևորումները):

Վանի բարբառում համակարգային բնույթ են կրում պատմական հնչյունափոխության այնպիսի իրողություններ, ինչպիսիք են հնչյունական նոր միավորի (\$) առաջացումը, երկբարբառների պարզեցումը, ձայնավորների անկումը բազմավանկ բառերի նախաշեշտ վանկերում (աշկեռտ, պնժնեկ, կիտնալ, յեռուն, ժողվեկ, սովրեյ), միավանկ բառերի սկզբում երկբարբառային ձայնավորից առաջ բաղաձայնական տարրի հավելումը (յես, վոտ) և այլն: Մասնավոր բնույթ են կրում ձայնավորական (օրինակ՝ *ա>է*՝ խարագան > խնրեգան, արին > էրուն, արմուկն > էրմունգ, *ե>ա*՝ ստեպղին > տապղին, ադեղնակ > անանակ, *ի>է*՝ անդրանիկ > անդրանէկ, արագիլ > առակիլ, *ո>ու*՝ կոտոշ > կուտոշ, կորուսել > կուրիս, կորկոտ > կուրկոտ, փողոց > փուրոց, *ու>օ*՝ գլուխ > կլլլօխ և այլն) և բաղաձայնական (անկում՝ *ճննաց, ննեկ, կիտուր, շանց տալ, ծմն, քավոր, թօնեկ*, հավելում՝ *աթոռք, խայլիկ, փոնթ, արծրլի, ծանդր, տալվ, խամբրեկ, հեր /քարայր/, հրմեն*, դրափոխություն՝ *պննիս, վնն, թրխթրմոր*, արտաբերության եղանակի փոփոխություն՝ *կորիզ > կողինձ, գրուզ > կրունձ, պատիժ > պատիճ* և այլն) զանազան փոփոխություններ: Հնչաշղթայի ձևավորման գործող օրինաչափություններով են պայմանավորված բաղաձայնից առաջ *կ, գ, նգ > յ* անցումները (բակլայ>բնյլն, ճակտի > ճայտի, յեղունիկ > յեղունիյներ, ազանել>խայնել, կանգնել > կայնել, զանգատել > կննյտել), *ք > հ* անցումը (աքլոր > ահլօր, ճգնաուր > ճրքնավոր > ճրհնավոր), հպաշփականի վերածումը շփականի

(երնջնակ > էրրժնակ, յօրանջել > օրօշկըտալ, իջանել > էժնեկ, միջնակ > միժնեկ) և այլն:

Շեշտազրկման հետևանքով ձայնավորները հնչյունափոխվում են (աշկըտներ, ճննչի, կիշըրներ, ամբսներ, տանարներ, անվրներ, օխսի />օղիս>աղուս/, խրրիշտըկի, ցորնի, արմընգի, նյրի, պիք>պքի, տիրոչ, խող>խուղու են):

Վանի բարբառում առավել մեծ գործածականություն ունեն *եր, ներ* հոգնակերտները. միավանկ բառերի հոգնակին կազմվում է *եր* մասնիկով (խացեր, շներ, խարսներ), բազմավանկ բառերինը՝ *ներ* մասնիկով (թակավորներ, կաքվներ): Ձայնավորով կամ *ն* ձայնորդով ավարտվող բառերի հոգնակին կազմվում է *հտեր* հոգնակերտով (կիհիտեր, մատանիտեր), երբեմն էլ՝ *քտեր* մասնիկով (պերընքտեր): Ի ձայնավորով ավարտվող բառերի հոգնակին կարող է արտահայտվել նաև *ք* մասնիկով (վոսկիք // վոսկիտեր, խալիք//խալիտեր): Ու//իւ ձայնավորով ավարտվող բառերը նույնպես ունենում են հոգնակիի զուգահեռ ձևեր (նոուք//նուվրներ, լեգիք//լեգվրներ): Ք հոգնակերտից առաջ բառավերջի *ա//ն* ձայնավորը դառնում է *է* (բակլա>բնյլն>բնյլեք, փեւեք): *Կին* բառի հոգնակին լինում է *կիհտեր* կամ *կրհտեր*:

Սակավ դեպքերում գործածվում են նաև հոգնակերտ այլ մասնիկներ, որոնք, ըստ Հ. Աճառյանի, գրաբարի կամ միջին հայերենի մնացորդներ են⁴³: Այդպիսիք են *էստար* (էկէստար այգիներ), *անք* (ծիանք, ճոճանք), *վանք* (իշվանք, տիրվանք), *ստանք, տանք* (քեռըստանք, քավորտանք), *րանք* (տեղրանք, կողրանք), *տար* (կ'օմէշտար): Մարմնի մասերի մի շարք անունների հոգնակին կազմվում է *վեր* մասնիկով (ընքվեր, հընթվեր, լընդվեր, ծծվեր):

Կը ճյուղի մյուս բարբառների պես Վանի բարբառը ներգոյական հոլով չունի: Բարբառում սեռական հոլովը ևս կարող է

⁴³ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 112:

ստանալ որոշիչ հոդ, ուստի սեռականը և տրականը (որոշյալ թե անորոշ) միմյանցից ձևով չեն տարբերվում: Հայցական հոլովը նման է ուղղականին կամ տրականին: Բացառական հոլովը սովորաբար ունենում է *g*-ով վերջավորություն, սակայն ոճերի մեջ հանդիպում են նաև *t*-ով կամ *h*-ով կազմություններ (վնդվրնէ, ճննչէն): Հատուկ սեղանունների բացառականը կազմվում է *ա* վերջավորությամբ (Վաննա, Մոկսա)⁴⁴: Գործիական հոլովն ունենում է *օլ* վերջավորություն: Հոգնակի սեռական, տրական և բացառական հոլովներն ունենում են *աց* վերջավորություն (խացերաց):

Վանի բարբառում Ի հոլովումը ամենատարածվածն է (խաց, խացի, խացից, խացով, խացեր, խացերաց, խացերով): Շատ բառեր կենդանիների անուններ, *ի* ձայնավորով ավարտվող բառեր և այլն, ենթարկվում են Ու հոլովման (խալիվոր, խալիվորու, խալիվորուց, խալիվորով, խալիվորներ, խալիվորներաց, խալիվորներով): Ժամանակի անունները ենթարկվում են Վան հոլովման (ամառ, ամրովան // ամրովա // ամրան, ամրովրնից // ամրովրնէ, ամրովրնով, ամրոներ, ամրովրներ): Զգալի քանակություն են կազմում Ան հոլովման բառերը (ակ, ական, ակնից, ակնով, ակներ, ակներաց, ակներով): Ո հոլովումն ընդգրկում է *ախպէր, խէր, մէր* և դրանցով ավարտվող բաղադրյալ բառերը (խէր, խօր, խօրից, խօրով, խէրեր, խէրերաց, խէրերով): Ոջ հոլովման ենթարկվում են ազգակցական հարաբերություններ արտահայտող բառեր (քոր, աներ, ինգեր, կիսուր, քավոր, տէր, տավ, տէրք, քենի). *քորք, քիրոռ, քիրոռից, քիրոռչով, քորեր, քորերաց, քորերով*:

Վանի բարբառում գործածական է ն որոշյալ հոդը, որ դրվում է ձայնավորով ավարտվող բառերի վրա. բաղաձայնով ավարտվող բառերը որոշիչ հոդ կարող են ստանալ ձայնավորով սկսվող

⁴⁴ Հ. Աճառյանը նկատում է, որ սրանք գրաբարի հատուկ անունների հոլովման մնացորդներն են (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 116):

բառից առաջ: Անորոշ հոդը սովորաբար հետադաս է (խացրմ տուր, ծիմ առի), սակայն կարող է նաև լինել նախադաս (մէկ աթոռ, մէյ խաց, *նան*՝ մէյ խա մարթ): Ստացական *ս, տ* հոդերի և բառավերջի բաղաձայնի միջև *ը* ձայնավոր չի ներմուծվում, ուստի նման դեպքերում, բաղաձայնների խճողումը մեղմելու համար, ստացական հոդի վրա կարող է ավելանալ *ի* թարմատար *իրիսսի սիվցեր ի* (երեսս սևացել է)⁴⁵:

Վանի բարբառում ածականի համեմատության աստիճանների արտահայտության միջոցները էական նորություն չեն բերում: Բաղդատականը դրսևորվում է տարբեր միջոցներով, ինչպես՝ *Բարդին ոտից պանցր ի. Բարդին չանն ոտին պանցր ի. Էսա տուն էնա տնից անլիլի պանցր ի: Գերադրական աստիճանը ձևավորվում է հան մասնիկով կամ հրմմէնից // զրմմէնից* բառով՝ *հան պանցրր, հրմմէնից պանցրր*:

Բարբառում 70, 80, 90 թվականները արտահայտվում են թուրքերենից փոխառյալ *յեթմիշ, սանհասն, դոխսան* բառերով: Տասը թվականը կցական բարդություններում դրսևորվում է *տըսնկան տըս* – ձևերով, ձայնավորով սկսվող միավորներին կապակցվում է *ու* շաղկապով, որը դառնում է *վ* (տըսնրմէկ, տըսվերկու, տըսնէվորթ): Բարբառը դասական թվականներ չունի: Բաշխական թվականների իմաստ արտահայտվում է քանակականների կրկնությամբ (մէյ մէկ, էրկու էրկու), երբեմն էլ՝ *ական* մասնիկով (խընգական):

Վանի բարբառի անձնական դերանուններն են՝ *յես, տիւ, զինք*, սրանց հոգնակիներն են՝ *մենք, տիւք, ուրանք*: Յես դերանունը տրական հոլովում ունի *ձի, ձիկ, զի, զիկ* ձևերը⁴⁶, հոգնակի թվում՝ *մե* ձևը: Տիւ դերանվան տրականի եզակի և հոգնակի ձևերն

⁴⁵ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 154:

⁴⁶ Հ. Աճառյանը նկատել է, որ *ձի // ձիկ* ձևն առաջացել է *ինձի // ընձի* ձևից նախավանկի անկումով (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 150):

են՝ *քե, ծե*, իսկ *զինք* դերանունը այդ հոլովում ունի *ուր, ուրանց* ձևերը:

Ցուցական դերանուններն են՝ *ես, էսա, էտ, էտա, էն, էնա* (սրանց սեռականի ձևերն են՝ *խոր, իտոր, ինոր, հոգնակիները՝ խոնք, իտոնք, ինանք*), նաև՝ *եսիկ, էտիկ, էնիկ*: Բացառականի *խորմից // իտորից* տիպի ձևերից բացի առկա են գյուղական *ըստից, էնդից* (կրճատ՝ *դից*) ձևեր նա: Ստացական դերանունները անձնական դերանունների սեռական հոլովաձևերն են (իմ, քո, մեր, ձեր, ուր, ուրանց, ինոր, ինոնց), որանք իրենց հերթին հոլովվում են (իմուն, իմունի, իմունից, իմունով, իմոնք, իմոնքի, իմոնքից, իմոնքով և այլն): Ստացական դերանուններից հետո գոյականը ստացական հոդ չի ստանում (իմ տուն): Իբրև անձերին վերաբերող հարցահարաբերական դերանուն հանդես է գալիս *վով* ձևը՝ *վիր, վիրնից // վիրմից, վիրնով // վիրմով, վովեր, վովերաց, վովերով* հոլովաձևերով: Վանի բարբառում գործառող դերանվան մյուս տեսակները (հարցահարաբերական՝ *ինչ, վոր, վոր մեկ, վախադարձ՝ իրար, մեյմեկու, որոշյալ՝ հրմեն, հըմեն մեկ, բիրթին, անորոշ՝ քանի մ', իրիւշ, ժխտական՝ վոչմեկ*) էական յուրահատկություններ չունեն:

Բարբառի Ե խոնարհման բայերում հինհայերենյան *ան* ածանցի դիմաց առկա է *ն* ածանց (անցանել < ընցնել, իջանել < էճնել, մտանել < մտնել, հասանել < խասնել): Ա խոնարհման բայերում *ան* ածանց երբեմն դրսևորվում է (խանգըստանալ, նեղանալ, պանցրանալ, պնրկանալ), երբեմն էլ դրա դիմաց առկա է *ն* (իմննլ, լոխկնալ, խասկնալ, խիվընդնալ, մոռնալ): Բացակայում է չ բայաձանցը (փախնել, ուռել, տիպնել, թոնել), հազվադեպ է *էն* ածանցը (վնխենալ): Պատճառական բայերը Վանի բարբառում ավելի հաճախ ունենում են *ցուց* կազմիչ (ընցուցել, խասկըցուցել մեոցուցել), երբեմն էլ՝ *ուց* կազմիչ (խատուցել, թոուցել): Ըստ Հ. Աճառյանի՝ գյուղական վայրերում գործածական են ձևեր

(փախցում, խարցում)⁴⁷, որոնցում դրսևորվում է Ու խոնարհիչ: Կրավորական *վ* ածանց ունեցող բայերը անցյալ կատարյալում խոնարհվում են կրավորաձև՝ *ա, ար, ավ, անք, աք, ան* վերջավորություններով: Բարբառն ունի բազմապատկական *ռ, տ, ոտ* ածանցներ (թոռըռել, կովտալ, ծակըռտել):

Վանի բարբառում բայն ունի երկու խոնարհում՝ Ա և Ե: Անորոշ դերբայն ունի *ել, ալ* վերջավորություններ, հոլովվելիս ենթարկվում է Ու հոլովման (խայնել, խայնելու, խայնելուց, խայնելով): Հարակատար դերբայն ունի *ած* և *ուկ* վերջավորություններ (տիսած, խատուկ), ընդ որում՝ նկատվել է, որ *ուկ* մասնիկը գործածվում է չեզոք և կրավորական բայերի համար⁴⁸: Վաղակատար դերբայն ունի *իր* վերջավորություն՝ *իկիր, լսիր*, ընդ որում՝ շրջուն շարադասության դեպքում *ր*-ն ընկնում է⁴⁹, իսկ *ի*-ն դառնում է *ե*՝ *չեմ լսե*: Ապառնի դերբայը Վանի բարբառում ունի *էլու* (ալու) վերջավորություն (ասէլու, տալու)⁵⁰: Գործածվում է նաև երկրորդ ձև՝ *էլիք* (ալիք)՝ վերջավորությամբ, սակայն նման ձևերը (ասէլիք, տալիք), ինչպես վկայում է Հ. Աճառյանը⁵¹, ավելի գոյական են: Ենթակայական դերբայի վերջավորությունն է *ող՝ պիրող, տարող*: Ժխտական դերբայը Վանի բարբառում ունենում է *ե, ա* վերջավորություններ (չեմ լսե, չեմ խաղա):

Օժանդակ բայի ներկայի ձևերն են՝ *եմ, էս, ի, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերն են՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*:

Բարբառում ներկա և անկատար անցյալ ժամանակաձևերը կազմվում են *կը* եղանակիչով՝ *կըխայնեմ, կուզեմ, կըխաղամ, կըխայնի, կուզի, կըխաղի*, ընդ որում՝ այդ ձևերն արտահայտում են նաև ապառնի, անցյալի ապառնի ժամանակների իմաստներ: *Գալ*,

⁴⁷ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 182:

⁴⁸ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 193:

⁴⁹ Հ. Աճառյանը եզրակացրել է, որ *ր*-ի անկումը հաջորդ ձայնավոր հենարանի պակասության պատճառով է (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 196):

⁵⁰ Ըստ Ա. Ղարիբյանի՝ Վանի բարբառը ապառնի դերբայ չունի (տե՛ս Ղարիբյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 387):

⁵¹ Տե՛ս Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 196:

լալ, տալ բայերի դեպքում այդ ժամանակաձևերը կազմվում են կու մասնիկով՝ կու կ'ան, կու լամ, կու տամ, կու կի, կու լի, կու տի:

Հ. Աճառյանը նկատել է, որ բարբառի գյուղական տարբերակներում անցյալ կատարյալի եզակի առաջին դեմքում առկա է *ւ'* հավելված⁵²: Ե խոնարհման պարզ, բազմապատկական ածանց ունեցող բայերի անցյալ կատարյալը կազմվում է անցյալի ցոյական հիմքով՝ *ճարիցի, խապիցի*: Այս խմբի չեզոք սեռի բայերը անցյալ կատարյալում ունենում են կրավորաձև վերջավորություններ (նստա, պառկար, ծլավ): Հ. Աճառյանը ուշադրություն է հրավիրում Վանի բարբառի, իր բնութագրմամբ, գրաբարից եկող մի իրողության վրա՝ նկատի ունենալով միավանկ բայաձևերի *ի* նախահավելվածը անցյալ կատարյալի եզակի երրորդ դեմքում, ինչպես՝ *իխան* (եհան), *իպսոց* (եբարձ), *իպե* (եբեր), *իպսց* (եբաց), *իթող* (եթող), *իլսց* (ելաց) և այլն⁵³: *Գնալ, մնալ* բայերն ունեն *կնսց* // *կ'սց, մնաց* անցյալի հիմքեր: Եզակի հրամայականն ունի *ի, ա, ու* վերջավորություններ (եճի՛, խաղա՛, խասկըցո՛ւ): Արգելական հրամայականը Վանի բարբառում ձևավորվում է *մի* // *մը* արգելականով՝ *մէ՛ճնե, մը սօ վրե, մի՛ խաղա, մը խա՛սկըցուցե*: Հարկադրականի ձևերը, որոնք Վանի բարբառում ունեն նաև պարզ ապառնու իմաստ, կազմվում են *պիտի* մասնիկով՝ *պիտի սիրեմ, պիտի էրթամ*: Հ. Աճառյանի բերած բարբառային նմուշներում հանդիպում է նաև հետևյալ իրողությունը. դիմավոր բայաձևից առաջ, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի ձև, օրինակ՝ *Գիմնաթէ փեսեն ի կուկսն*⁵⁴:

Բարբառում հետադաս մի շարք կապեր ունեն նաև նախադաս կիրառություն (վեր կ'ըլխուտ, իե չամուռին, մէչ քաղաք՝)

⁵² Լեզվաբանը կարծում է, որ այդ հավելումը կատարվում է ներկայի նմանությամբ (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 160):

⁵³ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 170:

⁵⁴ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 216:

Բ. Վանի բարբառի դրսևորումները Կոտայքի մարզում

Վանի բարբառը Կոտայքի մարզում գործառում է Հրազդանի տարածաշրջանում՝ Լեռնանիստ գյուղում, Հրազդան քաղաքի Կաքավաձոր, Ջրատատ և Վանատուր թաղամասերում, որոնք նախկինում առանձին գյուղեր են եղել: Այս բնակավայրերի բնակիչների նախնիները գաղթել են Վանից, նահանգի և շրջակա այլ բնակավայրերից, նաև Խոյից, Մակուից, Արծափից, այլ վայրերից:

Հիշյալ չորս բնակավայրերի խոսվածքների համար ընդհանուր են Վանի բարբառի հնչյունական մի շարք էական հատկանիշներ: Այսպես, բոլոր խոսվածքներն ունեն երկբարբառային *ե, ո* հնչյուններ, միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ո*-ից առաջ շրթնային տարրի հավելում, *ե*-ից առաջ՝ *յ*-ի հավելում: Նման հավելումներ, Վանի բարբառի օրինաչափություններին համապատասխան, առկա են նաև երկվանկ բառերում, իսկ բազմավանկ բառերի սկզբում *ե, ո*-ի դիմաց առկա են *է, օ* ձայնավորներ: Փոխառյալ ու բնիկ շատ բառերում, նաև՝ համաձայն Աճառյանի օրենքի, խոսվածքներն ունեն քմայնացած *ւն* ձայնավոր: Լեռնանիստի խոսվածքն ունի նաև քմայնացած *ու* հնչյուն: Բառասկզբում, բառասկզբի խուլ բաղաձայններից հետո խոսվածքներում զգալի է *ա*-ի շրթնայնացումը⁵⁵: Բազմավանկ բառերի միջնավանկի ձայնավորի սղման երևույթը առկա է բոլոր խոսվածքներում: Բառավերջի *ա* ձայնավորը որևէ մասնիկի հավելման դեպքում վերածվում է *է*-ի: Լեռնանիստի խոսվածքում առկա են *ե>ի, օ//ո>ու* անցման դեպքեր, *ոյ*-ի դիմաց *ո*-ի դրսևորումներ: Կաքավաձորի խոսվածքին ևս բնորոշ են *ե>ի* անցման դեպքերը:

⁵⁵ Ըստ Հ. Աճառյանի՝ Վանի բարբառի *ա*-ն շեշտակիր վանկում արտասանվում է փակ ձևով, ներկայացնում է հայերենի *ա* և *օ* ձայնավորների միջին աստիճանը (տե՛ս Հ. Աճառյան, Քննություն Վանի բարբառի, Ե., 1952, էջ 14):

Բոլոր խոսվածքներին բնորոշ է բառակերպի ձայնեղ հպականների և հպաշփականների դիմաց խուլերի առկայությունը: Կաքավաձորի, Ջրառատի, Վանատուրի խոսվածքներում բառակերպում երբեմն հանդիպում են նաև շնչեղ ձայնեղներ: Լեոնանիստի խոսվածքում բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց գործատում են շնչեղ խուլեր, երբեմն էլ խուլեր, մյուս խոսվածքներում հանդիպում են միայն շնչեղ խուլեր: Բոլոր խոսվածքներն ունեն հետնալեզվային քմայնացած պայթականներ, ընդ որում՝ Լեոնանիստի և Վանատուրի խոսվածքներում այդ քմայնացումը հաճախ այնքան ուժգին է, որ հպականները վերածվում են հպաշփականների⁵⁶: Լեոնանիստի, նաև Վանատուրի խոսվածքներում հետնալեզվային պայթականը բառամիջում ու բառավերջում *յ* է դառնում հաջորդող բաղաձայնից առաջ, *յ* է առկա *նք, նգ* խմբերի դիմաց բառավերջում կամ բաղաձայնից առաջ, հաճախ էլ անկախ դիրքից, *նգն, նկն* հնչյունախմբերի դիմաց առկա է *յն*: Բաղաձայնախորդ դիրքերում համանման իրողություններ առկա են Կաքավաձորի և Ջրառատի խոսվածքներում: Նախաբաղաձայնական դիրքում հպաշփականների դիմաց շփականներ են արձանագրվել բոլոր խոսվածքներում: Բառակերպի ձայնավորից առաջ *հ*-ի հավելումը հաճախադեպ է Լեոնանիստի, Վանատուրի խոսվածքներում, ավելի քիչ է հանդիպում Կաքավաձորի և Ջրառատի խոսվածքներում: Բոլոր խոսվածքներում հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց *խ* է հանդես գալիս բառի բոլոր դիրքերում, օտար բառերի սկզբի *ղ*-ի դիմաց առկա է *կ*:

Բոլոր խոսվածքներին բնորոշ է վերջնականկային շեշտը:

Դիտարկվող խոսվածքների համար ընդհանուր քերականական իրողություններից են *եր, ներ* հոգնակերտների հետ նաև այլ մասնիկների առկայությունը (այդպիսիք ավելի բազմազան են Լեոնանիստի խոսվածքում), ձայնավորով ավարտվող հատուկ

⁵⁶ Ուսումնասիրողները այս հատկանիշը Վանի բարբառում չեն նկատել:

անձնանունների սեռականի ձևավորումը *յ*-ով⁵⁷, բացառական հոլովի *ց*-ով կազմությունը, ներգոյական հոլովի իմաստի՝ հայցական հոլովով կամ սեռականով ու *մեջ* կապով արտահայտումը, միայն *ն* հոդի առկայությունը և նրա սահմանափակ կիրառությունը, ի տարբերություն Վանի բարբառի՝ անորոշ հոդի նախադաս կիրառությունը: Որևէ խոսվածք հոգնակի թեք հոլովներում չունի *աց* կազմիչ: Ու հոլովումը, անկախ բառի ձևավորումից, որոշ տարածում ունի (ի տարբերություն Վանի բարբառի՝ նաև հոգնակի թվում) Լեոնանիստի և Ջրառատի խոսվածքներում: Այս երկու խոսվածքներում արձանագրվել է Ոջ հոլովման առկայություն: Հատուկ տեղանունների Ա հոլովումը տարածված է Լեոնանիստի, Ջրառատի, Վանատուրի խոսվածքներում: Լեոնանիստի և Ջրառատի խոսվածքներում անձնական դերանունների տրական հոլովաձևերում արձանագրվել են *ի, իկ* հավելվածավոր ձևեր, Կաքավաձորի և Վանատուրի խոսվածքներում՝ միայն *ի* հավելվածով ձևեր: Ջրառատի, Լեոնանիստի և Վանատուրի խոսվածքներում գործածվում են անձնական դերանունների տրականի կրճատ ձևեր (Ջրառատում՝ *քե, մե, ծե*, Լեոնանիստում՝ *քե, ծե*, Վանատուրում՝ *քե, մե*): Անձնական դերանվան երրորդ դեմքի ուղղականի *զ* նախդրով ձև ունեն Լեոնանիստի (զինք՝) և Կաքավաձորի (զինք) խոսվածքները, որոնց հատուկ են նաև այս դերանվան տրականի *ուր, ուրանց* ձևերը: Ով դերանվան դիմաց Լեոնանիստը, Կաքավաձորը և Վանատուրը ունեն *վոն*, իսկ Ջրառատը՝ *վորը* ձևերը՝ ի տարբերություն Վանի *վով* ձևի:

Բոլոր խոսվածքներում ներկան (և անցյալ անկատարը) կազմվում է *կը* մասնիկով: Կաքավաձորի և Վանատուրի խոսվածքներում հանդիպում են նաև անկատար դերբայով (*ուս* վերջավորությամբ) կազմված ձևեր: Լեոնանիստի և Ջրառատի խոսվածքներում միավանկ բայերի ներկան և անցյալ անկատարը կազմվում են *կու* մասնիկով: Լեոնանիստի խոսվածքում գործածական են այս բայերի՝ *ի* նախահավելվածով ձևեր (չեն իկա, չեմ

⁵⁷ Այս հատկանիշը Վանի բարբառում չի արձանագրվել:

խոսա): Լեոնանիստի, Կաքավաձորի, նաև Վանատուրի խոսվածքներում վաղակատար դերբայն ունի *իր* վերջավորություն, Ջրառատում՝ *էր* վերջավորություն: Բոլոր խոսվածքներում հարակատար դերբայն ունի *ուկ* վերջավորություն, Լեոնանիստում հանդիպում են նաև *ած* վերջավորությամբ ձևեր: Լեոնանիստում օժանդակ բայի ներկայի ձևերն են՝ *եմ, ես, ի, ենք, էք, են*, մինչդեռ մյուս խոսվածքներում եզակի երրորդ դեմքում առկա է *ա* ձև: Երեք խոսվածքներում էական բայի անցյալի ձևերն են՝ *ի, իր, էր, ինք//ինք, իք//իք, ին*, իսկ Լեոնանիստի խոսվածքն ունի *էմ, էր, էր, էնք, էք, էն* ձևերը: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալի հիմքը բոլոր խոսվածքներում սովորաբար անցյալական է⁵⁸՝ ի տարբերություն Վանի բարբառի, որում այն սովորաբար ցոյական է: Այնուամենայնիվ, Լեոնանիստի խոսվածքում հանդիպում են նաև ցոյական հիմքի դրսևորումներ: Լեոնանիստի, Կաքավաձորի, Վանատուրի խոսվածքներում *գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *կյաց, մաց*, իսկ Ջրառատի խոսվածքում՝ *կաց //կնաց, մնաց*: Բոլոր խոսվածքներում վաղակատարով կազմվող ժամանակաձևերի հոգնակի թվի երրորդ դեմքում զուգահեռաբար հանդես է գալիս *ած* վերջավորությամբ դերբայական ձև (թեև ին մանած = թեև էին մանե): Ընդհանուր է նաև անցյալ ժամանակաձևերի եզակի առաջին դեմքում հավելյական *ւ*-ի գործածությունը (կուկիմ /գալիս էի/, պիրիմ /բերեի/, նըստամ, չիմ թըխե): Անցյալ կատարյալը բոլոր խոսվածքներում ունի ներգործաձև և կրավորաձև խնարհումներ (պիրեց, նըստամ): Բոլոր խոսվածքներին բնորոշ է դիմավոր ձևերից առաջ օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի ձևի լրացուցիչ կիրառությունը՝ տրամաբանական շեշտ կրող բառն ընդգծելու համար (ինչ ա կասեն): Դիտարկվող միավորները չ բայական ածանց չունեն: Լեոնանիստի խոսվածքում պատճառական ածանցն է՝ *ուց // ցուց*, մյուսներում՝ *ցըն*: Բոլոր խոսվածքների որոշ ժամանակաձևերում պատճառական

⁵⁸ Այս բայերի անցյալի անցյալական հիմքը փաստորեն նույնանում է ներկայի հիմքի հետ:

բայերը հանդես են բերում Ու խոնարհիչ (պախկըվցո՛ւ, սովըոցու): Լեոնանիստի, Կաքավաձորի խոսվածքներում գործածական է *կօ* հաստատական մասնիկը⁵⁹: Այս երկու խոսվածքներում դիտվել է հետադաս կապի նախադաս կիրառություն:

Ինչ խոսք, դիտարկվող խոսվածքները չունեն Վանի բարբառում անցյալ դարի առաջին կեսում արձանագրված մի շարք էական հատկանիշներ, ինչպիսիք են հոգնակերտ որոշ մասնիկների գործածությունը (հտեր, քտեր, էտար, տար, վեր), սեռական հոլովի՝ որոշյալ հոդ ստանալը, հոգնակի թվում *աց* վերջավորության գործածությունը, անորոշ հոդի հետադաս կիրառությունը, ստացական հոդի վրա *ի* թարմատարի հավելումը, թուրքերենից փոխառյալ թվականների գործածությունը, դերանվան *ձի, ձիկ, զի, զիկ, վուլ* և այլ ձևերի կիրառությունը, անցյալի ցոյական հիմքը և այլն, բայց պետք է նկատի ունենալ, որ դրանց որոշ մասի բացակայությունը կարող է բացատրվել ժամանակի գործոնով, իսկ մյուս մասն էլ՝ շրջակա բարբառների ազդեցությամբ: Սակայն խոսվածքները ներկայացնում են շատ կարևոր հատկանիշների համակցություն, որով կարող է բնութագրվել միայն Վանի բարբառը: Մասնավորապես, նկատի ունենք հետևյալ հատկանիշները՝ երկաստիճան ձայնեղագուրկ բաղաձայնական համակարգ, բառասկզբի խլացած բաղաձայններից հետո քմայնացած ձայնավորի առկայություն, քմայնացած հետնալեզվային հպականների գործածություն, բաղաձայնանախորդ դիրքերում հետնալեզվային հպականների, *նք, նգ* խմբերի վերածում *յ*-ի, հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց բոլոր դիրքերում *խ*-ի առկայություն, բառասկզբում օտար բառերի *դ*-ի դիմաց *կ*-ի գործածություն, միայն *ն* որոշիչ հոդի գործածություն, անձնական դերանունների տրականի կրճատ ձևերի առկայություն, Կը ճյուղի պատկանելություն, հարակատարի *ուկ* և վաղակատարի *իր* (էր) վերջավորությունների առկայություն և այլն: Այսպիսով, չնայած դիտարկվող խոսվածքները

⁵⁹ Հ. Աճառյանը արձանագրել է Վանի բարբառում *ցօ* (ահա, ահաւասիկ) մակբայի առկայությունը (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 199):

որոշ դեպքերում հեռացել են Վանի բարբառից, սակայն դրանք իրենց հիմնական հատկանիշներով, այնուամենայնիվ, Վանի բարբառի դրսևորումներ են, մանավանդ որ դիտարկվող խոսվածքների՝ Վանի հատկանիշներից տարբերությունների քանակը երկու տասնյակի չի հասնում Գ. Ջահուկյանի բազմահատկանիշ դասակարգման 100 հատկանիշների շրջանակում: Դիտարկվող միավորների մեջ, այնուամենայնիվ, առանձնանում է Լեռնանիստի խոսվածքը, որն ավելի հարազատորեն է պահպանել Վանի բարբառի հատկանիշները, իսկ մյուսները հանդես են բերում որոշ զանազանություններ՝ պայմանավորված տարբեր ազդեցություններով ու գործոններով: Բացի այդ, եթե Լեռնանիստում բնակչության խոսքը հիմնականում համասեռ է, ապա նկարագրված լեզվավիճակը մյուս բնակավայրերում բնակչության տարբեր շերտերին հավասար չափով հարազատ չէ:

Կոտայքի մարզի Արավյանի տարածաշրջանի որոշ գյուղերի խոսվածքներում (Գեղաղիր, Ջովաշեն, Կաթնաղբյուր, Ողջաբերդ), որոնց բնակիչների մեջ կան Վանի տարածաշրջանից գաղթածների սերունդներ, նույնպես արձանագրվել են Վանի բարբառին բնորոշ հատկանիշներ, սակայն դրանք այդ խոսվածքներում գերակշռող չեն, գուցորդվում են այլ բարբառների հատկանիշներով, շատ դեպքերում էլ արևմտյան բարբառներին բնորոշ ընդհանուր իրողություններ են:

ԳԼՈՒԽ 1.2.

ԽՈՅ-ՄԱՐԱՂԱՅԻ ԲԱՐԲԱՌԸ ԵՎ ՆՐԱ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ԿՈՏԱՅՔԻ ՄԱՐԶՈՒՄ

Ա. Ընդհանուր տեղեկություններ Խոյ-Մարաղայի բարբառի վերաբերյալ

Խոյ-Մարաղայի բարբառը պատկանում է հայ բարբառների Լիս ճյուղին, ունի երկաստիճան ձայնեղագուրկ բաղաձայնական համակարգ (պ, տ, կ, ծ, ճ – փ, թ, ք, ց, չ), ներկայացնում է արևելյան խմբակցության Խոյ-Մարաղայի կամ հարավարևելյան բարբառախումբը:

Ք. Պատկանյանը Խոյի բարբառի տարածման շրջաններ է համարել Խոյը, Սալմաստը, նաև որոշ վայրեր Ղարաբաղում՝ Շուշիի շրջակայքում⁶⁰: Ներկայում Խոյ-Մարաղայի բարբառի մեջ ընդգրկված խոսվածքները Հ. Աճառյանը ժամանակին խմբավորել է երկու տարբեր բարբառներում: Ըստ նրա՝ Խոյի բարբառն ընդգրկել է «ո՛չ միայն Խոյի, Սալմաստի և Մակուի գաւառները Պարսկաստանի մեջ, այլ և Ռուսաստանի մեջ Իգդիր և Նախիջևան»⁶¹, իսկ Մարաղայի բարբառը «կը խօսուի Ուրմիոյ լճին երկու երեսները. արևելեան երեսը կը գտնուի Մարաղա քաղաքը, իսկ արևմտեան երեսը Ուրմիա քաղաքը՝ իր խումբ մը հայ գիւղերով, որոնցմէ մաս մը թրքախօս է»⁶²: Մակայն հետագայում Աճառյանը Մարաղայի կազմում Ուրմիան այլևս չի հիշատակում⁶³, այն

⁶⁰ Տե՛ս Կ. Պատկանյան, Исследование о диалектах армянского языка, СПб, 1869, էջ 74:

⁶¹ Հ. Աճառյան, Հայ բարբառագիտություն, էջ 288:

⁶² Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 281:

⁶³ Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, մաս 2, էջ 356:

արդեն դիտարկվում է իբրև Խոյի բարբառի միավոր⁶⁴: 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմից հետո Խոյի և շրջակա բնակավայրերի շատ բնակիչներ զանգվածաբար գաղթեցին Արևելյան Հայաստան: Ներկայում այս բարբառի խոսվածքները գործառուում են Միսիանի, Վայոց ձորի, Արտաշատի, Կոտայքի, Ապարանի, Էջմիածնի, Արցախի և այլ տարածաշրջաններում⁶⁵:

Խոյ-Մարաղայի բարբառի կազմում Գ. Ջահուկյանն առանձնացնում է Մարաղա, Ուրմիա, Փայաջուկ, Խոյ միավորները⁶⁶: Ընդհանրապես, հայ բարբառագիտության մեջ այս բարբառը ունեցել է տարատեսակ մեկնաբանություններ: Խոսելով Խոյի բարբառի մասին՝ Ք. Պատկանյանը նկատում է, որ այն շատ դեպքերում նման է Ղարաբաղի բարբառին, բայց ունի որոշ յուրահատկություններ, հակված է *հ*-ն դարձնելու է, ներկա ժամանակում արևելյան բարբառներին հատուկ *ուս*-ի փոխարեն ունի *ս* (փխչես ըմ – փախչում եմ), ապառնին կազմում է *ական*-ով (թողլական չըմ – թողելու չեմ) և այլն⁶⁷: Հ. Աճառյանը նախ Ել ճյուղում ընդգրկում է երեք բարբառ⁶⁸, այնուհետև՝ 5 բարբառ⁶⁹. երկու դեպքում էլ այս ճյուղում առանձին ընդգրկված են Խոյի և Մարաղայի բարբառները: Լեզվաբանը նկատում է, որ Մարաղայի բարբառը շատ հարուստ է ձայնավորներով և երկբարբառներով, բավական հեռացած է հին հայերենի ձայնական օրենքներից, բարբառում մեծ տարածում ունի ձայնավորների ներդաշնակության օրենքը, շատ փոփոխված է բայի խոնարհումը, ներկայի բունը կազմվում է բայի անորոշից՝ նրան կցելով օժանդակ բայը (իւզէլ իմ), և այլն⁷⁰: Աճառյանի հավաստմամբ՝ Ուրմիայի ենթաբարբառը Մարաղայի հետ

⁶⁴ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 359:

⁶⁵ Տե՛ս Մ. Ասատրյան, Ուրմիայի /Խոյի/ բարբառը, Ե., 1962, էջ 17, Ա. Ղարիբյան, Հայ բարբառագիտություն, էջ 342, 360:

⁶⁶ Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 135:

⁶⁷ Տե՛ս Կ. Патканов, նշվ. աշխ., էջ 74-75:

⁶⁸ Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայ բարբառագիտություն, էջ 280-292:

⁶⁹ Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, մաս 2, էջ 356-361:

⁷⁰ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 356-357:

նույնն է, բայց ունի ինչ-ինչ տարբերություններ⁷¹: Անդրադառնալով Խոյի բարբառին Աճառյանը գրում է, որ այն միջին դիրք է գրավում Վանի և Մարաղայի բարբառների միջև. «...իր քերականական կազմութիւնը նոյն է Մարաղայի բարբառին հետ, բայց ձայնաբանական օրէնքները Վանայ բարբառին նման են. ուրիշ խօսքով Խոյի բարբառը աւելի մօտիկ է գրաբար հայերենին քան Մարաղան»⁷²: Լեզվաբանը Խոյի բարբառի ներկայի *ս*-ով ձևերի առաջնալը բացատրում է *-էլիս* ձևից *լի* հատվածի մաշվելով և ընկնելով՝ *ասէլիս եմ - ասէլս եմ - ասէս եմ*⁷³: Ա. Ղարիբյանը ճիշտ չի համարում արևելահայ բոլոր բարբառները Խոյի բարբառ անվանելը՝ նկատելով, որ դրանց մեջ «Ուրմիայի և Սալմաստի բարբառը պատկանում է ոչ թե «էլ» ճյուղին, ինչպես ընդունված է մինչև հիմա կոչել այն, այլ «Ս» ճյուղին: Այդ բարբառով խոսողներն անգամ սխալմամբ իրենց խոյեցիներ են կոչում: Ուրմիայի բարբառին պատկանում են Ուրմիայից, Սալմաստից, Բարանդուզից գաղթածների խոսվածքները»⁷⁴: Ըստ լեզվաբանի՝ «Ընդհանուր առմամբ Ուրմիայի բարբառը, գտնվելով մի կողմից Խոյի բարբառի, մյուս կողմից Վանի բարբառի շրջապատում, իր լեզվական վիճակով ցուցահանում է իր կրած ազդեցությունները այդ երկու բարբառներից: Իր հնչյունական սիստեմով նա ավելի մոտ է Խոյի բարբառին. նրա բառապաշարն հիմնականում ամփոփում է իր մեջ և՛ Վանի, և՛ Խոյի բարբառների բառապաշարի հիմնական մասը»⁷⁵: Այնուհետև նշվում է, որ Ուրմիայի բարբառն իր հնչյունական ընդհանուր վիճակով նման է արևելյան՝ Ղարաբաղի, Հաղրութի, Խոյի, Վանի բարբառներին, սակայն հնչյունական համակարգի մասնավոր գործածությամբ յուրահատուկ է: Բարբառն ունի երկաստիճան ձայնեղազուրկ համակարգ, *ֆ*-ի փոխարեն գործածվում է *փ*: Բարբառում գերակշռում է Ի հոլովումը,

⁷¹ Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայ բարբառագիտություն, էջ 284:

⁷² Նշվ. աշխ., էջ 288:

⁷³ Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, մաս 2, էջ 259-260:

⁷⁴ Ա. Ղարիբյան, նշվ. աշխ., էջ 342:

⁷⁵ Նշվ. աշխ., էջ 342-343:

բացակայում է ներգոյական հոլովը: Անցյալի գաղափարն արտահայտելու համար «Լ» ճյուղի բարբառների պես գործածվում է «էր» մասնիկ-բառը, ներկայի խոնարհումը կատարվում է *u*-ով ավարտվող դերբայով, սակայն եզակի երրորդ դեմքում հանդես է գալիս *լ*-ով դերբայ (կ'իրել), որը համարում է «Լ» ճյուղի բարբառներից առնված ձև: Ուրմիայի բարբառի հատկանշական գիծ է համարում բայերի հոդառությունը (կանչինդ – ես քեզ կանչեցի)⁷⁶: Ի դեպ, ժամանակին Հ. Աճառյանը բայի հոդառություն արձանագրել է Մարաղայի բարբառում⁷⁷: Ընդհանրապես, Ղարիբյանը գրում է, որ Ս ճյուղին պատկանող Ուրմիայի բարբառը միայն ներկայի կազմությամբ է նման այդ ճյուղի մյուս բարբառներին, իսկ մնացած հատկանիշներով նման է Լ ճյուղի բարբառներին և խստորեն տարբերվում է Ս ճյուղի բարբառներից⁷⁸: Լ ճյուղում ընդգրկված Մարաղայի բարբառը, ըստ Ա. Ղարիբյանի, իր լեզվական վիճակով գտնվում է Վանի, Ուրմիայի, Խոյի և Ղարաբաղի բարբառների միջև: Մարաղայի բարբառի հիմնական հատկանիշներից է համարում ձայնավորների ներդաշնակությունը: Այս բարբառի պայթականները ևս ենթարկվել են բաղաձայնների առաջին տեղաշարժին: Բացակայում է *ջ*-ն: Բարբառը սիրում է կրկնել բաղաձայն հնչյունները: Անվանական համակարգը, նաև դերանունների հոլովումը նման է Ուրմիայի բարբառին: Սահմանականի ներկան կազմում է անորոշ դերբայով, իսկ անցյալը կազմում է *էր* անփոփոխ մասնիկով, որն ընդհանուր է Ուրմիայի, Մարաղայի և Խոյի բարբառներում⁷⁹: Ա. Գրիգորյանը, առաջարկելով Ել ճյուղը վերանվանել Լիս, մի քանի այլ բարբառների հետ այդ ճյուղում ընդգրկում է նաև Ուրմիայի, Խոյի և Մարաղայի բարբառները և նշում, որ դրանցում տեղի է ունեցել անկատար դերբայի ամբողջական *լիս*

⁷⁶ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 342-356:

⁷⁷ Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայ բարբառագիտություն, էջ 284:

⁷⁸ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 217:

⁷⁹ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 360-368:

ձևի սղում⁸⁰: Անդրադառնալով Ուրմիայի և Խոյի փոխհարաբերություններին՝ Մ. Ասատրյանը նշում է, որ և՛ հնչյունական, և՛ ձևաբանական տեսակետից դրանք լրիվ նույնական են⁸¹: Ըստ լեզվաբանի՝ «Փաստերը ցույց են տալիս, որ մենք գործ ունենք ոչ թե երկու տարբեր բարբառների հետ, այլ մի միասնական բարբառի երկու տարբերակների, ենթաբարբառների հետ»⁸²: Մ. Ասատրյանը պնդում է, որ այդ երկուսը չեն կարող տարբեր ճյուղերի պատկանել, որովհետև ուղղակի դրանցից մեկը ներկայի դրականում սղում է *լիս*-ով դերբայի *լի* մասը (իզէս էմ), իսկ մյուսը՝ *իս* մասը (իզէլ էմ)⁸³: Ի վերջո լեզվաբանը հանգում է այն եզրակացության, որ Խոյը և Ուրմիան «ունեն սուկ հնչյունական առանձին տարբերություններ: Իսկ սուկ հնչյունական տարբերություններով խոսվածքները առանձին բարբառներ համարվել չեն կարող»⁸⁴: Սակայն Մ. Ասատրյանի մոտեցումը նույնը չէ Մարաղայի դեպքում. լեզվաբանն այն համարում է առանձին բարբառ: Ուրմիայի /Խոյի/ բարբառի և շրջակա բարբառների փոխհարաբերության մասին նա գրում է. «Պատմականորեն սահմանակից լինելով Վանի և Մարաղայի բարբառներին՝ Ուրմիայի /Խոյի/ բարբառը շատ կետերում շփման մեջ է մտնում դրանց հետ: Իր հնչյունական սիստեմով նա նման է Վանի բարբառին, իսկ քերականությամբ մոտ է Մարաղայի բարբառին»⁸⁵: Ինչպես ներկայացված դիտարկումները, այնպես էլ բազմահատկանիշ դասակարգման վիճակագրական տվյալները⁸⁶ թույլ են տալիս ընդունելի համարել Գ. Ջահուկյանի մոտեցումը, համաձայն որի՝ Խոյը, Մարաղան և Ուրմիան մեկ բարբառի տարատեսակներ են: Խոյ-Մարաղայի

⁸⁰ Տե՛ս Ա. Գրիգորյան, Հայ բարբառագիտության դասընթաց, էջ 70-74:

⁸¹ Տե՛ս Մ. Ասատրյան, նշվ. աշխ., էջ 11:

⁸² Նշվ. աշխ., էջ 12:

⁸³ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 14:

⁸⁴ Նշվ. աշխ., էջ 16:

⁸⁵ Նշվ. աշխ., էջ 17:

⁸⁶ Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, Հայ բարբառագիտության ներածություն, էջ 62, 81, 99, 119, 135:

բարբառի մենագրական ուսումնասիրություններ են Հ. Աճառյանի «Քննություն Մարաղայի բարբառի»⁸⁷, Մ. Ասատրյանի «Ուրմիայի /Խոյի/ բարբառը»⁸⁸ աշխատությունները, ինչպես այլ, այնպես էլ այս բարբառի (ավելի ճիշտ՝ նրա խոսվածքների) մասին հանգամանալից տեղեկություններ է պարունակում Հ. Աճառյանի «Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի»⁸⁹ աշխատությունը: Հ. Աճառյանը հիշատակում է Խոյի բարբառով մի քանի գրվածքներ⁹⁰, մինչդեռ Մարաղայի բարբառով որևէ բնագիր նրան հայտնի չէ⁹¹:

Խոյ-Մարաղայի բարբառն ունի ինը ձայնավոր՝ *ա, ւ, է, ը, ի, օ, օ՛, ու, իւ*⁹²: Որոշ խոսվածքներ ունեն նաև կոշտ *ի*: Բարբառն ունի մեկ երկբարբառային հնչյուն՝ *ո* (ուօ): Քմայնացած *ւ* ձայնավորը դրսևորվում է համաձայն Աճառյանի օրենքի, այսինքն՝ բառակզբի՝ հինհայերենյան ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների համապատասխանող խուլերից հետո (պսւծընէլ, կւնգան, տւտւտր, ծւնխ, ճւնջըխէլ), ինչպես նաև այլ դիրքերում (վւնխ, ւրթւտր, գւնգ): Համանման դիրքում հանդիպում են քմայնացած այլ հնչյուններ ևս՝ օ (բով>պօվ, պօպիկ՛, կօվւն, ճօկէլ), *իւ* (բուրդ > պիւրթ, գունդ > կիւնդ, դուր > տիւր, ձուկն > ծիւկ՛, ջուր > ճիւր): Քմայնացած շրթնայիններ հանդիպում են այլ դիրքերում ևս (օլլրէլ, թօք՛, ցօրօն, էրմիւնգ՛, թիւք՛, նիւշ):

Խոյ-Մարաղայի բարբառում Մ. Ասատրյանը *ե* երկբարբառ չի արձանագրել, բայց նշել է, որ Ա. Ղարիբյանի վկայությամբ՝ Ուրմիայի բարբառում *է* և *ե* հնչյունները զանազանվում են

⁸⁷ Հ. Աճառյան, Քննություն Մարաղայի բարբառի, Ե., 1926:
⁸⁸ Ասատրյան Մ., նշվ. աշխ., Ե., 1962:
⁸⁹ Հ. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, Ե., 1-5, 1952-1965:
⁹⁰ Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, II մաս, էջ 359:
⁹¹ Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայ բարբառագիտություն, էջ 281:
⁹² Խոյ-Մարաղայի բարբառի ընդհանուր բնութագիրը ներկայացնում ենք հիմնականում ըստ Մ. Ասատրյանի «Ուրմիայի /Խոյի/ բարբառը» աշխատության:

իրարից⁹³: Երկբարբառային *ո* հնչյունը հանդիպում է շեշտակիր վանկում (ւվէլնորթ, կոդ, խընձոր), նաև այլ դիրքերում (խոնջան, թոնդիր, մորթել): Հինհայերենյան *ե, ո*-ին միավանկ բառերի սկզբում համապատասխանում են *յէ, վո* կազմություններ (*յէգ, յէքք, յէռ, վոտ, վոսպ, վորթ*): Երկվանկ բառերի սկզբում նույնպես *ո*-ի դիմաց առկա է *վո* (վոսկի, վոսկոռ, վորթի), մինչդեռ *ե*-ի դիմաց *յէ* առկա է *դ, ո* բաղաձայններից առաջ (յէղունգ, յէռալ, յէռուն), իսկ *ր*-ից առաջ առկա է *է* (էրագ, էրկանք, էրինջ): Բազմավանկ բառերի սկզբում *ե, ո*-ի դիմաց առկա են *է, օ* (էրէվալ, էրկրննալ, օղօղել, օղօրմէլ): Առկա են *ե*-ի դիմաց *ի* ձայնավորի գործածության դեպքեր (իրէս, իրէք՛, շիրէփ, փիտէլ, քիրէլ):

Գրաբարյան երկբարբառների դիմաց բարբառն ունի պարզ ձայնավորներ, ինչպես *էքի, էրէլ, էրկէն, կէդ, փէտ, էրնէլ, կորէկ, ալիւր, ծիւն, արուն, շուդ, խւնյիր, ախպէրթոն, լոս, թոլ, ճիկոթ, կուս, կպպուտ* և այլն: Աւ-ից առաջացած *օ*-ն չի նույնանում *ո* (երկբարբառային) հնչյան հետ:

Խոյ-Մարաղայի բարբառում գործառում են 35 բաղաձայններ (բ, պ, փ, գ, գ՛, կ, կ՛, ը, ը՛, դ, տ, թ, ձ, ծ, ջ, զ, ճ, չ, վ, ֆ, գ, ս, ժ, շ, դ, ղ, իւ, հ՛, հ, մ, ն, լ, ը, ո, յ): Բարբառը բնութագրվում է բառակզբի բաղաձայնական երկաստիճան համակարգով (հինհայերենյան ձայնեղ հպականների և հպաշփականների դիմաց խուլեր) և *գ՛, կ՛, ը՛, հ՛*-ի, նաև *ղ*-ի առկայությամբ: Որոշ խոսվածքներում, ըստ Մ. Ասատրյանի, բացակայում է *ֆ* հնչյունը⁹⁴: *Բ, գ, դ, ձ, ջ* ձայնեղ բաղաձայններ բառակզբում հանդիպում են նոր արևելյան, ինչպես նաև գրական փոխառություններում, գավառական բառերում (բւնխտ, բէդ, բամփէլ, գւնգւտր, գյօլ, գրորշտէլ, դւտդ, դիվան, դադդղուկ, ջըլիգ, ջւմմիւգ՛), իսկ բառամիջում ու բառավերջում՝ ոնգային ձայնորդներից հետո (ամբար, թումբ, կորընգւն, ժւտւնգ՛,

⁹³ Տե՛ս Մ. Ասատրյան, նշվ. աշխ., էջ 25: Տե՛ս նաև Ա. Ղարիբյան, Հայ բարբառագիտություն, Ե., 1953, էջ 343:
⁹⁴ Տե՛ս Մ. Ասատրյան, նշվ. աշխ., էջ 20:

կ'երընդի, սանդուղ, կ'ինդ, անձըռեվ, խընձոր, կ'ինձ, պանջար, տանջել, էրինջ): Այլ դեպքերում, որպես կանոն, հինհայերենյան *բ, գ, դ, ձ, ջ* բաղաձայնների դիմաց առկա են շնչեղ խուլեր (սըրփել, յեփ, թաքավոր, ծափ, խորթել, պիտթ, օթ, առցըկել, փորցել, օց, սնչին, աչառ, մէչ), երբեմն էլ՝ խուլեր (շնպարթ, տարպին, ահակին, տանտար, տերծիկ, վոճիլ, շըռճել): Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց բոլոր դիրքերում առկա է *խ* (խանել, խառնիս, պախել, շընախավոր, պախ, մախ): Բառասկզբի *դ*-ի դիմաց (ընդ որում՝ գավառական բառերում և փոխառյալ բառերում) բարբառն ունի կոկորդային պայթակաճ *ղ*՝ հնչյուն (ղըղի, ղըլավ, ղուճ, ղարիբ, ղափաղ): Ըստ Մ. Ասատրյանի՝ այս հնչյունը «արտասանվում է լեզվի ամենա-ետին և վերին բիւքի ամենաետին մասի հետևանքով առաջացած փակվածքի պայթյունով»⁹⁵: Բարբառի բառասկզբում *յ*-ն սովորաբար ընկած է (յաթթել > ախտել, յիշատակ > իշատակ, յիսուն > իցուն, յղի > ըղի, յիստակել > ըստրկել, յոն > ունթ, յօրանջել > օրօշկըտալ, յուզել > իուզել): Շեշտը վերջնավանկային է⁹⁶:

Բարբառում դրսևորվում են թերևս հինհայերենյան շրջանից եկող որոշ արտաբերական օրինաչափություններ (ինչպես *ո-օ* գույզի, *հ*-ի դիմաց բոլոր դիրքերում *խ*-ի դրսևորումները):

Խոյ-Մարաղայի բարբառում համակարգային բնույթ են կրում պատմական հնչյունափոխության այնպիսի իրողություններ, ինչպիսիք են երկբարբառների պարզեցումը, ձայնավորների անկումը բազմավանկ բառերի նախաշեշտ վանկերում (առցըկել, խասկընալ, յեռուն, օլըրել, մօլըրել), միավանկ բառերի սկզբում երկբարբառային ձայնավորից առաջ բաղաձայնական տարրի հավելումը (յէս, վոտ) և այլն: Մասնավոր բնույթ են կրում ձայնա-

⁹⁵ Նշվ. աշխ., էջ 49:

⁹⁶ Ճիշտ է, Մ. Ասատրյանը «Ուրմիայի/Խոյի/ բարբառը» աշխատության մեջ շեշտի մասին չի խոսում, սակայն հնչյունափոխությունների և կարագրություններից երևում է, որ բարբառում շեշտը վերջնավանկային է (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 70-71):

վորական (օրինակ՝ *ա>է՝* արին > էրին, արմուկն > էրմիւնգ՝, *ե>օ՝* երդումն > օրթիւմ, *ի>ը՝* գիշեր > քըշեր, սպիտակ > սըվտակ՝, հիւանդ > խըվանդ, *ու>օ՝* գլուխ > կըլօխ, ուղեղ > օղօղ, ուղարկել > օրօխկել և այլն) և բաղաձայնական (անկում՝ ճնղնչ, նես, ավատալ, պաճառ, ասված, ծըմս, ինէլ, քավոր, հավելում՝ իրիկ՝, փոնթ, սանդըռ, ավելնորթ, առձելիւ, տալվ, հըմմէն, ղըրափոխություն՝ ախշատել, վոխչար, ալնի, տանրտակ՝, թըխտըմոր, վըլալ ևն) զանազան փոփոխություններ: Հնչաշղթայի ձևավորման գործող օրինաչափություններով են պայմանավորված բաղաձայնից առաջ *կ, գ, նգ > յ* (տախտակ > տախտըյներ, փէթսնգ՝ > փէթսնյներ, կանգնել > կայնել, յեղունգ > յեղույներ), *գ, ք, նք > հ՝* (ագանել > խահնել, օգնել > օհնել, աքլոր > սնիլօր, տաքցուցել > տահցուցել, ապրանք > ապրահնէր, օրէնք՝ > օրէհնէր) անցումները, հպաշփականի վերածումը շփականի (իջանել > էշնել, աչք > աշկ, ճանաչել > ճաշնալ, հեծանել > խեզնել, ծածկել > ծասկել, անցանել > ըսնել), ռնգային ձայնորդներից հետո խուլերի ձայնեղացումը (ամպ > ամբ, ընկեր > ինգէր, թանկ > թանգ, ընտրել > ընդրել, բանտ > պանդ, ճենճ > ճէնջ, ճնճղուկ > ճընջուղ) և այլն:

Շեշտագրկման հետևանքով ձայնավորները հնչյունափոխվում են (պատվընալ, քամկի, ամըններ, առձըթի, վոճըլոտ, մըսացու, տըռներ, կարմընջի, կըրըյթէր, կօտըշներ ևն):

Խոյ-Մարաղայի բարբառում առավել մեծ գործածակա-նություն ունեն *էր, նէր, քէր* հոգնակերտները: Միավանկ բառերի հոգնակին կազմվում է *էր* մասնիկով (աշկէր, պախէր, թոռներ // թոռեր): Բարբառի խոսվածքների մի մասում ձայնավորով ավարտվող բազմավանկ բառերի հոգնակին կազմվում է *նէր* մասնիկով (առունէր), իսկ բաղաձայնով ավարտվողներինը՝ *քէր* մասնիկով (ճամբախքէր)⁹⁷: Այլ խոսվածքներ, ինչպես վկայում է Մ. Ասատրյանը, գործածում են միայն *նէր* մասնիկը: Այսպիսով,

⁹⁷ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 64:

խոսվածքների մի մասը կունենա *կարասներ, ավագներ, արօտներ, պայլիսներ, կյւզաններ* ձևերը, իսկ մյուս մասը՝ *կարասքեր, ավագքեր, արօտքեր, պայլիսքեր, կյւզանքեր* ձևերը: Հոգնակիի կազմության ժամանակ բազմավանկ բառերը հաճախ հնչյունափոխվում են, սակայն հնչյունափոխված ձևերին զուգահեռ միշտ առկա են նաև չհնչյունափոխված ձևեր (ամրններ // ամաններ, անլրներ // անլարներ, կըլխրներ // կըլխոսներ, կընգրներ // կընհյներ // կընթրներ, վոսկրներ // վոսկոտներ, առվներ // առուններ, կատվներ // կատուններ):

Մակավ դեպքերում գործածվում են նաև հոգնակերտ այլ մասնիկներ, ինչպես՝ *տանք* (զանրշտանք, կէտընտանք, ախպըրտանք, կըտորտանք), *րանք* (տեղրանք, կէղրանք, կողրանք), *ստար* (էքըստար), *վանք* (փըշըրվանք), *վերք* (տըրվերք), *անք* (ծիյանք, յեզնանք): Բարբառում անեզական գոյականներ են կազմում *էնք, օնք, անք* մասնիկները (Բնդանլէնք, մերօնք, աներանք):

Ի տարբերություն արևելյան այլ բարբառների՝ Խոյ-Մարաղայի բարբառը ներգոյական հոլով չունի: Բարբառում սեռական հոլովը որոշյալ հոդ չի ստանում, ուստի սեռականը և տրականը տարբերվում են որոշյալ հոդի գործածությամբ: Հայցական հոլովը նման է ուղղականին կամ տրականին: Այս հոլովը գործածվում է նաև ներգոյականի նշանակությամբ: Բացառական հոլովը ունենում է *է (ն)* վերջավորություն, առանձին դեպքերում՝ *մէ(ն)* վերջավորություն (ծառէն, խօրմէն): Հատուկ տեղանունների բացառականը կազմվում է *ա* վերջավորությամբ (Էրեվանա, Էշմիյազնա): Գործիական հոլովն ունենում է *օվ*, առանձին դեպքերում՝ *մօվ* վերջավորություն (ծառօվ, ախպօրմօվ):

Խոյ-Մարաղայի բարբառում Ի հոլովման են ենթարկվում բառերի բացարձակ մեծամասնությունը եզակի թվում, բոլոր բառերը հոգնակի թվում, սովորաբար ուրիշ հոլովումների ենթարկվող բառեր (ծառ, ծառի/ը, ծառէ, ծառօվ, ծառներ, ծառների/ը, ծառներէ, ծառներօվ): Ընդ որում՝ խոսվածքների մի

մասում սեռականի *ի* վերջավորության դիմաց առկա է շեշտակիր *ը* (վարժըպետը՝ թըխտըրը ուսուցչի գրքերը): Ու//Ի հոլովման են ենթարկվում *ի* ձայնավորով ավարտվող բազմավանկ բառերը (խընամու, կիհնի), անորոշ դերբայը (աղալու), կենդանիների որոշ անուններ (էծի, առչու, կ'էլի, կօվու են), այլ բառեր (տիրու, խարսու, ծօվու են): Վան կամ Վա հոլովման ենթարկվում են ժամանակի անունները (օր, օրվան, օրէ/օրվընէ, օրօվ, օրէր, օրէրի, օրէրէ, օրէրօվ): Ան հոլովման բառերը հիմնականում բառավերջի *ն-ն* կորցրածներն են (պէռան, կյանան, տըռան, յեզան, թոռան, խիման են), նաև այլ բառեր (լըծան, ճընջըղան): Ո հոլովումն ընդգրկում է *ախպէր, խէր, մէր* և դրանցով ավարտվող բաղադրյալ բառերը (խէր, խօր, խօրէն//խօրմէն, խօրօվ//խօրմօվ): Ոջ հոլովման ենթարկվում են ազգակցություն ցույց տվող բառեր (անէրոչ, ինգ'էրոչ, քավորոչ, տիրոչ, քրոչ): Յ հոլովման ենթարկվում են անեզական բառերը (քավորանք, քավորանց, քավորանցէն // քավորասմէն, քավորանցօվ // քավորասմօվ):

Խոյ-Մարաղայի բարբառում գործածական են *ը* և *ն* որոշիչ հոդերը: Բոլոր հոլովները, բացի սեռականը, որոշիչ հոդ կարող են ստանալ: Անորոշ *մէ* հոդն ունի նախադաս կիրառություն (մէ մառթ, մէ օր):

Ածականի բաղդատականը դրսևորվում է տարբեր միջոցներով, ինչպես՝ *Էտ ախչիկըր էն ախչըկէն խօրօտ ի. Էտ ախչիկըր էն ախչըկէն դըհա//սնվէլի խօրօտ ի*: Գերադրական աստիճանը ձևավորվում է *հըմընէն* կամ *հըմընը* բառերով՝ *Էտ ախչիկըր հըմընէն խօրօտ ի// հըմընը խօրօտն ի*:

Բարբառում տասնավորները միավորների հետ կապակցվում են *ը-ով* (տասնըմէկ, քըսանըչորս, իցցունըվէց, օխտանասունըմէկ, քառսունէրկու//քառսունըրկու): Բարբառը դասական թվականներ չունի: Բաշխական թվականների իմաստ արտահայտվում է քանակականների կրկնությամբ (մէյ-մէկ, էրկու-երկու):

Խոյ-Մարադայի բարբառի անձնական դերանուններն են՝ *յէս, տիւ, զինքը*, սրանց հոգնակիներն են՝ *մէնք, տիւք, զինքէրը*: Յէս դերանունը տրական հոլովում ունի *իմը, ընձի//ընձը, ընձիկ*, հոգնակի թվում՝ *մէրը, մէզի/մէզը, մէզիկ* ձևերը: Բացառականի ձևերն են՝ *իմէն, ընձրմէն, ընձրմանց* և *մէրէն, մէզրմէն, մէզրմանց*: Գործիականի ձևերն են՝ *իմով, ընձրմով* և *մէրով, մէզրմով*: Տիւ դերանվան տրականի ձևերն են՝ *քոնը, քէզի//քէզը, քէզիկ* և *ձէրը, ձէզի // ձէզը, ձէզիկ*, բացառականի ձևերն են՝ *քոնէն, քէզրմէն, քէզրմանց* և *ձէրէն, ձէզրմէն, ձէզրմանց*, գործիականի ձևերը՝ *քոնով, քէզրմով* և *ձէրով, ձէզրմով*: Զինքը դերանվան ձևերն են՝ *իւր, իւրը, իւրէն//իւրմէն, իւրով//իւրմով* և *զինքէրը, իւրէնց, իւրէնցը, իւրէնցէն // իւրէսմէն, իւրէնցով, իւրէսմով*:

Յուցական դերանուններն ունեն երկշաքք համակարգ՝ *էտ, էտիկ* (այդ) և *էն, էնիկ* (այն), ընդ որում՝ *էտ* դերանվամբ է արտահայտվում նաև *այս* դերանվան իմաստը: Սրանց սեռականի ձևերն են՝ *տւնը* և *ղւնը*, տրականինը՝ *տւնրը, տւնրիկը* և *ղւնրը, ղւնրիկը*, հայցականինը՝ *էտ, էտիկ, տւնրը, տւնրիկը* և *էն, էնիկ, ղւնրը, ղւնրիկը*, բացառականինը՝ *տւնրէն, տւնրմէն, տւնրիկէն, տւնրիյմէն* և *ղւնրէն, ղւնրմէն, ղւնրիկէն, ղւնրիյմէն*, գործիականինը՝ *տւնրով, տւնրմով, տւնրիկով, տւնրիյմով* և *ղւնրով, ղւնրմով, ղւնրիկով, ղւնրիյմով*: Սրանց հոգնակիի ձևերն են՝ ուղղ. *տւնք//տւնքիկ*, սեռ. *տւնց*, տր. *տւնցը*, հյց. *տւնք//տւնքիկ, տւնցը*, բց. *տւնցէն // տւնսմէն*, գործ. *տւնցով, տւնսմով* և ուղղ. *ղւնք // ղւնքիկ*, սեռ. *ղւնց*, տր. *ղւնցը*, հյց. *ղւնք // ղւնքիկ, ղւնցը*, բց. *ղւնցէն // ղւնսմէն*, գործ. *ղւնցով, ղւնսմով*: Ստացական դերանունները անձնական դերանունների սեռական հոլովաձևերն են (իմ, քո, մեր, ձեր, իւր, իւրէնց, տւնր, ղւնր, տւնց, ղւնց), որոնք իրենց հերթին հոլովվում են (իմը // իմինը, իմի // իմրնի, իմին // իմրնին, իմէն // իմրնէն, իմով // իմրնով, իմօնքը // իմօնքինը, իմօնքի // իմօնքինի, իմօնքին // իմօնքինին, իմօնքէն // իմօնքէնէն, իմօնքով // իմօնքի-

նով և այլն): Ստացական դերանուններից հետո գոյականը ստացական հոդ չի ստանում (իմ տուն): Իբրև անձերին վերաբերող հարցահարաբերական դերանուն հանդես է գալիս *վնւվ* ձևը՝ *վիր, վիրը, վիրէն // վիրմէն, վիրով // վիրմով* հոլովաձևերով: Բարբառում գործառող դերանվան մյուս ձևերից են. հարաբերական՝ *ինչ, վննր, վնւվ վոր, վննրը վոր, իշ վոր*, հարցական՝ *իշթւնր, վննրտէ, քւննի, դոր, դորէն*, որոշյալ՝ *հրմմէն, հւնրը, հւնր մէկը*, անորոշ՝ *մէկ, իւրիշ* և այլն:

Բարբառի Ե խոնարհման բայերում հինհայերենյան *ան* ածանցի դիմաց առկա է *ն* ածանց (ազանել > խահնել, անցանել < ըսնել, հեծանել > խեզնել, պրծանել > պրծոնել): Ա խոնարհման բայերում *ան* ածանցի դրսևորումները հաճախադեպ են (թանգանալ, խեխճանալ, կըշտանալ, խորթանալ), բայց *ան*-ի դիմաց քիչ չէ նաև *ն*-ի գործածությունը (թոլնալ, ծառվընալ, խօվնալ): Բացակայում է չ բայաձանցը (թըռնել, փախնել), *էն* ածանցով հանդիպել է *վննխէնալ* բայը: Պատճառական բայերը Խոյ-Մարադայի բարբառում կազմվում են՝ բայահիմքին ավելացնելով *ցուցել // ցիւցել* (ընցուցել, ծախկեցիւցել) կամ *ուցել* (խասուցել, մեռուցել) մասնիկները: Պատճառական բայերի եզակի հրամայականում դրսևորվում է Ու//Իւ խոնարհիչ (նըստեցիւ, խասոււ): Կրավորական *վ* ածանց ունեցող բայերը անցյալ կատարյալում խոնարհվում են կրավորաձև՝ *ամ, ար, ավ, անք, արք, ան* վերջավորություններով: Բարբառի բազմապատկական հիմնական ածանցն է *ոտ* (ժողըռտել, կապըռտել, քանըռտել):

Խոյ-Մարադայի բարբառում բայն ունի երկու խոնարհում՝ Ա և Ե: Անորոշ դերբայն ունի *էլ, ալ* վերջավորություններ, հոլովվելիս ենթարկվում է Ու//Իւ հոլովման (աղալ, աղալու, աղալէն, աղալով, վննգնել, վննգնելիւ, վննգնելէն, վննգնելով): Անկատար դերբայն ունի երկու տարբերակ՝ *ս* և *ի*//ը կազմիչներով: Առաջին ձևը կազմվում է անորոշից՝ ը>ս փոփոխությամբ (կիրել > կիրես *գրում*, մընալ > մընաս *մնում*), իսկ երկրորդ ձևը կազմվում է անորոշի վրա *ի*

(որոշ խոսվածքներում՝ *ը*) ավելացնելով (եփել > եփելի/ը՝ *եփում*, թըռնել > թըռնելի//թըռնելը՝ *թռչում*): Որոշ խոսվածքներում անորոշի վրա այդ հավելումը չկա, և անորոշ ու անկատար դերբայները նույն ձևն ունեն (կիրել՝ *գրել* և *գրում*): Նկատվել է, որ ժխտական խոնարհման դեպքում հանդես է գալիս *ի* // *ը* հավելում ունեցող ձևը՝ հաջորդելով օժանդակ բային⁹⁸: Ապառնի դերբայը Խոյ-Մարադայի բարբառում ունի *ու* // *ի* վերջավորություն, որն ավելանում է անորոշ դերբայի վրա, ընդ որում՝ Ա խոնարհման բայերը ստանում են *ու* (իմանալու, խաղալու), իսկ Ե խոնարհման բայերը՝ *ի* (ասելի, կիրելի), բայց նաև՝ *էթսյի, կյօվսյի, լըվսյի*: Հարակատար դերբայն ունի *ած* և *ուկ* վերջավորություններ (փախած, ճանթըվուկ), ընդ որում՝ նկատվել է, որ *ած* մասնիկով ձևերն ավելի տարածված են⁹⁹: Վաղակատար դերբայն ունի *իր* վերջավորություն (կիրիր, ճառթիր), ընդ որում՝ շրջուն շարադասության դեպքում *ր*-ն ընկնում է (կիրի, ճանթի): Ենթակայական դերբայի վերջավորությունն է *ող* (պերող, ավատացող): Ժխտական դերբայը ունի *ի, ա* վերջավորություններ՝ (չեմ) *գսրկի*, (չեմ) *կսնթա*: Որոշ խոսվածքներում *ի*-ի դիմաց առկա է *ը*՝ *գսրկը*:

Օժանդակ բայի ներկայի ձևերն են՝ *եմ, էս, ի* (որոշ խոսվածքներում՝ *ը*), *ենք, էք, էն*: Անցյալի ձևերը կազմվում են ներկայի ձևերից՝ ավելացնելով *էր* մասնիկը՝ *եմ էր, էս էր, էր, ենք էր, էք էր, են էր*:

Բարբառում ներկա և անկատար անցյալ ժամանակաձևերը կազմվում են անկատար դերբայով և օժանդակ բայի ձևերով (ներկա՝ կիրես եմ, կիրես էս, կիրելի/ը, կիրես ենք, կիրես էք, կիրես են, անցյալ՝ կիրես եմ էր, կիրես էս էր, կիրես էր, կիրես ենք էր, կիրես էք էր, կիրես են էր):

⁹⁸ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 99:

⁹⁹ Մ. Ասատրյանի կարծիքով՝ բարբառում հարակատար դերբայը սկզբնապես կազմվել է միայն *ուկ* վերջավորությամբ, իսկ *ած*-ով կազմվող ձևը փոխառություն է գրականից (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 102):

Ե խոնարհման պարզ, բազմապատկական ածանց ունեցող բայերի անցյալ կատարյալը կազմվում է ոչ ցոյական հիմքով *կիրիմ, կիրիր, կիրեց, կիրինք, կիրիք, կիրին*: Այս խմբի չեզոք սեռի բայերը անցյալ կատարյալում ունենում են կրավորաձև վերջավորություններ (քրնամ, քրնար, քրնավ, քրնանք, քրնաք, քրնան): Անցյալ կատարյալի եզակի առաջին դեմքում առկա է *ւ*-ի հավելում (կիրիմ, քրնամ): Ենթադրական եղանակի ձևերը կազմվում են *կը* եղանակիչով (կըկսնթամ), հարկադրականինը՝ *տի* եղանակիչով (տի կսնթամ): Ըղձական, ենթադրական և հարկադրական եղանակների անցյալի ապառնիները նույնպես կազմվում են ապառնու ձևերից՝ *էր* մասնիկով (կիրեմ - կիրեմ էր, կըկիրեմ - կըկիրեմ էր, տի կիրեմ - տի կիրեմ էր):

Եզակի հրամայականն ունի *ի*//*ը, ա, ու* վերջավորություններ (կիրի//ը՝, կսնթա՛, խասո՛ւ): Բաղադրյալ ժամանակաձևերի ժխտականը կազմվում է օժանդակ բայի ժխտականի ձևով, որը դրվում է դերբայից առաջ (նըստես եմ > չեմ նըստելի/ը, նըստես եմ էր > չեմ էր նըստելի/ը, նըստիր եմ > չեմ նըստիր/ը, նըստիր եմ էր > չեմ էր նըստիր/ը): Արգելական հրամայականը Խոյ-Մարադայի բարբառում ձևավորվում է *մի*՝ մասնիկով, որն ունի նախադաս կիրառություն՝ *մի կիրի, մի կիրեք, մի մընա, մի մընացեք*:

Գալ բայի դիմաց առկա է *իկսն* տարբերակ, որի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *իկսն*//*իկսնի/ը*, հետաքրքրական են նաև հրամայականի ձևերը՝ *յսր, յսրեք*: *Անկանել* բայի դիմաց բարբառն ունի *ինել* ձևը, *ելանել* բայի դիմաց՝ *ըլել* ձևը, *իջանել* բայի դիմաց՝ *էջնել* ձևը և այլն:

Բ. Խոյ-Մարաղայի բարբառի դրսևորումները Կոտայքի մարզում

Կոտայքի մարզում Խոյ-Մարաղայի բարբառն են ներկայացնում Արովանի տարածաշրջանի Արամուս, Չորաղբյուր, Մայակովսկի և Նաիրիի տարածաշրջանի Ջովունի գյուղերի խոսվածքները: Արամուսցիների նախնիները եկել են Խոյի գավառից, Չորաղբյուրի և Ջովունիի բնակիչների նախնիները՝ Խոյից, Մալմաստից և Ալաշկերտից, իսկ Մայակովսկիի բնակիչների նախնիները գաղթել են Մալմաստի գավառից:

Խոսվածքները տարբերություններ են հանդես բերում ըստ երկրաբառային հնչյունների առկայության: Այսպես, Ջովունիի խոսվածքն ունի *է*, *ո* երկրաբառային հնչյուններ¹⁰⁰, Արամուսի խոսվածքում նման հնչյուններ ավելի սակավ են հանդիպում, Չորաղբյուրի խոսվածքն ունի միայն երկրաբառային *ո* հնչյուն, իսկ Մայակովսկիի խոսվածքում դրսևորվում է միայն երկրաբառային *է* հնչյուն: Բոլոր խոսվածքների միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *է*-ից և *ո*-ից առաջ առկա է համապատասխանաբար *յ*-ի և *վ*-ի հավելում՝ ձայնավորների տարբերություններով, ինչպես Ջովունիում՝ *յէ* և *վո*, Արամուսում՝ *յէ* և *վօ*, Չորաղբյուրում՝ *յէ* և *վո*, Մայակովսկիում՝ *յէ* և *վօ*: Չորաղբյուրում *վո* է առկա նաև երկվանկ բառերի սկզբի *ո*-ի դիմաց: Բոլոր խոսվածքներում բազմավանկ բառերի սկզբում հիշյալ միավորների դիմաց առկա են համապատասխանաբար *է* և *օ*: Քմայնացած *ււ* ձայնավոր հանդիպում է ինչպես խլացած ձայնեղներից հետո, այնպես էլ այլ դիրքերում, փոխառյալ բառերում: Չորաղբյուրի խոսվածքում հանդիպում են նաև քմայնացած *ու* և *օ* ձայնավորներ, Արամուսի խոսվածքում՝ քմայնացած *ու*: Խոսվածքներին բնորոշ է բազմավանկ բառերի միջնավանկի ձայնավորի սղումը:

¹⁰⁰ Հնարավոր է, որ այս հատկանիշը Մշո բարբառի ազդեցության արդյունք է:

Բառավերջի *ա*-ն ավելացող մասնիկներից առաջ Ջովունիի խոսվածքում կարող է պահպանվել կամ դառնալ *է*, իսկ մյուս խոսվածքներում որպես կանոն չի հնչյունափոխվում: Չորաղբյուրի խոսվածքում նախնական *ոյ* երկրաբառի դիմաց միավանկ բառերում երբեմն առկա է *ո* կամ քմայնացած *օ*: Ութինն ածանցը խոսվածքում դրսևորվում է *թոն* (ըթոն) ձևով: Բոլոր խոսվածքները բառասկզբի հինհայերենյան ձայնեղների դիմաց ունեն խուլեր: Ջովունիի, Մայակովսկիի խոսվածքներում բառասկզբում երբեմն հանդիպում են շնչեղ ձայնեղներ: Բոլոր խոսվածքներում բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց առկա են շնչեղներ, խուլերի դիմաց՝ խուլեր: Ջովունիի խոսվածքում բառամիջում ու բառավերջում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ: Բոլոր խոսվածքներն ունեն քմայնացած հետնալեզվային հպականներ: Նախաբաղաձայնական դիրքերում հետնալեզվային հպականների, *նգ*, *նք* հնչյունակապակցությունների դիմաց առկա է *յ*: Չորաղբյուրի խոսվածքում հետնալեզվային հպականի դիմաց արձանագրվել է նաև *յ* հնչյուն: Արամուսի և Մայակովսկիի խոսվածքներում նախաբաղաձայնական դիրքում հպաշփականների դիմաց երբեմն հանդիպում են շփականներ, Ջովունիի և Չորաղբյուրի խոսվածքներում երևույթն ավելի մեծ տարածում ունի: *Տն* խմբի դիմաց *նն* է հանդիպում Ջովունիի և Չորաղբյուրի խոսվածքներում, վերջինում երբեմն հանդիպում է միայն *ն* (խրտնել > խրոնել): Բառասկզբի ձայնավորներից առաջ հավելական շունչը հազվադեպ է հանդիպում Արամուսի, Չորաղբյուրի և Մայակովսկիի խոսվածքներում, որոշ դեպքերում դրսևորվում է Ջովունիի խոսվածքում: Բառի բոլոր դիրքերում հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց *խ* է հանդես գալիս բոլոր խոսվածքներում: Չորաղբյուրի խոսվածքում երբեմն հավելական *հ*-ի դիմաց էլ է հանդիպում *խ* (խսլիվոր, խարփել): Արամուսի, Ջովունիի և Չորաղբյուրի խոսվածքները օտար բառերի սկզբի *ղ*-ի դիմաց ունեն *կ*, իսկ Մայակովսկիի խոսվածքը՝ *ղ* կամ *կ*: Բոլոր խոսվածքներում շեշտը վերջնավանկային է:

Գիտարկվող խոսվածքները աչքի չեն ընկնում հոգնակերտ մասնիկների բազմազանությամբ: Ընդհանուրիայերենյան *եր, ներ, ք* մասնիկներից բացի՝ խոսվածքներում գործառում են մեկ-երկու այլ հոգնակերտներ (Չորաղբյուրի խոսվածքն ունի նաև *անք, քանք* մասնիկներ՝ *ծիյանք, կեղրանք*, Չովունիի խոսվածքը՝ *անք, էրք* մասնիկներ՝ *ծիյանք, տրղէրք*): Չովունիի խոսվածքում դիտվել է հոգնակերտների կրկնակի գործածություն՝ *տրղէրներ*: Քիչ են նաև հալովական յուրահատկությունները: Արամուսի և Չովունիի խոսվածքներում նկատելի են Ա վերջադրական հոլովման որոշ դրսևորումներ, Չորաղբյուրում նկատելի է Ո ներդրական հոլովման ավելի լայն ընդգրկում: Չովունիում ձայնավորով ավարտվող բառերի սեռականը կարող է ձևավորվել չ-ով, Արամուսի, Մայակովսկիի և Չովունիի խոսվածքներում բացառականն ունենում է ինչպես *է-ով*, այնպես էլ *ց-ով* կազմություններ: Առանձնանում է Չորաղբյուրի խոսվածքը, որում բացառականն ունի միայն *է-ով* վերջավորություն, ազգակցություն նշանակող որոշ բառերի դեպքում՝ *մէն* վերջավորություն (խօրմէն, մօրմէն, ախպօրմէն): Բոլոր խոսվածքներում ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցական հոլովով կամ սեռականով և *մեջ* կապով: Որոշյալ հոդը դրսևորվում է *ք* և *ն* տարբերակներով: Անորոշ հոդը նախադաս է: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի //քեզի //քեզի //քեզի, մեզի //մեզի, ձեզի //ձեզի*: Չորաղբյուրի խոսվածքում դիտվել են անձնական դերանունների տրական հոլովի *իմք, քօնք, մէրք, ձէրք* (ինձ, քեզ, մեզ, ձեզ) ձևերը: Մայակովսկիի խոսվածքում *ով* դերանվան դիմաց առկա են *օվ, վօր* ձևերը՝ սեռականի և տրականի *ուս, ումք* ձևերով, Արամուսի և Չորաղբյուրի խոսվածքներում առկա է *վսւվ* ձևը՝ սեռականի և տրականի *վիր, վիրք* ձևերով, Չովունիի խոսվածքում գործածվում է *վորք* ձևը՝ սեռականի և տրականի *վիր, վիրք* ձևերով: Ցուցական դերանունները հիմնականում հանդես են բերում երկշարք համակարգ, ինչպես Չորդ. *էտ* (այս, այդ), *էն, էտի, էնի, էտան, էնան*, Արմս. *էտ,*

էն, էտի, էնի: Դերանվանական թեքված ձևերով որոշակի ընդհանրություններ ունեն Մայակովսկին և Չորաղբյուրը (Մյկվս. *դսրք /նրան/, տսւր /դրա/, տսւրք /դրան/, Չորդ. դսւր, դսւնք, տսւնք, տսւր, տսւրէն, դսւրէն, տսւնցք, դսւնցք*), Չովունին և Արամուսը (Չվն. *ըտանք /դրանք/, ընդանցէն, ըտսւր, ըտսւրք, ընդսւր /նրա/, Արմս. ըտսւնք, ընդսւնք, ըտսւնց, ըտսւրք*) և այլն:

Մայակովսկիի և Չորաղբյուրի խոսվածքներում ներկա (նաև անցյալ անկատար) ժամանակաձևը կազմվում է *ս-ով* ավարտվող անկատար դերբայով (իկիսս էնք, էթաս էնք), բացառություն է եզակի երրորդ դեմքը. այս դեպքում անկատարն ավարտվում է չ-ով (իկիսւլ ի, մընսալ ի): Երբ օժանդակ բայը նախորդում է դերբային, հանդես է գալիս չ-ով ավարտվող անկատար, որին կարող է ավելանալ նաև *ի* մասնիկը (չեմ նսւլի, ինչ ա իկալի, չէր հավատալ, չէմ ուզէլ): Անկատարի չ-ով ձևը կարող է արտահայտել ներկա ժամանակի եզակի երրորդ դեմքի իմաստ առանց օժանդակ բայի (ասէլ կամ ասէլի /ասում է/): Արամուսի և Չովունիի խոսվածքներում ներկա և անցյալ անկատար ժամանակաձևերը կազմվում են չ-ով ավարտվող անկատար դերբայով (իկիսւլ էմ, սիրէլ էմ), իսկ օժանդակ բային հաջորդելու պարագայում դերբայն ստանում է *ի* հավելված (գոռծ էր անէլի, չէմ թըխէլի): Արամուսի խոսվածքում *ի-ի* հավելում կարող է և չլինել (չէմ մընսալ): Բոլոր խոսվածքներում վաղակատար դերբայն ունի *իք* վերջավորություն: Օժանդակ բային հաջորդելու պարագայում այդ վերջավորության *ք-ն* ընկնում է, և վաղակատարը Մայակովսկիի և Չովունիի խոսվածքներում վերջավորվում է *է-ով* (էկէ, նըստէ), Արամուսում՝ *է-ով* (թըխէ), իսկ Չորաղբյուրում՝ *ի-ով* (կիրի): Մայակովսկիի և Արամուսի խոսվածքներում վաղակատար ներկայի եզակի երրորդ դեմքի իմաստը կարող է արտահայտվել միայն դերբայով՝ *նըստէ, ամուսնացէ*: Հարակատար դերբայը խոսվածքներում ունի *ած* վերջավորություն: Մայակովսկիի խոսվածքում էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են *եմ, ես//իս, ի//ա, էնք, էք, էն//են*, անցյալի

ձևերն են՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին, հանդիպել է նաև անցյալի վերլուծական ձևի կիրառություն (չէս էր կրպնելի):* Չովունիի խոսվածքի համապատասխան ձևերն են՝ *եմ, էս, ի, ենք, էք, են* և *իմ, իր, էր, ինք, իք, ին:* Չորադրյուրի և Արամուսի խոսվածքներում ներկայի ձևերն են՝ *եմ, էս, ի, ենք, էք, են*, իսկ անցյալի ձևերը բաղադրյալ են՝ *եմ էր, էս էր, էր, ենք էր, էք էր, են էր:* Ընդհանրապես, վերջին երկու խոսվածքներում անցյալի բոլոր ձևերը, բացի անցյալ կատարյալը, ունեն վերլուծական կազմություն՝ ներկայի կամ ապառնու ձևերի և *էր* բառ-մասնիկի հարադրությամբ (պերել էմ էր, չէն էր ասել, ունեմ էր, ժողնըվենք էր, կըխըմենք էր, մընաս էմ էր, կիրիք էմ էր, կըտի կատթամ էր): Անցյալ կատարյալի եզակի առաջին դեմքը բոլոր խոսվածքներում ունենում է *մ*-ի հավելում (էկամ, ասիմ): Չովունիի խոսվածքում *մ* հավելված ունեն անցյալ ժամանակաձևերի եզակի առաջին դեմքերը ընդհանրապես (իմ /էի/, կաթիմ /կարդայի/, պըտի տանիմ /պիտի տանեի/): Բոլոր խոսվածքներում Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կազմվում է անցյալական հիմքից: Չովունիի խոսվածքում հանդիպում են նման բայերի՝ ցոյական հիմքով կառույցներ ևս: Բոլոր խոսվածքներում անցյալ կատարյալն ունենում է ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ (վօրօշիմ, սիրիք, պըսագվամ, նըստար):

Մայակովսկիի և Չովունիի խոսվածքներում պատճառական ածանցն է՝ *ցըն*, Չովունիում հանդիպել է նաև *ցըց*: Արամուսի և Չորադրյուրի խոսվածքներում պատճառական ածանցն է *ըց // ցըց*: Մայակովսկիի խոսվածքում հարկադրականի եղանակիչն է՝ *պըտի // պըդի*, Չովունիի խոսվածքում՝ *պըտի*, Արամուսի խոսվածքում՝ *պըտի* կամ *պըտսն*, իսկ Չորադրյուրի խոսվածքում՝ *կըտի*:

Այսպիսով, միշտ չէ, որ դիտարկվող խոսվածքներն ունեն նույնական հատկանիշներ: Նրանց ընդհանրությունները ավելի շատ են. դրանք շատ դեպքերում ներկայացնում են Խոյ-Մարադայի բարբառը բնութագրող լեզվական կարևոր իրողություններ,

ինչպիսիք են, օրինակ, միավանկ բառերի սկզբում *յ*-ի և *վ*-ի հավելումը, քմայնացած *սն*-ի առկայությունը, բազմավանկ բառերի միջնավանկի ձայնավորի տղումը, ավելացող մասնիկից առաջ բառավերջի *ա*-ի պահպանումը, բառասկզբի ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց խուլերի առկայությունը, հետնալեզվային քմայնացած հպականների գործածությունը և դրանց, ինչպես նաև *նք, նգ* խմբերի վերածումը *յ*-ի՝ բաղաձայնից առաջ, հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց *խ*-ի առկայությունը, ներգոյականի իմաստի արտահայտությունը հայցական հոլովով կամ սեռականով և *մեջ* կապով, ցուցական դերանունների երկշարք համակարգը, սահմանականի ներկայի և անցյալ կատարյալի կազմությունը *-լիս* դերբայական ձևից առաջացած տարբերակներով և օժանդակ բային հաջորդելիս դերբայի *լ*-ով կամ *լի*-ով ավարտվելը, վաղակատարի՝ *իր* մասնիկով և հարակատարի՝ *ած* մասնիկով վերջավորվելը, անցյալ կատարյալի եզակի առաջին դեմքում *մ* հավելման առկայությունը, այդ ժամանակաձևի կազմությունը անցյալական հիմքից, ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններով հանդես գալը և այլն:

Այլ դեպքերում բարբառին բնորոշ մի շարք հատկանիշներ դրսևորվում են ոչ բոլոր խոսվածքներում: Մասնավորապես, Արամուսի և Չորադրյուրի խոսվածքները, ի տարբերություն մյուսների, ունեն քմայնացած *ու* ձայնավոր (Չորադրյուրը՝ նաև քմայնացած *օ*), հարցական *վնիվ* դերանուն, օժանդակ բայի անցյալի վերլուծական ձև, պատճառականի *ցըց* (> *ցուց*) ածանց: Դերանվան թեք ձևերով, ներկայի կազմությամբ ընդհանրություն ունեն մի կողմից՝ Արամուսը և Չովունին, մյուս կողմից՝ Մայակովսկին և Չորադրյուրը, ընդ որում՝ դիտարկվող խմբում այդպիսով դրսևորվում են Խոյ-Մարադայի բարբառի շրջանակներում ներկայի կազմության երկու եղանակներն էլ (*ս*-ով և *լ*-ով): Հետաքրքրական է, որ մի շարք դեպքերում բարբառին իր հարազատությամբ առանձնանում է Չորադրյուրի խոսվածքը: Մասնավորապես, միայն այս խոսվածքում են առկա անձնական դերանունների՝ սեռականի հիմքով

տրականի ձևեր, բացառականի կազմություն է, *մէն* մասնիկներով, հետնալեզվայինների դիմաց որևէ դիրքում *յ*⁶ հնչյուն և այլն: Բարբառի ներքին զանազանություններից բացի՝ խոսվածքները երևան են հանում նաև այլ բարբառների ազդեցություններով պայմանավորված տարբերություններ, մասնավորապես՝ այդպիսիք պետք է համարել առանձին դեպքերում շնչեղ ձայնեղների առկայությունը, երկբարբառների դրսևորման որոշ դեպքեր, օտար *դ*-ի դիմաց *կ*-ի գործածությունը, Ո հոլովման որոշ ընդլայնումը, *ց*-ով բացառականի գործածությունը, հարցական դերանվան *վորը*, *օվ* ձևերը, *ցըն*-ով պատճառականը և այլն: Այս կամ այն խոսվածքում դրսևորվող նման հատկանիշները որակ չեն կազմում, այլ որոշակի երանգ են հաղորդում Խոյ-Մարաղայի բարբառի Կոտայքի մարզում գործածվող հիշյալ չորս խոսվածքներին:

ԳԼՈՒԽ 1.3.

ՄՇՈ, ԲԱՅԱԶԵՏԻ ԵՎ ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐԻ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ԿՈՏԱՅՔԻ ՄԱՐԶՈՒՄ

**Ա. Մշո բարբառի¹⁰¹ դրսևորումները
Կոտայքի մարզում**

Մշո բարբառը Կոտայքի մարզում ներկայացնում են Հրազդանի տարածաշրջանի Աղավնաձոր, Մարմարիկ և Սոլակ, Նաիրիի տարածաշրջանի Բուժական և Քասախ գյուղերի խոսվածքները: Աղավնաձորի բնակիչների նախնիները գաղթել են Ալաշկերտից, Մարմարիկի բնակիչների նախնիները՝ Մուշի տարբեր գյուղերից, Բուլանուխից, Սոլակի բնակիչների նախնիները՝ Ալաշկերտի, Արճեշի, Վանի, Սալմաստի գյուղերից, Բուժականի բնակիչների նախնիները՝ Մուշից, Բաղեշից, Ղարսից, Ալաշկերտից, Պարսկահայքից, Քասախի բնակիչների նախնիները՝ Մուշից, Սասունից, Բուլանուխից, Ալաշկերտից:

Բոլոր խոսվածքներն ունեն *ե*, *ո* երկբարբառային հնչյուններ: Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ե*-ի դիմաց առկա է *յե*: Այդ դիրքում *ո*-ի դիմաց *ո* ունի Քասախի խոսվածքը, իսկ մյուսներն ունեն *վո*: Բուժականի խոսվածքում նկատելի է բառի աճման դեպքում *վո>օ* անցում՝ *վոդ>օդով*: Բուժականի, Մարմարիկի և Քասախի խոսվածքներում *որ* շաղկապն ունի *օր* արտասանություն, իսկ Աղավնաձորում և Սոլակում՝ *վոր*: Բոլոր խոսվածքներում բազմավանկ բառերի սկզբում *ե*-ի և *ո*-ի դիմաց առկա

¹⁰¹ Այս բարբառի ընդհանուր բնութագիրը տե՛ս Վ. Կատվայան, Հայաստանի Հանրապետության բարբառային համապատկեր, Գիրք 1. Գեղարքունիքի մարզ, էջ 17-33:

են *է, օ* հնչյուններ: Աղավնաձորի, Մարմարիկի և Սուլակի խոսվածքներում փոխառյալ ու բնիկ մի շարք բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *ւն* ձայնավոր (Սուլակում՝ ավելի շատ): Փոխառյալ մի շարք բառերում նման հնչյուն դիտվել է Բուժականի խոսվածքում, իսկ Քասախի խոսվածքում այդ հնչյունի առկայությունը չի արձանագրվել: Բոլոր խոսվածքներին բնորոշ է բազմամասնակ բառերի միջնամասնակի ձայնավորի սղումը, որն է մասնիկի հավելման դեպքում բառավերջում *ա>է* անցումը, բառասկզբում շնչեղ ձայնեղների գործածությունը: Մարմարիկի և Սուլակի խոսվածքներում բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր, Մարմարիկում նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ: Քասախի խոսվածքում բառամիջում ու բառավերջում շնչեղ խուլ և ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց գործառում են պարզ խուլեր, նույն դիրքերում խուլերի դիմաց առկա են ձայնեղներ: Աղավնաձորի և Բուժականի խոսվածքներում բառամիջում ու բառավերջում շնչեղ խուլ և ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց գործառում են երբեմն շնչեղ, երբեմն էլ պարզ խուլեր, հաճախ էլ դժվար է դրանք տարբերակելը: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց որպես կանոն առկա են ձայնեղներ: Բոլոր խոսվածքներում *նզն* հնչյունախմբի դիմաց *յն* է առկա միայն *կայնել* ձևում: Աղավնաձորի, Բուժականի, Սուլակի, նաև Մարմարիկի խոսվածքներում նախաբաղաձայնական դիրքում հպաշփականները կարող են վերածվել շփականների: Բուժականում և Քասախում բառամիջում ու բառավերջում *հ*-ի դիմաց հանդիպում է *յ*: Բոլոր խոսվածքներում հաճախ բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է *հ*-ի հավելում: Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց Մարմարիկի, Աղավնաձորի և Սուլակի խոսվածքներում *խ* է հանդես գալիս բառի բոլոր դիրքերում, երևույթը սակավ դեպքերում է հանդիպում Բուժականի խոսվածքում (խա, խող, պախել): Օտար բառերի սկզբի *ղ*-ի դիմաց *կ* ունեն

Աղավնաձորը և Մարմարիկը, *խ* ունեն Բուժականը և Քասախը: Բոլոր խոսվածքներում շեշտը վերջնամասնակային է:

Խոսվածքները հիմնական հոգնակերտների հետ ունեն հոգնակի թվի արտահայտության այլ միջոցներ ևս (ք, էքք, իքք, անք, անիք, վանք, տիք // տինք // տանք // դանք, դիք, դան, վրդան, ան): Աղավնաձորի և Սուլակի խոսվածքներում նկատվել է հոգնակերտի կրկնական գործածություն՝ *երէխէքներ, տրդէքներ*: Աղավնաձորի, Սուլակի և Քասախի խոսվածքներում կենդանիների որոշ անուններ, մի շարք այլ բառեր եզակի թվում ենթարկվում են Ու հոլովման, հոգնակի գոյականները Ու հոլովման են ենթարկվում Սուլակի և Քասախի խոսվածքներում: Ոջ հոլովում դրսևորվում է Քասախում, Սուլակում, նաև Մարմարիկում, իսկ Աղավնաձորում հանդիպել է այդ հոլովման միայն մեկ ձև (տիրոյ): Ա վերջադրական հոլովման առկայություն է արձանագրվել բոլոր խոսվածքներում: Քասախում հանդիպել են նաև Էրէվանու, Մըշու ձևեր: Ընդհանուր հատկանիշներ են նաև ձայնավորով ավարտվող բառերի սեռականի ձևավորումը *յ*-ով, բացառականի կազմությունը *ց*-ով: Աղավնաձորի և Մարմարիկի խոսվածքներում հազվադեպ են հանդիպում բացառականի *է*-ով կազմություններ, իսկ Քասախի խոսվածքում դրանք որոշ տարածում ունեն: Սուլակի խոսվածքում բացառականը կարող է արտահայտվել նաև կապային կառույցով (*քօ մօտից*՝ քեզնից): Բոլոր խոսվածքներում ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մեջ* կապով և սեռականով: Խոսվածքներում որոշյալ հողը *ն*-ն է՝ որոշակիորեն սահմանափակ կիրառությամբ: Անորոշ հողը նախադաս է, Քասախում արձանագրվել է նաև հետադաս կիրառություն: Վերջինում ստացական հողերից հետո հանդես է գալիս հավելական *ի* ձայնավոր (գ՛րլօխի, ձ՛նտի): Անձնական դերանվան տրականի ձևերը բոլոր խոսվածքներում ունեն *ի* հավելված (ընձի, քեզի, մեզի, ձ՛եզի, Քասախում՝ ընձի, քրզի, մրզի, ձ՛րզի), Քասախի խոսվածքում գործածական են նաև *իզ* հավելվածով ձևեր (ընձիզ, քրզիզ, մեզիզ, ձ՛եզիզ): Սուլակում հանդիպում են *ք՛ե, ձ՛ե* կրճատ ձևերը, Աղավնաձորում և Բուժականում գործածական է *քե* ձևը:

Յուցական դերանունների համակարգով առանձնանում է Քասախի խոսվածքը, որում թերևս նախնական երկշարք (առանց *u*-ով կազմությունների) ձևերին (իդա, էդի, էնի // հրդը, էդ, ինա) այժմ գուցորդվել է եռաշարք համակարգ (էս, էդ, էն): Մյուս խոսվածքներում ցուցականների համակարգը եռաշարք է: Հարցական *ով* դերանվան դիմաց Աղավնաձորում և Մարմարիկում առկա է *վոն* ձևը (սեռ.տր. վիր, վին), Բուժականում և Սուլակում՝ *վորը* ձևը (Բժկ. սեռ.տր. վի, վիր, Սլկ. սեռ.տր. վիր, վիրըն), Քասախում՝ *տր* ձևը (սեռ.տր. վիր):

Աղավնաձորի, Մարմարիկի, Բուժականի և Սուլակի խոսվածքներում բայի Ա և Ե խոնարհումների կողքին հանդիպում են Ի խոնարհման դրսևորումներ, իսկ Քասախի խոսվածքում բայն ունի Ի և Ա խոնարհումներ: Խոսվածքներում *անել*, *ասել*, *լինել*, *ելնել*, *կարողանալ* բայերի դիմաց գործածվում են *էնել*, *ըսել*, *եղնել* (Մարմարիկում՝ *էղնել*), *հըլնել* (Քասախում՝ *հէլնել*), *կանալ* (Բուժականում՝ *կըռնալ*//*կարալ*, Քասախում՝ *կըռնալ*) տարբերակները: Բոլոր խոսվածքներում բայերի ներկան (և անցյալ անկատարը) կազմվում է *կը* // *կ* մասնիկով կամ առանց դրա: Աղավնաձորի խոսվածքում *գալ*, *լալ*, *տալ* բայերի ներկան (և անցյալ անկատարը) կազմվում է *գ ու*//*կը* մասնիկով, Սուլակի խոսվածքում՝ *գ ը*//*կը* մասնիկով, Բուժականի, Մարմարիկի և Քասախի խոսվածքներում՝ *գ ի* // *կի* մասնիկով: Աղավնաձորի խոսվածքի ժխտական ձևերում հանդիպում է միավանկ բայերի՝ *ի* հավելվածով ձև (չըն իգ ա): Նման ձևերն ավելի բնորոշ են Քասախի խոսվածքին (չըմ իկա, չըմ իլա, չըմ իդա), որում *գալ*, *լալ*, *տալ* բայերի անորոշ դերբայներն ունեն *հիկալ*, *հիլալ*, *իդալ* ձևերը: Բոլոր խոսվածքներում, բայասկզբի *h*-ին միանալով, *կը* մասնիկի բաղաձայնը ձայնեղանում է (գ իշնէնք, գ էլնի, գ անգըրինք, գուզիս, գէլնի, գ ընգընէնք, գ իշէս, գէլի, գ ըլնի, գ ուզիմ, գ ընձընէր): Բուժականի խոսվածքում գործածական են նաև անկատար դերբայով կազմվող ժամանակաձևեր (ներկա, անցյալ անկատար):

Բոլոր խոսվածքներում վաղակատար դերբայն ունի *p*-ով վերջավորություն, որը օժանդակ բայի նախադաս գործածության պարագայում ընկնում է: Խոսվածքներում վաղակատարով կազմվող ժամանակաձևերի հոգնակի թվի երրորդ դեմքում գուցա հեռաբար հանդես է գալիս *ած* // *ած* վերջավորությամբ դերբայական ձև (ամուսնացած ա /ամուսնացել են/, կայնաձ ին, մածաձ ը /մնացել են/): Աղավնաձորում, Բուժականում, Քասախում հարակատար դերբայն ունի *ուգ* վերջավորություն, Մարմարիկում և Սուլակում՝ *ուկ* վերջավորություն: Մարմարիկի և Սուլակի խոսվածքներում էական բայի ներկայի ձևերն են՝ *եմ*, *ես*, *ա*, *ենք*, *էք*, *են*, Աղավնաձորի խոսվածքում՝ *իմ*, *իս*, *ա*, *ինք*, *իք*, *ին*, Քասախի խոսվածքում՝ *իմ*, *իս*, *ը*, *ինկ*, *իկ*, *ին*, իսկ Բուժականի խոսվածքում գործածական են ինչպես *ե*-ով (եմ, էս), այնպես էլ *ի*-ով (իմ, իս) ձևեր: Հետաքրքրական են այս բայի անցյալի ձևերը Քասախի խոսվածքում (էնկ, էր, էր, էնկ, էկ, էն) եզակի և հոգնակի առաջին դեմքերի, ինչպես նաև եզակի երկրորդ և երրորդ դեմքերի ձևերի նույնությամբ: Այսպիսի ձևեր նկատվում են նաև Բուժականի և Աղավնաձորի խոսվածքներում: Սուլակի խոսվածքում Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը որպես կանոն կազմվում է անցոյական հիմքով, իսկ մյուս խոսվածքներում կարող է կազմվել ինչպես ցոյական, այնպես էլ ոչ ցոյական հիմքերից: *Գնալ*, *մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են *գ անց*, *մաց* (Քասախում՝ *գ անձ*, *մանձ*): Մարմարիկի խոսվածքում *էնել*, *դ ընել* բայերի անցյալի հիմքում պահպանվում են *էն*, *դ ըն* ձևերը (էնէցի, դ ընէցի): Բոլոր խոսվածքներում անցյալ կատարյալը և Ե խոնարհման պարզ բայերի եզակի հրամայականն ունեն ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ: Դիմավոր բայաձևերից առաջ, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա* // *ը* կամ *էր* ձևը՝ ըստ ժամանակային իմաստի: Ժխտական խոնարհման վերլուծական ժամանակաձևերի երրորդ դեմքի (երբեմն էլ այլ դեմքերի) ձևերում չ ժխտական մասնիկը դրվում է բայաձևի վրա, ինչպես *չեղե* (չի եղել), *չըսա* (չի ասի), *չըլնի* (չի ելնում), *չուզը* (չի ուզում), *չըխօրեն*

(չեն թաղի), *չըմընամ* (չեմ մնա), *չըլըսես* (չես լսում), այլ դեպքերում ժխտական մասնիկը որպես կանոն դրվում է օժանդակ բայի վրա՝ *չըն հըլնի, չինք ըսի, չեմ կանա, չըն թողի, չըս տես*: Խոսվածքներում չկան չ ածանցով բայեր: Աղավնաձորի և Մոլակի խոսվածքներում պատճառական ածանցն է *ուց*//*ցուց*, Քասախում՝ *ուծ*//*ծուծ*, Բուժականում՝ *ցըն*, Մարմարիկում՝ *ուց* կամ *ցըն*: Խոսվածքներում պատճառական բայերի ներկայում և հրամայականում հանդես է գալիս *ու* խոնարհիչը: Գործածական են հարկադրականի եղանակիչի *պըտի, պըղի, բըղի* հնչատարբերակները:

Մարմարիկի խոսվածքում էլ շաղկապի դիմաց գործածական է նաև *լէ* ձևը, Քասախի խոսվածքում՝ *լը* տարբերակը: Քասախում նկատելի է սովորաբար հետադաս կապերի նախադաս կիրառություն: Մոլակի խոսվածքն ունի *կօ* հաստատական մասնիկ (կօ էկավ, էլի), որը շատ դեպքերում կարող է ունենալ շարունակականության իմաստ (կօ կասեմ քեզի. կօ մրկա կըխօսամ. կօ հառավոտ կէլիմ, կըխաքիմ):

Այսպիսով, խոսվածքների համար ընդհանուր են Մշո բարբառի հնչյունական մի շարք էական հատկանիշներ, ինչպիսիք են՝ երկբարբառային *է, ռ* հնչյունների առկայությունը, միավանկ բառերի սկզբի հինհայերենյան *ռ*-ից և *է*-ից առաջ բաղաձայնական տարրի հավելումը, բազմավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ռ, է*-ի դիմաց *օ, է* ձայնավորների առկայությունը, բազմավանկ բառերի միջնավանկի ձայնավորի սղման երևույթը, բառավերջում *ա>է* անցումը որևէ մասնիկի հավելման դեպքում, քառաստիճան բաղաձայնական համակարգի գործածությունը՝ շնչեղ ձայնեղ բաղաձայնների առկայությամբ, բառասկզբի ձայնավորից առաջ հազագի հավելումը, վերջնավանկային շեշտի դրսևորումը և այլն:

Դիտարկվող խոսվածքների համար ընդհանուր քերականական իրողություններից են *եր, ներ* հոգնակերտների հետ նաև այլ մասնիկների առկայությունը, հատուկ տեղանունների դեպքում Ա վերջադրական հոլովման դրսևորումը, ձայնավորով ավարտվող հատուկ ու հասարակ անունների սեռականի ձևավորումը *յ*-ով,

բացառական հոլովի *ց*-ով կազմությունը, ներգոյական հոլովի իմաստի՝ հայցական հոլովով կամ սեռականով ու *մեջ* կապով արտահայտումը, միայն *ն* հոդի առկայությունը և նրա սահմանափակ կիրառությունը, անձնական դերանվան տրական հոլովի ձևերում *ի* ձայնավորի առկայությունը, *անել, ասել, լինել, էլնել, կարողանալ* բայերի դիմաց տարբերակային այլ ձևերի գործածությունը, ներկայի և անցյալ անկատարի արտահայտությունը *կը* մասնիկի միջոցով, վաղակատարի կազմությունը *ր*-ով և հարակատարինը *ուկ*//*ուգ*-ով, վաղակատարով կազմվող ժամանակավների հոգնակի թվի երրորդ դեմքում զուգահեռաբար *ած*//*ած* վերջավորությամբ դերբայական ձևի հանդես գալը, ներգործաձև և կրավորաձև խոնարհումների դրսևորումը, *գնալ* և *մնալ* բայերի անցյալի հիմքի *գ*՝*աց, մաց* տիպի ձևերի գործածությունը, տրամաբանական շեշտ կրող բառն ընդգծելու համար դիմավոր ձևերից առաջ օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի ձևի լրացուցիչ կիրառությունը, չ ժխտական մասնիկի՝ բայաձևի վրա դրվելը, չ բայաձանցի բացակայությունը և այլն:

Ընդհանուր առմամբ՝ նկատելի է, որ դիտարկվող խոսվածքները առանձին հատկանիշներով հանդես են բերում նաև մասնավոր կարգի նմանություններ: Այսպես, Մարմարիկի և Աղավնաձորի խոսվածքների համար ընդհանուր են *հ*-ի դիմաց *խ*-ի առկայությունը¹⁰², օտար բառերի սկզբում *ղ*-ի դիմաց *կ*-ի դրսևորումը, *ուլ* դերանվան դիմաց *վոն* ձևի գործածությունը, բացառական հոլովում *ց*-ով ձևերի առկայությամբ հազվադեպ նաև *է*-ով ձևերի գործածությունը և այլն: Մյուս կողմից՝ Բուժականի և Քասախի խոսվածքներին միավորում են այնպիսի հատկանիշներ,

¹⁰² Ըստ Գ. Ջահուկյանի աղյուսակների՝ այս հատկանիշը Մշո բարբառում ունեն Բաղեշը, Խլաթը, Արճեշն ու Արծկեն (տե՛ս Գ. Ջահուկյան, Հայ բարբառագիտության ներածություն, էջ 56-57), ըստ Ս. Բաղդասարյանի՝ նաև Ալաշկերտի որոշ գյուղեր (տե՛ս Ս. Բաղդասարյան-Թափալցյան, Մշո բարբառը, էջ 5):

ինչպիսիք են՝ *հ*-ի դիմաց որոշ դիրքերում *յ*-ի գործածությունը¹⁰³, օտար բառերի սկզբում *դ*-ի դիմաց *խ*-ի դրսևորումը¹⁰⁴, *ու* դերանվան դիմաց *վոր* // *ւոր* ձևի կիրառությունը և այլն: Խոսվածքների այս երկու խմբերը, այնուամենայնիվ, հստակորեն չեն սահմանազատվում, որովհետև առկա են մասնավոր այլ կարգի ընդհանրություններ ևս: Այդպիսիք են, օրինակ, հետևյալները. Աղավնաձորը և Բուժականը ոչ բառասկզբի ձայնեղների և շնչեղ խուլերի դիմաց ունեն խուլ կամ շնչեղ խուլ բաղաձայններ, *դու* դերանվան տրականի կրճատ *քե* ձև, Մարմարիկն ու Քասախը ունեն *էլ* շաղկապի *լէ* // *լը* ձև, Աղավնաձորն ու Քասախը ունեն օժանդակ բայի ներկայի *ի*-ով ձևեր, Սուլակին ու Քասախին բնորոշ է հոգնակի գոյականների ենթարկվելը Ու հոլովման և այլն: Մշո բարբառի շրջանակում դրսևորվող որոշ հատկանիշներ էլ արձանագրվել են առանձին խոսվածքներում: Այդպիսիք որոշակի քանակություն են կազմում Քասախի խոսվածքում (օրինակ՝ ոչ բառասկզբում ձայնեղների ու շնչեղ խուլերի դիմաց խուլերի առկայությունը, ստացական հոդերից հետո *ի* հավելվածի գործածությունը, անձնական դերանունների տրականում *իզ* հավելվածի գործածությունը, ցուցական դերանունների երկշարք համակարգի առկայությունը, կապերի նախադաս գործածությունը, անորոշ հոդի հետադաս կիրառությունը և այլն): Հիշատակելի են նաև Մարմարիկի խոսվածքում *էնել*, *դընել* բայերի նաև անցյալի

¹⁰³ Ըստ Գ.Ջահուկյանի աղյուսակների՝ այս հատկանիշը Մշո բարբառում չունեն միայն Բաղեշը, Խլաթը, Արճեշն ու Արծկեն (տե՛ս Գ.Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 56-57):

¹⁰⁴ Ըստ Գ.Ջահուկյանի աղյուսակների՝ այս հատկանիշը Մշո բարբառին բնորոշ է ամբողջությամբ (տե՛ս Գ.Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 56-57), ըստ Ք. Մաղաթյանի հատկանիշը հատուկ է միայն Ալաշկերտի խոսվածքին (տե՛ս Ք. Մաղաթյան, Ալաշկերտի խոսվածքը, 1985, էջ 5):

հիմքում *ն*-ի պահպանումը¹⁰⁵, Սուլակի խոսվածքում բացառականի կապային ձևերի, *կօ* մասնիկի առկայությունը և այլն:

Հասկանալի է, որ տարածական հիմքերի փոփոխությունը, բարբառախոս նոր միջավայրում հայտնվելը, այլ բարբառների ու գրական արևելահայերենի ազդեցությունը իրենց կնիքն են թողել դիտարկվող խոսվածքների զարգացման ընթացքի վրա, սակայն բարբառային քննվող միավորները, այդուամենայնիվ, պահպանել են Մշո բարբառին իրենց հարազատությունը, և վստահաբար կարող ենք արձանագրել, որ Կոտայքի մարզի Աղավնաձոր, Մարմարիկ, Բուժական, Սուլակ և Քասախ գյուղերի խոսվածքները ներկայացնում են Մշո բարբառը՝ լեզվի բնականոն զարգացմամբ ու արտալեզվական զանազան գործոնների ազդեցությամբ պայմանավորված յուրահատկություններով հանդերձ:

¹⁰⁵ Այս հատկանիշը մենք դիտարկել ենք նաև Մշո բարբառի՝ Գեղարքունիքի մարզի Մարտունու տարածաշրջանի որոշ խոսվածքներում (տե՛ս Վ. Կատվալյան, նշվ. աշխ., էջ 39):

**Բ. Բայազետի բարբառի¹⁰⁶ դրսևորումները
Կոտայքի մարզում**

Բայազետի բարբառը Կոտայքի մարզում գործածվում է Աբովյանի տարածաշրջանի Ակունք, Գեղարդ, Գողթ, Կոտայք, Հատիս գյուղերում: Ակունքի բնակիչների նախնիները եկել են Մալմաստից, Խոյից և Բայազետից, Գեղարդի բնակիչների մի մասի նախնիները եկել են Վանից, մյուս մասինը՝ Գավառի տարածաշրջանի Սարուխան գյուղից, Գողթի և Կոտայքի բնակիչների մեծ մասի նախնիները գաղթել են Բայազետի գյուղերից, Հատիսի բնակիչների նախնիները եկել են Բայազետից, Վասպուրականից, Սևանի տարածաշրջանից:

Բոլոր հինգ խոսվածքներն էլ, որոշ գանազանություններով, պահպանել են Բայազետի բարբառի հիմնական հատկանիշները: Դրանք ունեն *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ, միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ո-ի* և *ե-ի* դիմաց՝ համապատասխանաբար *վո* և *յե*, իսկ բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *օ* և *է*: Փոխառյալ ու բնիկ մի շարք բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *ւ*՝ ձայնավոր: Բառասկզբի վանկերում՝ Բայազետի բարբառին բնորոշ դիրքերում, հանդես է գալիս շրթնայնացած *ա*՝ ձայնավոր, բայց ոչ նույն հստակությամբ, ինչ Գեղարքունիքի մարզի Գավառի տարածաշրջանի խոսվածքներում: Խոսվածքներին բնորոշ է բազմավանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորի սղումը: Բառավերջի *ա*՝ ձայնավորը որևէ մասնիկի հավելման դեպքում վերածվում է *է-ի*: Բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր, նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ: Հաճախ բառասկզբի

¹⁰⁶ Այս բարբառի ընդհանուր բնութագիրը տե՛ս Վ. Կատվայան., նշվ. աշխ., էջ 44-54:

ձայնավորից առաջ առկա է *հ-ի* հավելում: Հինհայերենյան *հ-ի* դիմաց խոսվածքները *խ* ունեն բառի բոլոր դիրքերում: Օտար բառերի սկզբի *ղ-ի* դիմաց դրսևորվում է *կ*: Շեշտը վերջնավանկային է:

Խոսվածքներում տեղանունները սովորաբար ենթարկվում են Ա վերջադրական հոլովման: Ձայնավորով ավարտվող բառերի սեռական հոլովը կարող է ձևավորվել *յ-ով*: Բացառականն ունի *ց-ով* վերջավորություն: Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով: Որոշյալ հոդը դրսևորվում է *ը* և *ն* տարբերակներով: Անորոշ հոդը նախադաս է: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձեզի*: Ցուցական դերանուններն ունեն եռաշարք համակարգ: Սահմանականի ներկան և անցյալ անկատարը կազմվում են *ու՛մ* վերջավորությամբ անկատարով: *Գալ, լալ, տալ* բայերի անկատարի ձևերն են՝ *գ՛ալում, լսյլում, տալում*: Վաղակատար դերբայն ունի *ր-ով* վերջավորություն, հարակատարը՝ *ուկ* վերջավորություն: Վաղակատարով կազմվող ժամանակաձևերի հոգնակի թվի երրորդ դեմքում զուգահեռաբար հանդես է գալիս *ած* վերջավորությամբ դերբայական ձև: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, ես, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերն են՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես ոչ ցոյական, այնպես էլ ցոյական հիմքերից: Անցյալ կատարյալն ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ: Խոսվածքներում չկան *չ* ածանցով բայեր: Պատճառական ածանցն է *ցրն* և այլն:

Խոսվածքներն ունեն սակավաթիվ մասնավոր հատկանիշներ: Այսպես, եթե Գեղարդի, Գողթի, Կոտայքի և Հատիսի խոսվածքներում *ով* դերանվան դիմաց առկա է *վորը* ձևը, ապա Ակունքում գործածվում է *օվ* ձևը (սակայն հինգ խոսվածքում էլ սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վիր, վիրը*): Ակունքում և Հատիսում անկատար դերբայը *ու՛մ*-ին զուգահեռ ունենում է նաև *ը՛մ* վերջավորություն: Ակունքում հարակատարն ունի *ած* վերջա-

վորություն, անցյալ կատարյալի եզակի առաջին դեմքն ունենում է *մ* հավելված: Գեղարդի խոսվածքում հետնալեզվային հպականները որոշակի դիրքերում ունենում են քմայնացած արտասանություն, անձնական դերանուններն ունեն տրականի *քե*, *մե*, *ձե* կրճատ ձևեր, գործածական է *կօ* հաստատական մասնիկը: Գողթի խոսվածքում երբեմն հանդիպում են քմայնացած հետնալեզվայիններ, դերանվան *քե* կրճատ ձև, երբեմն անցյալ կատարյալի եզակի առաջին դեմքն ունենում է *մ* հավելված: Կոտայքի խոսվածքում հազվադեպ հանդիպում են քմայնացած հետնալեզվայիններ, գործածական է *հորթ* բառի *ֆորթ* տարբերակը, հարակատար դերբայը *ուկ*-ին գուգահեռ կարող է ունենալ նաև *ած* վերջավորություն: Հատիսի խոսվածքում երբեմն նկատվում է հետնալեզվային հպականների քմայնացում, հանդիպում է անձնական դերանվան *մեզի* տրականի *մե* կրճատ ձև, օժանդակ բայը կարող է կրկնվել և այլն: Եթե զանազանությունների մի մասը կարող է բացատրվել Բայագետի բարբառի խոսվածքային առանձնահատկություններով (դերանվան կրճատ ձևեր, *կօ* մասնիկի գործածություն), ապա մյուս մասը պայմանավորված է բնակչության ծագումնաբանական յուրահատկություններով կամ այլ բարբառների ազդեցությամբ: Օրինակ, որոշ դեպքերում քմայնացած հպականների, հարակատարի *ած* վերջավորության, անցյալ կատարյալի *մ* հավելվածի գործածությունը պետք է պայմանավորել տվյալ բնակավայրերի (Ակունք, Հատիս, Գեղարդ) բնակիչների նախնիների մեջ խոյեցիների կամ վասպուրականցիների առկայությամբ, իսկ անկատարի *ըմ* վեջավորությամբ ձևի կիրառությունը, դերանվան *օվ* ձևի գործածությունը, բառասկզբի *հ*-ի դիմաց *ֆ*-ի մասնավոր դրսևորումը Արարատյան բարբառի ազդեցությունն են փաստում:

Գ. Արարատյան բարբառի¹⁰⁷ դրսևորումները Կոտայքի մարզում

Կոտայքի մարզում Արարատյան բարբառը գործածվում է Արովյանի տարածաշրջանի Առինջ և Ջրվեժ գյուղերում, Նախրիի տարածաշրջանի Եղվարդ քաղաքում: Երեք բնակավայրերի բնակիչների նախնիներն էլ հիմնականում տեղաբնիկներ են, միայն Ջրվեժ գյուղի բնակիչների մի մասի նախնիները գաղթել են Խոյի և Սալմաստի գյուղերից:

Դիտարկվող խոսվածքները չունեն երկբարբառային հնչյուններ, միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ռ*-ի և *ե*-ի դիմաց ունեն *վօ* և *յե*, բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *օ* և *է*: Առինջի և Ջրվեժի Խոսվածքներում երբեմն նկատվում է բառի առաջին (նախաշեշտ) վանկի ձայնավորի սղում: Երեք խոսվածքներում էլ բառավերջի ա ձայնավորը որևէ մասնիկի հավելման դեպքում վերածվում է *ե*-ի, *ոյ* և *իւ* երկբարբառների դիմաց սովորաբար առկա է *ի* ձայնավոր: Առինջի և Ջրվեժի խոսվածքներում բառասկզբում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց գործածվում են խուլեր, Եղվարդի խոսվածքում՝ շնչեղ ձայնեղներ (սակայն սրանք ևս երբեմն թողնում են խուլերի տպավորություն): Բոլոր խոսվածքներում բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր, նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ (Ջրվեժի խոսվածքում՝ ավելի հաճախ): Եղվարդի խոսվածքում առաջին շարքի ձայնավորներից առաջ նկատելի է հետնալեզվային հպականների քմայնացած արտասանություն: Բոլոր խոսվածքներում նախաբաղաձայնական դիրքում հպաշփականները կարող են վերածվել շփականների, միավանկ բառերի սկզբի *հօ*-ի դիմաց առկա է *ֆօ*, սակավ դեպքերում բառասկզբի

¹⁰⁷ Այս բարբառի ընդհանուր բնութագիրը կներկայացվի համապատասխան մարզին նվիրված հատորում:

ձայնավորից առաջ առկա է *h*-ի հավելում, որոշ դեպքերում բառակազմի *h*-ի դիմաց առկա է *h*, իսկ *u*-ի դիմաց *h* է հանդես գալիս *տէսնէլ* բայի անցյալի հիմքում: Օտար բառերի սկզբի *η*-ի դիմաց Եղվարդն ու Առինջը ունեն *η*, իսկ Ջրվեժը՝ *կ*: Երեք խոսվածքներում էլ շեշտը վերջընթեր է: Առինջում և Եղվարդում Ոջ հոլովմամբ հանդիպել է միայն *տէր* բառը, իսկ Ջրվեժում այդ հոլովման ենթարկվում են ազգակցական հարաբերություն արտահայտող մի շարք բառեր: Բոլոր խոսվածքներում *հայր*, *մայր*, *եղբայր* բառերից բացի՝ Ո ներքին հոլովման ենթարկվում են նաև մի շարք այլ բառեր: Եղվարդի և Ջրվեժի խոսվածքներում հատուկ տեղանունները կարող են ենթարկվել Ա վերջադրական հոլովման: Երեք խոսվածքներում էլ բացառական հոլովն ունի *ց*-ով վերջավորություն: Եթե Առինջի և Ջրվեժի խոսվածքներում ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է *ըմ* վերջավորությամբ հոլովական ձևով, ապա Եղվարդում այդ իմաստը սովորաբար արտահայտվում է հայցականով կամ սեռականով և *մեջ* կապով: Բոլոր խոսվածքներում որոշյալ հոդն ունի *ը* և *ն* դրսևորումներ: Առինջում և Ջրվեժում որոշյալ հոդ ստանում են նաև բացառական և ներգոյական հոլովները, Եղվարդում՝ բացառական և գործիական հոլովները: Երեք խոսվածքներում էլ անորոշ հոդը նախադաս է, անձնական դերանվան տրականի ձևերը չեն ունենում *ի* հավելված: Առինջում վերջիններիս բացառականները հանդիպում են առանց *ց* մասնիկի: Խոսվածքներն ունեն հարցական դերանվան *օվ* ձև *ում* սեռականով, ցուցական դերանունների եռաշարք համակարգ, ընդ որում՝ Առինջի և Եղվարդի *էս*, *էտ*, *էն* և *ըսս*, *ըտտ*, *ընն* շարքերի դիմաց Ջրվեժն ունի *էս*, *էտ*, *էն* և *էսի*, *էտի*, *էնի* ձևեր: Երեք խոսվածքներում էլ սահմանականի ներկա և անցյալ անկատար ժամանակաձևերը կազմվում են *ըմ* վերջավորությամբ անկատար դերբայով, Եղվարդում դերբայը հանդես է գալիս նաև *ում* վերջավորությամբ: Առինջում *գալ*, *լալ*, *տալ* բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *կալիս*, *տալիս*, *լացըմ*, Ջրվեժում՝ *կալիս*, *տալիս*, *լաց ըլըմ*, Եղվարդում՝ *գալիս*, *լալիս*, *տալիս*:

Առինջն ու Ջրվեժն ունեն *ու* վերջավորությամբ ապառնի դերբայ՝ ի տարբերություն նման դերբայ չունեցող Եղվարդի: Երեք խոսվածքներում էլ վաղակատար դերբայն ունի *ել* վերջավորություն, հարակատարը՝ *ած* վերջավորություն, ընդհանուր են էական բայի ձևերը՝ *էմ*, *էս*, *ա*, *էնք*, *էք*, *էն* և *ի*, *իր*, *էր*, *ինք*, *իք*, *ին*: Առինջում և Եղվարդում Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալի ձևերը կազմվում են ինչպես ներկայի, այնպես էլ անցյալի հիմքերից, իսկ Ջրվեժում որպես կանոն կազմվում են ներկայի հիմքից: Երեք խոսվածքներում էլ անցյալ կատարյալն ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ: Առինջում և Ջրվեժում անցյալ կատարյալի եզակի առաջին դեմքն ունի *մ* հավելված: Խոսվածքներում չկան չ ածանցավոր բայեր, պատճառական ածանցն է *ցըն*: Պատճառական բայերի եզակի հրամայականն ունի *ա* վերջավորություն: Առինջի խոսվածքում հարկադրականի եղանակիչն է *պէտք ա*, Եղվարդում և Ջրվեժում՝ *պըտի*:

Այսպիսով, Առինջի, Եղվարդի և Ջրվեժի խոսվածքները պահպանում են Արարատյան բարբառի հիմնական հատկանիշները՝ խոսվածքային որոշակի տարբերություններով: Հնարավոր է, որ այդ զանազանությունների մեջ որոշ հատկանիշներ ներկայացնում են այլ բարբառների ազդեցություններ, ինչպիսիք կարող են համարվել Ջրվեժի և Առինջի խոսվածքների բառակազմում ձայնեղների դիմաց խուլերի գործածությունը¹⁰⁸, անցյալ կատարյալի եզակի առաջին դեմքում *մ* հավելվածի առկայությունը, Ջրվեժում օտար բառերի սկզբի *η*-ի դիմաց *կ*-ի առկայությունը, Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալի կազմությունը հիմնականում անցյալական հիմքից, Եղվարդի խոսվածքում ներգոյական հոլովի բացակայությունը և այլն:

¹⁰⁸ Այս հատկանիշը բնորոշ է նաև Նորքի և Քանաքեռի խոսվածքներին:

ԳԼՈՒԽ 1.4.

ՄԱԿՈՒԻ, ԱՐԾԱՓԻ ԵՎ ԽԱՌԸ ՏԻՊԻ ԽՈՍՎԱԾՔՆԵՐԸ
ԿՈՏԱՅՔԻ ՄԱՐԶՈՒՄԱ. Մակուի խոսվածքը¹⁰⁹ Կոտայքի մարզում

Կոտայքի մարզում Մակուի խոսվածքը գործածվում է Հրազդանի տարածաշրջանի Ալափարս, Արզական, Քաղսի գյուղերում և Աբովյանի տարածաշրջանի Գառնի գյուղում: Ալափարսի բնակիչների մեծ մասի նախնիները գաղթել են Մակուից, Խոյից, Մալմաստից, Վանից, Ալաշկերտից: Արզականի բնակիչների մեծ մասի նախնիները գաղթել են Մակուից, Խոյից, Բայազետից, մասամբ նաև Մուշից: Քաղսիի բնակիչների մի մասի նախնիները եկել են Մակուի Օղակ գյուղից, իսկ Գառնիի բնակիչների մեծ մասի նախնիները գաղթել են Մակուից:

Դիտարկվող բոլոր խոսվածքներն ունեն երկբարբառային *է*, *ռ* հնչյուններ: Քաղսիի խոսվածքն ունի *է* երկբառային հնչյունի՝ նաև համեմատաբար բաց արտասանություն ունեցող տարբերակ, որը հանդես է գալիս բառավերջում, ինչպես նաև՝ իբրև օժանդակ բայի եզակի թվի երրորդ դեմքի ձև: Խոսվածքներում միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *է*-ի և *ռ*-ի դիմաց համապատասխանաբար առկա են *յէ* և *վռ*, իսկ բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *է* և *օ*, փոխառյալ ու բնիկ մի շարք բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *յ* ձայնավոր, Քաղսիի խոսվածքում այդ հնչյունը երբեմն հանդես է գալիս *է*-ի դիմաց: Խոսվածքներին բնորոշ է բազմավանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորի սղումը: Ալափարսի, Արզա-

¹⁰⁹ Այս խոսվածքի ընդհանուր բնութագիրը տե՛ս Վ. Կատվայան, նշվ. աշխ., էջ 73-81:

կանի և Գառնիի խոսվածքներում բառասկզբի վանկերում *ա* ձայնավորը երբեմն ունենում է շրթնայնացած արտասանություն: Բոլոր խոսվածքներում բառավերջի *ա*-ն որևէ մասնիկի հավելման դեպքում վերածվում է *է*-ի: Առկա են շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ, բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր, նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ (Արզականում և Քաղսիում՝ ավելի հաճախ): Քաղսիի խոսվածքում գործառում են քմայնացած հետնալեզվային պայթականներ, երբեմն էլ հետնալեզվային պայթականի դիմաց առկա է հպաշփական հնչյուն: Մյուս խոսվածքներում նկատելի է հետնալեզվային հպականի քմայնացում առաջին շարքի ձայնավորներից առաջ: Բոլոր խոսվածքներում նախաբաղաձայնական դիրքում հպաշփականների դիմաց հանդիպում են շփականներ, հաճախ բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է *հ*-ի հավելում: Գառնիի խոսվածքում հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց *խ* է հանդիպում բառի բոլոր դիրքերում, իսկ մյուս խոսվածքներում *հ*-ի դիմաց *խ* է դիտվում մեկ-երկու բառում: Միավանկ բառերի սկզբում *հռ*-ի դիմաց *ֆռ* է հանդիպում Արզականի և Քաղսիի խոսվածքներում: Բոլոր խոսվածքները օտար բառերի սկզբի *ղ*-ի դիմաց ունեն *կ*, բոլորում շեշտը վերջնավանկային է:

Չայնավորով ավարտվող բառերի սեռական հոլովը կարող է ձևավորվել *յ*-ով Արզականի, Գառնիի, Քաղսիի խոսվածքներում: Բոլոր խոսվածքներում բացառական հոլովն ունի *ց*-ով վերջավորություն: Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ սեռական հոլովով և *մեջ* կապով, Ալափարսի և Քաղսիի խոսվածքներում տարածված է այդ իմաստի արտահայտությունը նաև տրական հոլովով: Ա վերջադրական հոլովման դրսևորումներ ունեն Ալափարսի, Գառնիի, Քաղսիի խոսվածքները: Բոլոր խոսվածքներում որոշյալ հոդն ունի *ը* և *ն* դրսևորումներ, իսկ անորոշ *մէ* հոդը նախադաս է: Ալափարսի խոսվածքում դիտվել են որոշյալ հոդի բացակայության, *ը*-ի փոխարեն *ն*-ի գործածության, կրկնակի հոդառության դեպքեր: Բոլոր խոսվածքներում անձնական դերանունները տրական հոլովում ունեն *ի*

ԳԼՈՒԽ 1.4.

ՄԱԿՈՒԻ, ԱՐԾԱՓԻ ԵՎ ԽԱՌԸ ՏՊՈՒ ԽՈՍՎԱԾՔՆԵՐԸ
ԿՈՏԱՅՔԻ ՄԱՐԶՈՒՄԱ. Մակուի խոսվածքը¹⁰⁹ Կոտայքի մարզում

Կոտայքի մարզում Մակուի խոսվածքը գործածվում է Հրազդանի տարածաշրջանի Ալափարս, Արզական, Քաղսի գյուղերում և Աբովյանի տարածաշրջանի Գառնի գյուղում: Ալափարսի բնակիչների մեծ մասի նախնիները գաղթել են Մակուից, Խոյից, Մալմաստից, Վանից, Ալաշկերտից: Արզականի բնակիչների մեծ մասի նախնիները գաղթել են Մակուից, Խոյից, Բայազետից, մասամբ նաև Մուշից: Քաղսիի բնակիչների մի մասի նախնիները եկել են Մակուի Օղակ գյուղից, իսկ Գառնիի բնակիչների մեծ մասի նախնիները գաղթել են Մակուից:

Դիտարկվող բոլոր խոսվածքներն ունեն երկբարբառային *ե*, *ռ* հնչյուններ: Քաղսիի խոսվածքն ունի *ե* երկբարբառային հնչյունի նաև համեմատաբար բաց արտասանություն ունեցող տարբերակ, որը հանդես է գալիս բառավերջում, ինչպես նաև՝ իբրև օժանդակ բայի եզակի թվի երրորդ դեմքի ձև: Խոսվածքներում միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ե*-ի և *ռ*-ի դիմաց համապատասխանաբար առկա են *յե* և *վռ*, իսկ բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *է* և *օ*, փոխառյալ ու բնիկ մի շարք բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *յ* ձայնավոր, Քաղսիի խոսվածքում այդ հնչյունը երբեմն հանդես է գալիս *ե*-ի դիմաց: Խոսվածքներին բնորոշ է բազմավանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորի սղումը: Ալափարսի, Արզա-

¹⁰⁹ Այս խոսվածքի ընդհանուր բնութագիրը տե՛ս Վ. Կատվայան, ևշվ. աշխ., էջ 73-81:

կանի և Գառնիի խոսվածքներում բառասկզբի վանկերում *ա* ձայնավորը երբեմն ունենում է շրթնայնացած արտասանություն: Բոլոր խոսվածքներում բառավերջի *ա*-ն որևէ մասնիկի հավելման դեպքում վերածվում է *է*-ի: Առկա են շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ, բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր, նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ (Արզականում և Քաղսիում՝ ավելի հաճախ): Քաղսիի խոսվածքում գործառում են քմայնացած հետնալեզվային պայթականներ, երբեմն էլ հետնալեզվային պայթականի դիմաց առկա է հպաշփական հնչյուն: Մյուս խոսվածքներում նկատելի է հետնալեզվային հպականի քմայնացում առաջին շարքի ձայնավորներից առաջ: Բոլոր խոսվածքներում նախաբաղաձայնական դիրքում հպաշփականների դիմաց հանդիպում են շփականներ, հաճախ բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է *հ*-ի հավելում: Գառնիի խոսվածքում հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց *խ* է հանդիպում բառի բոլոր դիրքերում, իսկ մյուս խոսվածքներում *հ*-ի դիմաց *խ* է դիտվում մեկ-երկու բառում: Միավանկ բառերի սկզբում *հռ*-ի դիմաց *Ֆռ* է հանդիպում Արզականի և Քաղսիի խոսվածքներում: Բոլոր խոսվածքները օտար բառերի սկզբի *ղ*-ի դիմաց ունեն *կ*, բոլորում շեշտը վերջնավանկային է:

Ձայնավորով ավարտվող բառերի սեռական հոլովը կարող է ձևավորվել *յ*-ով Արզականի, Գառնիի, Քաղսիի խոսվածքներում: Բոլոր խոսվածքներում բացառական հոլովն ունի *ց*-ով վերջավորություն: Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ սեռական հոլովով և *մեջ* կապով, Ալափարսի և Քաղսիի խոսվածքներում տարածված է այդ իմաստի արտահայտությունը նաև տրական հոլովով: Ա վերջադրական հոլովման դրսևորումներ ունեն Ալափարսի, Գառնիի, Քաղսիի խոսվածքները: Բոլոր խոսվածքներում որոշյալ հոդն ունի *ը* և *ն* դրսևորումներ, իսկ անորոշ *մէ* հոդը նախադաս է: Ալափարսի խոսվածքում դիտվել են որոշյալ հոդի բացակայության, *ը*-ի փոխարեն *ն*-ի գործածության, կրկնակի հոդառության դեպքեր: Բոլոր խոսվածքներում անձնական դերանունները տրական հոլովում ունեն *ի*

հավելված, Գառնիում՝ երբեմն նաև *իկ* հավելված: Խոսվածքներն ունեն ցուցական դերանունների եռաշարք համակարգ: *Ով* դերանվան դիմաց Ալափարսը և Քաղսին ունեն *վով*, Արգականը՝ *օվ*, Գառնին՝ *վորը* ձևերը: Այս դերանվան սեռականի և տրականի ձևերը բոլոր խոսվածքներում նույնն են՝ *վիր, վիրը*: Առկա են ցուցական դերանունների սեռական և տրական հոլովների *ըստրրա, ըտրրա, ընդրրա, ըստա, ըտա, ընդա* տիպի ձևեր: Խոսվածքներում սահմանական եղանակի ներկան և անցյալ կատարյալը կազմվում են *ում // ըմ* վերջավորությամբ անկատար դերբայով: *Գալ, լալ, տալ* բայերի դեպքում անկատարի *ում // ըմ* վերջավորությունն ավելանում է անորոշի ձևի վրա: Վաղակատար դերբայն ունի *ր-ով* վերջավորություն, որը շրջուն շարահասության դեպքում ընկնում է: Գառնիի և Քաղսիի խոսվածքներում վաղակատարով կազմվող ժամանակաձևերի հոգնակի թվի երրորդ դեմքում գուգահեռաբար հանդես է գալիս *ած // աձ* վերջավորությամբ դերբայական ձև: Հարակատար դերբայը Ալափարսում, Արգականում ունի *ած*, Քաղսիում՝ *աձ*, իսկ Գառնիում՝ *ուկ* վերջավորություն: Բոլոր խոսվածքներում էական բայի ձևերն են՝ *եմ, ես, ա, ենք, էք, են* և *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*, միայն Քաղսիի խոսվածքում ներկայի եզակի երրորդ դեմքում ավելի գործածական է *ե // է* ձևը: Բոլոր խոսվածքներում Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կազմվում է ինչպես ցոյական, այնպես էլ ոչ ցոյական հիմքերով: Այդ ժամանակաձևն ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ: Ալափարսի և Քաղսիի խոսվածքներում խոնարհված բայերի անցյալ ժամանակի եզակի առաջին դեմքի ձևերը գործածվում են նաև *մ* հավելվածով, Գառնիում այդ հավելվածն առկա է միայն անցյալ կատարյալում: Ալափարսում *գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ աց, մաց*, Արգականում՝ *գ ընաց, մընաց*, Գառնիում և Քաղսիում՝ *գ աց // գ ընաց, մաց // մընաց*: Խոսվածքներում չ ածանցով բայեր չկան, պատճառական ածանցն է *ցրն*: Հարկադրականի եղանակիչն է *պրտի // պրդի*:

Այսպիսով, դիտարկվող բոլոր չորս տարբերակները նախ և առաջ բնութագրվում են Մակուի խոսվածքին բնորոշ ընդհանուր հատկանիշներով, ինչպիսիք են երկբարբառային հնչյունների առկայությունը, բառակազմում հինհայերենյան *ե, ո* միավորների դիմաց այլ ձևերի առկայությունը, բազմավանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորի սդումը, շնչեղ ձայնեղների առկայությունը, հետնալեզվայինների քմայնացումը, բաղաձայնանախորդ դիրքերում հպաշփականների վերածումը շփականների, բառակազմում ձայնավորից առաջ հագագի հավելումը, օտար բառերի սկզբի *դ-ի* դիմաց *կ-ի* գործածությունը, վերջնականակային շեշտի առկայությունը, բացառականի ձևավորումը *ց-ով*, ներգոյականի իմաստի արտահայտությունը հայցականով կամ սեռականով և *մեջ* կապով, որոշյալ հոդի դրսևորումը *ը* և *ն* տարբերակներով, անձնական դերանունների տրական հոլովում *ի* հավելվածի առկայությունը, *ում // ըմ* վերջավորությամբ անկատար դերբայի, անցյալ կատարյալի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորությունների առկայությունը, բայական չ ածանցի բացակայությունը, պատճառական *ցրն* ածանցի դրսևորումը և այլն: Խոսվածքին այս կամ այն չափով բնորոշ մի շարք հատկանիշներ էլ (նկատի ունենք այնպիսի հատկանիշներ, որոնք դրսևորվում են նաև Մակուի խոսվածքի Սևանի տարածաշրջանի տարբերակներում¹¹⁰) դիտարկվող բնակավայրերում մասնակիորեն կամ տարբերակային ձևերով են արձանագրվել: Այդպիսիք են, օրինակ, *ա* ձայնավորի որոշ չափով շրթնայնացած արտասանությունը, հինհայերենյան *հ-ի* դիմաց *խ-ի* դրսևորումը, միավանկ բառերի սկզբում *հո-ի* դիմաց *ֆո-ի* առկայությունը, քմայնացած հետնալեզվայինների դրսևորման յուրահատկությունները, Ա վերջադրական հոլովման դրսևորումը, *ով* դերանվան դիմաց *վով-ի* գործածությունը, *գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերը, ներգոյականի իմաստի արտահայտությունը տրական հոլովով, որոշյալ

¹¹⁰ Մակուի խոսվածքի այս դրսևորումների մասին տե՛ս Վ. Կատվայան, նշվ. աշխ., էջ 73-81:

հողի դրսևորման որոշ յուրահատկությունները, անձնական դերանունների տրականում *իկ* հավելվածի դրսևորումը, հարակատար դերբայի ձևավորումը *ուկ*-ով կամ *ած*-ով և այլն: Հետաքրքրական է, որ Մակուի խոսվածքի Կոտայքի մարզի դրսևորումներում արձանագրվել են ընդամենը երկու հատկանիշներ, որոնք չեն դիտվել նույն խոսվածքի Գեղարքունիքի մարզի դրսևորումներում: Նկատի ունենք օժանդակ բայի ներկայի եզակի երրորդ դեմքի *է* // *է* ձևը Քաղսիի խոսվածքում¹¹¹ և բայի անցյալի ձևերի առաջին դեմքում *ւ* հավելվածի առկայությունը, որ դիտվել է Ալափարսի, Քաղսիի և Գառնիի խոսվածքներում: Պետք է նկատել, որ դիտարկվող խոսվածքները էական զանազանություններ չունեն, միմյանց նկատմամբ տարբերակված հարաբերություններ երևան չեն բերում: Որոշ առումով առանձնանում են Քաղսիի և Գառնիի խոսվածքները. առաջինը՝ օժանդակ բայի ներկայի եզակի երրորդ դեմքի յուրահատուկ ձևով, հպականի քմայնացմամբ հպաշփականի վերածվելով, երկրորդը՝ *հ*-ի դիմաց *խ*-ի առկայությամբ և հարակատարի *ուկ* վերջավորությամբ:

¹¹¹ Այս հատկանիշը բնորոշ է Արծափի խոսվածքի՝ թե՛ Գեղարքունիքի, թե՛ Կոտայքի մարզերում գործածվող տարբերակներին, և հնարավոր է, որ Քաղսիի պարագայում Արծափի խոսվածքի ազդեցության հետևանք է:

Բ. Արծափի խոսվածքը¹¹² Կոտայքի մարզում

Արծափի խոսվածքը Կոտայքի մարզում գործածվում է Հրազդանի տարածաշրջանի Մեղրաձոր, Նաիրիի տարածաշրջանի Արագյուղ և Մրգաշեն գյուղերում: Երեք գյուղերի բնակիչների մեծ մասի նախնիները գաղթել են Բայազետի գավառի Արծափ գյուղից: Ժամանակին Արագյուղ են եկել նաև գաղթականներ Արճեշից, Կարսից, Իզդիբից:

Մրգաշենի և Մեղրաձորի խոսվածքներն ունեն երկբարբառային *է*, *ո* հնչյուններ: Արագյուղի խոսվածքում հստակ է *է* երկբարբառային հնչյունի առկայությունը, իսկ *ո* երկբարբառայինի գործածությունը տարածված և օրինաչափ չէ: Երեք խոսվածքում էլ միավանկ բառերի սկզբում *է, ո* միավորներից առաջ առկա է բաղաձայնական տարրի հավելում, իսկ բազմավանկ բառերի սկզբում համապատասխանաբար առկա են *է* և *ո* հնչյուններ: Գործածական է մոտավորապես *է^ը* արտասանությամբ հնչյուն, որը *է* երկբարբառային հնչյունի մի տարբերակն է և հանդիպում է բառավերջում, ինչպես նաև գործառում է իբրև էական բայի եզակի երրորդ դեմքի ձև: Փոխառյալ ու բնիկ մի շարք բառերում դրսևորվում է քմայնացած *ւ* ձայնավոր, Արագյուղի խոսվածքում երբեմն այդ հնչյունը *ո*-ին նախորդող դիրքում հանդես է գալիս նաև *է*-ի դիմաց: Խոսվածքներին բնորոշ են բազմավանկ բառերում բառամիջի ձայնավորի սղումը, բառավերջի *ա* ձայնավորի՝ որևէ մասնիկի հավելման դեպքում *է*-ի վերածվելը, բառասկզբում շնչեղ ձայնեղների գործածությունը, բառամիջում ու բառավերջում հպական ու հպաշփական ձայնեղների և շնչեղ խուլերի դիմաց խուլերի, նույն դիրքերում նախնական խուլերի դիմաց ձայնեղների առկայությունը: Արագյուղը և Մրգաշենը ունեն քմայնացած հետնալեզվային հպականներ, Արագյուղում դրանք երբեմն

¹¹² Այս խոսվածքի ընդհանուր բնութագիրը տե՛ս Վ. Կատվայան, նշվ. աշխ., էջ 82-85:

վերածվում են հպաշփականների: Բոլոր խոսվածքներում հպաշփականները բաղաձայնից առաջ կարող են վերածվել շփականի, բառամիջում ու բառավերջում *հ*-ի դիմաց գործածվում է *յ*, *նզն* հնչյունախմբի դիմաց *յն* է դրսևորվում *կայնել* ձևում, բառասկզբի ձայնավորից առաջ հաճախ առկա է հագագի հավելում, երբեմն *հ*-ի դիմաց գործածվում է *խ*, միավանկ բառերի սկզբում *հ*-ի դիմաց *ֆ* է առկա *ռ*-ից առաջ, փոխառյալ բառերի սկզբի *ղ*-ի դիմաց առկա է *կ*, շեշտը վերջնականկային է:

Հիմնականում ընդհանուր են նաև քերականական հատկանիշները: Խոսվածքներում ձայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների, ինչպես նաև հասարակ անունների սեռականը կարող է կազմվել *յ*-ով, բացառականը ձևավորվում է *ծ* (*ց*)-ով, ներգոյականի իմաստը կարող է արտահայտվել հայցականով կամ *ւէջ* կապով և սեռականով, բայց շատ տարածված է այս իմաստի արտահայտությունը տրական հոլովով: Արագյուղի և Մրգաշենի խոսվածքներում հատուկ տեղանունները ենթարկվում են Ա վերջադրական հոլովման: Բոլոր խոսվածքներում գործածական են որոշյալ հոդի երկու տարբերակներն էլ: Արագյուղում որոշյալ հոդը երբեմն կարող է բացակայել, Մեղրաձորում ձայնավորով ավարտվող բառերը կարող են ստանալ կրկնակի հոդ: Խոսվածքներում անորոշ հոդն ունի նախադաս գործածություն, անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված, գործածական է կրճատ *քե* ձևը, ցուցական դերանուններն ունեն եռաշարք համակարգ, *ով* դերանվան դիմաց գործածվում է *վով* // *վով* ձևը, որի սեռականն է *ոււ*: Արագյուղի և Մեղրաձորի խոսվածքներում բայը Ա, Ե խոնարհումների հետ ունի նաև Ի խոնարհում: Բոլոր խոսվածքներում սահմանականի ներկան և անցյալ կատարյալը ձևավորվում են *ըմ* // *ոււմ* վերջավորություն ունեցող անկատար դերբայով, *գալ*, *լալ*, *տալ* բայերի դեպքում անկատարի վերջավորությունն ավելանում է անորոշի վրա: Վաղակատար դերբայն ունի *ր*-ով վերջավորություն, օժանդակ բային հաջորդելու դեպքում՝ *ե* վերջավորություն: Մրգաշենի և

Արագյուղի խոսվածքներում հարակատարն ունի *ուգ*, *աձ* վերջավորություններ, Մեղրաձորի խոսվածքում՝ *ուգ* վերջավորություն: Երեք խոսվածքներում էլ Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եւ*, *ես*, *է* (*ե՞*) // *ա*, *ենք*, *էք*, *են*, անցյալի ձևերը՝ *ի*, *իր*, *էր*, *ինք*, *իք*, *ին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես ցոյական, այնպես էլ ոչ ցոյական հիմքերից: *Գնալ*, *մնալ* բայերի անցյալի հիմքի սովորական ձևերն են՝ *գ ընած*, *մընած*, երբեմն հանդիպում են նաև *գ՛ւծ*, *մւծ*: Ե խոնարհման պարզ բայերը անցյալ կատարյալում ունեն ներգործածն և կրավորածն առանձին վերջավորություններ: Ըղձական անցյալի ապառնին (նաև դրանից կազմվող ենթադրական ու հարկադրական եղանակների անցյալի ապառնիները) ունի վերլուծական ձևեր: Պատճառական ածանցն է *ծըն* (ցըն): Խոսվածքները բայական չ ածանց չունեն: Հարկադրական եղանակը կազմվում է *պըղի* եղանակիչով: Արագյուղում գործածվում է *կօ* հաստատական մասնիկը:

Այսպիսով, դիտարկվող երեք տարբերակները բնութագրվում են Արծափի խոսվածքի հիմնական հատկանիշների ընդհանրությամբ՝ առանձին դեպքերում հանդես բերելով որոշ յուրահատկություններ, իրողություն, որ բնական է բարբառախոս բոլոր բնակավայրերի համար:

Գ. Խառը տիպի խոսվածքները Կոտայքի մարզում

Կոտայքի մարզում շատ են այն բնակավայրերը, որոնք ունեն խառը տիպի խոսվածքներ: Դրանց թիվը, մեր դիտարկումներով, հասնում է երկու տասնյակի: Աբովյանի տարածաշրջանում խառը տիպի խոսվածքներ ունեն Բալահովիտ, Գեղաղիբ, Գեղաշեն, Ջառ, Ջովաշեն, Էլար, Կաթնաղբյուր, Կամարիս, Կապուտան, Հացավան, Նոր Գյուղ, Ողջաբերդ, Սևաբերդ բնակավայրերը, Հրազդանի տարածաշրջանում՝ Արգել, Գետամեջ, Թեղենիք, Սարալանջ, Քարաշամբ բնակավայրերը: Պայմանավորված բնակիչների ծագումնաբանական յուրահատկություններով, գրական ու խոսակցական լեզուների, Արարատյան բարբառի ազդեցություններով՝ նման խոսվածքները գուցե գործում են տարբեր բարբառների հատկանիշներ, և դժվար է անվերապահորեն դրանք վերագրել բարբառներից որևէ մեկին¹¹³: Նկատելի է, որ Կոտայքի մարզի խառը տիպի խոսվածքներում հիմնականում դրսևորվում են Արարատյան բարբառի և որևէ այլ բարբառի կամ բարբառների հատկանիշներ, որը բնական է, եթե նկատի ունենանք հիշյալ բնակավայրերի հիմնադրման հանգամանքները, միջավայրը, բնակիչների նախնիների լեզվա-

¹¹³ Այս կարգի բարբառային միավորներ ժամանակին ՀԽՍՀ Հոկտեմբերյանի շրջանում (այժմ՝ ՀՀ Արմավիրի մարզի Արմավիրի տարածաշրջան) դիտարկել է Ս. Բաղդասարյան-Թափալցյանը: Ներկայացնելով Ջրաշեն գյուղի խոսվածքը նա գրում է. «Բնակչությունը խոսում է մի խառնալեզվով, որի վրա զգացվում է գրական լեզվի ուժեղ ազդեցությունը» (տե՛ս Ս. Բաղդասարյան-Թափալցյան, Արարատյան բարբառի խոսվածքները Հոկտեմբերյանի շրջանում, Ե., 1973, էջ 12): Բարբառագետը նույն կարգի բնութագրումներ է տալիս մի շարք այլ գյուղերի և եզրակացնում. «Պատմական իրադրությունները այստեղ ևս դրել են իրենց կնիքը, հետևանքը եղել է այն, որ նույն գյուղում բնակվում են զանազան բարբառների, նույն բարբառի տարբեր խոսվածքների ներկայացուցիչներ, իսկ շատ գյուղերում էլ որևէ բարբառ, խոսվածք անաղարտությամբ չի պահպանվել» (նշվ. աշխ., էջ 14):

կան յուրահատկությունները: Հիշյալ բոլոր խոսվածքներն էլ ներկան և անցյալ անկատարը կազմում են ում // ըմ վերջավորությամբ անկատար դերբայով (երբեմն զուգահեռաբար նաև այլ եղանակով), սակայն այդ հատկանիշը գուցե գործում է Ում ճյուղին ոչ բնորոշ բազմաթիվ հատկանիշներով, և այդ հանգամանքը, մեր կարծիքով, թույլ չի տալիս այդ խոսվածքները համարել Արարատյան բարբառի տարբերակային դրսևորումներ¹¹⁴: Բայց և Ում ճյուղի հիմնական բնութագրիչ հանդիսացող հիշյալ հատկանիշի առկայությունը թույլ չի տալիս Մշո, Վանի կամ Խոյ-Մարաղայի բարբառների ցայտուն հատկանիշներ ունեցող խոսվածքները վերագրել այդ բարբառներին: Մյուս կողմից դիտարկվող խոսվածքները, կարծում ենք, միջխոսվածք համարվել չեն կարող, որովհետև ներկայացնում են ոչ թե մի բարբառից մյուսին աստիճանական անցման բնական վիճակներ, այլ առաջացել են արտալեզվական գործոնների՝ բարբառախոս տարբեր հանրությունների գաղթերի ու տեղաշարժերի, բարբառային միավորների կամայական խաչաձևումների ու նոր միջավայրի ազդեցությունների միջոցով¹¹⁵: Այնպես որ, նպատակահարմար ենք համարում հիշյալ բարբառային միավորներն առանձնացնել իբրև խառը տիպի խոսվածքներ՝ այդպիսով ընդգծելով նաև նրանց առաջացման ու ձևավորման յուրահատկությունը:

¹¹⁴ Ռ. Մարկոսյանը Արարատյան բարբառի շրջանակում է ներառում Բջնիի, Գեղաշենի, Ջառի, Էլարի, Կաթնաղբյուրի և Բալահովիտի խոսվածքները՝ նշելով դրանց մի մասի վրա Բայազետի բարբառի զգալի ազդեցությունը (տե՛ս Ռ. Մարկոսյան, Արարատյան բարբառը, էջ 38-52): Նման մոտեցումը հիմք է դառնում, որ Արարատյան բարբառին, թեկուզ և մասնակիորեն, հանիրավի վերագրվեն այլ բարբառների հատկանիշներ, ինչպես հինհայերենյան *h-*ի դիմաց */h-*ի առկայությունը, ներգոյական հոլովի բացակայությունը և այլն (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 74-75, 107):

¹¹⁵ Արձանագրելով, որ Կաթնաղբյուրի խոսվածքը մի շարք հատկանիշներով նման է Արարատյան, Բայազետի և Խոյի բարբառներին՝ ունենալով այդ բարբառները ներկայացնող հարևան գյուղեր, իսկ Բալահովիտի խոսվածքն էլ ունի Արարատյան և Բայազետի բարբառների հատկանիշներ՝ Ռ. Մարկոսյանը այդ երկու խոսվածքները համարում է միջխոսվածք (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 51):

Հետաքրքրական է, որ ավելի հաճախ խոսվածքներում գուգորդվում են Արարատյան և Մշո բարբառների հատկանիշները (7 խոսվածքում Արարատյանի հետ առկա է միայն Մշո բարբառի շերտը, ևս ութ խոսվածքում գուգորդվում են նաև այլ բարբառային միավորների տարրեր): Որոշ դեպքերում Արարատյան բարբառի հատկանիշները (առանձին կամ այլ բարբառային միավորների հատկանիշների հետ) գուգորդվում են Վանի (4 խոսվածք), Խոյ-Մարաղայի (5 խոսվածք), Բայազետի (2 խոսվածք), Դիաղինի (1 խոսվածք) բարբառների, Թավրիզի խոսվածքի (2 խոսվածք) հատկանիշների հետ:

Արարատյան և Մշո բարբառների հատկանիշներ են դիտվում Արզելի, Գետամեջի, Էլարի, Թեղենիքի, Մարալանջի, Սևաբերդի և Ֆանտանի խոսվածքներում, Արարատյան, Մշո և Խոյ-Մարաղայի բարբառների հատկանիշներ ունեն Բալահովիտի և Գեղաշենի խոսվածքները, Արարատյան, Մշո և Վանի բարբառների հատկանիշներ են գուգորդում Ջովաշենի և Քարաշամբի խոսվածքները, Արարատյան, Մշո և Բայազետի բարբառների հատկանիշներ՝ Կապուտանի խոսվածքը, Արարատյան, Մշո բարբառների և Թավրիզի խոսվածքի հատկանիշներ՝ Ջառի և Հացավանի խոսվածքները, Արարատյան, Մշո, Խոյ-Մարաղայի և Վանի բարբառների հատկանիշներ՝ Կաթնաղբյուրի խոսվածքը, Արարատյան և Վանի բարբառների հատկանիշներ ունեն Գեղաղիրի և Ողջաբերդի խոսվածքները, Արարատյան և Բայազետի բարբառների հատկանիշներ՝ Բջնիի խոսվածքը, Արարատյան և Խոյ-Մարաղայի բարբառների հատկանիշներ՝ Նոր Գյուղի խոսվածքը, Արարատյան, Խոյ-Մարաղայի և Դիաղինի բարբառների հատկանիշներ՝ Կամարիսի խոսվածքը:

Դիտարկումները երևան են հանում մի շարք հատկանիշներ, որոնք ընդհանուր կամ գրեթե ընդհանուր են խառը տիպի բոլոր խոսվածքների համար: Հնչյունական նման հատկանիշներից են հետևյալները. Էլարից բացի՝ բոլոր խոսվածքներում դրսևորվում է երկբարբառային *է* հնչյուն (Բալահովիտի, Մարալանջի և Բջնիի

խոսվածքներում՝ որոշ տատանումներով). Բալահովիտի, Էլարի և Մարալանջի խոսվածքներից բացի՝ մյուս խոսվածքներում գործածվում է երկբարբառային *ռ* հնչյուն (կայուն չէ Բջնիի խոսվածքում). բոլոր խոսվածքներում միավանկ բառերի սկզբում *ե*-ից և *ռ*-ից առաջ առկա է բաղաձայնական տարրի հավելում (բացառություն է *որ* շաղկապի *օր* արտասանությունը Ջովաշենի, Թեղենիքի, Կապուտանի, Մարալանջի, Սևաբերդի, Քարաշամբի խոսվածքներում). բազմավանկ բառերի սկզբում նախնական *ե*, *ռ*-ի դիմաց գործածվում են *է*, *օ* ձայնավորներ. քմայնացած *յ* ձայնավոր տարբեր հաճախությամբ հանդիպում է բոլոր խոսվածքներում, իսկ Գեղաղիրի խոսվածքում օրինաչափորեն դրսևորվում է նաև բառասկզբի իլացած բաղաձայններից հետո. ընդհանուր է բառավերջում ավելացող մասնիկից առաջ *ա>է* անցումը, միայն Նոր Գյուղի խոսվածքում հաճախ նման անցում չի կատարվում. բոլոր խոսվածքներում շեշտը վերջնավանկային է, և բազմավանկ բառերի միջնավանկի ձայնավորի սղումը սովորական է. Նոր Գյուղից բացի՝ բառասկզբում շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ դրսևորվում են բոլոր խոսվածքներում (Բալահովիտի, Ջովաշենի, Կաթնաղբյուրի խոսվածքներում շնչեղ ձայնեղներին զուգահեռ գործառում են նաև իլացած բաղաձայններ, Գեղաղիրի, Կամարիսի, Ողջաբերդի խոսվածքներում սովորական է բառասկզբում ձայնեղների դիմաց խուլերի գործածությունը, բայց հանդիպում են նաև շնչեղ ձայնեղներ, Գեղաշենի, Ջառի խոսվածքներում շնչեղ ձայնեղները երբեմն խուլի տպավորություն են թողնում). ոչ բառասկզբի նախնական ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց առկա են շնչեղ խուլեր բոլոր խոսվածքներում՝ Մարալանջի խոսվածքից բացի, որում այդ դեպքում, ինչպես նաև նախնական շնչեղ խուլերի դիմաց գործածվում են խուլեր (մասամբ այդպես է նաև Թեղենիքի խոսվածքում). Թեղենիքի և Մարալանջի խոսվածքներում ոչ բառասկզբի խուլերի դիմաց առկա են ձայնեղներ, մյուս խոսվածքներում այդ իրողությունն ունի մասնակի դրսևորումներ. ընդհանուր է բառասկզբում ձայնավորից առաջ *հ*-ի

հավելումը (տարբեր ընդգրկումներով): Քերականական ընդհանուր հատկանիշներից են հետևյալները. բացառականի կազմություն *ց*-ով վերջավորությամբ, ներգոյականի իմաստի արտահայտություն հայցականով կամ *մեջ* կապով և սեռականով (միայն էլարը և Ֆանտանը ունեն նաև ներգոյական հոլով). որոշյալ *ը* և *ն* հոդերի առկայություն (Գետամեջում և Քարաշամբում նկատելի է *ն* հոդի ավելի գործածական լինելը, Ջովաշենում, Թեղենիքում, Կամարիսում, Կապուտանում, Ողջաբերդում, Սևաբերդում, Քարաշամբում որոշյալ հոդը միշտ չէ, որ դրսևորվում է). անորոշ հոդը միշտ ունի նախադաս կիրառություն. անձնական դերանունների տրական հոլովի ձևերում առկա է *ի* հավելված. ցուցական դերանուններն ունեն եռաշարք համակարգ. բայի ներկա ժամանակաձևը կազմվում է *ու՛մ // ը՛մ* վերջավորությամբ անկատար դերբայով (Կապուտանում և Կամարիսում զուգահեռաբար գործածական է *կը* մասնիկով ներկան, Գեղադիրում, Ջովաշենում, Թեղենիքում, Սևաբերդում և Քարաշամբում *կը* մասնիկով ներկան ավելի քիչ է հանդիպում, Նոր Գյուղում ներկան արտահայտվում է նաև *լ*-ով ավարտվող դերբայի մասնակցությամբ վերլուծական կառույցով). վաղակատար դերբայը ունի *ը*-ով վերջավորություն. էական բայի ներկայի ձևերն ունեն *ե // է* կազմիչ և եզակի երրորդ դեմքի *ա* ձև. նույն այդ բայի անցյալի ձևերում առկա է *է*-ի անկում. որպես կանոն՝ անցյալ կատարյալը կազմվում է թե՛ ցոյական, թե՛ ոչ ցոյական հիմքերից (Գեղաշենի խոսվածքում սովորաբար կազմվում է անցոյական հիմքից). անցյալ կատարյալն ունի ներգործած և կրավորած վերջավորություններ (բացառություն են Ջառի և Հացավանի խոսվածքները). բացակայում է բայական չ ածանցը. գործածական է պատճառական *ցըն* ածանցը (բացառություն են Սևաբերդի և Քարաշամբի խոսվածքները, որոնցից առաջինն ունի *ուց* ածանց, երկրորդը՝ *ցըց* ածանց). Հարկադրական եղանակն արտահայտվում է *պըտի // բըղի* եղանակիչով:

Խառը խոսվածքների բերված ընդհանուր հատկանիշների շրջանակում կարելի է արձանագրել հետևյալ իրողությունները.

1. Իրենց կենսունակությունը շարունակում են պահպանել խոր հնություն ունեցող և որոշակի տարածաշրջանների բարբառային խոսքի հնյունաքերականական բնութագրիչներ հանդիսացող, ինչպես նաև ընդհանուր բնույթ ունեցող հատկանիշները (երկբարբառային *ե, ո* հնյունների առկայություն, վերջնականկային շեշտ, շնչեղ ձայնեղ բաղաձայնների գործածություն, ցուցական դերանունների եռաշարք համակարգ, անցյալ կատարյալում Ե խոնարհման պարզ բայերի ներգործած և կրավորած վերջավորությունների տարբերակվածություն):

2. Խառը խոսվածքները ներկայացնում են գրեթե ողջ բարբառային լեզուն կամ դրա մի զգալի հատվածն ընդգրկած մի շարք զարգացումներ (միավանկ բառերի սկզբում *ո*-ից և *է*-ից առաջ բաղաձայնական տարրի հավելում, փոխառյալ բառերում քմայնացած *ա*-ի դրսևորում այս կամ այն չափով, բառավերջում *ա>է* անցում՝ ավելացող մասնիկից առաջ, ոչ բառասկզբի ձայնեղների դիմաց շնչեղ խուլերի առկայություն, նույն այդ դիրքերում երբեմն խուլերի դիմաց ձայնեղների առկայություն, բառասկզբում ձայնավորից առաջ հազագի հավելում):

3. Մի շարք հատկանիշներ ընդհանրացել են արևելահայ լեզվական միջավայրի (գրական արևելահայերեն, խոսակցական լեզու, Արարատյան բարբառ) ազդեցությամբ: Այսպես, բոլոր խոսվածքները ըստ ձևաբանական դասակարգման ներկայացնում են Ում ճյուղը, ընդ որում՝ որոշ դեպքերում հանդիպում է ներկայի կազմություն միայն *ու՛մ // ը՛մ* մասնիկ ունեցող անկատար դերբայով (Արգել, Գեղաշեն, Գետամեջ, Ջառ, Էլար, Կաթնաղբյուր, Հացավան, Ողջաբերդ, Սարալանջ, Բջնի), մյուս դեպքերում՝ զուգահեռաբար նաև այլ եղանակներով՝ Կը ճյուղին բնորոշ ձևով (Բալախովիտ, Գեղադիր, Ջովաշեն, Թեղենիք, Կամարիս, Կապուտան, Սևաբերդ, Քարաշամբ), Լիս ճյուղին բնորոշ ձևով (Նոր Գյուղ). բոլոր խոսվածքներն ունեն *ց*-ով բացառական, նախադաս անորոշ հոդ, *ն*-ի հետ նաև *ը* որոշյալ հոդ, էական բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա* ձև, պատճառական *ցըն* ածանց:

4. Հատկանիշների մեկ այլ խումբ, վերաբերելով հիմնականում արևմտյան բարբառներին, նոր միջավայրում կենսունակ է գտնվել և պահպանվել: Այդպիսի հատկանիշներից են՝ բազմավանկ բառերի միջնավանկի ձայնավորի սդումը, ներգոյականի իմաստի արտահայտությունը հայցականով կամ կապային կառույցով, անձնական դերանունների տրականում ի հավելվածի առկայությունը, վաղակատարի կազմությունը *ը*-ով վերջավորությամբ:

5. Երբեմն զուգահեռ գործածություն ունեն նույն իրողության՝ բարբառների տարբեր խմբերի բնորոշ տարբերակային ձևերը, ինչպես Ե խոնարհման պարզ բայերի կազմությունը ցոյական և ոչ ցոյական հիմքերով:

6. Հնարավոր է նաև, որ զուգորդվող բարբառների հատկանիշները համընկնեն, ինչպես էական բայի՝ անցյալ անկատարի երկձայնավոր կազմությունների է հնչյունի կորստով ձևերը¹¹⁶:

Խառը տիպի խոսվածքների բնութագրման համար էական են նաև ընդհանուր բնույթ չունեցող հատկանիշները. դրանք թույլ են տալիս պատկերացում կազմելու տվյալ բարբառային միավորի կազմում առկա ենթաշերտերի և դրանց փոխհարաբերությունների վերաբերյալ: Մյուս կողմից՝ հնարավոր է դառնում դիտարկել խառը տիպի խոսվածքներում բարբառային հատկանիշների կենսունակության խնդիրը:

Արարատյան և Մշո բարբառների հատկանիշները զուգորդող խոսվածքներում Մշո բարբառի՝ ընդհանուր տարածում չունեցող հատկանիշներ ավելի շատ արձանագրվել են Թեղենիքի, այնուհետև՝ Սևաբերդի, Սարալանջի և Արգելի խոսվածքներում: Մշո բարբառի հատկանիշները պակաս ցայտուն են Ֆանտանի, Գետամեջի և Էլարի խոսվածքներում: Արարատյան, Մշո և այլ բարբառների հատկանիշներ զուգորդող խոսվածքների մեջ Մշո բարբառի

¹¹⁶ Հիմնականում արևելյան բարբառներին բնորոշ այս հատկանիշը հատուկ է նաև Մշո, Վանի, Դիադինի բարբառներին (տե՛ս Գ. Ջահուկյան, Հայ բարբառագիտության ներածություն, էջ 108-119, թիվ 89 հատկանիշ):

հատկանիշներ ավելի շատ արձանագրվել են Քարաշամբի, Ջովաշենի, ապա Կապուտանի և Գեղաշենի խոսվածքներում: Նման հատկանիշները ավելի քիչ են Բալահովիտի, Հացավանի, Ջառի և Կաթնաղբյուրի խոսվածքներում: Արարատյան և Վանի բարբառների հատկանիշները զուգորդող Գեղադիրի և Ողջաբերդի խոսվածքներում Վանի բարբառի՝ ընդհանուր տարածում չունեցող հատկանիշները ավելի շատ են, քան Արարատյան, Վանի և այլ բարբառների հատկանիշներ զուգորդող Ջովաշենի, Կաթնաղբյուրի և Քարաշամբի խոսվածքներում: Արարատյան և Խոյ-Մարաղայի բարբառների հատկանիշները զուգորդող Նոր Գյուղի խոսվածքում Խոյ-Մարաղայի բարբառի՝ ընդհանուր տարածում չունեցող հատկանիշները ավելի շատ են, քան Արարատյան, Խոյ-Մարաղայի և այլ բարբառների հատկանիշներ զուգորդող խոսվածքներում, ընդ որում՝ վերջին խմբում ընդգրկված Կամարիսի խոսվածքում էականորեն ավելի շատ են արձանագրվել Խոյ-Մարաղայի բարբառի հատկանիշներ, քան Բալահովիտի, Գեղաշենի և Կաթնաղբյուրի խոսվածքներում: Արարատյան, Բայազետի և Մշո բարբառների հատկանիշներ զուգորդող Կապուտանի խոսվածքում Բայազետի բարբառի՝ ընդհանուր տարածում չունեցող հատկանիշներ ավելի շատ են արձանագրվել, քան Արարատյան և Բայազետի բարբառների հատկանիշներ զուգորդող Բջնիի խոսվածքում: Արարատյան, Մշո բարբառների և Թավրիզի խոսվածքի հատկանիշներ ունեցող Ջառի և Հացավանի խոսվածքներում Թավրիզի խոսվածքի քիչ հատկանիշներ են արձանագրվել: Արարատյան, Խոյ-Մարաղայի և Դիադինի բարբառների հատկանիշներ ունեցող Կամարիսի խոսվածքում Դիադինի բարբառի հատկանիշները քիչ չեն: Ինչ վերաբերում է Արարատյան բարբառի՝ մասնակի դրսևորում ունեցող հատկանիշներին, ապա այդպիսիք դիտվել են քիչ թվով խոսվածքներում: Նման հատկանիշներ ավելի շատ ունեն Բալահովիտի և Էլարի խոսվածքները, մի քանի այլ խոսվածքներում (Կաթնաղբյուրի, Գեղաշենի, Ջառի, Նոր Գյուղի, Բջնիի, Հացա-

վանի, Սարալանջի, Սևաբերդի, Կամարիսի, Գետամեջի) դիտվել են այդ կարգի մեկ-երկու հատկանիշներ:

Պետք է նկատել, որ դիտարկվող խոսվածքներում արձանագրված, բայց ընդհանուր տարածում չունեցող մի շարք հատկանիշներ բնորոշ են տարբեր բարբառների, հետևաբար այդ բարբառների խաչաձևման դեպքերում չեն կարող վերագրվել մեկին կամ մյուսին: Այսպես, հարակատարի *ած-ով* ձևերը Արարատյան և Վանի կամ Խոյ-Մարաղայի բարբառների հատկանիշներով խոսվածքներում անվերապահորեն չեն կարող վերագրվել բարբառներից մեկին, որովհետև երեքին էլ այդ հատկանիշը բնորոշ է, չնայած չի կարելի անտեսել, որ *ած-ով* հարակատարը Արարատյան բարբառի միակ ձևն է, իսկ մյուս բարբառներում զուգահեռաբար գործածվում է նաև *ուկ-ով* ձևը: Այդպես նաև բարբառներից մեկին չեն կարող վերագրվել բառասկզբի ձայնեղների դիմաց խուլի առկայություն, քմայնացած հետնալեզվայինների առկայություն, *հ-ի* դիմաց *խ-ի* առկայություն հատկանիշները, եթե սովյալ խոսվածքն ունի Վանի և Խոյ-Մարաղայի բարբառների շերտեր:

Տարբեր բարբառների՝ դիտարկվող խոսվածքներում մասնակի դրսևորում ունեցող հատկանիշների համամասնությունների հաշվառումով այդ խոսվածքները կարելի է բաժանել երկու խմբի.

ա) խոսվածքներ, որոնցում ակնհայտ է բարբառային որևէ միավորի հատկանիշների գերազանցությունը.

բ) խոսվածքներ, որոնցում բարբառային որևէ միավորի հատկանիշներ զգալի գերակշռություն չունեն:

Առաջին խմբի մեջ են Մշո բարբառի հատկանիշների գերազանցություն ունեցող Թեղենիքի, Սևաբերդի, Սարալանջի, Արգելի, Գետամեջի, Քարաշամբի, Ջովաշենի, Կապուտանի խոսվածքները, Վանի բարբառի հատկանիշների գերակշռություն ունեցող Գեղադիրի և Ողջաբերդի խոսվածքները, Խոյ-Մարաղայի բարբառի հատկանիշների գերակշռություն ունեցող Նոր Գյուղի խոսված-

քը, Արարատյան բարբառի հատկանիշների գերակշռություն ունեցող Բալախովիտի, Էլարի և Բջնիի խոսվածքները:

Երկրորդ խմբում են Խոյ-Մարաղայի և Դիադինի բարբառների շերտեր զուգորդող Կամարիսի խոսվածքը, Վանի, Խոյ-Մարաղայի և Արարատյան բարբառների հատկանիշներ ներկայացնող Կաթնաղբյուրի խոսվածքը, Մշո և Խոյ-Մարաղայի բարբառների շերտեր ունեցող Գեղաշենի խոսվածքը, Արարատյան, Մշո բարբառների և Թավրիզի խոսվածքի հատկանիշներով բնութագրվող Հացավանի և Ջառի խոսվածքները:

Խառը տիպի խոսվածքներում ընդհանուր ընդգրկում չունեցող հատկանիշները տարբեր են ըստ իրենց տարածվածության: Ավելի մեծ տարածում ունեցող հատկանիշներից են՝ *ած-ով* հարակատար (14 խոսվածք), բառասկզբի *ղ-ի* դիմաց *կ* (12 խոսվածք), Ա վերջաղրական հոլովման առկայություն (11 խոսվածք), *ուկ-ով* հարակատար (10 խոսվածք), *զնալ*, *մնալ* բայերի անցյալի *գաց*, *մաց* հիմքեր (10 խոսվածք) և այլն: Քիչ հանդիպող հատկանիշներից են՝ Ա, Ե խոնարհումների հետ նաև Ի խոնարհման առկայություն (5 խոսվածք), տրամաբանական շեշտի արտահայտման համար օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի լրացուցիչ կիրառություն (5 խոսվածք), հոգնակի թվում Ու հոլովման առկայություն (4 խոսվածք), *դու* անձնական դերանվան տրականի կրճատ *քե* ձևի գործածություն (4 խոսվածք), բառասկզբի *հ-ի* դիմաց *ֆ* (3 խոսվածք) և այլն: Երկուական խոսվածքներում են դրսևորվում հետևյալները՝ ոչ բառասկզբում շնչեղ խուլերի դիմաց պարզ խուլեր, որևէ դիրքում *հ-ի* դիմաց *յ*, բառասկզբի *խ-ի* դիմաց *հ*, միջձայնավորական դիրքում *ս-ի* դիմաց *հ*, Ո ներքին հոլովման ընդգրկման ընդլայնում, *է-ով* բացառական, որոշյալ հոդի գործածություն նաև բացառական և գործիական հոլովներում, Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալի *ա-ով* վերջավորություններ: Մեկական խոսվածքներում արձանագրված հատկանիշներից են՝ հետնալեզվային հպականների դիմաց հպաշփականներ, հետնալեզվային հպականների դիմաց *յ* կամ *յ*, բառասկզբի *ղ-ի* դիմաց *խ*, ներգոյական հոլովի առկայություն,

հարցահարաբերական դերանվան *վու՛* ձև, չ-ով վերջավորությամբ անկատար դերբայ, *էլ* շաղկապի դիմաց *լէ* և այլն:

Մասնակի դրսևորում ունեցող մի շարք հատկանիշների մեծ տարածվածությունը կարելի է պայմանավորել նրանով, որ դրանք բնորոշ են խառը խոսվածքներ ձևավորած մեկից ավելի բարբառների: Այսպես, *ած*-ով հարակատարը բնորոշ է Արարատյան, Վանի, Խոյ-Մարաղայի բարբառներին, Թավրիզի խոսվածքին. բառասկզբի *դ*-ի դիմաց *կ* հանդիպում է Վանի, Մշո, Բայազետի բարբառներում: Ա վերջադրական հոլովման դրսևորումներ ունեն Մշո, Վանի, Խոյ-Մարաղայի, Դիադինի, Բայազետի բարբառները. *ուկ*-ով հարակատար ունեն Մշո, Բայազետի, Վանի, Խոյ-Մարաղայի բարբառները. քմայնացած հետնալեզվային հպականներ, բառասկզբի ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց խուլեր, անցյալ ժամանակաձևերում եզակի առաջին դեմքում հավելյական *մ* հնչյուն ունեն Վանի և Խոյ-Մարաղայի բարբառները. հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց բառի բոլոր դիրքերում *խ* ունեն Վանի, Խոյ-Մարաղայի և Բայազետի բարբառները, Մշո բարբառի որոշ խոսվածքներ և այլն: Այլ դեպքերում հատկանիշի գործածականությունը կարող է պայմանավորված լինել այն կրող բարբառային միավորի տարածվածությամբ: Օրինակ, խառը տիպի խոսվածքներում ամենաշատը առկա է Մշո բարբառի շերտը, հետևաբար տարածում ունեն հիմնականում այդ բարբառին բնորոշ հատկանիշները: Որոշ հատկանիշների տարածմանը (ինչպես, օրինակ, *ած*-ով հարակատարի, դերանվան *օվ* ձևի առկայությունը) անշուշտ նպաստել է նաև արևելյան լեզվական միջավայրը:

Խառը տիպի խոսվածքներում հանդիպող պակաս կենսունակ, մարող հատկանիշները բարբառների անխառն դրսևորումներում նույնպես հաճախ կայուն արտահայտություն չունեն: Այլ դեպքերում որևէ հատկանիշի սակավ դրսևորումը կարող է պայմանավորված լինել ա) այն կրող բարբառային միավորի տարածաշրջանում թույլ ներկայությամբ (օրինակ, Թավրիզի

խոսվածքին հատուկ՝ Ե խոնարհման պարզ բայերի՝ անցյալ կատարյալի *ա*-ով վերջավորություններ ունենալը, Մշո բարբառի առանձին խոսվածքներում ոչ բառասկզբի շնչեղ խուլերի դիմաց պարզ խուլերի առկայությունը և բառասկզբի *դ*-ի դիմաց *խ*-ի դրսևորումը), բ) հատկանիշի՝ լեզվական քիչ միավորներ ընդգրկմամբ (օրինակ, բառասկզբում *հ*-ի դիմաց *ֆ*-ի և *խ*-ի դիմաց *հ*-ի առկայությունը, միջձայնավորական դիրքում *ս*-ի դիմաց *հ*-ի դրսևորումը) և այլն: Թերևս այստեղ պետք է դասել նաև ներգոյականի իմաստի՝ *ու՛մ* մասնիկով արտահայտության հատկանիշը, որը լեզվի գրական ու խոսակցական տարբերակներում նույնպես չունի համընդգրկուն բնույթ:

Նկատելի է, որ հատկանիշների պահպանման կամ մարման հարցում կարևոր դեր ունեն նաև լեզվական և հոգեբանական գործոնները: Օրինակ, արևելահայ միջավայրում արևմտյան բարբառների *կը* մասնիկով ներկան հեշտությամբ զիջում է դիրքերը *ու՛մ*-ով ներկային, որովհետև բազմագործառույթ ձև է՝ արտահայտելով նաև ապառնու և ենթադրական եղանակների իմաստներ. *ու՛մ*-ով ներկայի գործածությունը թեթևացնում է *կը*-ով ձևի գործառական ծանրաբեռնվածությունը: Կարծում ենք՝ դիտարկվող խոսվածքներում բառասկզբում *հ>ֆ*, *խ>հ* հատկանիշների (թեկուզ և սակավաթիվ բառերում) տարածմանը խոչընդոտող հանգամանք է տարածաշրջանում գործածվող Վանի, Խոյ-Մարաղայի, Բայազետի բարբառների, Մշո բարբառի մի շարք խոսվածքների՝ *հ*-ի դիմաց *խ*-ի գործածության հատկանիշը: Մյուս կողմից խառը տիպի խոսվածքներում նահանջում են (կամ, համենայն դեպս, չեն տարածվում) այն հատկանիշները, որոնք խոսողների և լսողների կողմից հստակ գիտակցվում են, հաճախ առաջ են բերում հասկանալիության խնդիրներ, և որոնցից խոսողները սովորաբար ձգտում են խուսափել՝ հաղորդակցման ընթացքում անհարմարությունները շրջանցելու մղումով: Այդպիսի հատկանիշներ են, օրինակ, հետնալեզվային հպականների դիմաց հպաշփականների, նույն կարգի հնչյունների դիմաց *յ*⁰ կամ *յ* հնչյուն-

ների դրսևորումները, ով հարցահարաբերական դերանվան դիմաց վով ձևի, էլ շաղկապի դիմաց լէ-ի կիրառությունները և այլն:

Հավելենք, որ խառը տիպի խոսվածքներում (ինչպես ընդհանրապես բարբառային լեզվում) լեզվական իրողության տարբերակային ձևերը (կամ բարբառային հատկանիշները) կարող են երկար ժամանակ համագոյակցել՝ չնայած դրանցից մեկի տարածվածությանը և մյուսի մարմանը:

Այսպիսով, խառը տիպի խոսվածքների ձևավորման, բարբառային տարբեր հատկանիշների զուգորդման, տարածման կամ դուրսմղման պատճառ կարող են դառնալ արտալեզվական ու լեզվական զանազան գործոններ, ինչպիսիք են բարբառախոս հանրույթի ծագումնաբանական անհամասեռությունը, բարբառային տարբեր միավորների տարատեսակ խաչաձևումները, լեզվական հատկանիշների, տարբերակային ձևերի տարատեսակ փոխհարաբերություններն ու գոյատևման հանգամանքները, լեզվի զարգացման պայմաններն ու միտումները և այլն: Կոտայքի մարզի խառը տիպի խոսվածքների ձևավորման գործում անհրաժեշտ է ընդգծել արևելյան լեզվական միջավայրի էական դերը, որ հատկապես դրսևորվում է ներկայի և անցյալ անկատարի ձևավորման միօրինականացմամբ, տարբեր բարբառների էական մի շարք հատկանիշների աստիճանական դուրսմղմամբ:

ՄԱՍ 2.

ԿՈՏԱՅՔԻ ՄԱՐԶԻ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ԲՆՈՒԹԱԳՐԵՐԸ ԵՎ ԽՈՍՎԱԾՔՆԵՐԻ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՀԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԸ

ԳԼՈՒԽ 2.1.

ԿՈՏԱՅՔԻ ՄԱՐԶԻ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ԲՆՈՒԹԱԳՐԵՐԸ

ԱԲՈՎՅԱՆ – Քաղաք Կոտայքի մարզում: Նախկինում՝ գյուղ Էլար: Արմվյան է վերանվանվել 1961 թ.: Քաղաք է դարձել 1963 թ.: Ունի մոտ 58 400 բնակիչ, որոնք ծագումով ներկայացնում են Հայաստանի տարբեր շրջաններ, հայաբնակ այլ վայրեր: Քաղաքում ընդհանուր առմամբ հաղորդակցվում են խոսակցական լեզվով, բայց նախկին Էլար գյուղը ներկայացնող թաղամասում դեռևս խոսում են խառը տիպի մի խոսվածքով, որը զուգորդում է մի կողմից՝ Արարատյան բարբառին, մյուս կողմից՝ արևմտյան բարբառներին բնորոշ հատկանիշներ: Հետագա շարադրանքը ներկայացնում է այդ խոսվածքը:

Էլարի¹¹⁷ խոսվածքում միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *n*-ի և *z*-ի դիմաց համապատասխանաբար առկա են *վ* օ և *յ* է (վօր, վօտ, յէս, յէփ), բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *օ* և *է* (օսկօտ,

¹¹⁷ Էլարի խոսվածքի հատկանիշները արձանագրված են Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրով 1983 թ. լրացված թիվ 238 տետրում, առկա են նաև բնակավայրում 2017 թ. կատարված տեսաձայնագրություններ: Նյութերը պահվում են ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտում:

օղղել, էրկանք, էրգու), բայց նաև՝ *վօյխար, վօչիլ, յերգիր*: Խոսվածքում նկատվում է եռավանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորի սղում (ավելնալ, ամչըկօտ, բ'ալնիք, գ'օղնալ, սօվրել, օղղել, հօրքուր): Բառավերջի *ա* ձայնավորը որևէ մասնիկի հավելման դեպքում վերածվում է *է*-ի (տրդէն, վրրէն, փէւէք): Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը (բ'այց, բ'էրել, բ'օղօբել, բ'օց, գ'առ, Գ'առնիկ, գ'ընդել, գ'ըռնակ, դ'ընէլ, դ'ուռ, դ'ուս, ձ'էն, ձ'էռ, ձ'էթել, ջ'ուր): Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր (առաչ, մառթ): Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց հաճախ առկա են ձայնեղներ (ղբբոց, առավօղ, էրգու, յերգար, Վաչիգ, վօրդուց, աշխաղել, մօղը, կըղրել, գ'օռձ): *Նգն* հնչյունախմբի դիմաց *յն* է առկա միայն *կայնել* ձևում: Նախաբաղաձայնական դիրքում հպաշփականները կարող են վերածվել շփականների (աշկ, մէշկ, անէսկ, լրվասկ): Բառասկզբի ձայնավորից առաջ մի շարք դեպքերում առկա է *հ*-ի հավելում (հախպուր, հառչի, հինքը, հիրա, հէլնէլ, հէրէս, հըմէն): Օտար բառերի սկզբի *ղ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *կ* (կափաղ, կալմակալ, կարիք, կասաք, կօյ): Շեշտը վերջնավանկային է:

Հոգնակին խոսվածքում ձևավորվում է նաև *ք, իք, անք, անիք* մասնիկներով (աղջըգէք, էրէխէք, գօղթէցիք, մառտունէցիք, տըղամառթիք, ձ'խանք, կընանիք): Ոջ հոլովմամբ հանդիպել է միայն *տիրօջ* ձևը: Ո ներքին հոլովման են ենթակվում նաև այլ բառեր՝ *անօր, հընգօր, տէքօր, քրվօր*: Ու հոլովմամբ են հանդիպել *էրէխա, տըղա* բառերը (տըղու, էրէխու): Նկատելի են Ա վերջադրական հոլովման դրսևորման դեպքեր (Գօղթա, Մառդունա, Արամուսա, Մըհուբա, թունդըրա): Բացառականն ունի *ց*-ով վերջավորություն (ղբբոցից, էթալուց): Ներգոյական հոլովը կարող է որոշիչ հոդ ստանալ (Գօղթունն էր, խանությունն): Հաճախ ներգոյականի իմաստն ատահայտվում է հայցականով կամ սեռականով և մեջ կապով: Որոշիչ հոդը դրսևորվում է *ը* և *ն* տարբերակներով (ձ'էռը, վըրէն): Անորոշ հոդը նախադաս է (մէ տըղա): Յուցական

դերանուններն ունեն եռաշարք համակարգ (էս, էտ, էն, էսի, էտի, էնի): Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քէզի, մէզի, ձ'էզի*: Ով դերանվան դիմաց առկա է *օվ*, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *ուս, ումր*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *հինքը, հիրա, հիրանց // իրանց, ընդուց, ընդանք, ըտա, ըտան, ըտանօվ, ըտանք, ըտանց, ըստե, ըտե, ընդե, ստեղ, ստեղուց, էտէնց, ըտէնց, ընէնց* և այլն:

Էական բայի ներկայի ձևերն են՝ *էմ, էս, ա, էնք, էք, էն, անցյալի ձևերն են՝ ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Սահմանականի ներկան և անցյալ անկատարը կազմվում են *ուս // ըմ* վերջավորությամբ անկատար դերբայով (անում էր, նըստում ի, էթում ա, տէնում ա): *Գալ, լալ, տալ* բայերի դեպքում հանդիպել են անկատար դերբայի *գ'ալիս, լալիս, տալիս // գ'ալըմ, լաց ըլնըմ, տալըմ* ձևերը: Օժանդակ բային հաջորդելիս *գ'ալիս, լալիս, տալիս* ձևերի վերջի *ս*-ն ընկնում է *խի չէս գ'ալի*: Վաղակատար դերբայն ունի *ր*-ով վերջավորություն (ամուսնացեր, աշխաղեր), օժանդակ բային հաջորդելու պարագայում՝ է վերջավորություն (շուտ ա մահացէ): Երբեմն հանդիպում է *լ*-ով վաղակատար (էկել էն): Վաղակատար ներկայի եզակի երրորդ դեմքի իմաստը կարող է արտահայտվել առանց օժանդակ բայի (խանությունն աշխաղէ): Վաղակատարով կազմվող ժամանակաձևերի հոգնակի թվի երրորդ դեմքում երբեմն հանդես է գալիս *ած* վերջավորությամբ դերբայական ձև, որի հետ կարող է գործածվել օժանդակ բայի եզակի ձև՝ *կըպած ա իրար* (= կըպեր են իրար): Հարակատար դերբայը հանդիպում է նաև *ուկ* վերջավորությամբ: Վերլուծական ժամանակաձևերում օժանդակ բայը կարող է կրկնվել (խըմօր էր անում էր, թօղում ի էթում ի, հարեվանն էր անում էր, չէր պօզվում էր): Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը որպես կանոն կազմվում է ոչ ցոյական հիմքով (գ'ընդի, ձ'էն տըվի, նըշանին), երբեմն էլ ցոյական հիմքով (թըխէցի): *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ'աց // գ'ընաց, մաց // մընաց*: *Տեսնել* բայի անցյալի հիմքում երբեմն *ս*-ի դիմաց առկա է *հ յէս էմ տեհէ*: Անցյալ

կատարյալը ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ (արի, պահեց, նրստա, պըսագվավ), եզակի թվի առաջին դեմքում երբեմն *մ* հավելված *ծախիմ, նրստամ*: Ժխտական խոնարհման եզակի թվի երրորդ դեմքի ձևերում չ ժխտական մասնիկը կարող է դրվել դերբայի վրա (չէլէր ա, չաշխատէ): Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր (թըռնել, փախնել): Պատճառական ածանցն է *ցըն* (աշխատացնել, միացընել, նըստըցընել): *Կը* եղանակիչը, միանալով բայասկզբի *հ*-ին կամ դրանից առաջ լինելով, դառնում է *զ* (զ ըհիշէս, զ ըլի): Հարկադրականի եղանակիչն է *պըտի* (պըտի նըստի):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ անվոր (տվյալ անունն ունեցող, անունավոր), առավօդը (առավոտյան), առուտուր անել, ավարիա, բըրախել, գ՛ըռնակ, դարօ (մեծ կաթսա), զօռօլ, էս երկօրը (մոտ ժամանակներս), թագա, թաթման, թաք, թունդըրա շուռթ, թունդիր, խառճըկաթ, խընօցի, խի, կաթնօվ, կամանց-կամանց, կայիշ, կանալ, կափաղ, կըռուք, կիսուր, կուռծ, համարա, հէրանք, հըմի, հըրօխպէր, հօրքուր, ձէթել, ճըմուռ, մանդըր, մենձ, մըսէ պըղինձ, մուխ, մօղիկ, յա... յա, յէրգար, չառփ, չեմ չու, պաչել, պըղինձ, պըսագվել, պուճուր, պօպօք, ջնյել, սաղ (բոլոր), սըպաս, վօյխար, տափել, տէղը (փոխարեն), տըփել, քյօռփա և այլն:

ԱԼԱՓԱՐՄ – Գյուղ Հրազդանի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Այլաբերից գյուղ, Այլաբերք, Այլաբերս: Ունի մոտ 2500 բնակիչ, որոնց նախնիները մեծ մասը 1829-1830 թթ. գաղթել է Մակուից, Խոյից, Սալմաստից, Վանից, Ալաշկերտից: Բնակավայրում հաղորդակցվում են Մակուի խոսվածքի մի տարբերակով:

Ալափարսի խոսվածքն ունի երկբարբառային *է* և *ռ* հնչյուններ՝ *իրէք, մեծ, քավոր, չոռս*: Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *է*-ի և *ռ*-ի դիմաց համապատասխանաբար առկա են *յէ* և *վռ* (յէս, յէփ, յէրք, վոտ, վոր), իսկ բազմավանկ բառերի սկզբում է և *օ* (էրկու, էրէխա, օղօրմի): Խոսվածքում հանդիպում է քմայ-

նացած *յւ* ձայնավոր փոխառյալ և բնիկ մի շարք բառերում (յւզիգ, ջնյել, գնյլւն, թնյւն, դ'աննակ, վըրն, գննել, հէք'նթ, ժնժիկ, ձ'նք, միյննակ ևն): Բառասկզբի վանկերում երբեմն նկատելի է շրթնային *ա* ձայնավորի առկայություն: Խոսվածքին բնորոշ է բազմավանկ բառերի միջնավանկի ձայնավորի սղումը (հավքել, հառսնիք, հասկընալ, չօրցընել, նըստըցընել ևն): Բառավերջի *ա*-ն որևէ մասնիկի հավելման դեպքում վերածվում է *է*-ի (տըղէն, վըրէն, տըղէս, գ'աթէք, էրէխէք): Խոսվածքն ունի շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ (բ'աժակ, բ'ան, գ'ալ, գ'ընդակ, դ'ընել, ձ'ըմեռ, ձ'ընձըխկըտան, ձ'ու, ջ'ուր և այլն): Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր (խափել, յեփ, ձ'նք, կարաք, յէրք, ուրաք, առթար, մառթ, հառէչ, մէչ ևն): Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ (աբրել, գիդալ, պըսագվել, հառադուն, կըղըրվել, սըբաս, յէրգիր, ցաձըր ևն): Առկա է հետնալեզվային հպականների որոշակի քմայնացում առաջին շարքի ձայնավորներից առաջ (ք'եռի, դ'ուք' էլ, մենք' էլ, վանքի, հէք'նթ, ք'իչ, գ'նյւնք, գիդալ, գ'ինի, կ'իսուր, մէկի ևն): *Նգն* հնչյունախմբի դիմաց *յն* է առկա *կայնել* բառում: Նախաբաղաձայնական դիրքում հպաշփականների դիմաց հանդիպում են շփականներ (ծասկել, ինշքան, իշկալ ևն): *Հ*-ի դիմաց բառամիջում ու բառավերջում հանդիպում է *յ* (պայել, ջնյել, գ'օյ): Բառասկզբի ձայնավորից առաջ հաճախադեպ է *հ* - ի հավելումը (հընչի, հըլնել, հէսա, հընցնել, հուրիշ, հիբանք, հուր, հիբար, հըմէն, հառադուն, հուս, հիբկըվանը, հընգընել, հուխտ): Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց *յւ* է դիտվում մեկ-երկու բառում (պահկվել > պախկըվել, հորել > խօրել): *Խ*-ի դիմաց տարնմանական *հ* է առկա *հավոդ* ձևում: Բառասկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *կ* (կըրաղ, կանթար): Բառասկզբի *հ*-ին միանալով՝ *կը* եղանակիչը վերածվում է *զ*-ի (կըհավատամ > գ'ավատամ, կըհըլնեն > գ'ըլնեն): Շեշտը վերջնավանկային է:

Խոսվածքում հոգնակիի կազմությանը մասնակցում են նաև *բ, դինք, անք, րանք* մասնիկները (երէխէք, գ' աթէք, խընամիք, վէդրօք, ախպըրդինք, ըտեղանք, կողրանք են): Բացառական հոլովը ձևավորվում է *ց*-ով (հըմընից, մըչից, հավողից), ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով (լըցում ինք կըճուճներ, պառզոնի մէչ), սակայն հանդիպում է նաև այդ իմաստի արտահայտությունը տրբականով (գ' յուղին ծընվէր եմ, գավօղներին բ' անվօրութուն արէր եմ, աշխատէր եմ չօլերին): Առկա են Ա վերջադրական հոլովման դրսևորումներ (Ախտիյա լէգուն, թունդըրա կողըն): Գործածական են *ը* և *ն* հոդերը (խընամիքը, խընօցին): Դիտվում են որոշիչ հոդի բացակայության (հանըմ իմ լավաշներ), *ը*-ի դիմաց՝ *ն*-ի գործածության (թունդըրա կողըն, մէրըն գ' ընաց), թվականների հոդառության (հինգը), կրկնակի հոդառության (ձ' ինը) դեպքեր: Անորոշ *մէ* հոդն ունի նախադաս կիրառություն (մէ տեղ): Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձ' եզի*: Ով դերանվան դիմաց առկա է *վով* տարբերակը, որի սեռականի ձևն է՝ *վիր, տրականինը՝ վիրը*: Ցուցական դերանունները եռանդամ են՝ *ես, էտ, են, էսի, էտի, ենի*: Դերանվանական ուղիղ և թեք այլ ձևերից են՝ *հիրա, հիրանք, հիրանց, ընդուց, ըտոնք, ըտոնց, ըտըրա, ըստըրանք, ըտան, ընդան, ընդանց, ըստե, ընդե, էտենց, ընենց, էսքան, ենքան, ամէն բ' ան, ամէքըս, հըմէն, հըմընօվ, հուրիշ, հուր, վորը, վորդե, հընչի, իմալ, վոնց, հիրար* և այլն:

Խոսվածքն ունի անկատար դերբայ, որը ձևավորվում է *ում // ըմ* մասնիկով (անըմ, հըլըմ, ուզըմ, կանում, տանում, տէնում): *Գալ, լալ, տալ* բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *գ' ալում, լալում, տալում*: Վաղակատար դերբայն ունի *էր // էր* վերջավորություն՝ *տէսէր* (եմ), *մէտէր* (ա), շրջուն շարադասության դեպքում *բ*-ն ընկնում է (չեմ տէսէ): Հարակատարն ունի *ած* վերջավորություն՝ *կայնած, ամուսնացած*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, էս, ա, ենք, էք, են, անցալի ձևերը՝ ի, իր, էր, ինք, իք, ին*:

Ժխտականի ձևերն են՝ *չեմ, չես, չի, չենք, չէք, չեն և չի, չիր, չէր, չինք, չիր, չին*: Խոնարհված բայերի անցյալ ժամանակի եզակի առաջին դեմքի ձևերը գործածվում են նաև *մ* հավելվածով՝ *ուզըմ իմ* (սիրում էի), *չիմ ասըմ* (չէի ասում), *ասէցիմ* (ասացի), *չունիմ* (չունեի): Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կազմվում է ինչպես ցոյական, այնպես էլ ոչ ցոյական հիմքերով՝ *ասէցինք, սիրէցի, ուզէցին, ասինք, սիրինք*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ' աց, մաց* (գ' ացին, մացինք): Անցյալ կատարյալն ունի ներգործած և կրավորած վերջավորություններ՝ *տըփեց, սիրէցի, պըսագվա, նըստար*: Հարկադրական եղանակը ձևավորվում է *պըտի* եղանակիչով (պըտի կըղըրվէր): Պատճառական ածանցն է *ցըն՝ նըստըցընէլ, լօղըցընէլ, չօրցընէլ*: Խոսվածքում չկան *չ* ածանցով բայեր (թըռնել, փախնել): Որոշ դեպքերում բացակայում է նաև *ն* ածանցը՝ *լըցում ինք* (լցնում էինք), *վէրցում են* (վերցնում են): Բայական ինքնատիպ այլ ձևերից են՝ *արօղ, էրինք, գիրում եմ, ասալ // ասեց, տէնում ին, չեմ կանում* և այլն:

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ անգիգ, ալաղ անել, ախտ հըլնել, աճառով փըլավ, բ' ըոթե թել, բօռալ, բօքոն, գ' ըտալ, գ' անգըն, դ' ափ, դըրմըղ անել, դըրմըղել, գ' անյն, գ' աննել, էթալ, ընդուց դէն, ընդօվ դէն, թ' անգըն, թ' էշտ, թըզբէխ, թունդիր, թուփ (թթու դրված կաղամբ), ժ' անժիկ, իմալ, իշկալ, խընօցի, խորիգ, կանթար, կատուօլ, կաստյունգա, կընիկ, հալալ, հանյաթ, հառադուն, հառնիք, հավող, հարել, հարը, հէսա, հընչի, հիմի, հիրկըվանը, հօ, ձ' ընձըխկըտան, ճըմուռ, մանդակ, մէթքան, մըտէս, միյնակ, յեսիմ, նըխշել, նորուց, ուզել (սիրել), ումուղ, չանի, չօլ, չօռ, պախկըվոցի, պաղել, պըսագվել, պիսօք, ջանել, սաղ օրը, սըբաս, սիրէխ, վախտ, վառթիվոր, վէդրօ, վըռագել, վորդե, վօչխար, տան ջան, տեղ-սըթար, տէր կայնել, տըփել, փըռթել, քուտսի, ֆըռըցընէլ, ֆըռիկ և այլն:

ԱԿՈՒՆՔ¹¹⁸ – Գյուղ Արովյանի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Բաշգյուղ, Բաշքենդ: Ակունք է վերանվանվել 1946թ.: Ունի 2100-ից ավելի բնակիչ, որոնց նախնիների հիմնական մասը գաղթել է Սալմաստից, Խոյից և Բայազետից: Գյուղի խոսվածքը մոտ է Բայազետի բարբառին՝ ունենալով նաև Խոյի, որոշ չափով նաև Արարատյան բարբառների որոշ հատկանիշներ:

Ակունքի խոսվածքն ունի երկբարբառային *ե* և *ո* հնչյուններ՝ *գ՛եղ*, *ըտենց*, *չոռու*, *խավոդ*: Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ե*-ի և *ո*-ի դիմաց համապատասխանաբար առկա են *յե* և *վո* (յես, յեգ, վոչ, վոր), իսկ բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *է* և *օ* (երկու, երկաթ, օխչար, օրօճալ): Խոսվածքում հանդիպում է քմայնացած *ան* ձայնավոր որոշ փոխառյալ և բնիկ բառերում (նսֆնր, նօքնր, թսնգն, հնվնլ, չանչ, գնրկել, մինանկ են): Բայազետի բարբառին բնորոշ դիրքերում գգալի է շրթնային *ա* ձայնավորի առկայությունը, ինչպես՝ *ասել*, *մառթ*, *կառուօլ*, *պառկել*, *տափել* և այլն: Խոսվածքում առկա է բազմավանկ բառերի միջնավանկի ձայնավորի սդում (ծարվընալ, հիրկուն, գօղնալ, ավիել, փատըտվել, չօրնալ են): Բառավերջի *ա*-ն որևէ մասնիկի հավելման դեպքում վերածվում է *ե*-ի (տըղեն, վըրեն, փեւեք են): Խոսվածքն ունի շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ (բան, բերել, գալ, գերեզման, դատտակ, ձեռ, ձեն, ջուր, ջաղաչ են): Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր (խաքնել, ճըրաք, խափել, սըրփել, հառցակվել, մառթ, առչ, հառել են): Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ (պըսագել, կըղրել, պաղրուք, աբրել, կօղբես, պաղմել, վորդեն են): *Նգն* հնչյունախմբի դիմաց *յն* է առկա *կայնել* բառում: Նախաբաղաձայնական դիրքում հպաշփականների դիմաց երբեմն

¹¹⁸ Ակունքի խոսվածքի հատկանիշները արձանագրված են Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրով 1984 թ. լրացված թիվ 273 տետրում, առկա են նաև գյուղում 2016 թ. կատարված տեսաձայնագրություններ: Նյութերը պահվում են ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտում:

հանդիպում են շփականներ (մէշկ, աշկ, բշկալ են): Բառասկզբի ձայնավորից առաջ հաճախադեպ է *հ*-ի հավելումը (հառաջ, հավընալ, հըլնել, հառավոտ, հէքուց, հառու, հըմեն, հընգնել, հիրկուն, հիմանալ, հնվնլ, հուրիշ են): Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց *խ* է առկա բառի բոլոր դիրքերում (խինգ, խա, խօթօխպեր, խեր, խին, խօրել, խառս, խէտ, պախել, մախ են): Բառասկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *կ* (կօնախ, կնրիք, կազան, կաչաղ, կըո): Շեշտը վերջնավանկային է:

Խոսվածքում հոգնակիի կազմությանը մասնակցում են նաև *ք*, *իք*, *րանք*, *անք*, *անիք*, *վանք* մասնիկները (փեւեք, կաշիք, մառթիք, գեղրանք, ըտերանք, ձիանք, կընանիք, տիրվանք են): Բացառական հոլովը ձևավորվում է *ց*-ով (Բասենից, Քնվանից, խացից, գինուց), ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէշ* կապով և սեռականով (գեղն ա, բաղի մէշը): Խոսվածքում Ոջ հոլովման ենթարկվում է միայն *տէր* բառը՝ *տիրոչ*, առկա է նաև զուգահեռ *տիրու* ձևը: Սովորական է հատուկ տեղանունների հոլովումը Ա վերջադրական հոլովմամբ՝ *Խօյա*, *Հերեվանա*, *Բաշգեղա* են: Ուշադրության արժանի հոլովական ձևերից են՝ *Հայկօ* > *Հայկօյ*, *չարըթուն* > *չարութան*, *քուր* > *քըվոր*, *կընիկ* > *կընգա*, *տէքըր* > *տէքօր* և այլն: Գործածական են *ը* և *ն* հոդերը (խինը, տըղեն): Անորոշ *մէ* հոդն ունի նախադաս կիրառություն (մէ բան): Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի*, *քեզի*, *մեզի*, *ձեզի*: Ով դերանվանի դիմաց առկա է *օլ* տարբերակը, որի սեռականի ձևն է՝ *վիր*, տրականինը՝ *վիրը*: Ցուցական դերանունները եռանդամ են՝ *էս*, *էտ*, *էն*, *էսի*, *էտի*, *էնի*: Դերանվանական ուղիղ և թեք այլ ձևերից են՝ *սըրա*, *ստըրա*, *ըտըրա*, *ընդըրա*, *ըտա*, *ըստան*, *ընդան*, *ըստուց*, *ըտուց*, *ընդոնք*, *ընդոնցից*, *հիրա*, *ըստե*, *ըտե*, *ընդե*, *ըստեղից*, *ընդեղից*, *ըսենց*, *ըտենց*, *էքամ*, *էտտան*, *վիրնից*, *վորդե*, *հիրար*, *հըմեն*, *ամէք մէկը* և այլն:

Խոսվածքում բայի ներկա ժամանակի կազմիչը անկատար դերբայն է, որը սովորաբար ձևավորվում է *ու* մասնիկով (ասում,

մրնում, հընում), երբեմն էլ՝ դրա ըմ տարբերակով (բ՛ էրբմ, քան-դըմ, սարքըմ): *Գալ, լալ, տալ* բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *գ՛ալում, լալում, տալում*: Ներկա ժամանակաձևի եզակի երրորդ դեմքում օժանդակ բայը կարող է չարտահայտվել *Գ՛ալում, մրնում ըտե* (Գալիս, մնում է այդտեղ): Վաղակատար դերբայն ունի էր վերջավորություն՝ *խըրկէր, բ՛ էրէր, շրջուն* շարահատության դեպքում *բ*-ն ընկնում է (չեմ տէսե): Վաղակատարով կազմվող ժամանակաձևերի հոգնակի թվի երրորդ դեմքում զուգահեռաբար հանդես է գալիս *ած* վերջավորությամբ դերբայական ձև՝ *խօրած ին* (= *խօրէր ին*՝ թաղել էին): Հարակատարն ունի *ած* վերջավորություն՝ *խըմած, քընած, նըստած*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, ես, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Ժխտականի ձևերն են՝ *չեմ, չես, չի, չենք, չէք, չեն* և *չի, չիր, չէր, չինք, չիք, չին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը որպես կանոն կազմվում է ոչ ցոյական հիմքով՝ *գ՛ըրիր, ծախին*: Անցյալ կատարյալի եզակի առաջին դեմքը սովորաբար ունենում է հավելական *մ* (բ՛ էրիմ, դ՛ըրիմ, թօղիմ): *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ՛աց, մաց* (գ՛ացեր ին, մացիմ): Անցյալ կատարյալը և Ե խոնարհման պարզ բայերի եզակի հրամայականն ունեն ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *թօղիմ, արեց, փօխվա, նըստար, բ՛ընա՛, էփա՛, նըստի՛, քընի՛*: Հարկադրական եղանակը ձևավորվում է պըտի եղանակիչով (պըտի գ՛ա): Պատճառական ածանցն է *ցըն՝ խատըցընել, քընցընել*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր (*թըռնել, փախնել*): Որոշ դեպքերում բացակայում է նաև *ն* ածանցը՝ *հըլում* (ելում է), *թօղում ա* (թողնում է): Բայական ինքնատիպ այլ ձևերից են՝ *կուրավ, ժողըտէք, վէ՛ոց, գիղում եմ, տէնում ա, անա* (անի) և այլն:

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ աղինջ, բաղ, բըլնգ, գ՛ըլխավոր (ամուսին), դ՛ատտակ, գնրկել, էլչի, ըշկալ, թնգն, ժողըտել, խավող, խատըցընել, խընօցի, խըրկել, խօվ, խօրել,

խօրօխալեր, կառուօլ, կազան, կայնել, կաչաղ, կնրիբ, կըռ, կըռինձ, կըռութ, կըռուր, կուշտը (մոտ), կուրել, կօկօլ, կօնախ, հառավոտ, հառէչ, հնվնլ, հարուր, հէքուց, հիրկուն, ձ՛էն-մէն, ձ՛ըցում, ձիժ, մէկէլ (հանկարծ), մէշու, մըթամ, մըկա, մըռու, մինսկ, մուխ, մօղօգիկ, յան, յեսիմ, ննֆնր, նորուց, նօքնր, շըռճել, չայ (գետ), չօբան, պըսագել, պուճուճակ, ջ՛աղաչ, ջ՛ոչ, սաղ (կենդանի), սըբաս, սիգոն, վիզը կըղրել, վիլկ, վորդե, տապօռ, տավար, տափել, փատըտվել, փէշ և այլն:

ԱՂԱՎՆԱՁՈՐ - Գյուղ Հրազդանի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Բաբաքիշի, Բաբաքշի: Աղավնաձոր է վերանվանվել 1948 թ.: Ունի մոտ 1300 բնակիչ, որոնց նախնիները գաղթել են հիմնականում Ալաշկերտից 1829 թ.: Բնակավայրում հաղորդակցվում են Մշո բարբառով:

Աղավնաձորի խոսվածքն ունի *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *շեմ, գ՛իշէր, կող, խընձոր*: Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ո*-ի և *ե*-ի դիմաց համապատասխանաբար առկա են *վո* և *յե* (վոր, վոոց, յերք, յեգ), բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *օ* և *է* (օխչար, օղօրմի, էրգու, էթայ): Փոխառյալ ու բնիկ մի շարք բառերում հանդես է գալիս քմայնացած ն ձայնավոր, ինչպես *թննգն, հնլիմ, քնլնմ, ննգիգ, ջննդնկ, փնրինջ, շուշնքննդ, փիլնքնն, խնյսնթ, քնսիբ, դնբըր, թնք, թնլել, քոչնրի, տէքնրկընիգ, ժնժիկ, գնրգել, նշկըռել* և այլն: Խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորի սղումը (հավքել, գ՛օղնալ, հիմնալ, սօվրել): Բառավերջի *ա* ձայնավորը որևէ մասնիկի հավելման դեպքում վերածվում է *ե*-ի՝ *տըղէն, վըրէն, էրէխէք* և այլն: Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը (բ՛ աժակ, բ՛ան, բ՛անջար, բ՛արեգամ, բ՛էտ, բ՛ուն, գ՛իշէր, գ՛աթա, դ՛էմ, դ՛անագ, դ՛ուս, ձ՛ավար, ձ՛ըցում, ձ՛ըմեռ, ձ՛ուն, ջ՛ոչ, ջ՛ուր): Բառամիջում ու բառավերջում շնչեղ խուլ և ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց գոր-

ծառում են երբեմն պարզ, երբեմն էլ շնչեղ խուլեր (տրդամառտ, աշխատանկ, ուրպատ, ջ առտել, գ ածին, առճի /արջի/, բ ած, հէ-նինկ, յերկօվ, թաքավոր, կարաք, էյմիաձին, հառէչ, առչըն, ան-քամ, տէքըր, էթանք, մենք են), հաճախ էլ դժվար է դրանք տար-բերակելը: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց առկա են ձայնեղներ (կաբել, սրբաս, կընիգ, ծաղիգ, օդօրգել, էրգաթ, Ալաշկերդ, փեղ, պաղերազմ, հեղեվ, վիջագ, մաձուն, լաց ու կօձ, կադու, մրգա, հոթթիգ, պըզդիգ են): *Նզն* հնչյունախմբի դիմաց *յն* է առկա միայն *կայնել* ձևում: Նախաբաղաձայնական դիրքում հպաշփականները կարող են վերածվել շփականների, ինչպես՝ *ինշ կա, Բըժնի, գ իշնէնք*: Հաճախ բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է *հ*-ի հավելում, ինչպես՝ *հառավոտ, հիրա, հէսա, հինքըն, հուր, հէքուց, հըմէն, հառէչ, հէոթիս, հառիք, հարէ՛ք, հէրէգ* և այլն: Հինհայերենյան *հ* - ի դիմաց խոսվածքում *խ* է հանդես գալիս բառի բոլոր դիրքերում, ինչպես՝ *խառնիս, խառս, խաց, խատ, խող. խըմար, խընութվա. խըրիսա, խինգը, խանել, խեղ, խավ, խավտըրիկ, խօքի, խա, խօրօխպեր, սըրախ, խայ, խօրքուր, բ ախ, գ ախ, պախել* և այլն: Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *կ*, ինչպես՝ *կազան, կյւրիք, կափաղ, կօնախ, կօնդախ*: Շեշտը վերջնավանկա-յին է:

Հոգնակին խոսվածքում ձևավորվում է նաև *ք, էրք, իք, անք, անիք, վանք, տիք // տանք // դանք* մասնիկներով՝ *մառդունէցիք, նախըռճիք, տըղէրք, մառթիք, ձ իյանք, տէքսւրկընանիք, իծվանք, գ իլվանք, տիրվանք, կողրանք, խօրօխպըրտիք, խօրօխպըրտանք, խօրօխքըրդանք*: Կենդանիների որոշ անուններ, մի շարք այլ բառեր եզակի թվում ենթարկվում են Ու հոլովման՝ *խավու, գ իլու, աղվըսու, ճիդու, ճըժու, գ ըլխու, հըմընու, մառթու* և այլն: Հոգնակի գոյականները սովորաբար ենթարկվում են Ի հոլովման՝ *էրէխէքնէրի, խավէրի, ախճըգնէրի* և այլն: Ոջ հոլովմամբ հանդիպել է միայն *տիրոջ* ձևը: Նկատելի են Ա վերջադրական հոլովման դրսևորման որոշ դեպքեր՝ *Սէվանա, թունդըրա, ճընճըխա*: Չայնա-վորով ավարտվող բառերի սեռական հոլովը կարող է ձևավորվել

յ-ով՝ *մամէյ*: Բացառականն ունի *ց*-ով վերջավորություն (ձ՛որից, մէշից, ախճըգնէրից), հազվադեպ պատահում է նաև *է*-ով ձև՝ *ընճընէ*: Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *կըլըքէնկ բութուկէն, մէշօքի մէչ*: Որոշիչ հոդը հիմնականում *ն*-ն է՝ *Մաղիգնէրըն կըշարէնք*, սակայն միշտ չէ, որ այն գործածվում է, ինչպես՝ *Մեր կիսուրներ ձ՛րցում կըլըքէն*: Հաճախ որոշիչ հոդով են գործածվում թվականները՝ *չոռսը, խինգը, յօթը*: Անորոշ հոդը նախադաս է՝ *մէ գ ըթայ, մէ բ աժակ, մէ տըղա, մէ խատ*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընճի, քեզի, մեզի, ձ էզի*, հանդիպում է նաև *քե* կրճատ ձևը: Ով դերանվան դիմաց առկա է *վոն*, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վիր, վին*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *ընճընից, ընճընէ, հինքըն, հիրա, հիրան, ըղըրա, ըղըրան, ընդու, ընդըրա, ըղուց, ըստու, էդան, դաս, դան, դէս, դէն, ըստե, էսատե, էնատե, ըտե, ընդե, ընդէղից, ըդենց, ըտենց, էնքան, հըմէն, ամէք մէ, իմալ, վորդե, հիրուր* և այլն:

Խոսվածքում *անել, ասել, լինել, էլնել, կարողանալ* բայերի դիմաց գործածվում են *էնել, ըսել, եղնել, հըլնել, կանալ* տարբերակները: *Գալ, լալ, տալ* բայերի ներկան (և անցյալ անկատարը) կազմվում է *գ՛ու* կամ *կի* մասնիկով՝ *գ՛ուքա // գ՛ուկա, կըտի, կըղիներ, մյուս բայերինը կը // կ* մասնիկով կամ առանց դրա՝ *կըբ էրիմ, կըսեր, խըմիս, կըպուս*: Գործածական է *գալ* բայի *ի* հավելվածով ձև՝ *չըն ից ա*: *Կը* մասնիկը, միանալով բայասկզբի *հ*-ին, դառնում է *գ՛* կամ *գ*, ինչպես՝ *գ՛ալքէնք, գ՛էլիմ, գ՛իշնէնք, գ՛էնի, գ՛սըրրինք, գուզիս*: Անորոշ դերբայն ուղիղ ձևով կարող է գործածվել իբրև նպատակի պարագա՝ *Կէթին ջ՛ուր գ՛օղնալ*: Վաղակատար դերբայն ունի *ր*-ով վերջավորություն՝ *եղեր ա, էկէր էր*, հարակատարը՝ *ուց* վերջավորություն՝ *կայնուց, շարուց*: Վաղակատարով կազմվող ժամանակաձևերի հոգնակի թվի երրորդ դեմքում գուգահեռաբար հանդես է գալիս *սա* վերջավորությամբ դերբայական ձև, որի հետ կարող են գործածվել օժանդակ բայի և եզակի, և՛ հոգնակի ձևեր՝ *ամուսնացած ա,*

կայնաձ ին (= ամուսնացեր են, կայներ են), ինչպես նաև՝ դերբայական ձևը համապատասխան իմաստ կարող է արտահայտել առանց օժանդակ բայի՝ *Իրեք ախպեր սէլեր լրձաձ, հընգաձ շօշն էգաձ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *իւ, իս, ա, ինք, իք, ին*: Սրանց ժխտականները որպես կանոն ունեն գուգահեռ ձևեր, ինչպես՝ *չիւ // չըւ, չիս // չըս, չինք // չընք, չին // չըն*: Նկատելի է, որ անցյալ անկատար ժամանակաձևում եզակի և հոգնակի առաջին դեմքերն ունեն նույն վերջավորությունը՝ *էնք* (յես խընձոր կուղէնք, յես կըփըռէնք, մենք կըբ անէնք կուղէնք): Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես ոչ ցոյական, այնպես էլ ցոյական հիմքերով՝ *ըսի, չըխանիր, էրէցինք*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ ւց, մաց*: Անցյալ կատարյալը և Ե խոնարհման պարզ բայերի եզակի հրամայականն ունեն ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *ջ առտեց, խանիր, ճրգըռավ, բըլավ, նեղվավ, քըշա՛, պաղմա՛, նըստի՛, կայնի՛*: Դիմավոր բայաձևերից առաջ, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա* կամ *էր* ձևը՝ ըստ ժամանակային իմաստի, ինչպես՝ *խընձոր ա կըբ էրիս, կաթըն էր կըխանէր*: Ժխտական խոնարհման եզակի թվի երրորդ դեմքի ձևերում չ ժխտական մասնիկը դրվում է բայաձևի վրա, ինչպես՝ *չէղէ* (չի եղել), *չըսա* (չի ասի), *չըլնի* (չի ելնում), մյուս դեպքերում ժխտական մասնիկը որպես կանոն դրվում է օժանդակ բայի վրա՝ *չըն հըլնի, չինք ըսի, չեմ կանա, չըն թողի, չըս տեսե*, երբեմն էլ բայաձևի վրա՝ *չըճաշնամ* (չեմ ճանաչում): Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր (*թըռնել, փախնել*): Որոշ դեպքերում բացակայում է նաև *ն* ածանցը՝ *գ էլիս* (ելնում ես), *մըղիս* (մտնես): Պատճառական ածանցն է *ցուց // ուց լողըցուցել, խաբուցել*: Պատճառական բայերի ներկայում և հրամայականում հանդես է գալիս *ու* խոնարհիչը՝ *խառցունք, կըխաբուն, կըպուս, մողըրցու, նըստըցու* և: Հարկադրականի եղանակիչն է *պըղի պըղի լըռացուր*:

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ անդամ պուպուգ տէնալ, ազաբաշի, սձիգ, ախճի, ախպեր, սձկըռել, ավիլուկ, աքլօր, բ՛ախ, բ՛անջար, բ՛էտ, բ՛ըլել, բագ, բութուկա, բոռալ, գ՛ալել, գ՛ախ, գ՛ըթալ, գ՛ըթնել, գընդիգըլոր, գինալ, գօվընդ դ՛արման, դսբըր, դան (այնտեղ), դան (անգամ), դանա, դաս (այստեղ), դէն (այն կողմ), դէս (այստեղ, այս կողմ), դընդընալ, դըրընդի, դոր (ուր), դօշ, գսնրգել, գըլֆ, էդան, էսօքի, էրէխա, էրթալ, թսնգս, թալա շըլագն, թալաձ (գցել), թալէնք (դնել), թալվա, թսնք, թաքավոր (փեսա), թըրիք, թունդիք, ժսժիկ, իմալ, իշկընոց (կվանոց), լարել, խա, խախտուն, խաղալ (պարել), խսնյսնթ, խառնիս, խառս, խառսնաքուր, խավորըիկ, խաց ու պանիր, խաքուցել, խէր, խէր, խընդալ (ծիծաղել), խընութ, խըրիսա, խըփուցել, խուսել, խօրքուր, խօրօխպեր, ծուռ (գիծ), կագան, կամփե քուֆտա, կայնել, կանալ, կանանչի, կաշկա, կսնրիք, կափախկ // կափաղ, կըշտանոց (դ՛ըռան կողի փեղերին ա կըսեն), կըրարել-ծըրարել, կըփօցի, կիսուր, կուբարի, կօգբանդ, կօնախ, կօնդախ, հսնըրել, հսլիմ, հախպուր, համ .. համ, հառավոտ, հառէշ (առաջ ժամանակ), հառիք, հէոթիս, հէսա, հէքուց, հընգնել, հիմնալ, հիշնել, հիրուր, հօթիգ, ճ՛եոնախաղ, ճ՛ըցում, ճաշի բ՛էտ դօդ, ճար (1.ուղի, 2.բակի մուտք), ճէր, ճըխնի, ճընճխա պաշար, ճիծ, ճուտ մամէ, մամիգ, մանդըր, մէ խատ, մէշա, մըգա, նախըռճի, նեղվել (սրտնեղել), շեմ, շուշմբանդ, շուշուտ, շօշ, ուլինգ, ուշկը էթալ (շատ սիրել), պարկըցուցել, պըրդիգ, պուլիգ, պօլիգ (թագ, որի վրա փեռթեր էր շարուգ), ջ առտել, ջ ոչ, ջ օշընալ, ջսմդսնկ, ջանավար, ջէջիմ, սաղօր (ողջ օրը), սարքել, սէլ, սըբաս, սըրախ, սիբէխ, սութգ՛ըմուկ, սօվրել, վառթիվոր, վէսկի, վիգ, տանիս, տաշի (պարին ուղեկցող ձայնարկություն), տէքսնրկընիգ, փախէփախ, փսնրինց, փեոթ (ճակատի ոսկի), փիլսնքան, փիրվագ, փօշի, քսլսնմ, քսսիբ, քէր, քըշել:

բըցել, քօչնրի, օթաղ, օխճրրի բեր, օխչար, օղորթճ ըմուկ (բույս է, շուշանն ա), օղորգել, օրուգ, օրուգել և այլն:

ԱՌԻՆՋ¹¹⁹ - Գյուղ Աբովյանի տարածաշրջանում: Ունի մոտ 6300 բնակիչ, որոնց մեծ մասը տեղաբնիկներ են: Բնակիչների մի մասի նախնիները եկել են Սալմաստից, Խոյից: Հաղորդակցվում են Արարատյան բարբառով:

Խոսվածքը երկբարբառային հնչյուններ չունի: Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *n*-ի և *t*-ի դիմաց համապատասխանաբար առկա են *վօ* և *յէ* (վօր, վօթ, յէգ, յէքք), բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *օ* և *է* (օղողել, օռնալ, օսկօռ, էրելվալ, էրկաթ), բայց նաև՝ *վօխչար, վօչիլ, յէրկիր, յէռէտուն*: Խոսվածքում երբեմն նկատվում է շեշտանախորդ վանկի ձայնավորի սղում (սըվօրել, լըղանալ, հայլի, հըմար, խըրօված, պըլանիք): Բառավերջի *ա* ձայնավորը որևէ մասնիկի հավելման դեպքում վերածվում է *է*-ի (փէտէք, վըրէն): *Ոյ, իւ* երկբարբառների դիմաց խուսվածքն ունի *ի* ձայնավոր (զըրից, լիս, քիր, պըտիտ, ալիր, արին, ծին): Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է բառասկզբի ձայնեղ հպականների և հպաշփականների դիմաց խուլերի առկայությունը (պէռ, պէրան, պէրել, պուռթ, կարի, կել, կէղ, կէտին, կինի, կըլուխ, տաթար, տընել, տուս, ծըմէրուկ, ծուկ, ճուր): Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր (հաքնել, տէքըր, ուրաք, վօռթի, վառթ, մէչ, օց, փօռցանք, աոչ): Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ (վիշաբ, ըրիգուն, փըսագ, կըղըրել, փիղըռել, պաղորուք): *Նգն* հնչյունախմբի դիմաց *յն* է առկա

¹¹⁹ Առինջի խոսվածքի հատկանիշները արձանագրված են Հայերենի բարբառագիտական աստվախ նյութերի հավաքման ծրագրով 1983 թ. լրացված թիվ 236 տետրում, առկա են նաև գյուղում 2017 թ. կատարված տեսաձայնագրություններ: Նյութերը պահվում են ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտում:

կայնէլ ձևում: Նախաբաղաձայնական դիրքում հպաշփականները կարող են վերածվել շփականների (լըվասք, ծասկել, մէշկ, աշկ): Միավանկ բառերի սկզբի *հօ*-ի դիմաց որոշ դեպքերում առկա է *ֆօ* (ֆօռթ, ֆօղ, ֆօտ, ֆօր): Որոշ դեպքերում բառասկզբի *խ*-ի դիմաց առկա է *հ* (հաղ, հավօղ): *Մ*-ի դիմաց *հ* է հանդես գալիս *տէսնէլ* բայի անցյալի հիմքում (տէհէլ, տէհավ): Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *ղ* (ղագ, ղագան, ղայիմ, ղասաբ, ղալմաղալ, ղօլթուղ): Շեշտը նախավերջնավանկային է:

Հոգնակին խոսվածքում ձևավորվում է նաև *ք, անք, անիք, իք* մասնիկներով՝ *խընամիք, ճամփէք, ծիանք, կընանիք, մառթիք*: Ոջ հոլովմամբ հանդիպել է միայն *տիրօնչ* ձևը: Ո ներքին հոլովման ընդգրկումը ավելի լայն է (անօր, հընգօր, քըվօր, կէսօր): Բացառականն ունի *ց*-ով վերջավորություն (ծէրից, մառթուց): Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հոլովական *ըմ* վերջավորությամբ (թէշտըմ, օրօրօցըմ): Որոշիչ հոդը դրսևորվում է *ը* և *ն* տարբերակներով (յէրգիրը, պաբն էլ, պէրանին): Որոշիչ հոդով հանդիպում են նաև բացառականի և ներգոյականի ձևեր (քարիցը, կէտըմը, ճըրըմը): Անորոշ հոդը նախադաս է (մի մառթ): Անձնական դերանունները տրական հոլովում չեն ունենում *ի* հավելված՝ *ինձ, քէգ, մէգ, ծէգ*, բացառականի ձևեր են հանդիպում առանց *ց* մասնիկի՝ *ինձանի, քէգանի, մէգանի, ծէգանի*: Յուցական դերանուններն ունեն եռաշարք համակարգ (էս, էտ, էն, ըսա, ըտա, ընա): *Ով* դերանվան դիմաց առկա է *օվ* ձևը, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *ում, ումը*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *իրա, իրան, ըստըրա/ըստա, ըստըրանք, ըստօնք, ընդըրա, ընդըրանք, ընդանք, ըստանց, ընդար, ըստիան, ուրիշ* և այլն:

Խոսվածքում բայի Ե և Ա խոնարհումներից բացի՝ դրսևորվում է նաև Ի խոնարհում (մեռնիլ, նըստիլ, փախնիլ): Սահմանականի ներկա և անցյալ անկատար ժամանակաձևերը կազմվում են *ըմ* վերջավորությամբ անկատար դերբայով (սիրըմ, մընըմ): *Գալ, լալ, տալ* բայերի ներկան (և անցյալ անկատարը) կազմվում է *կալիս, տալիս, լացըմ* դերբայական ձևերով: Ապառնի դերբայն

ունի *ու* վերջավորություն (ասելու, մընալու): Վաղակատար դերբայն ունի *լ-ուլ* վերջավորություն (կըրել), օժանդակ բային հաջորդելու դեպքում է վերջավորություն (կըրէ): Հարակատար դերբայն ունի *ած* վերջավորություն (քընած): Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են *եմ, էս, ա, էնք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես ցոյական, այնպես էլ ոչ ցոյական հիմքերով *սիրէցիր, փոխէցինք, չափիք, ծակիր*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են *կընաց, մընաց*: Անցյալ կատարյալը ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *ծախիր, խըմացրիր, նըստավ, պըռնըվար*: Անցյալ կատարյալի եզակի առաջին դեմքում դրսևորվում է *մ* հավելված (սիրէցիմ, ծակիմ): Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր: Պատճառական ածանցն է *ցըն* (մըտցընել, թըռցընել, հասկացընել): Պատճառական բայերի եզակի հրամայականն ունի *ա* վերջավորություն (կերցըրա, նըստացըրա): Հարկադրականի եղանակիչն է *պէտք ա* (պէտք ա մընաս):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ արթոր, դուգ, երէխա, թըզբէխ, խըլեգ, խըրկել (վնդել), խի, ծառակուտկուտ, ծըվածեղ, ծօրծօրակ, կըռընձել, կըտուր, կիսու, կօկօլ, հէռսօտել, հըմի, դուշ, ճըղել, մառթ (ամուսին), մէնձանալ, մըզէխ, մընչէվի, մըռու, մուխ, մուռ, նախըրչի, ուշունց տալ, պաժիք, պաչել, պէծ, պըշտել, պուճուր, սօթ տալ, վէ կալել, վըռընել, վըռթալ (բոնկվել), տեղակ, տիլ, փըսազվել, քօռ, քօռպուվ, օջօրք, օվչի և այլն:

ԱՐԱԳՅՈՒՂ – Գյուղ Նաիրիի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Ղարաջորան: Վերանվանվել է 1946 թ.: Ունի 1100-ից ավելի բնակիչ, որոնց նախնիների զգալի մասը գաղթել է Բայազետի գավառի Արծափ գյուղից, ինչպես նաև Արձեշից, Կարսից, Իգդիրից: Հաղորդակցվում են Արծափի խոսվածքով:

Արագյուղի խոսվածքում հստակորեն դրսևորվում է *ե* երկբարբառային հնչյունը (ցօրեն, իրեք, տեղ, պաբեր), իսկ *ո* երկբարբառայինի գործառությունը օրինաչափ և տարածված չէ

(խընձոր // խընձօր, վոր // վօր, չոռս // չօռս, բ'ոխկ): Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ո*-ի դիմաց առկա է *վօ* կամ *վո* (վօր // վոր, վոչ // վօճ), *ե*-ի դիմաց՝ *յե* (յեգ, յես), բազմավանկ բառերի սկզբում՝ համապատասխանաբար *օ* և *է* (օղօրմի, օխձար, էրգու, երէխա): Գործածական է *ե*² արտասանությամբ հնչյուն, որը *ե* երկբարբառային հնչյունի մի տարբերակն է և հանդիպում է բառավերջում (*փօխվե*²), ինչպես նաև գործառում է իբրև էական բայի եզակի երրորդ դեմքի ձև (բ'երում *ե*²): Երբեմն *ո* - ին նախորդող դիրքում *ե*-ի դիմաց հանդիպում է *ւ*, ինչպես՝ *քւնոի, յւնսուն*: Խոսվածքում մի շարք փոխառյալ և բնիկ բառերում դրսևորվում է քմայնացած *ւ* ձայնավոր, ինչպես՝ *քւնչւն // չւնչւն, քուլւնշ, գւն, յւնքւն, գիվւն, թւնլել, հւնշկ, քւնոի, լւն, միյնւնկ, հւնլի* և այլն: Արագյուղի խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում բառամիջի ձայնավորի սղումը՝ *հավքել, հառսնիք, հիրգուն* և այլն: Բառավերջի *ա* ձայնավորը որևէ մասնիկի հավելման դեպքում վերածվում է *է*-ի՝ *տըղեն, վըրեն, երէխէք* ևն: Խոսվածքը բառակզբում ունի շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ՝ *բ'ան, բ'անակ, բ'անջար, բ'երել, գ'եղ, գ'երընդի, գ'եղածի, գ'ինի, գ'իշեր, դ'ատորկել, դ'ուս, ձ'են, ձ'նու, ձ'ըրի, ջ'ատորվել, ջ'ուր* և այլն: Բառամիջում ու բառավերջում հպական և հպաշփական ձայնեղների ու շնչեղ խուլերի դիմաց որպես կանոն գործառում են խուլեր *տըպել, սըռպեր, անկամ, հինկը, նախօրօկ, երէխէկ, մօրկուր, էտալ, խանուտ, մատտ, յօտ, օժերիծ, խօտանօծ, հիծուն, հիվանդանօծ, հառընել, վեծ, բ'անծ, ինձ, քիձ, չարձըրել, հէկուծ* և այլն: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց առկա են ձայնեղներ՝ *սըբաս, տարեգան, հիրգուն, էրգու, կընիգ, մըզա, շուդ, տադ, պաղասխան, ծըձաղալ, ծընված, խեղջ, կըջուջ* և այլն: Նկատելի է հետևալեզվային հպականների քմային արտասանություն, ինչպես՝ *քւնչւն, քուլւնշ, գւն*, երբեմն էլ հպականի վերածում հպաշփականի՝ *քւնչւն > չւնչւն, քւնլի գ'ալ > չւնլի գ'ալ*: Նզն հնչյունախմբի դիմաց *յն* է դրսևորվում *կայնել* ձևում: Հպաշփականները բաղաձայնից առաջ կարող են վերածվել

շփականի, ինչպես՝ *խաշմէրուկ, հնշկերը, հիշկել, վօշ մէ* և այլն: Բառամիջում ու բառավերջում *հ*-ի դիմաց գործածվում է *յ*, ինչպես՝ *պայել, գօյ, գ՛այ*: Բառասկզբի ձայնավորից առաջ հաճախ առկա է *հ*-ի հավելում՝ *հնշկ, հառաջի, հառտ, հարի՛, հէկուծ, հէսա, հէրես, հըլնել, հընգընել, հիմանալ, հիրգուն, Հուշագան, հուր* և այլն: Երբեմն *հ*-ի դիմաց գործածվում է *խ*, ինչպես՝ *խա, խօրօխպէր, խօղ, խէդ*: Հո-ի դիմաց *ֆօ* է առկա միավանկ բառերի սկզբում, ինչպես՝ *ֆօղ* (հոտ), *ֆօր* (հոր), *ֆօրթ* (հորթ): Փոխառյալ բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց առկա է *կ*, ինչպես՝ *կափուրմա, կօնդախ*: Շեշտը վերջնավանկային է:

Խոսվածքում գործառում են նաև *կ, իկ, անիկ* հոգնակերտներ, ինչպես՝ *էրէխէկ, գ՛էղածիկ, յեղվառթցիկ, մառտիկ, կընանիկ*: Ձայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների սեռականը կարող է կազմվել *յ*-ով, ինչպես՝ *Հուսօյ*: Խոսվածքում բացառականը ձևավորվում է *ծ* (ց)-ով՝ *ձ՛եռիծ, գ՛էղիծ, փաճէկիծ, քընուծ, գ՛էղացիկուծ*: Ներգոյականի իմաստը կարող է արտահայտվել հայցականով կամ *մեջ* կապով և սեռականով՝ *մընածէր են Օօվագյուղ, գ՛օմի մէճը, թօրօնի մէշը*, շատ տարածված է այս իմաստի արտահայտությունը տրական հոլովով, ինչպես՝ *գ՛էղին, դ՛աշտին, Հնշտանրակին, հիվանդանօծին, չօլին, ստամօքսին, ունիվէրմագին, քաղաքին*: Հատուկ տեղանունների և որոշ այլ բառերի սեռականը ձևավորվում է Ա հոլովիչով, ինչպես՝ *Յեղվառթա, Հաշտարագա, ախճրկա, թունդըրա*, ընդ որում՝ հատուկ տեղանունների բացառականը ևս հանդիպում է *ա* վերջավորությամբ՝ *Հէրէվնա, Ուշագնա*: Գործածական են որոշիչ հոդի երկու տարբերակներն էլ (աֆտօն, տունը), սակայն երբեմն հոդը կարող է բացակայել՝ *Իմ մէր գ՛ընածէր էր. Իմ իսկագան անուն Ռիմա յէ*: Անորոշ հոդը նախադաս է գործածվում՝ *մէ ք՛ածակ, մէ թէշտ*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձ՛եզի*: Գործածական է կրճատ *քէ* ձևը: *Ով* դերանվան դիմաց առկա է *վօվ* ձևը, սեռականի

և տրականի ձևերն են՝ *ում, ումը*: Դերանվանական ուղիղ և թեք այլ ձևերից են՝ *էս, էսի, էտի // էղի, էնի, ըստու, էդու, ըդօր, ըդու, ըդմիծ*²⁰, *ընդու, էտըրան, ըտըրան, ըստե, ըդե, ընդե, ըտե, ըդե, դէս, դէն, ընենց, էսէնծ, ըսէնց, ըտէնց // ըդէնց, էնդա, ընդար, հինքը, հիրա, հիրան, հիրանք, հիրանց, ամէքը, հըմէն, հըմէն ինձ, հըմընօվ, հիրար, հուր, վօրդե, վօշ մէ* և այլն:

Խոսվածքում Ա, Ե խոնարհումներին զուգահեռ՝ բայն ունի նաև Ի խոնարհում՝ *ունիմ, մեռնիմ, հըլնիմ, մըղնիմ* և այլն: *Լիներ* և *ելներ* բայերի դիմաց գործառում է *հըլնել* ձևը: Բայի ներկա և անցյալ անկատար ժամանակաձևերն արտահայտվում են անկատար դերբայի միջոցով (ճանանչում եմ, լօղնում էր): *Գալ, լալ, տալ* բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *գ՛ալում, լալում, տալում*: Վաղակատար դերբայն ունի *ը*-ով վերջավորություն՝ *էգէր* (եմ), *նըստէր* (էր), հարակատարը՝ *ուգ, աձ* վերջավորություններ՝ *քընուգ, դ՛ըրաձ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, էս, է // ե՞, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Սրանց ժխտականներն են՝ *չեմ, չես, չէ // չե՞, չենք, չէք, չեն* և *չի, չիր, չէր, չինք, չիք, չին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես ցոյական, այնպես էլ ոչ ցոյական հիմքերով՝ *աշխաղէծի, ուզէծին, դ՛ըրէծի, թօղէծի, գանգին, քաղինկ, թօղինկ* և այլն: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի սովորական ձևերն են՝ *գ՛ընած, մընած*, երբեմն հանդիպում են նաև *գ՛ած, մած*: Պատճառական ածանցն է *ցըն՝ պարզըցընել, կըպցընել*: Անցյալ կատարյալը և եզակի հրամայականն ունեն ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *տըվէծի, ջ՛առտեց, ք՛ըլավ, լըծվավ, կայնի՛, նըստի՛, պարզըցըրա՛, պահէ՛*: Դիտվել է ենթադրական եղանակի անցյալի ապառնու վերլուծական ձև *կըտանջվէր ի* (կտանջվէի): Ենթադրական եղանակի *կը* եղանակիչը,

²⁰ Ռ. Բաղրամյանը Արծափի խոսվածքի դերանվանական համակարգում *մ*-ի հավելում արձանագրել է անձնական դերանունների բացառական և գործիական հոլովաձևերում՝ *ըզմիծ, ըզմօվ, քէզմիծ, քէզմօվ, հիրմիծ, հիրմօվ* (տե՛ս Ռ. Բաղրամյան, Հայերեն բարբառներ, Ե., 1972, էջ 82):

միանալով բառասկզբի *h*-ին, վերածվում է *q*-ի՝ *q ըլնի, q իշկեն, q ընգընի*: Հարկադրական եղանակը կազմվում է *պըղի* եղանակիչով *պըղի տանիս*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր: Հանդիպում է կօ հաստատական մասնիկը կօ ասեծի:

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ աղէ, անգիգ, ամբըրօց, անհադութուն, անջախ, առ (աշխօր), բ՛ըլել, բագառ, բետօն, բօռալ, գ՛օյ, գիվան, գան, գօռել, էն գ՛այ, ըսկի, թանլել, թէշտ, թըբէթը չըտալ, թուլան (արհմբ. երեխա), թօրօն, ժամ, ինադու, իսան, իսախտուն, իսօթխալեր, ծըձադալ, կանալ, կըռջօն, կըրիշ, կուշտը (մոտը), կօնդախ, կօրել, հանշկ, հառավնօվ, հառսնըբվօր, հառսնիք, հառտ, հավար, հավարը քըցել, հէկուծ, հիշկել, հիրան-հիրան, հիրար գ՛ալ, ձ՛ու, ճամփու դ ընել, մանդըր, մառթ առնել, մըգա, մըղէն էթալ, միթամ թէ, միյնանկ, մուխ, յադմա անել (փչացնել), յան, յանքան, յեսիմ, յուրդ, նանսիլգա, նշանց տալ, շաբաշ, շէնք դ ընել, շէնքել, շուշի գավօդ, ուշը էթալ, չանլի // քալի գ՛ալ, չաղընալ, չանք (մինչև), չուր, չուր լուս, չուրի, չօլ, պարբեվադ ընել, պըրիստուպներ, սալըխը տալ, սալօմ, սադ, սեվ տըռձէ, սըբաս, սըբա, սունգուր (սունկ), սուս փուս, վախտ, վէդրօ, տառթ, տափել, տըպել (ծեծել), ցան, փաձա, փէջ, քամագը (հետևը), քանչան // չանչան, օխձար, օրէգան (ամեն օր), ֆանլել, ֆօտ, ֆօր, ֆօրթ և այլն:

ԱՐԱՄՈՒՍ – Գյուղ Աբովյանի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Արախույզ, Արամագյուղ, Արամոնք, Արամույզ, Արամունիք, Հարամուս: Ունի 3800-ից ավելի բնակիչ, որոնց նախնիների հիմնական մասը եկել է Խոյի գավառից: Հաղորդակցվում են Խոյի բարբառով:

Արամուսի խոսվածքում սակավ են հանդիպում երկբարբառային *ե* և *ռ* հնչյունները (մեռնել, ծեռ, մեզի, չոռս, կօյնց): Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ե*-ի և *ռ*-ի դիմաց գործառում են *յէ* և *վօ* (յէգ, յէս, յէփ, վօր // վոր, վօտ), բազմավանկ բառերի

սկզբում՝ *է* և *օ* (երկու, երէխա, օդօրմի, օրօձալ): Քմայնացած *ա* ձայնավոր հանդիպում է ինչպես խլացած ձայնեղներից հետո, այնպես էլ այլ դիրքերում, փոխառյալ բառերում (պան, պաննան, ճանթել, տանշտ /դաշտ/, անյօր, վըրան, նանխիր, իկան, ըսան, վանտել, վանլ, հանգն, թանլել, իշթան, գանգան, քանի, ջիգան, կըղան, թանք, մանգըկա, թանգան, խանքանդանգ, լանլան ևն): Երբեմն հանդիպում է քմայնացած *ու*՝ *իւ* (տիւս, քիւ): Նկատելի է բազմավանկ բառերի միջնավանկի ձայնավորի սղում (խասկընալ, տայնալ /տաքանալ/, սավրել /սովորել/): Բառավերջի *ա*-ն ավելացող մասնիկներից առաջ որպես կանոն չի հնչյունափոխվում (փէսաս, տըղան, վըրաս, բայց տըղէս): Խոսվածքը բառասկզբի հինհայերենյան ձայնեղների դիմաց ունի խուլեր (պան, պարեկամ, պերել, պերան, տանշտ, տեղնուշկ, տու, կօյնց /գոգնց/, կեղ, կըռնակ, ծեռ, ծու, ճօկ, ճօջ, ճանթել): Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց առկա են շնչեղներ (յերք, շոք, խափել, սըրփըվել, էթիս, ժօղօվուրթ, ախչիկ ևն), խուլերի դիմաց խուլեր (երկու, տակ, ածել, աստըված, տատ, պըսակել ևն): Հետնալեզվային հպականները սովորաբար քմայնացած են (քուր, ճօկ էնք, քանի, քանշել, վոթիկ, ունէնք, իկալ ևն): *Նգն* հնչյունախմբի դիմաց առկա է *յն* (կայնել, յեղույներ): Նախաբաղաձայնական դիրքերում հետնալեզվային հպականների, *նք* հնչյունակապակցության դիմաց առկա է *յ* (հասարայ տուն, ախչիյներ, իրել պերան, խելօյ մառթ, անյօր, կօյնց, էկայ սարքըտիսնք, պամբասայն, աշխատայ չըկա, ծերօյն էլ ևն): Երբեմն *յ* է հանդիպում նաև *ր*-ի դիմաց *խայիր*: Նախաբաղաձայնական դիրքում հպաշփականների դիմաց հանդիպում են շփականներ (ինշ մառթ, վօշ թէ, մէ քիշ պան ևն): Խոսվածքում բառասկզբի ձայնավորներից առաջ հավելական շնչի հավելում խիստ հազվադեպ է հանդիպում (հըմէն // ըմէն, հիրար // իրար, հէլավ // էլավ): Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց *խ* է դրսևորվում բառի բոլոր դիրքերում (խա, խառս, խավ, խատ, խանել, խայիր,

խինգ, խին, խեր, խըրօխպեր, խետը, խըմա, խող, պախել են): Օտար բառերի սկզբի *ղ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *կ՝ էտ կըղսի*: Բաղիյուսական հարադրություններում *ու*-ի դիմաց հանդիպում է *ը՝ ծեռը վոտի*: Շեշտը վերջնականկային է:

Արամուսի խոսվածքում լրացուցիչ հոգնակերտներ գրեթե չեն հանդիպում (խավեր, տնշտեր, ախչիյներ, պարեկամներ, հարեվաններ, մառթիք): Շատ չեն հոլովման յուրահատկությունները, այդպիսիք ներկայանում են սեռականի (Քեղառթա, կընգա, թընդըրա, վոռթըկան), բացառականի (խօրե, մօրե, ընձընե, թունդրից, վնրդուց, ըտուց) որոշ ձևերով: Ներգոյականի իմաստը արտահայտվում է հայցականով՝ *Ըոուսաստան ի. Օընվիր էմ Արամուս կեղը, կեղը կան*: Գործածական են որոշիչ հողի երկու տարբերակներն էլ (պանը, մեքենան), հաճախ հող են ունենում թվականները՝ *չօտը, խինգը*: Անորոշ հողը նախադաս է գործածվում՝ *մէ ախպեր, մէ քուր*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի // մեզի, ծեզի*: Ով դերանվան դիմաց առկա է *վնվ* ձևը, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վիր, վիրը*: Ցուցական դերանունները երկանդամ են՝ *էտ, էն, էտի, էնի*: Դերանվանական ուղիղ և թեք այլ ձևերից են՝ *ըտանք, ընդանք, ըտանց, ըտանրը, իրա, էտա, ըտուց, ընդուց, ըտսն, ընդսն, էտենց, էտենց, էնենց, էտկըղսն, էտքան, էտքամ, հըմեն, ըմենեն, ըմընօվ, ուրիշ, /հ/իրար, /հ/ընչի, ինչ, վնրդուց, վնրտե, իշթանր* և այլն:

Արամուսի խոսվածքում ներկա և անցյալ անկատար ժամանակաձևերը կազմվում են անորոշ դերբայի հետ նույնական ձև ունեցող անկատար դերբայով¹²¹, ինչպես՝ *սիրել էմ, ցավալ ի, ասել*

¹²¹ Ըստ Մ. Ասատրյանի՝ Ուրմիայի /Խոյի/ բարբառի որոշ խոսվածքներում (այդ թվում նաև Արամուս գյուղի խոսվածքում) անկատար դերբայի երկրորդ ձևի *ի* կամ *ը* վերջավորությունն ընկնում է, որի հետևանքով անկատար և անորոշ

էր, էթալ էր: Երբ օժանդակ բայը նախորդում է դերբային, վերջինս կարող է անորոշի ձևի վրա ունենալ *ի*-ի հավելում (գննգնր եմ մըշակելի, ալաղ եմ անելի, լավ էր ըլելի, լավ չի ըլելի, չեմ թըխելի) կամ չունենալ այդ հավելումը (չեմ մընալ, չէր պախել, ցօթն ի պերել): *Գալ, լալ, տալ* բայերի անկատարի ձևերն են՝ *իկնլ, լնլ, տալ*: Վաղակատար դերբայն ունի *իր* վերջավորություն՝ *ապրիր, պըսակիր, ճօչացիր*: Երբ օժանդակ բայը նախորդում է դերբային, *ր*-ն ընկնում է, և վաղակատարն ունենում է *է* վերջավորություն՝ *խաց էմ թըխե, կըռնակ էմ արե*: Հաճախ էլ վաղակատար ներկայի եզակի երրորդ դեմքի իմաստն արտահայտվում է միայն դերբայով՝ *ամուսնացե կընացե* (ամուսնացել գնացել է): Հարակատար դերբայն ունի *ած* վերջավորություն՝ *նըստած, քընած*: Էական բայի ներկայի ձևերն են՝ *էմ, էս, ի, էնք, էք, էն, սրանց ժխտականների ձևերն են՝ չէմ, չէս, չի, չէնք, չէք, չէն*: Այս բայի անցյալի ձևերը վերլուծական կազմություն ունեն ներկայի համապատասխան ձևերի և *էր* մասնիկի հարադրությամբ՝ *էմ էր, էս էր, էր, էնք էր, էք էր, էն էր*: Սրանց ժխտականները ձևավորվում են էական բայի ձևերի վրա *չ*-ի հավելումով՝ *չէմ էր, չէս էր* և այլն: Հարկ է նկատել, որ անցյալի բոլոր ձևերը, բացի անցյալ կատարյալը, ունեն վերլուծական կազմություն՝ ներկայի կամ ապառնու ձևերի և *էր* բառ-մասնիկի հարադրությամբ, ինչպես՝ *պերել էմ էր, տալ էմ էր, ասել էն էր, չէն էր ասել, պննննլ էնք էր, ունեմ էր, ժողնըվէնք էր, կիկննք էր, կըխըմէնք էր* և այլն: Անցյալ կատարյալի եզակի առաջին դեմքը միշտ ունենում է *մ* հավելում՝ *էկամ, ասիմ, չըխասկըցամ, կընացիմ, գիցամ, արիմ, տըրիմ* և այլն: Ե խոնարհման պարզ, բազմապատկական ածանց ունեցող բայերի անցյալ կատարյալը կազմվում է ոչ ցոյական հիմքով՝ *ըսկըսիմ, սարքըտիսնք*: Անցյալ կատարյալ ժամանակաձևում դրսևորվում են ներգործաձև և կրավորաձև խոնարհումներ՝

դերբայները ձևով նույնանում են, ինչպես՝ *կիրել = գրել և գրում, մընալ = մնալ և մնում* (տե՛ս Մ. Ասատրյան, նշվ. աշխ., էջ 99):

ուզին, անջատին, շառժրվամ, նըստավ: Գնալ, մնալ բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ կընաց, մընաց: Պատճառական ածանցն է ըց // ցըց (էչըցել, թըրցըցել): Հարկադրականի եղանակիչն է՝ պըսսն (պըսսն կըրեմ):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ ալաղ անել (քաղհանել), ախպեր, ածել, այլօր, առատուն գիդալ, դըրմըղ (փոցխ), գնտ (բան), եոթիս, էտկըդն, ըլել, ընչի, թնգն, թնլել, թամահ, թնք, թըթուն, թընդըրա ակ, թուրուն, թունդիր, ժողնըվել, իշթնր, իկյնլ, ինել (ընկնել), իշթնր, իրել պերան (երեք անգամ), լնյլնդը, խա, խայիր, խավ, խատ, խատ-խատ (մեկ առ մեկ), խնքննդնգ, խըմա (համար), խըրօխպեր, ծեռը վոտի ըլել, կայնել, կըռնակ անել, կըռնակել կըրասկախող (մոխիր, թերևս՝ կրակ բառից), կիսուր, կու թըխել, կոյնոց (գոգնոց), հնլն (հապա), հալալ (հարագատ), հէտով, ճնթթել, ճոչ // ճօչ, ճօկ, ճօչանալ, մնոզըկա, մառթ (ամուսին), մառթի էթալ, մըկա, միտը էթալ, յն՛ր // յե՛ր (արի՛), յեթիմ, յեսիմ, ննլ (գիտենալ բայից, նշանակում է՝ կարողանալ), չննգնլ, պախել, պամբասանք, պնոննլ, պըսակել, ջայել, ջըղայնանալ, ջիգնր, ջղայն, սավրել // սարվել, սարքըտել, սըվտըկուշկ, վախտ, վնրդել, վիլկ, վոթթիկ, տալվ, տայնալ, տնշտ (դաշտ), տեղնուշկ, տըփել, ցօրօն, փեժգիր, փեջ, քեշուր (գազար), քիւլ, քուր, օղճատ տալ (հանգուցել), ֆըլան և այլն:

ԱՐԳԵԼ – Գյուղ Նաիրիի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Լուսակերտ: Հիմնադրվել է 1948 թ.: 1996 թ. վերանվանվել է իր նախկին անվամբ: Ունի մոտ 3200 բնակիչ, որոնց մի մասի նախնիները Արևմտյան Հայաստանից բռնագաղթածներ են: Հաղորդակցվում են խառը տիպի խոսվածքով, որին բնորոշ է Մշո և Արարատյան բարբառների հատկանիշների գուգակցումը:

Արգելի խոսվածքն ունի *է, ռ* երկբարբառային հնչյուններ (գ՛իշեր, իրեք, գ՛եղ, չոռս, փող): Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ռ*-ի և *ե*-ի դիմաց համապատասխանաբար առկա են *վո* և *յե* (վոչ, վոր, յեգ, յես, յեփ), բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *օ* և *է* (օխճար, երէխա, էթալ): Փոխառյալ ու բնիկ մի շարք բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *յն* ձայնավոր (քնսիք, գնդն, գնթի, նմի, գնրգել, Հնշտարակ): Նկատվում է բազմավանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորի սղում (հառնիք, հասկընալ): Բառավերջի *ա* ձայնավորը որևէ մասնիկի հավելման դեպքում վերածվում է *է*-ի (վըրէն): Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը (բ՛այց, բ՛ան, բ՛անագ, բ՛էրել, բ՛ընել, գ՛եղ, գ՛ետ, գ՛ել, գ՛ըլօխ, գ՛ող, դ՛աշտ, դ՛ուս, ձ՛եր, ձ՛են, ձ՛ուն, ջ՛ուր): Բառամիջում ու բառավերջում խուլ հպականների ու հպաշփականների դիմաց հաճախ գործառում են ձայնեղներ (աբբել, պար, պաղահական, հաղ, տաղ, ախճիգ, ուզընգան, մըգա, էգա, մաղ, մէգը, փագել, տագ): *Նգն* հնչյունախմբի դիմաց *յն* է առկա *կայնել* ձևում: Նախաբաղաձայնական դիրքում հպաշփականները կարող են վերածվել շփականների (մէշկ, իշկալ, լուսը բ՛ասվել): Հաճախ բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է *հ*-ի հավելում (հուր, հուրիշ, հուրել, հըրուս, համալ /ամոլ/, Հնշտարակ, Հերեվան, հառավոտ, հիրկուն, հառաջ, հըլնել, հինքը, հիրան): Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց խոսվածքում կարող է *խ* հանդես գալ բառի տարբեր դիրքերում (խառս, խավ, խին, պախել, խասնել), բայց նաև՝ *հանել, հաց, հինգ, հարուր, հօքի, հառս*: Օտար բառերի սկզբի *ղ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *կ* (կօնախ, կափաղ, կագան, կօչաղ, կավուրմա): Շեշտը վերջնավանկային է:

Նոգնակին խոսվածքում ձևավորվում է նաև *ք, իք, անիք, անք, քանք, վանք, տինք* մասնիկներով (երէխեք, մառթիք, կընանիք, ձ՛յանք, տեղրանք, իշվանք, գ՛իլվանք, իձվանք, ախպըրտինք, քըվորտինք): Ոջ հոլովմամբ հանդիպել է միայն *տիրոշ* ձևը: Նկատվել են հատուկ տեղանունների Ա վերջադրական հոլովման դրսևորման դեպքեր (Հերեվնա, Առքելա): Բացառականն ունի *ց*-ով

վերջավորություն (Հնչտարակից, Հերեվանից, տընից, գ՛ըլխից): Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ մէջ կապով և սեռականով (դրբոցն ա սորվում, դ՛աշտերի մէջ): Գործածական են ը և ն որոշիչ հոդերը (ջ ուրբ, լուսը, տըղէն): Անորոշ հոդը նախադաս է (մէ օր): Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձեզի*, հանդիպում են նաև *քե, ձե* կրճատ ձևերը: Ցուցական դերանունները եռաշարք են (էս, էտ, էն, էսի, էտի, էնի): *Ով* դերանվան դիմաց առկա է *վորը* ձևը, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վիր, վիրը*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *հինքը, հիրան, հիրանց, ըստու, ըստուց, ընդուց, ընդըրան, ըստե, ընդեդ, ըսենց, էտենց, ըստենց, ըստե, ըստեղից, ընդեղից, էսքան, էտքան, ամէք մէ, ամէքը, իմալ, վորդեդ, վորդուց, հուր, ինչքան, հընչի* և այլն:

Խոսվածքում ներկա և անցյալ անկատար ժամանակաձևերը կազմվում են *ոււմ* // *ըմ* վերջավորությամբ անկատար դերբայով (հասկընում եմ, ճըղըռտըմ ա, պադմում ին, չէր ախշատըմ): *Գալ, լալ, տալ* բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *գալըմ, լալըմ, տալըմ*: Հանդիպում են այս բայերի ենթադրական ապառնու գուգահեռ կազմություններ՝ *գիքամ, կիտամ* // *գուքամ, գուլամ* // *գըքա, կըտան*: *Կը* մասնիկը, միանալով բայասկզբի *հ*-ին, դառնում է *գ՛* (գ՛ըլնի): Վաղակատար դերբայն ունի *ր*-ով վերջավորություն (խօսացեր, վըռագցեր), օժանդակ բայի նախադաս կիրառության պարագայում է վերջավորություն (ցօրեն ա ցանե, լավ են աբրե): Ժխտական խոնարհման դեպքում վաղակատար դերբայը կարող է միաժամանակ ունենալ օժանդակ բայի նախադաս և հետադաս ձևեր (չի մըտեր ա): Վաղակատար ներկա ժամանակաձևի եզակի երրորդ դեմքում օժանդակ բայը կարող է հանդես չգալ (էնի գ ացե = գացեր ա), իսկ հոգնակի երրորդ դեմքում կարող է հանդես գալ *ած* վերջավորությամբ դերբայական ձև (ժողովըթին ա տըված = տըվեր են), որը նույնպես կարող է հանդես գալ առանց օժանդակ բայի (վերցած = վերցեր են): Հարակատար դերբայն ունի *ուգ* վեր-

ջավորություն (քընուգ, նըստուգ): Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, էս, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերն են՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես ոչ ցոյական, այնպես էլ ցոյական հիմքերով (թօղինք, ասիր, բ՛երեցին): *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գաց, մաց*: Անցյալ կատարյալ ժամանակաձևում և Ե խոնարհման պարզ բայերի եզակի հրամայականում դրսևորվում են ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ (քընա, թափավ, նըստավ, ծախեց, բ՛երեց, բ՛ընեց, անջատա՛, կայնի՛): Երբեմն դիմավոր բայաձևից առաջ, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի ձև, ինչպես՝ *յօլա յա կէթան, վոնց ա գ ըլնի*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր (փախնել): Պատճառական ածանցն է *ցըն* (փախցընել, խօսցընել, նըստըցընել): Պատճառական բայերի ներկայում և հրամայականում հանդես է գալիս *ու* խոնարհիչը՝ *հընչիք խօսցում, խասկըցո՛ւ, մօտկըցո՛ւ*: Հարկադրականի եղանակիչն է *պըտի* (պըտի քօչենք):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ աղունակ, սմի, բախճա, բօգ, բօստան, գ՛ըլխից դ՛ուս, գ՛իշերնեց, գսնդս, գսնթի, գալօ, գսնրգել, էթալ-գ՛ալ, թագա, իմալ, իշկալ, խընդալ (ծիծաղել), ծրծաղել, կագան, կանալ, կավուրմա, կափաղ, կօնախ, կօչաղ, համալ (ամոլ), հառավոտ, հիրկուն, հուգել (սիրել), հօրօխպեր, դըրկել, ճիծ, ճըղել, ճըղըտել, մանջ, մըգա, միյնակ, յեդօ, յեթթ, շօշ, ուզընգան, չօբան, սաղ (բոլորը), վախտ, վօթիկ, տեր կայնել, քսնիք, քըցել և այլն:

ԱՐԶԱԿԱՆ – Գյուղ Հրազդանի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Արտավազդական, Արտագական: Ունի մոտ 2800 բնակիչ, որոնց մեծ մասի նախնիները 1828-1830 թթ. գաղթել են Մակուից, Խոյից, Բայազետից, մասամբ նաև Մուշից: Հաղորդակցվում են Մակուի խոսվածքի մի տարբերակով:

Արգականի խոսվածքն ունի *է, ո* երկբարբառային հնչյուններ (վեռչ, մինչեվ, փօղղվոր, խոզ): Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ո-ի* և *է-ի* դիմաց համապատասխանաբար առկա են *վո* և *յե* (վոտ, վոր, յեզ, յերփ), բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *օ* և *է* (երկու, երէխա, օդօրմի): Փոխառյալ մի շարք բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *ւ* ձայնավոր (քնլւնչի, ջնլէ, թնւն): Երբեմն բառասկզբի և այդ դիրքի խուլերին հաջորդող *ա-ն* ունենում է շրթնայնացած արտասանություն: Խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորի սղումը (ուրխընալ, հառսնիք, յեռուն, հավքել): Բառավերջի *ա* ձայնավորը որևէ մասնիկի հավելման դեպքում վերածվում է *է-ի* (բիձէք, վըրէն): Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը (բան, բանակ, բարակ, բընել, գայ, գարուն, գերընդի, գըթան, գութան, դու, դուռ, դուս, ձըմեռ, ձոր, ձուն, ձու, ձեռ, ջառթել, ջուր): Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր (անքամ, սուրփ, միրք, առաչի, հօքի, յերք, մէչ, օց): Նույն այդ դիրքերում տարածված է խուլերի դիմաց ձայնեղների գործածությունը (տերդեր, օձվել, մեզ էլ, հանգառծ, կողըրվել, գըլխարգ, սօբբակը, ցաձ, աբբել /ապրիլ/, խօրիգ, հատիգ, հառցագվել, աբբել, գիդալ, ցուռ): *Նզն* հնչյունախմբի դիմաց *յն* է առկա միայն *կայնել* ձևում: Նկատելի է առաջին շարքի ձայնավորներից առաջ հետնավեզվային հպականների քմայնացած արտաբերություն (հաքեր եմ, գերընդի, հավաքէք): Նախաբաղաձայնական դիրքում հպաշփականները կարող են վերածվել շփականների (հիշնել, հրնսնել, մէշկ, ծըզդալ, արասցընել, ինշքան): Հաճախ բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է *հ-ի* հավելում (հառաջ, հառաչի, հառչի, հըլը, հեռթիկ, համբօլ, հիմանալ, հիշնել, հրնչի, հըլնել, հառավոտ, հիսքը, հըմէն, Հերեվան, հընգեր, հառու, հիրգուն, հառիք): Հինհայերենյան *հ-ի* դիմաց խոսվածքում *խ* է հանդիպում մի շարք բառերում (խա, խօվ, խին, խոր, խագալ, խաչալ): Միավանկ որոշ բառերի սկզբում *հո* կա-

պակցության դիմաց *Ֆո* է հանդիպում (ֆոռթ, ֆոտ): Օտար բառերի սկզբի *դ-ի* դիմաց խոսվածքն ունի *կ* (կարախըրման, կօնախ, կազ, կօնդախ): Շեշտը վերջնավանկային է:

Հոգնակին խոսվածքում ձևավորվում է նաև *ք, իք, էրք* մասնիկներով (բիձէք, էրէխէք, շըլապկէք, ֆուրդունչիք, մառթիք, տըդէրք): Չայնավորով ավարտվող բառերի սեռական հոլովը կարող է ձևավորվել *յ-ով* (Գէմօյ, Կարօյ): Բացառականն ունի *ց-ով* վերջավորություն (կընգանից, թելից, կողքից): Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով (Հերեվան են աբբում, առտի մէչը): Գործածական են *ը* և *ն* որոշիչ հոդերը (կընիկը, էրէխէն): Անորոշ հոդը նախադաս է (մէ ախչիկ): Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձեզի*: Ով դերանվան դիմաց առկա է *օվ*, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վիր, վիրը*: Ցուցական դերանուններն ունեն եռաշարք համակարգ (էս, էտ, էն, էսի, էտի, էնի): Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *հինքը, հիրանց, ըստոնք, ըտըրա, ըտըրանց, ընդըրանք, էսքան, էնքան, ըսենց, էտենց, ըտենց, ըստե, ըստեղ, ըտե, ըսենցին, հըմէն, ամէն մառթ, վօրդից, վորդուց, հուստ, վօնց, հընչի, իմալ* և այլն:

Ներկա և անկատար անցյալ ժամանակաձևերը կազմվում են *ում // ըմ* վերջավորությամբ անկատար դերբայով (ուտըմ էք, քըցում ին): *Գալ, լալ, տալ* բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *գալըմ, լնլըմ, տալըմ*: Վաղակատար դերբայն ունի *ր-ով* վերջավորություն (հէլէր /են/, ճըղվեր /ա/), օժանդակ բային հաջորդելու պարագայում՝ *ե* վերջավորություն (շուտ են էկե, չենք լըսացե): Վաղակատար ներկա ժամանակաձևի եզակի երրորդ դեմքում օժանդակ բայը կարող է չարտահայտվել (մըտե, ունէցե): Հարակատար դերբայն ունի *ած* վերջավորություն (կըպած, գըժված, կայնած): Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, էս, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես ոչ ցոյական,

այնպես էլ ցոյական հիմքերով (քրցի, փագին, քաղեցին, փոցղեցին): *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ ընաց, մընաց*: Անցյալ կատարյալը և Ե խոնարհման պարզ բայերի եզակի հրամայականն ունեն ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ (բ՛ էրին, նըստա, նըստի՛, գ՛ ըրա՛, լօխկըցըրա՛): Ժխտական խոնարհման ժամանակ երբեմն օժանդակ բայ կարող է դրսևորվել դերբայից և՛ առաջ, և՛ հետո (միտը չի էթըմ ա, չի վարվում ա): Խոսվածքում չկան չ ածանցյալ բայեր: Պատճառական ածանցն է՝ *ցըն* (արասցընել, կըպցընել, բ՛ ընըցընել): Հարկադրականի եղանակիչն է *պըղի* (պըղի էթան, պըղի շուռ գ աս):

Խոսվածքի բառային միավորներից են արասցընել, բ՛ ընատա, բալդըրդան, բիձա, բոյ ու բուսաթ գ ըոթան, գ՛ օմի հողա, գյուլլա, դուգ, թննգն, թաթվան, ժընջիլ, իմալ, լալկըվել, լօխկըցընել, խամբաջի, խարակ (չվարած), խին այամ, խիս (այո), խոտքաղ, խօրիկ, ծըզդալ, կագ, կաշ, կառշըմ, կավառ, կարախըրման, կըզօրակ, կըռավ, կըռութ, կըտուր, կօնախ, կօնդախ, համբօլ, հայաթ, հառավոտ, հառիք, հափսաթաթիկ, հեռիկ հետա (ահա), հիշնել, հուստ, հոնովել, հօքի (մարդ), ճավիկ դ ընել, ճըլըլեկ, ճըղվեր, ճիժ, ճուխք, մայլա, մանջկալ, մէշա, մըկա, մըշըրել, մինչեվի, յան յեսիմ, շըլապկա, շըլօր, չըոնօթան, պաշաղ, պըլէճ, պըսազվել պօկոն, ջնյել, ջէբ, սէլավ, սօկօն, վախտ, տէնալ, ցըվըրել (բաժանել), փօխինձ, փօցղըվոր, քնլնչի, քըցել, քօլ, ֆըռալ, ֆոռթ, ֆոտ, ֆուրդունչի և այլն:

ԲԱԼԱՀՈՎԻՏ¹²² – Գյուղ Աբովյանի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Միուր: Վերանվանվել է 1968 թ.: Ունի շուրջ 3600 բնակիչ, որոնց մի մասի նախնիները գաղթել են Խոյի և Մալմաստի գյուղե-

¹²² Բալահովտի խոսվածքի հատկանիշները արձանագրված են Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրով 1983 թ. լրացված թիվ 299 տետրում, առկա են նաև գյուղում 2017 թ. կատարված տեսա-ձայնագրություններ: Նյութերը պահվում են ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտում:

րից, Ալաշկերտից, Բուլանըխից 1828-1829 թթ.: Նոր ժամանակներում Բալահովտի բնակչությունը համալրել են Վանաձորի ու Աբովյանի տարածաշրջաններից եկածներ: Գյուղում բնակվում են նաև եզդիներ, քրդեր, ռուսներ: Հաղորդակցվում են Արարատյան, Մշո և Խոյ-Մարաղայի բարբառների հատկանիշներ զուգակցող խառը տիպի խոսվածքով:

Բալահովտի խոսվածքում երկբարբառային հնչյունների գործածությունը օրինաչափ չէ (բ՛ էո, քըշեոք, հեռու, ձ՛ էո, ձ՛ ըմեո // ձ՛ ըմեո): Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *n*-ի և *t*-ի դիմաց համապատասխանաբար առկա են *վօ* և *յէ* (վօբ, վօրթ, յեգ, յերք), *վօ* է առկա նաև երկվանկ բառերի սկզբում (վօխչար, վօշիլ, վօսկի, վօրթի), բայց նաև *օոնալ, օլօրել*: Բազմավանկ բառերի սկզբում *t*-ի դիմաց առկա է *է* (էրէվալ, էրակ, էրինջ, էրկաթ, էփել), բայց նաև *յէրզար, յէրզիր*: Փոխառյալ ու բնիկ մի շարք բառերում հանդիպում է քմայնացած *ն* ձայնավոր (նժէլ, բնխտ, գնրգել, ժնշկ, դ՛ նթնր, դնից, վննգել, ֆնյմ): Բառասկզբի վանկերի *ա*-ն երբեմն որոշ չափով շրթնայնացած է: Խոսվածքում երբեմն առկա է եռավանկ բառերի միջնավանկի ձայնավորի սդում (կարկըտան, գ՛ օղնալ, հասկընալ, սօվրել, ցամքել): Բառավերջի *ա* ձայնավորը որևէ մասնիկի հավելման դեպքում վերածվում է *t*-ի (վըրեն, փէսէք, էրէխէք): Բառասկզբում հստակ չէ ձայնեղ հպականների և հպաշփականների գործածությունը. երբեմն դրանց դիմաց շնչեղ ձայնեղներ են, երբեմն էլ խուլեր (բ՛ էրան, բօխկ // բ՛ օխկ, գ ըլօխ, գ ըոնակ, գօղ // գ օղ, դ՛ ուս, դօղ // դ՛ օղ, գ ազան // կազան, բ՛ ան // պան, դ՛ աս // տաս, ձ՛ ուկ // ծուկ, ջուր // ճուր): Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր (խափէլ, հաքնէլ, մարաք, մէշ, հնրցնկ, օց, առշ, լիոփ, վօոց, ուրփաթ): Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ (աբրուստ, մըզրատ, սըբաս, սէրգէվիլ, ցուրդ, քըռդինք): Նախաբաղաձայնական դիրքում հպաշփականները կարող են վերածվել շփականների (անէսկ, լըվասք, ծասկել, աշկ, հիշնել, մէշք): Հաճախ բառասկզբի

ձայնավորից առաջ առկա է *h*-ի հավելում (հննխպուր, հառաչ, հառավօղ, հարս, հիրիգուն, հերես, հերեկ, հերուց, հուրիշ, հելվելի, հրմմեն, հրնգեր, հրնգրնել, հրնդանիք, հրնդրրել, հիչըցընել): Բառասկզբի *h*-ի դիմաց երբեմն առկա է *h* (հաղ, հավօղ): Հինհայերենյան *h*-ի դիմաց խոսվածքում հազվադեպ *h* է դրսևորվում (խատնել, խօղ): Բառասկզբի *ho* խմբի դիմաց երբեմն հանդես է գալիս *ֆօ* (ֆօրթ, ֆօտ): *U* հնչյունի դիմաց *h* է հանդես գալիս *տէսնէլ* բայի անցյալի հիմքում (տէհար, տէհէ): Օտար բառերի սկզբի *h*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *կ*, երբեմն էլ *կ* (կ ազ, կալմակալ, կասար, կավուրմա, կնրիք, կափաղ, կօնաղ, կուշ): Ենչտը վերջնավանկային է:

Հոգնակին խոսվածքում ձևավորվում է նաև *ք*, *իկ*, *անք*, *անիք* մասնիկներով *խընամիք*, *մարթիկ*, *ձիյանք*, *կընանիք*: Ոջ հոլովմամբ հանդիպել է միայն *տիրօնչ* ձևը: Ընդլայնված է Ո ներքին հոլովման բառերի քանակը (անօր, հընգօր, տէքօր, քըվօր): Հատուկ տեղանունները ենթարկվում են Ա վերջադրական հոլովման (Հերեվանա, Մեվանա, Երհարա, Թննգն գ էրա): Բացառականն ունի *ց*-ով վերջավորություն (գ էլից, թունդրից): Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով (գ էղը, ջ ըրի մէչը): Որոշիչ հոդը ունի *ը* և *ն* տարբերակներ (ծերը, վօսկին): Որոշիչ հոդ ստանում են նաև բացառական և գործիական հոլովները (գ ըլիցը, շապկիցը, գ էղերիցը, ճամփօվը): Անորոշ հոդը նախադաս է *մէ մառթ*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի*, *քեզի*, *մեզի*, *ձեզի*: Յուցական դերանուններն ունեն եռաշարք համակարգ (ես, ետ, էն, էսի, էտի, էնի): Ով դերանվան դիմաց առկա է *օվ* ձևը, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *ուվ*, *ուվր*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *ընձընից*, *քեզանօվ*, *հինքը*, *հիրա*, *հիրանք*, *ընդանք*, *ըստրա*, *ըստրանք*, *ըստրանց*, *ընդան*, *ընդրա*, *ըտանց*, *ըտրանից*, *ընդանից*, *ըստուց*, *հրմմընին*, *իշքամ*, *հուր*, *իշթնր* և այլն:

Խոսվածքում բայի սահմանական ներկան և անցյալ անկատարը կազմվում են *ըմ* վերջավորությամբ անկատար դերբայով (խատնըմ, դ ընըմ, էթըմ): *Գալ*, *լալ*, *տալ* բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *գ ալըմ*, *լնլըմ*, *տալըմ*: Վաղակատար դերբայն ունի *ր*-ով վերջավորություն (գ ըրեր, մընացեր), օժանդակ բային հաջորդելու դեպքում այդ *ր*-ն ընկնում է (արե, գ ըրե): Հարակատար դերբայն ունի *ած* կամ *ուկ* վերջավորություն (քընած, փըտուկ): Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *էմ*, *ես*, *ա*, *էնք*, *էք*, *էն*, անցյալի ձևերն են՝ *ի*, *իր*, *եր*, *ինք*, *իք*, *ին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես ցոյական, այնպես էլ ոչ ցոյական հիմքերով (ծակէցիր, չափէցիր, ծակիր, փօխիր): *Գնալ*, *մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ ընաց*, *մընաց*: Անցյալ կատարյալը ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *փօխինք*, *մաղին*, *փախցըրիր*, *արանք*, *նըստան*, *բ ընըվա*: Այս ժամանակաձևի եզակի առաջին դեմքում հանդես է գալիս *մ* հավելված (հասամ, մընացիմ): Խոսվածքում չկան *չ* ածանցով բայեր: Պատճառական ածանցն է *ցըն* (հիչըցընել, թըռցընել): Պատճառական բայերի եզակի հրամայականն ունի *ա* վերջավորություն (խըմցըրա՛, քընցըրա՛): Հարկադրականի եղանակիչն է *պըտի* // *բըդի* (բըդի գ ըրեմ):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ աղինջ, անօր տրղա, արքատ, բ ըլել, բըմբուլ, էլչի, էրէխա, թաթման, թնմուգ, թէշի, թըգբէխ, թըխտըմօր, թուփ, իշկալ, խագ, խըրկել (վոնդել), խօրօգ, ծառձակօղ, կէսրար, կըժմըթել, կըպչան, կըտուր, կօտօշ, հէքուց, հիրիգվա հաց, հուշը էթալ, ճամփա, ճըկութ, ճութ, մալ, մըռու, միթամ, մուխ, նըշանց տալ, շաղ, ուզընգան, ուշունց, պաղել, պուճուճակ, պուպու, պօպօք, սըբաս, վախտ, վիլկ, տախտղ, տափել, տեղեր, տըփել, փըսակվել, քունջ, օջօրք և այլն:

ԲՅՈՒՐԵՂԱՎԱՆ – Քաղաք Աբովյանի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Արգնի ավան: Վերանվանվել է 1974 թ.: Հիմնադրվել է 1945 թ. բնակեցվելով Հայաստանի տարբեր բնակավայրերից

եկածներով, հետագայում՝ Ադրբեջանից բռնագաղթածներով: Քաղաքում հաղորդակցման միջոցը խոսակցական հայերենն է:

ԲՋՆԻ – Գյուղ Հրազդանի տարածաշրջանում: Ունի մոտ 2900 բնակիչ, որոնց մի մասի նախնիները այստեղ են հաստատվել 1915-20 թթ. Բայազետի Արծափ գյուղից, Վանից և Պուսից: Հաղորդակցվում են Արարատյան և Բայազետի բարբառների հատկանիշներ գուգակցող խառը տիպի խոսվածքով:

Բջնիի խոսվածքն ունի *ե*, *ո* երկբարբառային հնչյուններ (մեռնել, կեխտոտ, մեշտեղ, իրեք, թոռ, նոր, փողոց), բայց դրանք միշտ չէ, որ գործածական են (եմ // եմ, վոր // վոր, մենք // մենք, գ էտ // գ էտ): Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ո*-ի և *ե*-ի դիմաց համապատասխանաբար առկա են *վո* և *յե* (վոր, յես), բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *ո* և *ե* (երկու, երեխա, օդորմածիկ): Խոսվածքում հանդիպում է եռավանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորի սղում (հառունիք): Բառավերջի ա ձայնավորը որևէ մասնիկի հավելման դեպքում վերածվում է *է*-ի (բալեք, տըրուբեք, երեխեն, ճամփեն): Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը (բ ան, բ ան, բ եոթ, բ երե, բ ընակըռե, բ ըռնել, գ ալ, գ ետ, գ երեզման, գ ըլխարկ, գ ըլօխ, գ ին, դ աժան, դ աշտ, դ ընել, դ ու, ձ ըմեռ, ձ ըքել, ձ ուն, ջ ուր): Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր (հաքնել, առաչին, մեչ, ձ ըքել, օքնել): Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ (ախճիգ, բոբիգ, գիդալ, պաղրաստ, տարեզան, ժամանագ, յերգիր, ավառդել, կըղրել, փեղ, լուձ): Խոսվածքում հանդիպում են քմայնացած հետնալեզվային հպականներ (պապիկ, տիկին, հեքիմ, երեխեք): *Նգն* հնչյունախմբի դիմաց *յն* է առկա *կայնել* ձևում: Նախաբաղաձայնական դիրքում հպաշփականները կարող են վերածվել շփականների (արասցընել, իշ կար, վոշ մե, վոշխար): Հաճախ բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է *հ*-ի հավելում (հառաչ, հեոթիգ, հեսոր, հիչնել,

հիրանք, հուս): Միավանկ բառերի սկզբի *հօ* կապակցության դիմաց հանդիպում է *ֆօ* (ֆօղ, ֆօտ, ֆօր, ֆօրթ): Բառասկզբում *խ*-ի դիմաց երբեմն առկա է *հ* (հաղալ): Օտար բառերի սկզբի *ղ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *ղ* (ղըրաղ): Շեշտը վերջնավանկային է:

Հոգնակին խոսվածքում ձևավորվում է նաև *ք*, *իք*, *էրք* մասնիկներով՝ *բալեք*, *մառթիք*, *տըղէրք*: Ոջ հոլովմամբ հանդիպել է միայն *տիրոջ* ձևը: Բացառականն ունի *ց*-ով վերջավորություն (Ջանգույից, կաշվից): Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մեչ* կապով և սեռականով (Առգաքան ծանօթ ուներ, Ռուսաստան ա, ըտըրա մեչ): Որոշիչ հոդը դրսևորվում է *ը* և *ն* տարբերակներով (տակը, թոռն ա): Անորոշ հոդը նախադաս է (մե ախճիկ): Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի*, *քեզի*, *մեզի*, *ձեզի*: Ցուցական դերանուններն ունեն եռաչաք համակարգ (էս, էտ, էն, էսի, էտի, էնի): Ուղ դերանվան դիմաց առկա է *օլ* ձևը, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *ուլ*, *ուլը*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *մենք*, *մեր*, *իրանց*, *ըստե* // *ըստե*, *ընդե* // *ընդե*, *ըստուց*, *ընդուց*, *ըտըրա*, *ըսենց*, *ըսենց*, *ընենց*, *էտքամը*, *հիրան*, *հիրանց*, *ամեն ինչ*, *բ օլօր*, *վօչ մեկին* և այլն:

Խոսվածքում սահմանականի ներկան և անցյալ անկատարը կազմվում են *ում* // *ըմ* վերջավորությամբ դերբայով (անում ա, տենում ես, էթում ի, աշխաղըմ եմ, կըթըմ էր, ապըրմ ինք, հաքցընըմ էր): *Գալ*, *լալ*, *տալ* բայերի ներկան (և անցյալ անկատարը) կազմվում է *խս* վերջավորությամբ ձևերով (գ ալիս, լալիս, տալիս): Վաղակատար դերբայն ունի *ր*-ով վերջավորություն (ըլէր, խօսացեր, ասեր, բ էրեր), օժանդակ բային հաջորդելու դեպքում՝ *ե* վերջավորություն (ըլե, տըվե): Հարակատար դերբայն ունի *ած* վերջավորություն (ամուսնացած, նըստած, կայնած): Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ*, *ես*, *ա*, *ենք*, *էք*, *են*, անցյալի ձևերն են՝ *ի*, *իր*, *էր*, *ինք*, *իք*, *ին*: Վերլուծական ձևերում օժանդակ բայը կարող է կրկնվել (պապըս ա ըլէր ա): Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես ոչ ցոյական, այնպես էլ ցոյական հիմքերով՝ *արին*, *թօղին*, *աքսօրեցին*,

բըրախեցին: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ՛րնաց, մընաց:* Անցյալ կատարյալը ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *բըռնին, բ՛ացվալ:* Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր: Պատճառական ածանցն է *ցըն* (հաքցընել, ամուսնացընել, նըստըցընել, կըպցընել): Պատճառական բայերի եզակի հրամայականն ունի *ա* վերջավորություն՝ *թուլացըրա:* Հարկադրականի եղանակիչն է *պըղի // պըտի* (պըղի տաք):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ ակընկալ, արասցընել, բ՛ընակըռել, բալա, բարփիկ, բըրախել, բօբիգ, գ՛երգման, գիդալ, դարվագա, դըզվել, էրէխա, թունդըրի շուռթ, լուսը բ՛ացվել, խէր հըլնել, խօռօմ, խօսալ, կայնել, կըրիշ, կուկլա, հաղալ, հայաթ, հեղօ, հեթթիգ, հեսա, հետա, հէքիմ, դըրաղ, դըրկել, ճամփա, մեզար, մեշա, մեշտեղ, միյնագ, չաղանալ, չօսս յան, պըտըտօր (ոչխարի թրիք), պուճաղ, ջէրգել, ռաֆաղա, սաղ, սանտալ, վախտ, վեղրօ, վօշ մե, վօշխարի գ ըլօխ բ ըռնել, վօրդեվ, տենալ, տըրուբա, տուկ, օղօրմածիկ և այլն:

ԲՈՒԺԱԿԱՆ – Գյուղ Նաիրիի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Բաբաքշի: Ունի մոտ 1750 բնակիչ, որոնց նախնիները հիմնականում գաղթել են Մուշից, Բասենից, Ալաշկերտից, Պարսկահայքից: Հաղորդակցվում են Մշո բարբառով:

Բուժականի խոսվածքն ունի *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ (գ իշեր, իրեք, տեղ, գ՛ոռձ, հող // խող, թոռ): Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ո*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են *վո* և *յե* (յեա, յեգ, վող, վոյ), բացառություն է *որ* շաղկապը, որն ունի *օր* արտասանություն: Նկատելի է բառի աճման դեպքում *վո > օ* անցում՝ *վոդ > օդօլ:* Բազմավանկ բառերի սկզբում *ո*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են *օ* և *է* (երգուս, էրէխա, օչխար, օսկի): Փոխառյալ մի շարք բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *յ* ձայնավոր (բյւռնի, հյւլբյւթ, քյւլյւմ, ջիգյւր): Խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորի սղումը (բ՛աժնել, հառսնիք, քառսուն): Բառավերջի *ա* ձայնավորը որևէ մասնիկի հավելման դեպքում վերած-

վում է *է*-ի (նօրէն, քուֆտէն, փէտէք): Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը (բ՛ան, բ՛անալ, բ՛ռնել, գ իշեր, գ՛ոռձ, դ՛ու, դ՛ուռ, ձ՛եր, ձ՛եռ, ձ՛ու, ջ՛առթել, ջ՛ուր): Բառամիջում ու բառավերջում շնչեղ խուլ և ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց գործառում են երբեմն շնչեղ, երբեմն էլ պարզ խուլեր (առթէն, ջ՛առթել, անօթի, մառթկանց, չօրօթ, ժօղօվուռթ, սարքել, հաքնել, միրք, խուռց, մատոտ, ուտը, վեճը, օտաղ, շարինկ, մօտտել, քաղակ), հաճախ էլ դժվար է դրանք տարբերակելը: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց որպես կանոն առկա են ձայնեղներ (աբբել, Անդրանիգ, ախճիգ, աշխաղել, գ իձ, հեղ, հադ, էգաձ, էրգուս, Լէնինագան, ծէձել, կաղու, հաղիգ, ճագատ, մեգ, շաղ, պաղ, պըզդըլիգ, տագ, փագել, փեղ, գօնքաջ): *Նգն* հնչյունախմբի դիմաց *յն* է առկա միայն *կայնել* ձևում: Բառամիջում ու բառավերջում *հ*-ի դիմաց հանդիպում է *յ* (պայել, ջայել, սայման, գօյ): Նախաբաղաձայնական դիրքում հպաշփականները կարող են վերածվել շփականների (մեշկ, էշմիաձին, լըսվել, ծասկել): Որոշ դեպքերում բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է *հ*-ի հավելում (հառավօտ, հարի՛, հէսօր, հէվել, հընգնել, հիմանալ, հիրգուն): Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց սակավ դեպքերում *խ* է հանդես գալիս (խա, խող, պախել): Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *խ* (խարախառմա, խըսմաթ): Շեշտը վերջնավանկային է:

Հոգնակին խոսվածքում ձևավորվում է նաև *ք, իք, անիք, դիք* մասնիկներով (փէտէք, մառթիք, կընանիք, ախպըրդիք // ախպըրդիք): Նկատելի են Ա վերջադրական հոլովման դրսևորման դեպքեր (Հէրէվնա): Չայնավորով ավարտվող բառերի սեռական հոլովը կարող է ձևավորվել *յ*-ով (Համբօյ): Բացառականն ունի *ց*-ով վերջավորություն (դ ըռնից, քաղաքից): Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէշ* կապով և սեռականով (քաղաքն ին, գ՛օմի մէշ, մըսըրքի մէշ): Որոշիչ հողը որպես կանոն *ն*-ն է (փէշըն թալե, վարելըն թանգ ա), բայց երբեմն գործածական է նաև *ը*-ն (մօրը, մերը, գ՛ալօղը): Հաճախ որոշիչ հողը կարող է չարտահայտվել (Հայաստան խող շա՛ղ ունի,

կրգարգեր բ'երան կառնէր կէթէր): Անորոշ հողը նախադաս է (մէ հադ): Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձեզի*, հանդիպում է նաև *քե* կրճատ ձևը: Ցուցական դերանուններն ունեն եռաշարք համակարգ (էս, էդ, էն, էսի, էդի, էնի): *Ով* դերանվան դիմաց առկա է *վորը* ձևը, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վի, վիր*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *հինքըն, հիրան // իրան, ըղբրան, ըղբրանից, ըղբրանք, ըղուց, ըստե, ըտե, էդեդ, ըտեդ, ըտեդից, ըդենց, էտկան, էտենց, ամէք, հըմէն, հիրար // իրուր, իմալ* և այլն:

Խոսվածքում բայն ունի Ա, Ե և Ի խոնարհումներ (կէթանք, կէպեն, չըտանիք): Նկատելի է, որ ներկայի և ապառնու ձևերը կարող են ունենալ *ե* կամ *ի* կազմիչներ (ունեմ, հիմի կիդենք, հիմի կարբինք, իրավունք չունիք տանիք, կազադվիս, նաև՝ *եմ // իմ*, են // ին, ենք // ինք), մինչդեռ անցյալ անկատարի և ներկայի հիմքից կազմվող անցյալի այլ ձևերն ունենում են *է* կազմիչ (էնէն /անեին/, էներ /աներ/, տեսնեն /տեսնեին/, կըփախնեն /փախչում էին/, կէթենք կաշխադենք /գնում աշխատում էինք/, կիդենք /տալիս էինք/, կըտաներ /տանում էր/, գ'օղդու էնք էնում /թաքուն էինք անում/, նաև՝ էնք /էինք/): *Անել, ասել, լինել, էլնել, կարողանալ* բայերի դիմաց գործածվում են *ենել, ըսել, եղնել, հըլնել կըռնալ // կարալ* տարբերակները: *Գալ, լալ, տալ* բայերի ներկան (և անցյալ անկատարը) կազմվում է *գ ի* կամ *կի* մասնիկով՝ *գ իքան, կիդենք, գ իքեն, գ իքեր, կիդենք*, մյուս բայերինը՝ *կը // կ* մասնիկով կամ առանց դրա (կըկայնենք, հիմի նըստին կէթան, նըստեն մադէն /ստում մադում էին/): *Կը* մասնիկը, միանալով բայասկզբի *հ*-ին, դառնում է *գ*՝ կամ *զ* (զ էլնենք, գ էլնի, գ ընգընենք, գ անենք, գ աշվիմ, գ ավաքենք): Անսովոր չէ ներկայի կամ անցյալ անկատարի կազմությունը նաև անկատար դերբայով (չէր բ'երում): Վաղակատար դերբայն ունի *ր*-ով վերջավորություն (եգեր /են/), օժանդակ բայի նախադաս գործածության պարագայում՝ *ե* վերջավորություն (շող ենք քաշե, չի տըվե, բ'ան չիմ էրե), ընդ

որում՝ դերբայի վերջին ձևը առանց օժանդակ բայի կարող է արտահայտել եզակի երրորդ դեմքի իմաստ (ըսե = ըսեր ա, մաքրե = մաքրեր ա): Հարակատար դերբայն ունի *ուզ* վերջավորություն (հաքուզ, կախուզ, գ ըրուզ): Վաղակատար ներկայի հոգնակի թվի երրորդ դեմքում զուգահեռաբար հանդես է գալիս *աձ* վերջավորությամբ դերբայական ձև, որի հետ կարող է գործածվել օժանդակ բայի եզակի ձև (ջ'առթաձ ա = ջ'առթէր են, պայաձ ա = պահել են), ինչպես նաև՝ դերբայական ձևը համապատասխան իմաստ կարող է արտահայտել առանց օժանդակ բայի (եզաձ տէսաձ = էկէր են տէսէր են): Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես ցոյական, այնպես էլ ոչ ցոյական հիմքերով (սարքեցինք, տըվեցին, սարքի, տըվինք, բ'երին, էրին): *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ'աց, մաց*: Անցյալ կատարյալը և Ե խոնարհման պարզ բայերի եզակի հրամայականն ունեն ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ (ըսեցի, սիրեցինք, աշխադա, քընանք, կուճուովանք, ազադվի, կայնի, նըստի, փօխա, պաղմա): Դիմավոր բայաձևերից առաջ, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա* կամ *էր* ձևը՝ ըստ ժամանակային իմաստի, ինչպես՝ *հաց ա կուդինք, խօրօդ էլ ա կըսենք, մէ քիչ ծանդոր ա կըլըսիմ, թեփ էր կուդենք*: Ժխտական խոնարհման եզակի թվի երրորդ դեմքի ձևերում չ ժխտական մասնիկը սովորաբար դրվում է բայաձևի վրա՝ *չեղե* (չի եղել), *չեղնի* (չի լինի), *չըտըվե* (չի տվել), բայց նաև կարող է դրվել օժանդակ բայի վրա (չի ախտա, չի հասե): Երբեմն ժխտականը կարող է դրվել նաև այլ դեմքի բայաձևի վրա՝ *չըկըռնամ, չըկարամ* (չեմ կարող): Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր (փախնել, թըռնել): Պատճառական ածանցն է *ցըն* (հասցընել, մեծըցընել): Պատճառական բայերի որոշ ձևերում հանդես է գալիս *ու* խոնարհիչը (հարցուք, բ'առցուն, լողցու, կէրցու, մօղզըցու): Հարկադրականի եղանակիչն է *բըդի // պըդի* (պըդի եղնի):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ ազիզ մատոտ, ամէք իրան, անհադ վախտ, անհադություն, անօթի ծառավ, աշխարքի

տակ, բ'ածվել (ընտանիքից առանձնանալ, նոր ծուխ ստեղծել), բ'առնալ, բ'ըլել, բաղնիս, բաննդի, գ'ալօղ, գ'երընդի քաշել, գ'ըլխու հրնգնել, գ'ըրգանոց, գ'օխտուր, գ'օղղու, գըրանից, գանգուլակ, ժէշտ, լամպար, խարախառմա, խըսմաթ, խըրօմի սապուզներ, խօրօղ, խօրօզ, ծանդըր, կալ, կայնել, կրոնալ, կըռուտ, կըրիշա, կուխնի, կուճուովել, հալալ, հանլըսթ, հառափօտ, հառսնիք, հավար թալել, հարի լուս (մինչև լույս), հարիր // հարուր, հացափորի // փորհացի, հեղօվ, հելվել, հիրգուն, հիրգուն, հուր (ուր), հօրօխպեր, ձ'ու, մալատիրկա, մէ թիքա, մէշա, մըշըրել (ձեռքերով տրորել), մըսըրթի մէշ, մըրկաթ, յերա (վերք), նաղդի, նաֆար, նեղութուն, նօրմա (չափաբաժին), շըլգել, շըռճել, շուշաբանդ, ուժը ախտել, չըռալ, չիշիգ, պեովի սօթթ, պըզղըլիգ, պըռձնել, պօյեզի գ'իժ, ջայել, ջիզանր, սավա (բացի), սըֆտա, վախտ, վայթեմ, տանիք, տեղաշոր, տընեստուն (տանից տուն), փեղել (ձեռքով քաղել), փեղօն էնել, փեջ, փօզեմաղ, քանլամ, քընէլատեղ, քօշել, օթաղ // օտաղ, օռշնէք, օսկի, ֆըռալ (շրջվել), ֆըռըցընել և այլն:

ԳԱՆՆԻ¹²³ - Գյուղ Աբովյանի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Բաշ-Գառնի: Վերանվանվել է 1935 թ.: Ունի մոտ ութ հազար բնակիչ, որոնց նախնիների մեծ մասը գաղթել է Մակուից: Հաղորդակցվում են Մակուի խոսվածքով:

Գառնու խոսվածքն ունի *ե* և *ո* երկբարբառային հնչյուններ (տեղ, վեռչ, վեց, արեստ, չոռս, խընձոր): Միավանկ բառերի սկզբում *ե*-ի և *ո*-ի դիմաց առկա են *յե* և *վո* (յես, յեզ, վոթթ, վոր), բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *է* և *օ* (էրակ, էրկաթ, օսկօռ, օրօճ):

¹²³ Գառնիի խոսվածքի հատկանիշները արձանագրված են Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրով 1982 թ. լրացված թիվ 207 տետրում, առկա են նաև գյուղում 2016 թ. կատարված տեսա-ձայնագրություններ: Նյութերը պահվում են ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտում:

Փոխառյալ և որոշ բնիկ բառերում հանդես է գալիս քմային *ա* ձայնավոր (անլըսթ, փիլնըսթ, նանդըվան, դանրվնգ, մնգանլու, Գաննի, դ'անտանկ, էնդան, թանլել, վըրան, քանց, քանվնոցի, քանի): Երբեմն նկատելի է *ա* ձայնավորի շրթնայնացում բառասկզբում և բառասկզբի խուլերից հետո: Բառավերջի *ա* ձայնավորը ավելացող մասնիկից առաջ դառնում է *է* (էրէխեն, վըրեն, վըրես, փեսէք): Բազմավանկ բառերի միջնավանկի ձայնավորը սովորաբար աղված է (սօվրել, կաղղել, ուրխընալ): Խոսվածքն ունի շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ (բ'ածակ, բ'ան, բ'ացի, բ'ետընալ, բ'երել, գ'եղ, գ'ոմ, գ'ըրիչ, դ'առնալ, դ'ընել, դ'ու, դ'ուռ, ջ'օկել, ջ'ուր, ձ'էն, ձ'եր): Բառամիջի և բառավերջի դիրքերում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց առկա են շնչեղ խուլեր (մառթ, վեռչ, հառցըլկել, հիչնել, անքամ), նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն հանդիպում են ձայնեղներ (ավառղել, աբրել, գիդալ, յերգիր, տընգել, կաղու): Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց դրսևորվում է *խ* (խասնել, խաց, խարիր, խետ, խեր, խինգ, խող, պախել, խըմա /համար/, խինգ, խիվանդ, սօվամախ): Բառասկզբի ձայնավորից առաջ հաճախ առկա է *հ*-ի հավելում (հախպուր, հառէշ, հավելի, հանշկ, հընչի, հըմեն, հիմանալ, հիրար, հիրանք ևն): Փոխառյալ բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց առկա է *կ* (կօնախ, կօչաղ, կալմակալ, կանրիք): Բաղաձայնից առաջ հպաշփականները կարող են վերածվել շփականի (վոշ մէկը, ինշ գ'ոռժ, հանշկ, հըսնել, լըվասկ): Նկատելի է հետնալեզվային հպականի քմայնացում առաջին շարքի ձայնավորներից առաջ՝ *գ'անդան, գ'երընդի, էկ'ե, վոսկի, ք'եռի, ք'անց*: Նզն խմբի դիմաց *յն* է հանդես գալիս *կայնել* ձևում: Ծեշտը վերջնավանկային է:

Հոգնակի թիվը ձևավորվում է նաև *ք, էրք, անք, ռանք* վերջավորություններով (գ'եղացիք, գաննեցիք, գ'ողթեցիք, տըղէրք, ձ'իյանք, գ'եղրանք): Չայնավորով ավարտվող բառերի սեռական հոլովը կարող է ձևավորվել *յ* մասնիկով (Վաչօյ, Կարօյ, ադէյ, մա-մէյ): Հանդիպում են հատուկ տեղանունների՝ Ա հոլովմամբ

կիրառություններ՝ *Գոխտա, Քեղաորթա*: Ոչ հոլովմամբ հանդիպում է միայն *տիրոշ* ձևը, այն էլ *տիրու* ձևին զուգահեռ: Բացառական հոլովն ունի *ց*-ով վերջավորություն (խօրից, ախպօրից): Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ սեռականով և մէջ կապով (գ էղը չըկար, տան մէջ): Խոսվածքն ունի որոշիչ *ը* և *ն* հոդեր (մէկը, երէխէն): Անորոշ հոդը նախադաս կիրառություն ունի (մէ տըղա): Անձնական դերանվան տրականի ձևերն ունեն *ի*, երբեմն էլ *իկ* հավելվածներ (ընձի // ընձիկ, քեզի, մեզի, ձեզի): Ցուցական դերանուններն ունեն եռանդամ համակարգ (էս, էդ, էն, էսի, էդի, էնի): Ուլ դերանվան դիմաց գործառում է *վորը* ձևը, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վիր, վիրը*: Դերանվանական ուղիղ և թեք այլ ձևերից են՝ *հիրա, հիրանք, ընդոնք, հիրար, էտսւն, էնդւն, ըտա // ըտսւն, էսենց, էտենց, ըստե, ընդե, իշդսւն, վորդե, իմալ, հիրանց, ուրիշ, հըմէն ինչ, վոր մէկը, էնքան, ըսենց*:

Հարակատար դերբայն ունի *ուկ* վերջավորություն (վախեցուկ, քրնուկ): Էական բայի ներկայի ձևերն են՝ *եմ, ես, ա, ենք, էք, են, ժխտականի ձևերը՝ չեմ, չես, չի, չենք, չէք, չեն*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին և չի, չիր, չէր, չինք, չիք, չին*: Վաղակատար դերբայն ունի *էր* վերջավորություն (գ ացէր /եմ/, սովրէր /ենք/): Երբ այս դերբայը հաջորդում է օժանդակ բային, ունենում է *ե* վերջավորություն (երէխա յեմ հէլէ, մէրս ա պախէ, չեմ էկէ): Վաղակատար ներկա ժամանակաձևի հոգնակի երրորդ դեմքում հանդես է գալիս *ած* վերջավորությամբ ձև, որը համապատասխան իմաստ արտահայտում է առանձին կամ *ա* օժանդակ բայի հետ՝ *քանդած, ավիրած ա* (= քանդել են, ավերել են): Ներկա և անցյալ անկատար ժամանակաձևերը բաղադրվում են *ուս // ըս* վերջավորությամբ անկատար դերբայով (բ անցընըմ եմ, ուրիւրնում ենք, պադմըմ էր, ճանչընում ինք, չի վեոչանում): *Գալ, լալ, տալ* բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *գ ալում // գ ալըմ, լսւում // լսւլըմ, տալում // տալըմ*: Անցյալ կատարյալ ժամանակաձևն ունի ներգործաձև և

կրավորաձև վերջավորություններ (տըվէց, տընգէցինք, սովրամ, կադդամ, քամբըխվամ), այդպես նաև եզակի հրամայականը (քըռտընի՛, նըստի՛, պադմա՛, խասկըցըրա՛): Անցյալ կատարյալի եզակի առաջին դեմքը վերջավորվում է *մ* ձայնորդով (գ ընացիմ // գ ացիմ, ընթունվամ, սովրամ, պըռձամ): Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կազմվում է ինչպես ցոյական, այնպես էլ ոչ ցոյական հիմքերով՝ *աշխատէցիմ, գ ըրինք*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ անց // գ ընաց, մաց // մընաց*: Խոսվածքը չ անանցով բայեր չունի (փախնել, թողել): Պատճառական անանցն է *ցըն* (բ անցընել, խըմցընել, կայնըցընել): Ենթադրականի եղանակիչի խուլ հպականը, բառասկզբի *հ*-ի հետ միանալով, վերածվում է *զ*-ի (գ ընցնեմ): Հարկադրականի եղանակիչն է *պըղի* (պըղի էթիր):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ սնրսն (միանգամից), արադ, բ՛տընալ, բադ, գ՛եղացավարի, գոմփ, դսնրվսնգ, գառաֆադ, գօռ, էլչի, թսնլել (լցնել), թըխտըմոր, ժէխ, իմալ, իշդսն, խըրկել (վնդել), խիժ, խիվըննալ, ծըձղալ // ծըձըղալ, կադդել, կայնըցընել, կըթուն, կըռիվ-կալմակալ, կունարկ, կօխըռձել, կօնախ, հառէչ, հառիք, հօլթըլադ, ձ՛ըմում, ձիժ, մամիկ, մսնգսնլու, մըկա, մուխ, մօղօզըրիկ, յան, յեթիմ, յեղըռձիկ, նսնողըվան, պախել, պըռունգ, պուձուձակ, ջ՛օկել, սադ, սըլուլ (ուժեղ ցուտտ), սովամախ, վախստ, վիզ առնել, տանիս, տիլ, տիկնակըլօնձ, փիլսնքսն, փօշի, քամբըխվել, քըռտինք տալ վըրէն և այլն:

ԳԵՂԱՂԻՐ – Գյուղ Արևմտյանի տարածաշրջանում: Նախկինում Քյարփիչլու: Վերանվանվել է 1935 թ.: Ունի մոտ 700 բնակիչ, որոնց նախնիների մեծ մասը 1918-1924 թթ. եկել է Վանից, Խնուսից, Ռշտունիքից, Մոկսից: Հաղորդակցվում են Վանի և Արարատյան բարբառների հատկանիշներ զուգակցող խառը տիպի խոսվածքով:

Գեղադիրի խոսվածքն ունի երկբարբառային *է* և *ռ* հնչյուններ (մեռնել, խեխճ, թոռ, չոռ, օրօրոց): Միավանկ բառերի սկզբում *ռ*-ի և *է*-ի դիմաց առկա են *վո* և *յէ* (յես, յեգ, վոբ, վոտ), բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *օ* և *է* (երկու, երէխա, օխճար, օսկոռ), բայց նաև *վոճիլ*, *վոսկի*, *յեռեսուն*, *յերկիր*: Բառասկզբի խլացած բաղաձայններից հետո, այլ դիրքերում և փոխառյալ շատ բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *ա* ձայնավորը (կ'ան, կ'անո, պ'ան, պ'անոցել, տ'անոյալ, ճ'անթըվել, հ'անշկ, գ'անրկել, թ'անլել, ս'անգիգ, ասկ'անր, գ'անյլս, ն'անֆանրը, խ'անլիս, նօք'անրութուն, յ'անքս, մէթըքս, չ'անչ, ս'անրանթ, ք'անսիբ): Բառասկզբում և բառասկզբի խուլերից հետո երբեմն նկատելի է *ա*-ի որոշ շրթնայնացում: Բնորոշ է բազմավանկ բառերի միջնավանկի ձայնավորի սղումը (խասկընալ, հավքել): Բառավերջի *ա* ձայնավորը ավելացող մասնիկից առաջ դառնում է *է* (տըղէն, ճամփէն, երէխէք): Խոսվածքը բառասկզբի հինհայերենյան ձայնեղների դիմաց ունի խուլեր (Պերկըրի, պերել, պացվել, պըռնըվել, ծուկ, կետ, կալ, կ'եղ, կըլօխ, տառնալ, տու, տուռ, տուս, տընել, ճուր, ճոչ, ծոր, ծեռ, ծիթխաց, ծէն), բայց երբեմն հանդիպում են նաև շնչեղ ձայնեղներ (բ'ան, բ'արի, գ'ընաց, գ'իշեր, գ'ոռձ, դ'ասարան): Բառամիջում և բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր (անքամ, մառթ, թաքավոր, ճըրաք): Նույն այդ դիրքերում երբեմն խուլերի դիմաց առկա են ձայնեղներ (աբբել, կըղրել, հերգար, պադասխան, տօբրակ): Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց առկա է *խ* (խաց, խավ, խինգ, խեր, խասկընալ, խառսէ, խասնել, խարիբ, պախել), բայց գործածական է նաև *հ*-ն (հանել, հառս, հեր, հօրօխպէր, հատ): Բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա են *հ*-ի հավելման դեպքեր (հախու // հնիխու, հնշկ, հառաջ, հառէչ, հավելի, հուր, հինքը, հիրա, հընչի, հէսա, հիրկուն, հերգար, հերէկ, ամէք, հըմէն), ընդ որում՝ այդ *հ*-ն բավականին թույլ հնչյուն է: Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց գործածվում է *դ* (դօնախ, դագան, դավուրմա, դանրիբ), բայց

հանդիպում է նաև *կ'* կազան: Հետնալեզվային հպականները առաջին շարքի ձայնավորներից առաջ քմայնացած են (կ'ան, էկ'ե, կընգ'ան, կ'անոնալ, կ'եղ, ք'անսիբ, ք'անի): Հպաշփականները բաղաձայնից առաջ դառնում են շփական (լըսվել, մէշները, հնշկ, պընշներ): *Նգն* հնչյունախմբի դիմաց *յն* է առկա *կայնել* ձևում: Շեշտը վերջնավանկային է:

Գործածական են նաև *ք*, *անիք* հոգնակերտները՝ *երէխէք*, *կընանիք*: Արձանագրվել են հոգնակերտ մասնիկների հավելական կիրառության դեպքեր՝ *վըրէքներ*, *վոտքերներ*: Հանդիպում են սեռական հոլովում հատուկ տեղանունների՝ *ա* վերջավորությամբ ձևեր (Վանա, Մելվանա): Ներգոյական հոլովի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ սեռականով և *մէչ* կապով (աբբում էր Կիրովական, տան մէչը, կ'եղի մէչ): Գործածական են *ը* և *ն* որոշիչ հոդերը (հէրը, ճամփէն): Անորոշ դերանունն ունի նախադաս կիրառություն (մէ տըղա, մէ հատ): Խոսվածքն ունի ցուցական դերանունների եռանդամ համակարգ (էս, էո, էն, էսի, էտի, էնի, էսա, էտա, էնա): Անձնական դերանունների տրականի ձևերն ունեն *ի* հավելված (ընձի, քեզի, մեզի, ծըզի), գործածվում է նաև կրճատ *քե* ձևը: Ով դերանվան դիմաց գործածական է *վորը* ձևը, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վիր*, *վիրը*: Դերանվանական ուղիղ և թեք այլ ձևերից են՝ *հինքը*, *իրա*, *իրան*, *հիրանք*, *հիրանց*, *ըտս*, *ըտան*, *ըտու*, *ըտտե*, *ըտեղ*, *ընդէ*, *էսենց*, *էտենց*, *էնենց*, *էնքան*, *հըմէն*, *հուր*: Մեկ թվականի դիմաց առկա է *մէ* ձևը *քառասունմէ*:

Ներկա և անցյալ անկատար ժամանակաձևերը կազմվում են անկատար դերբայով (ըսպանում են, աբբում էր): Ներկա ժամանակի եզակի երրորդ դեմքի իմաստը կարող է արտահայտվել նաև միայն դերբայով (հնշկերը կուրանում, մեռնում): *Գալ*, *լալ*, *տալ* բայերի անկատարի ձևերն են՝ *կ'անլում*, *տալում*, *լանլում*: Հանդիպում են նաև *կը* // *կու* մասնիկով ձևեր՝ *կըկ'ան* // *կուկ'ան*, *կուկ'եր*: Ներկա և անցյալ անկատար ժամանակաձևերի իմաստներ

արտահայտվում են նաև կը եղանակիչով (կըպախին, կեթամ): Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ եմ, ես, ա, ենք, էք, են, անցյալի ձևերն են՝ ի, իր, էր, ինք, իք, ին: Վաղակատար դերբայն ունի էր վերջավորություն (գ՛ընացէր /եմ/, տարէր /են/): Օժանդակ բային հաջորդելիս կամ եզակի թվի երրորդ դեմքում առանց դրա գործածվելիս վաղակատարն ունենում է ե վերջավորություն (ճամփա յեն հընգե, չեն տարե, տըվե մաթթի, էկե, քըցե): Հարակատար դերբայն ունի ուկ վերջավորություն (խըմուկ, քընուկ): Անցյալ կատարյալը կազմվում է ն՛ ցոյական, ն՛ ոչ ցոյական հիմքերով (ասի // ասեցի, սպանեցին, թալին, արինք): Անցյալ կատարյալում և եզակի հրամայականում դրսևորվում են ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ (ղըրկեցի, քըցի, մըռսավ, էրեցավ, լըսա՛, խասկըցըրա՛, իշկա՛, նըստի՛, քընի՛): Գնալ, մնալ բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ գընաց // կսնց, մընաց // մաց: Պատճառական ածանցն է ցըն (խասկըցընե): Հարկադրականը կազմվում է պըտի // պըղի եղանակիչով՝ պըտի տանես, պըղի ասես: Խոսվածքը չունի չ ածանցով բայեր:

Գեղադիրի խոսվածքի բառային միավորներից են՝ անգիգ, ախպեր, ակոա (սեղանատամ), ամեք, ապըրվել (ապրել), առնել (կին առնել), ասկյնր, բաննդի, բըմբըլել, դուշմընություն, գանյան, գանրկել, էրեցել, թանլել, թըխ, թընդիր, թուփ (տերև), ինչըխ, իշկալ, լուսնակ, խաբար, խանլի (օտար), խառսե, խեխճ ու կըրակ, խեմ, ծամ, ծիթխաց, ծիծ տալ, ծոր ծուկ, կըրսար, կըլավ, կըլօխ, կըռութ, կանորնալ, կանո, հախու, հանշկ, հառեչ, հավար, հենա, հեսա, հերգար, հերեկ, հիրկուն, հորօխպեր, դագան // կագան, դավուրմա, դանրիք, դըրկեցի, դոնախ, ճամփեն, ճոչ, մաթթի տալ, մաթթ, մեթըքս, մըկավա, յանքս, նանֆանք, նօքմընություն ուռ (կուրծք), ուռթել, չադ, չամբար, չանչ, չըլուդ, չուչեքը (քուչեքը), պըստիկ, ջեբ, սանքսթ վոճիլ, վոռթի, տըրընդեգ, տըփել, տօբրակ, ցան, փախե-

փախ, փոխինձ, քարկիճ, քյանսիք, ք՛օնալ, քօչքօչ, քօչ, օխճար, օսկոռ և այլն:

ԳԵՂԱՇԵՆ¹²⁴ - Գյուղ Աբովյանի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Ճաթղոան, Հրագղան: Գեղաշեն է վերանվանվել 1967 թ.: Ունի մոտ 4200 բնակիչ, որոնց նախնիները հիմնականում գաղթել են Ալաշկերտից, Մուշից, Խոյից 1828-1830 թթ.: Հաղորդակցվում են Մուշի, Խոյի և Արարատյան բարբառների հատկանիշներ զուգակցող խառը տիպի խոսվածքով:

Գեղաշենի խոսվածքն ունի ե և ո երկբարբառային հնչյուններ (իրեք, շենք, չոռս, քավոր, խընձոր): Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան ե-ի և ո-ի դիմաց հանդես են գալիս յե և վո (յես, յերք, յեգ, վոր, վոտ), բազմավանկ բառերի սկզբում՝ է և օ (էրկու, էրէխա, օխճար, օղըղել), բայց նաև՝ յեռեսուն, յեռու, վոսկի: Բնիկ և փոխառյալ մի շարք բառերում հանդես է գալիս առաջին շարքի ան ձայնավոր (աննջ, դաննակ, գանրկվան, էստանրի, վանխենալ, քանի, գանտիկ, բանրիշել, հանլիմ, հանյանթ, դանստըղուն, ջանլել, չէչան, նան, քանսիք, փանդան, քանսնր): Բառասկզբում և բառասկզբի խուլ բաղաձայններից հետո երբեմն նկատելի է ա-ի շրթնայնացած արտասանություն: Նկատելի է բազմավանկ բառերի միջնավանկի ձայնավորի սդում (գ՛օղնալ, սօվրել, չօրցընել): Բառավերջի ա-ն հաջորդող մասնիկից առաջ դառնում է է (վըրեն, տըղեն, ոամկեն): Բառասկզբում գործածական են շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ (բ՛աժան, բ՛ան, բ՛անակ, բ՛առ, բ՛ացեյ, բ՛երել, գ՛ել, գ՛իրկ, գ՛ինի, գ՛ընակ, դ՛ընել, դ՛ուռ, դ՛աշտ, դ՛ու, դ՛ուս, ձ՛ավար, ձ՛եռ, ձ՛եր, ձ՛ի, ձ՛ուն, ջ՛առթել, ջ՛ուր, ջ՛ոչ), որոնք երբեմն թողնում են խուլերի տպավորություն: Բառամիջում և բառավերջում

¹²⁴ Գեղաշենի խոսվածքի հատկանիշները արձանագրված են Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրով 1984 թ. լրացված թիվ 275 տետրում, առկա են նաև գյուղում 2017 թ. կատարված տեսա-ձայնագրություններ: Նյութերը պահվում են ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտում:

ձայնեղ հպականների և հպաշփականների դիմաց գործառուս են շնչեղ խուլեր (անքամ, յերք, մառթ, շափաթ): Հինհայերենյան *h*-ի դիմաց որպես կանոն առկա է *խ* (խա, խառս, խառնիս, խատնեյ, խասնեյ, խանեյ, խավ, խէր, խէտ, խինգ, խիվանդ, խատ, խոտ, խօրեյ, խօրքուր, պախկըվեյ, պախեյ): Գործածական են հետնալեզվային քմայնացած հպականներ (զ'էտին, հօքի, շենք'եր, ք'անսիք, ք'եռի, ք'իչ, իրեք', շոք'ին, ք'անլամ, էկ'եր ա, մէկ'), որոնք երբեմն հպաշփականի տպավորություն են թողնում: Բառասկզբի ձայնավորներից առաջ հաճախ առկա է *h*-ի հավելում (հառչի, հավէլի, հընչի, հըմէն, հառավոտ, հեռթիս, հեւօր, հիճըցընեյ, հէրկընցընեյ, հիրա, հիրանց, հըղըրկեյ, հիշկալ): Հանդիպում է միավանկ բառերի սկզբի *hn* > *ֆn* անցում՝ *ֆոռթ*: Օտար բառերի սկզբի *h*-ի դիմաց առկա է *կ* (կազան, կանթար): Բաղաձայնից առաջ հպաշփականները կարող են վերածվել շփականների (վոնշ մէ, ինշ գ ըլնի, ինշքան, ք'ասվեյ): *Նզն* հնչյունախմբի դիմաց *յն* է առկա *կայնեյ* ձևում:

Գործածվում են նաև *ք*, *անիք*, *անք*, *րանք*, *էրք* հոգնակերտ մասնիկները (հօղէք, ք'անլանցիք, կընանիք, ձ իյանք, ըստերանք, ըտերանք, կողրանք, տըղէրք): Չայնավորով ավարտվող բառերը սեռական հոլովում կարող են ստանալ *յ* (մամայ): Հատուկ տեղանունների սեռականը կարող է ձևավորվել *ա*-ով՝ *Արամուսա*, *Փաննիյա*: Բացառական հոլովն ունի *ց*-ով վերջավորություն (դ'ընից, ճարից, փէսէքից): Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ սեռականով և *մէչ* կապով (հավաքվում ինք կըլուբը, շորի մէչը): Գործածական են *ը* և *ն* որոշիչ հոդերը (կընիկը, տըղէն): Անորոշ հոդը նախադաս է (մէ մառթ): Թվականները ևս հոդ են ստանում՝ *չոռք*, *խիկգը*, *յօթը*, *ուրթ*: *Մեկ* թվականի դիմաց առկա է *մէ* ձևը՝ *քրսանմէ*: Անձնական դերանունների տրական հոլովաձևերն ունեն *ի* հավելված (ընձի, մեզի, քեզի, ձեզի), հանդիպում է նաև *քե* կրճատ ձևը: Ցուցական դերանուններն ունեն եռաշարք համակարգ (էս, էտ, էն, էսի, էտի,

էնի): *Ուլ* դերանվան դիմաց գործածվում են *վոր*, *օլ* ձևերը, սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վիր*, *վիրը*: Դերանվանական ուղիղ և թեք այլ ձևերից են՝ *հինքը*, *ըստոնց*, *ըտոնց*, *տըրան*, *ըտանք*, *ըտան*, *հիրա*, *հիրանք*, *հիրանց*, *ըստըրանք*, *ըտըրանք*, *ընդըրանք*, *ընդըրանց*, *ըսենց*, *ըտենց*, *ամէնքը*, *ամէքը*, *ամէքին*, *հըմընօվ*, *ըստե*, *ըտե*, *էտատե*, *ըստեղին*, *ըստեղից*, *ընդար*, *վորդե*, *վորդուց*, *հիրար* և այլն:

Անորոշ դերբայի տրականը կարող է արտահայտել ժամանակի իմաստ (էս շէնքը շարէլուն): Ներկա և անկատար անցյալ ժամանակաձևերը կազմվում են անկատար դերբայով (չէմ յերքում, ք'առցում ին): *Գալ*, *լալ*, *տալ* բայերի անկատար դերբայի ձևերն են *գ'ալում*, *լալում*, *տալում*: Վաղակատար դերբայն ունի *էր* վերջավորություն (ծընվէր, առէր), իսկ օժանդակ բայից հետո կամ առանց դրա է վերջավորություն (վոնց էր առէ, մէնք ենք խօսացէ, չեն փախձըրէ, ըտենց խաքէ փախէ գ'ընացէ): Վաղակատար ներկա ժամանակաձևի հոգնակի երրորդ դեմքում դրսևորվում է *ած* վերջավորությամբ դերբայական ձև, որի հետ կարող են գործածվել օժանդակ բայի *ա* կամ *են* ձևերը (կախած ա = կախէր են, ծընած են = ծընէր են): Հարակատար դերբայն ունի *ած* վերջավորություն (կայնած, ուզած, վախէցած): Էական բայի ներկայի ձևերն են՝ *եմ*, *ես*, *ա*, *ենք*, *էք*, *են*, անցյալի ձևերը՝ *ի* // *իմ*, *իր*, *էր*, *ինք*, *իրք*, *ին*: Անցյալ կատարյալը եզակի առաջին դեմքում վերջավորվում է *մ* մասնիկով (գ'ընացիմ, սկըսիմ, հէլամ, տէսամ): Այդ մասնիկը դրսևորվում է նաև էական բայի անցյալ ժամանակի եզակի առաջին դեմքում՝ *չիմ կարում* (չէի կարողանում), *չիմ էթում* (չէի գնում): Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը որպես կանոն կազմվում է ոչ ցոյական հիմքով (տըվիմ, արիմ, նըշանակին, ծառայինք, քաղին): *Գնալ*, *մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ'ընաց*, *մընաց*: Անցյալ կատարյալում դրսևորվում են ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ (վէրցին, խընթըրին, ասեց, նըստանք, բանրիշանք): *Գը* եղանակիչը և նրան հաջորդող *հ*-ն վերածվում են *գ'*-ի (գ'ըլնի): Հարկադրականը

ձևավորվում է *պըտի* եղանակիչով (պըտի ուզեմ): Պատճառական ածանցն է *ցըն* (հիճըցընել, կառճըցընել, հերկընցընել, կայնըցընել, փախցընել, նըստըցընել, կերցընել): Խոսվածքը չ բայածանց չունի (թողում):

Գեղաշենի խոսվածքի բառային միավորներից են՝ ահակին, անունը խանել, առավոտնեց, առնել (կնության առնել), բախչա բարիչել, գճոնակել, գճոյնը քըցել, գըռուզավիկ, դաստըղուն, դըմփիկ, գարկըվան (գարկան), էտատե, ընդար, ըտերանքից, թալվա, թամաշ անել, թըռճել (թըջվել), թուրուն, թունդիր, թո, թոզ, լըցենք ծովը՝ կըցամաքի, խառճըկաթ, խերանց տուն, խըլը, խըշմար, ծեծել (ցորենը), կազան, կալ, կամ, կայնել, կանթար, կերսար, կըսըր, կըրալ (կարողանալ), կըրիշա տուն, կուռծ, հա (միշտ), հանլիմ, հանյաթ, հաշտ, հառավոտ, հենա, հեռթիս, հըղըրկել, հըրոխպեր // խըրոխպեր, հիճըցընել, հիշկալ, հոդա, ճար (բակի մուտք), մըկա, մընաց (որոշ ժամանակ անց), յեքսան (հաջորդ), նամ, շուշուտ, շոք - կըրակ, շոտվա, չայնիկ, չէլած (ածական է), չէչյ, չօբան, պաղըռել, պախկըվոցի, պախկըվել, պասավուր սուլմա, պըստիկ, ջճ, ջանյել, ջէջիմ, ջուղաբ, ոամկա, ոաֆադա, սուսուփուս, վագնել, վախտ, վոնց, տերմոս, տըփել, փնողյ, փէջ, քամակ (հետև), քանի տեղ (շատ տեղեր), քասնը, քըռչիկ, քանլամ, քանսիբ, օթաղ, օխճար, ֆանյել, ֆոռթ և այլն:

ԳԵՂԱՐԴ – Գյուղ Աբովյանի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Արթիզ: Գեղարդ է վերանվանվել 1946 թ.: Ունի մոտ 350 բնակիչ, որոնց նախնիների մի մասը գաղթել է Վանի նահանգից 1914-1918 թթ., իսկ մյուս մասը եկել է Գավառի տարածաշրջանի Սարուխան գյուղից 1933 թ.: Հաղորդակցման միջոցը Բայազետի բարբառն է՝ Վանի բարբառի որոշ հատկանիշներով:

Խոսվածքն ունի *ե* և *ո* երկբարբառային հնչյուններ (իրեք, նեռս, ցորեն, չոռս, թոռ, գճոռ): Միավանկ բառերի սկզբի հինհայե-

րենյան *ո*-ի և *ե*-ի դիմաց հանդես են գալիս *վո* և *յե* (վոր, յես, յետ, յեզ), բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *օ* և *է* (էթալ, էրէխա, օղորմի, օրօճալ), բայց նաև՝ *վոսկի*, *յեռուն*, *յեռթըվալ*: Փոխառյալ և բնիկ մի շարք բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *ւ* ձայնավոր (գանթընել, միյնակ, գանտ, դ՛անտակ, դ՛անտուկ, դանրվազան, բըլւ-գուկ, Դանրաչիչակ, միգանր, չանըր, ջանյել): Բառասկզբում, բառասկզբի խուլ բաղաձայններից հետո, ինչպես Բայազետի բարբառում, հանդես է գալիս շրթնայնացած *ա* ձայնավոր, ընդ որում՝ երևույթի ավելի թույլ դրսևորմամբ: Առկա է բազմավանկ բառերի միջնավանկի ձայնավորի սղում (հառճըկել, յեռուն, հավքել, խավնել, փատըտել): Բառավերջի *ա* ձայնավորը ավելացող մասնիկից առաջ դառնում է *է* (տըղէն, վըրէն): Գեղարդի խոսվածքն ունի շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ (բարեկամ, բացել, բանցել, բեռ, բերել, բըռնել, գեղ, գալ, գիշեր, գըլօխ, գող, գում, դաշտ, դուռ, ճեռ, ճուն, ջոչ, ջուր): Բառամիջում և բառավերջում խուլերի դիմաց երբեմն հանդիպում են ձայնեղներ (աբրել, գիդալ, տըզոզ, մադնիք, վորդե, փագել), ձայնեղների դիմաց շնչեղ խուլեր (ընթունել, մառթ, օքնել, մէշ, օց): Հետնալեզվային հպականները առաջին շարքի ձայնավորներից առաջ ունեն քմայնացած արտասանություն (գեղացի, կիսուր, պըսակի, քե, քեռի): Բառասկզբի ձայնավորներից առաջ հաճախ առկա է *հ*-ի հավելում (հանգաճ, հառավոտ, հառէշ, հառճըկել, հառտ, հէսոր, հինքը, հիշկալ, հիրա, հըմէն, հընգնել, հուստակ): Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց խոսվածքը բոլոր դիրքերում ունի *խ* (խա, խանել, խառս, խավնել, խատ, խաց, խետ, խինգ, խիվըննալ, խօրքուր, գախ, պախել): Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց առկա է *կ* (կաչաղ, կավուրմա): *Նզն* հնչյունախմբի դիմաց *յն* է դրսևորվում *կայնել* ձևում: Հաջորդ բաղաձայնից առաջ հպաշփականները կարող են վերածվել շփականի (ինշքան, ճաշնալ, բասվել): Շեշտը վերջնավանկային է:

Գործածական են նաև *ք*, *իք*, *անիք*, *րանք* հոգնակերտ մասնիկները (գեղացիք, էրէխեք, մառթիք, կընանիք, ըտերանք):

Չայնավորով ավարտվող բառերի սեռական հոլովը ձևավորվում է / մասնիկով (Բւրբոյ, Սէնոյ, պապէ): Հատուկ տեղանունները կարող են ենթարկվել Ա հոլովման (Ախտիյա, Գ՛ոխթա), հանդիպում են նաև ա վերջավորությամբ սեռականի այլ դրսևորումներ (թունդըրա վըրէն, մըսա խոտ): Բացառական հոլովն ունի ց-ով վերջավորություն (գ՛եղից, տըկից, հառչուց, ծընվէլուց, տարուց), հանդիպում են նաև է-ի գործածության սակավ դեպքեր (էն գ՛ըլխէն): Ներգոյական հոլովի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ սեռական հոլովով և մէջ կապով (ծընվէր եմ Գ՛ոխթը, տեղաշորի մէջ): Խոսվածքն ունի որոշիչ ը և ն հոդեր (տունը, տըղէն): Դիտվել է հոդի կրկնակի գործածություն՝ *ձ ինը*, ինչպէս նաև հոդի բացակայություն՝ *Միլպետ վերցում դ ընում հանգրձին*: Անորոշ հոդը նախադաս է (մէ տարի): Անձնական դերանունների տրականի ձևերն ունեն ի հավելված (ընձի, քեզի, մեզի, ձ՛եզի), գործածական են նաև *քե, մե, ձ՛ե* կրճատ ձևերը: Ով դերանվան դիմաց գործառում է *վորը* ձևը, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վիր, վիրը*: Ցուցական դերանուններն ունեն եռաշարք համակարգ (էս, էտ, էն, էսի, էտի, էնի): Դերանվանական ուղիղ և թեք այլ ձևերից են՝ *հինքը, հիրար // հիրուր, հիրան, հիրանց, ըտուն, ընդուն, ըստե, ընդեն, ըտե, էսքան, ամէքը, հըմէն, հըմէն ինչ, վորդէ*: Մէկ թվականն ունի մէկ ձևը՝ *հիցունմէկ*:

Լինել և *ելնել* բայերի դիմաց գործածվում է *հըլնել* ձևը (խաբար չեն հըլնում, հըլնում դ ուրը բ ացում): Ներկա և անկատար անցյալ ժամանակաձևերը կազմվում են անկատար դերբայով (էթում եմ, անում ի): Ներկայի եզակի երրորդ դեմքի իմաստը կարող է արտահայտվել միայն դերբայով՝ առանց օժանդակ բայի (դ ուրը տըփում = դ ուրը թակում է): *Գալ, լալ, տալ* բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *գ ալում, լւլում, տալում*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ եմ, էս, ա, ենք, էք, են, անցյալի ձևերն են՝ ի, իր, էր, ինք, իք, ին: Յուրահատուկ է ներկայի եզակի երրորդ դեմքի ժխտականի ձևը՝ *չը* մասնիկի՝ դերբայի վրա հավելումով (չըգ ալում, չէթում, չըքընէ): Վաղակատար դերբայն

ունի էր վերջավորություն (առէր, պըսակէր), օժանդակ բային հաջորդող դիրքում՝ է վերջավորություն (մառթի յեմ էկէ, չես լըսացէ): Վաղակատար ներկայի հոգնակի երրորդ դեմքում հանդէս է գալիս *ած* վերջավորությամբ դերբայական ձև, որը կարող է նաև առանց օժանդակ բայի արտահայտել համապատասխան իմաստը (մեզի ինչ արած = մեզի ինչ են արե. ք՛ե էսքան տանջած = ք՛ե էսքան տանջէր են): Հարակատար դերբայն ունի *ուկ* վերջավորություն (թըխուկ, դ՛ւնոսուկ, պարկուկ, քընուկ): Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել և՛ ցոյական, և՛ ոչ ցոյական հիմքերով (բ՛ էրէցի, բ՛ էրին, ընթունին): *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ աց // գ ընաց, մաց // մընաց*: Անցյալ կատարյալում և եզակի հրամայականում դրսևորվում են ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ (խավնէցին, նըստան, փագա՛, վառա՛, գւնթընցըրա՛, կայնի՛, նըստի՛): Ենթադրականի *կը* եղանակիչը, բառասկզբի *հ*-ի հետ միանալով, վերածվում է *զ*-ի (զ՛ ըլնէմ): Հարկադրական եղանակն ունի *պըտի* եղանակիչ (պըտի քընէմ): Պատճառական ածանցն է *ցըն* (մըտցընէլ, կայնըցընէլ): Խոսվածքը չ բայաձանց չունի (փախնէլ): Գործածական է *կօ* հաստատական մասնիկը (կօ մենք ինք):

Գեղարդի խոսվածքի բառային միավորներից են՝ անօթի, բալթա բեղեր, բըլնգուկ, գ՛ ախ, գ՛ եղավարի, գ՛ ըլօխ, գառդիրով, գիդալ, դ՛ ուրը տըփել, դւնրվւնգւն, գւնտ (ինչ-որ բան), գուլում, էչի, էն գ՛ ըլխէն (ի սկզբանէ), թւն, թւնգւն, խա, խաբար հըլնել, խավնել, խիվըննալ, խօրքուր, կամէցօղ, կայնել, կաչաղ, կառավաթ, կիսաքէրել (կիսով չափ քերված), կիսուր, կուշուր, կօ, հախ (վարձ), հանգրձի օղ, հանգաճ, հառավոտ, հւնոճըկել, հառչի, հառչուց, հըմէն ինչ, հիշկալ, հուստակ, ձ՛ եռք (համակազմ), ճանգ (բուռ, ավի), ճաշնալ, ճիժ, մառթի գ՛ ալ, մէշու, մէշօլ, մըկա, միգւնր, միյնակ, մուղառթ, մուֆտւն, յետ (հետո), նաղդի, չւնդըր, չում, չօլ, պըսակել, ջ՛ ոչ, ջւնյել, սաղ (ամբողջովին), տապօռ, տեղաշոր,

տըզլոզ, տըրաքել, ցեփ (շղթա), փատըտել, փեժգիր, փեշտըմալ, քաղ անել, քնսիր, քյոխվն և այլն:

ԳԵՏԱՄԵԶ¹²⁵ - Գյուղ Նաիրիի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Կեղրոն: Գետամեջ է վերանվանվել 1948 թ.: Ունի շուրջ 800 բնակիչ, որոնց մի զգալի մասի նախնիները 1915-20 թթ. այստեղ են գաղթել Արճեշի, Բիթլիսի, Մանազկերտի, Բուլանըղի, Մուշի և Վանի գյուղերից: Հաղորդակցվում են Մշո և Արարատյան բարբառների հատկանիշներ գուգակցող խառը տիպի խոսվածքով:

Խոսվածքն ունի երկբարբառային *ե* և *ո* հնչյուններ (մեռնեմ, տեղ, նոր, օրօրոց, փող): Միավանկ բառերի սկզբում *ե*-ի և *ո*-ի դիմաց առկա են *յե* և *վո* (յես, յերք, վոտ, վորթ), բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *է* և *օ* (երկու, էրկանք, օղորմի, օղողել): Փոխառյալ որոշ բառերում հանդիպում է քմային *ա* ձայնավոր (քմունդի, գնգնր, ջնյել, քնլնմ, գնյլն): Նկատվում է բազմավանկ բառերի միջնավանկի ձայնավորի սղում (բ՛անցընել, սօվրոցընել, ժօղվել): Բառավերջի *ա* ձայնավորը ավելացող մասնիկից առաջ դառնում է *է* (վըրեն, վըրես, բալէք): Առկա են շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ (գ՛արուն, գ՛եղ, գ՛ել, գ՛տին, գ՛ըտընգել, դ՛ատըկել, դ՛ու, բ՛աժակ, բ՛ան, բ՛աց, բ՛երել, բ՛երան, բ՛ըոնել, դ՛առնալ, դ՛ընել, ձ՛ավար, ձ՛եզի, ձ՛էն, ձ՛ըմեռ, ձ՛ըցում, ձ՛ու, ջ՛ոչ, ջ՛ուր): Բառամիջում և բառավերջում ձայնեղների դիմաց առկա են շնչեղ խուլեր (խափել, սուտի, մառթ, յերք, օքնել, մէչ), խուլերի դիմաց երբեմն ձայնեղներ (պըսագվել, գիդալ, կըղրել): Սակավ դեպքերում *հ*-ի դիմաց առկա է *խ* (խող, բախ): Բառասկզբի ձայնավորներից առաջ երբեմն առկա է *հ*-ի հավելում (հընգեր, հընգընել, հըլնել, հիշկալ, հիչնել,

¹²⁵ Գետամեջի խոսվածքի հատկանիշները արձանագրված են Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրով 1981 թ. լրացված թիվ 196 տետրում, առկա են նաև գյուղում 2017 թ. կատարված տեսա-ձայնագրություններ: Նյութերը պահվում են ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտում:

հընչի): Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց արտասանվում է *կ* (կօչաղ, կասար, կութի): *Նզն* հնչյունախմբի դիմաց *յն* է առկա *կայնել* ձևում: Հպաշփականը բաղաձայնից առաջ կարող է վերածվել շփականի (մէշկ, իշկօղ): Շեշտը վերջնավանկային է:

Գործածական են նաև *ք*, *անիք*, *անք*, *վանք* հոգնակերտ մասնիկները (երէխէք, բալէք, կընանիք, ձ՛իյանք, իծվանք): Բացառական հոլովն ունի *ց*-ով վերջավորություն (գ՛եղից, սարէրից): Ներգոյական հոլովի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ սեռականով և *մէչ* կապով (դ՛ընում ինք թունդիր, կաստըրուտկի մէչ): Խոսվածքում ավելի գործածական է *ն* որոշիչ հոդը (հէրըն կըսպաներ, ջ՛ոչըն Մէյրանն ա), բայց դրսևորվում է նաև *ը*-ն (բ՛երանը, թանը): Անորոշ դերանունն ունի նախադաս կիրառություն (մէ՛ մառթ, մէ՛ տեղ): Անձնական դերանունների տրականի ձևերն ունեն *ի* հավելված (ընձի, քեզի, մեզի, ձ՛եզի): Ցուցական դերանուններն ունեն եռաշարք համակարգ (էս, էդ, էն, էսի, էտի, էնի): Դերանվանական ուղիղ և թեք այլ ձևերից են՝ *ըտըրանք*, *ըղըրանց*, *իրա*, *իրան*, *ըսենց*, *ընենց*, *ըստե*, *ընդե*, *իրար* և այլն:

Ներկա և անցյալ անկատար ժամանակաձևերը կազմվում են *ում* // *ըմ* վերջավորությամբ անկատար դերբայով (շարում ի, պահըմ ինք): Էական բայի ներկայի ձևերն են՝ *եմ*, *ես*, *ա*, *ենք*, *էք*, *են*, անցյալի ձևերն են՝ *ի*, *իր*, *էր*, *ինք*, *իք*, *ին*: Վաղակատար դերբայն ունի *էր* վերջավորություն (խառնէր), օժանդակ բային հաջորդելու պարագայում կամ եզակի երրորդ դեմքում առանց դրա գործածվելիս՝ *ե* վերջավորություն (ման ա էկե, չեմ դ՛ըրե, չի եղե, քուրըս թըխե, ունեցե): Հարակատար դերբայն ունի *ուկ* վերջավորություն (քընուկ, նըստուկ, խըմուկ), բայց հանդիպում են նաև *ած*-ով ձևեր (խաշած): Անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել և՛ ցոյական, և՛ ոչ ցոյական հիմքերով (արին, փօրեցինք): Այս ժամանակաձևում դրսևորվում են ներգործած և կրավորած վերջավորություններ (փախցըրեց, բարիշավ): *Գնալ*, *մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գաց* // *գընաց*, *մաց* // *մընաց*: *Կը* եղանակիչի բաղաձայնական տարրը երբեմն վերածվում է *գ*-ի (գ՛ըլըցնենք, գ՛ըհանեմ, գ՛ըհուշեր): Հանդիպում են ժխտականի

ձևեր, որոնցում չը մասնիկը ուղղակի փոխարինում է կը եղանակիչին (չըկարամ), բայց նաև չեմ խաշի, չի եղե: Հարկադրականի եղանակիչն է պըտի (պըտի էթամ): Պատճառական ածանցն է ցըն (բանցընեյ, փախցընեյ, խօսցընեյ, իչցընեյ): Առկա են Ու խոնարհման դրսևորումներ (սօվըոցու): Խոսվածքը չ բայածանց չունի:

Խոսվածքի բառային միավորներից են աշխարք, առավօտ, բանցընեյ (գործածեյ), բարօվ խերօվ, բալեք, բաղ ու բախչա, բաննդի, բառդան, գըոտնակ, գըոուզավիկ, դըոի-դըոի խաղցընեյ, գաթի, գանյլն, էրկանք, թուրթուն թունդիր, թուփ (կաղամբի թթու), ժածիկ, ինաղ անեյ, խի, կայնեյ, կաստըրուկկա // կաստըրուտկա, կօչաղ, կօծեյ, հալ, հէտա, հընչի, ձըցում, ման գալ (շրջեյ), ման տալ, մանդըր, յեսիմ, նըխշուն - խօրօտ, նույն րօպէյին, շօո, չօրանօց, պըսազվեյ, ջ ոչ, ջանյեյ, ռաֆաղա, սաղ (1.ամբողջ, 2. առողջ), սօվըոցընեյ, վախտ, վոնց, տէնալ, փարատիչ, փեչկ, փօշի, քա, քանյլն, քյօոփա և այլն:

ԳԵՏԱՐԳԵԼ – Գյուղ Աբովյանի տարածաշրջանում: Հիմնադրվել է 1948 թ.: Ունի մոտ 800 բնակիչ: Հաղորդակցվում են խոսակցական լեզվով:

ԳՈՂԹ – Գյուղ Աբովյանի տարածաշրջանում: Ունի մոտ 2000 բնակիչ, որոնց նախնիների մեծ մասը գաղթել է Բայազետի գյուղերից 1829-30 թթ.: Հաղորդակցվում են Բայազետի բարբառով:

Գողթի խոսվածքն ունի *ե*, *ո* երկբարբառային հնչյուններ (իրեք, ասեղ, շենք, գեղ, հառավոտ, շընորք, ջ ոչ, խող): Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ո*-ի և *ե*-ի դիմաց համապատասխանաբար առկա են *վո* և *յե* (վոր, վոտ, յեգ, յես), բազմավանկ բառերի սկզբում *օ* և *է* (օղորմած, օխճար, էրազ, էրէխա): Փոխառյալ ու բնիկ մի շարք բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *ն* ձայնավոր (հանու, հանեչ, դանանկ, գանեյ, գանրկեյ, իմանյլն, թանգան, թանփուկ, թանդարուք, բանրիշեյ): Որոշ չափով շրթնայ-

նացած *ա* ձայնավոր է արտաբերվում բառասկզբում և բառասկզբի խուլ բաղաձայններից հետո: Խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորի սղումը (գօղնալ, հիրկուն, հըղըրկեյ, օլըրեյ): Բառավերջի *ա* ձայնավորը որևէ մասնիկի հավելման դեպքում վերածվում է *է*-ի (տըղէն, վըրէն, նախակէն, փեխեք): Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը (բանակ, բէրեյ, բըժիշկ, գաո, գեղացի, գըլօխ, գօղնալ, դէմը, դընեյ, ձէո, ջառթեյ, ջ ոչ, ջ ուր): Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր (իփըր, սուոփ, հէքուց, բաոցեյ, մառթ, առչ, վեոչ): Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ (ագոա, պըսազվեյ, փագ, կըղրեյ, փեղ, պաղասխան, աբրուստ): Նզն հնչյունախմբի դիմաց *յն* է առկա միայն *կայնեյ* ձևում: Երբեմն հանդիպում են քմայնացած հետնալեզվայիններ (գանք, քեոի, հավաքին): Բաղաձայններից առաջ հպաշփականները կարող են վերածվել շփականների (ինշ գըլնի, օշոտ, մէշկ, լըվասկ, բասվեյ): Հաճախ բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է *հ*-ի հավելում (հառավոտ, հավելի, հափ, հէսօր, հէրեկ, հէքուց, հէրկէն, հընգեր, հընչի, հիմանալ, հիշկալ, հիրար, հիրանք, հիրկուն, հըղըրկեյ, հընցնեյ, հիշնեյ, հուստ): Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց խոսվածքում *խ* է հանդես գալիս բառի բոլոր դիրքերում (խաց, խէրանց, խիվանդ, խիվըննալ, խաոցընեյ, խէտ, խըտիսետին, խող, խօրօխալեք, խօրքուր, խօ, պախեյ, բախ): Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *կ* (կըրաղ, կօնախ, կավուրմա, կանրիք): Շեշտը վերջնավանկային է:

Հոգնակին խոսվածքում ձևավորվում է նաև *ք*, *իք*, *էրք*, *անիք*, *տանք*, *անք*, *վանք* մասնիկներով (էրէխեք, մառթիք, տըղէրք, կընանիք, ախալըոտանք, քըվորտանք, իշվանք, գիլվանք, տիրվանք): Ոջ հոլովմամբ հանդիպել է միայն *տիրոշ* ձևը: Առկա են Ա վերջադրական հոլովման դրսևորումներ *Գաննիյա*, *Գոխթա*, *Առթիզա*, *Քեղառթա*, *թունդրա*, *բանակա*: Ձայնավորով ավարտվող բառերի սեռական հոլովը կարող է ձևավորվել *յ*-ով (Յեղօյ, Դերօյ,

վեղրոյ, աղէ): Բացառականն ունի *ց*-ով վերջավորություն (էտ օրվընից, տընից), երբեմն պատահում են նաև *է*-ով ձևեր (հիրկընէ, տընէ, հառավտընէ, գըլխէ): Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով (քաղաքն ա արբում, գէղի մէչը): Որոշիչ հոդը ունի *ը* և *ն* տարբերակներ (վեռչը, Մէնօն): Հաճախ որոշիչ հոդով են գործածվում թվականները (չոռսը, խինգը, յօթը): Անորոշ հոդը նախադաս է (մէ օր): Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձեզի*, հանդիպում է նաև *քե* կրճատ ձևը: Ցուցական դերանուններն ունեն եռաշարք համակարգ (էս, էտ, էն, էսի, էտի, էնի): Ով դերանվան դիմաց առկա է *վորը* ձևը, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վիր, վիրը*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *հիրանք, հիրա, հիրանք, հիրանց, ըստուն, ըտոնք, ընդուն, ըստե, ըտե, ըտեն, ընդեղից, էնենց, էնդս, հրմէն, ամէք, հիրաք, իմսլ, վորդեղի, հրնչի* և այլն:

Ներկա և անցյալ անկատար ժամանակաձևերը կազմվում են անկատար դերբայով (չես գըրվում, էթում ինք): *Գալ, լալ, տալ* բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *գալում, լսլում, տալում: Ելնել* և *լինել* բայերի դիմաց գործածվում է *հըլնել* ձևը (հէլանք դ ուս, խայտառակ հէլանք): Անորոշ դերբայն ուղիղ ձևով կարող է գործածվել իբրև նպատակի պարագա՝ *փախալ գընաց թութուն կապել*: Վաղակատար դերբայն ունի *ր*-ով վերջավորություն (էկեր, դըրեր), օժանդակ բայի նախադաս կիրառության պարագայում՝ *ե* վերջավորություն (մանուշակ էր բէրե, չեմ ասե, հընչէք դըրե): Վերջին ձևը կարող է դիմավոր ժամանակաձևի իմաստն արտահայտել նաև առանց օժանդակ բայի (սիրահարվե = սիրահարվեր ա): Հարակատար դերբայն ունի *ուկ* վերջավորություն (նըստուկ, խըմուկ, քընուկ): Վաղակատար ներկայի հոգնակի թվի երրորդ դեմքում գուգահեռաբար հանդես է գալիս *ած* վերջավորությամբ դերբայական ձև, որի հետ կարող է գործածվել օժանդակ բայի եզակի կամ հոգնակի ձև՝ *հէրէկ ա էկած* (= էկեր են), *տըված ին* (= տըվեր ին), ինչպես նաև՝ դերբայական

ձևը համապատասխան իմաստ կարող է արտահայտել առանց օժանդակ բայի (կանչած = կանչէր են): Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, ես, ա, ենք, էք, են, անցյալի ձևերը՝ ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես ցոյական, այնպես էլ ոչ ցոյական հիմքերով (սիրէցինք, ասի): *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գաց, մաց*: Երբեմն անցյալ կատարյալի եզակի առաջին դեմքն ունենում է *մ* հավելված (ասիմ, բէրիմ, տարամ, տեսամ): Անցյալ կատարյալը և Ե խոնարհման պարզ բայերի եզակի հրամայականն ունեն ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ (տըվեցին, կըղրեց, պըսագվանք, բսրիշանք, նըստի, կայնի, պախա՛, բընա՛, վէրցըրա՛): Ժխտական խոնարհման եզակի թվի երրորդ դեմքի ձևերում չ ժխտական մասնիկը դրվում է բայաձևի վրա, ինչպես՝ *չասա* (չի ասի), *չըլնի* (չի լինի), *չէթա* (չի գնա), *չըտէտե* (չի տեսել), մյուս դեպքերում ժխտական մասնիկը դրվում է օժանդակ բայի վրա՝ *չեն հըլնի, չենք ասի, չեմ էթա, չես տէտե*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր (փախնել, թըռնել): Պատճառական ածանցն է *ցըն* (նըստըցընել, բանցըրցընել, լօկըցընել): Պատճառական բայերի հրամայականում հանդես է գալիս *ու* խոնարհիչը (հիշեցո՛ւ, նըստըցո՛ւ, բանցըրցո՛ւ): *Կը* եղանակիչը, միանալով բայասկզբի *հ*-ին, դառնում է *գ* (գըլնի, գավատա, գիշնի): Հարկադրականի եղանակիչն է *պըտի* (պըտի տանին):

Գողթի խոսվածքի բառային միավորներից են բախչա, բսրիշել, բիձս, դաս (ազգ), դէմը կըղրել, գսնել-թափել, գատ (ինչ-որ բան), գսրկել, գսնել, էնդս, թսնդսրոք, թսնգս, թսնլս, թափ, թսնփուկ, թութուն, թութունի ասեղ, ինսուլ, իշպիշկ, լսրել, խալխ (ուրիշ), խատել, խէրանք, խըտխետին, խիվըննալ, խօ, խօթօխպեր, ծըծղալ, կսնմալթի, կայնել, կըրադ, հառավոտ, հավէլի, հափ, հէքուց, հըղըրկել, հընչի, հընց, հիշկալ, հիրկուն, ձեռը գըլխին դընել (իրենով անել), ճանգ, մախսարա, ման տալ, մէ վախտ, մէշու, յսքս, նադդի, նըշանց տալ, շընորքից քըցել, չսնգսլ,

չորանոց, պըսազվել, պըստիկ, ջ՛ոչ, ջէր, ոաստ գ՛ալ, սաղով, սեր-
բւրիշ, վոտք՝ օպիկ, տէլէգըրատկա, բա, բաղվոր, բըշեր, բըվրել,
բօփօլի, բօք և այլն:

ԵՂՎԱՐԴ¹²⁶ – Քաղաք Նաիրիի տարածաշրջանում: Ունի
14200-ից ավելի բնակիչ, որոնց նախնիները հիմնականում տեղա-
բնիկներ են: Հաղորդակցվում են Արարատյան բարբառով:

Եղվարդի խոսվածքում միավանկ բառերի սկզբում հինհայե-
րենյան *n*-ի և *t*-ի դիմաց առկա են *վօ* և *յէ* (վօր, վօտի, յէս, յէգ),
բազմավանկ բառերի սկզբում *օ* և *է* (էրէխա, էրկու, օսկօտ, օղօղէ):
Կան բացառություններ *վօշխար*, *վօսկի*, *վօջիլ*, *յէրգար*: Բառավեր-
ջի *ա* ձայնավորը որևէ մասնիկի հավելման դեպքում վերածվում է
է-ի (վըրէն, տըղէք, միլիցէք): Խոսվածքը հինհայերենյան *ոյ*, *իւ*
երկբարբառների դիմաց ունի *ի* ձայնավոր (արին, սառից, ձիւն,
լիսանալ, թիլ, թիլանալ, քիթ), բայց նաև՝ *հարուր*: Բաղաձայնական
համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկա-
յությունը (բ՛աժանէլ, բ՛ան, բ՛անակ, բ՛անցըր, բ՛առցէլ, բ՛էրել,
բ՛օվէլ, գ՛իւնի, գ՛ընալ, գ՛օմ, գ՛օղանալ, դ՛ալ, դ՛աշտ, դ՛արման, դ՛էգ,
դ՛ընէլ, դ՛ուռ, դ՛ուս, ձ՛ավար, ձ՛էթ, ձ՛էռ, ձ՛ըմէռ, ձ՛ի, ջ՛ուր): Ընդ
որում այս բաղաձայնները երբեմն խուլի տպավորություն են
թողնում: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ հպականների ու
հպաշփականների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր (աչ, առաչ,
վառց, մէչ, շըռչէլ, մառթ, փօռցանք, օքնէլ, հաքնէլ, մարաք, սուրփ):
Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ
(աբրէլ, առավօղ, ընգընէլ, կընիգ, ցէրէգ, պահագ, աշխաղանք,
գիդալ, դըբբօց, Պէդրօս, կըդրէլ, հադ, յէգէղէցի, փէդ, լուձ): Հաճախ
նկատելի է հետնալեզվային հպականների քմայնացած արտասա-

¹²⁶ Եղվարդի խոսվածքի հատկանիշները արձանագրված են Հայերենի
բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրով 1984 թ. լրացված
թիվ 86 տետրում, առկա են նաև գյուղում 2017 թ. կատարված տեսա-
ձայնագրություններ: Նյութերը պահվում են ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտում:

նություն (գիւնի, գէլ, գէղ, քիթ, մօքիթ, կէրանք): *Նգն* հնչյունախմբի
դիմաց *յն* է առկա միայն *կայնէլ* ձևում: Նախաբաղաձայնական
դիրքում հպաշփականները կարող են վերածվել շփականների
(աշկ, վօշխար, վօշ թէ, իշնէլ, անէսկ, ծասկէլ): Երբեմն բառակցի
ձայնավորից առաջ առկա է *h*-ի հավելում (հընգէրք, հուս, հընգնէլ
// ընգնէլ): *Մ*-ի դիմաց *h* է հանդես գալիս *տեսնէլ* բայի անցյալի
հիմքում (տէհէլ, տէհավ): Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց խոս-
վածքն ունի *դ* (դըրադ, դամշէ, դայիշ, դըդի, դըռավ, դառդառ,
դօշաղ): Բառակցքում *խ*-ի դիմաց երբեմն հանդես է գալիս *h*
(հաղալ, հավօղ): Միավանկ բառերի սկզբի *ho*-ի դիմաց առկա է *ֆօ*
(ֆօռթ, ֆօղ, ֆօտ): Որոշ երկվանկ բառերի առաջին վանկի ձայնա-
վորը սղված է կամ փոխարինվել է *ը*-ով (հըմար, ջըգէլ, շըլագ,
ըսօր): Շեշտը վերջընթեր է:

Նոգնակին խոսվածքում ձևավորվում է նաև *ք*, *իք*, *էքք*, *անք*,
անիք, *տինք* մասնիկներով (էրէխէք, լամփուշկէք, տըղէք // տը-
ղէք, սինիք, մառթիք, ձիյանք, կընանիք, տէքըրտինք): *Հայր*, *մայր*,
եղբայր բառերից բացի՝ Ո ներքին հոլովման ենթարկվում են նաև
մի շարք այլ բառեր (անէր > անօր, հընգէր > հընգօր, տէքըր >
տէքօր, քիթ > քըվօր, հօքիթ > հօքօր, մօքիթ > մօքօր): Ոչ հոլով-
մամբ հանդիպել է միայն *տիրօշ* ձևը: Հատուկ տեղանունների
սեռականը կարող է ձևավորվել *ա* վերջավորությամբ (Աբարանա,
Աշտարագա, Յէդվառթա): Բացառականն ունի *ց*-ով վերջավորու-
թյուն (փէղէրից, օձօրքից, տընից): Ներգոյականի իմաստը որպես
կանոն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռա-
կանով (դ՛աշտը պաշաղ ինք անում, լըցնում ինք մէշօքները,
նըստում ինք տունը, ջ՛ըրի մէչ, գ՛օմի մէչ): Որոշիչ հոդը ունի *ը* և *ն*
դրսևորումներ (հէլաձն էլ, տունը): Որոշիչ հոդ ստանում են նաև
բացառական և գործիական հոլովները: Հանդիպում են *երկու*
թվականի որոշյալ առմամբ գուգահեռ ձևեր՝ *էրկուսն էլ* // *էրկունն*
էլ: Անորոշ հոդը նախադաս է (մի մառթ): Անձնական դերանուն-
ների տրական հոլովի ձևերն են *ինձ*, *քէգ*, *մէգ*, *ձէգ*: Ցուցական
դերանուններն ունեն եռաշարք համակարգ (էս, էտ, էն, ըսա, ըտա,
ընա): Ով դերանվան դիմաց առկա է *օվ*, որի սեռականի և տրա-

կանի ձևերն են՝ *ոււմ, ոււմը*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *ինքը, իր, իրա, ըտրբա, ըտրբան, ըտրբանց, ընդրբան, ընդրբանք, ըսրբանք, սրբա, տրբանից, ընդար, ըսդար // ըզդարը* (էսքան), *ըզդար, ընդա, ըսէնց, ըտէնց, ընէնց, ըստէ, ըստէդից, ըտէդ, ընդէդ, ընդէ, ամէն մէզք, ամէքք, իրար, վօնց, վօրդիան, ուր* և այլն:

Խոսվածքում ներկա և անցյալ անկատար ժամանակաձևերը կազմվում են *ոււմ // ըւմ* վերջավորությամբ անկատար դերբայով (էթում, անում, հավաքքւմ, քըշքւմ): *Գալ, լալ, տալ* բայերի ներկան (և անցյալ անկատարը) կազմվում է անկատարի *գալիս, լալիս, տալիս* ձևերով: Օժանդակ բային հաջորդելու դեպքում այս ձևերի վերջի *ս*-ն ընկնում է (ման ինք տալի, չէր գալի): Վաղակատար դերբայն ունի *էլ* վերջավորություն (ունեցել, գընացել), օժանդակ բային հաջորդելու դեպքում՝ *է* վերջավորություն (նեղության մէջ էնք ապրէ, չի ըլէ, չի թօղէ): Հարակատար դերբայն ունի *սծ* վերջավորություն (հելած, տեհած, թըխած, ճըղված, ճօթըոված): Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *էւ, էս, ա, էնք, էք, էն*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես ցոյական, այնպես էլ ոչ ցոյական հիմքերով (բ էրեցիր, նըկարինք, քըցիր): *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գընաց, մընաց*, իսկ *տեսնել* բայինը՝ *տէհ* (տեհել էւ): Անցյալ կատարյալը և Ե խոնարհման պարզ բայերի եզակի հրամայականն ունեն ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ (ծէծեցին, արեց, կերցըրինք, նըստա, աբրավ, քանդըվավ, նըստի՛, կայնի՛, քաշա՛, գըրա՛, փօխա՛): Չ ժխտական մասնիկը դրվում է հարադրավոր բայի հարադրի վրա (չըվեր ինէին, չանց կէնար): Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր (փախնել, թըռնել): Պատճառական ածանցն է *ցըն* (նըստացընել, քընցընել, լիսացընել, պարկացընել): Պատճառական բայերի եզակի հրամայականն ունի *ա* վերջավորություն (հեովացրա, մօղըգացրա): Հարկադրականի եղանակիչն է՝ *պըտի* (պըտի բըռնէինք):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ աբրանք (անասուն), ազի, ամանչել, այա, անըմ (անուն), առավօղ, առնել (ամուսնանալ), արաղ, արին (արյուն), արիշտա, բանցըր, բաշարօղ, բըշկուլ, բըրախել, բուխանկա, բօխչա, գըռնակ քաշել, գօթի, դալ, դարման, դաստա, դարվազ, դէյրա, դէվա (ուղտ), դօշ, գօնքաչ, ըծգուշ, ըշկաֆ, ըսօր, թամաշ անել, թառ, թեգ, թէշտ, թիլ (թույլ), թիլանալ, թիքա, թունդիր, թուշ, թօփ (գընդակ), ժաժ գալ, ժէշտ, իշավօտներ, լամփ, լամփուշկա, լաց ըլէ, լը, լիսանալ, խաբար, խաթեր, խամութուն, խընօցի հարել, խի, խիժ, խօրօվի (գառը կախած թոնրի մեջ եփած), կալ, կամ քըշել, կայնել, կանցիլար, կառաֆաղ, կարէնալ, կէտուր, կըռնաստ, կուշտը, կօթուն, հաղալ, հաշտ (նախասրահ), հավուգ, հավօղ, հըմի, հընգերք, հօղա, հօրօխպեր, ձին (ձյուն), դամշէ բըթալ, դայիշ, դառղառ, դըղի, դըռավ, դըրաղ, դօչաղ, ճանանչել, ճօթըովել, ճօռ (թրիք), մալատիրկա, մայլա, ման տալ, մանգեղ, մանդըր, մաշակար, մաշակար անել, մառթի տալ, մատանիկ, մէլիցա, մէնձ, մէնձանալ, մէշօք, մըհանա, մինդար, մինչէվի, մօղիկ, մօթիր, յարա, յերգար էշ, նաղըլ, նաֆար, շառ, շըլագել, շըլօփա, շըռչել, շիրա տալ, շիքել, շօշ, ուզընգան, ուզվօր (մուրացկան), չըկալ, չըկարէնար, չուլքի, պաղըրհան, պաղվալ, պաշաղ անել, պաչել, պառզըգա, պըղինձ (կաթսա), պըտըտօր (ոչխարի), պուճուր, պօպօք, ջայել, ջըգել, սաղ, սառից (սառույց), սիպտակ, սկըպօ, վախտ, վէկալել, վօնց, վօչխար, վօրդիան, տախտեղ, տեր կայնել, տընաշէն, տիկին (կուկլա), փայ, փէշ, փօխինձ, քարէ գուռ, քերեղան, քըշեր ու ցերեգ, քըցել, քիսիկ, քիր, քյուլաշ, քուռսի, քօգ, քօլ, քօռ, քօռանալ, քօքներըտ կըղըրվի, օգոաշ, օթաղ, օճօքք, ֆըռալ, ֆօղ, ֆօռթ, ֆօտ և այլն:

ԶԱՌ – Գյուղ Աբովյանի տարածաշրջանում: Ունի մոտ 1500 բնակիչ, որոնց նախնիների մի մասը գաղթել է Մուշից, Վանից, Թեհրանից: Հաղորդակցման միջոցը խառը տիպի խոսվածք է՝ Մշո բարբառի և Թավրիզի խոսվածքի հատկանիշներով:

Զառի խոսվածքն ունի *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ (իրեք, քեռի, վեռչ, ծոց, բանվոր, պոռո): Միավանկ բառերի

սկզբում հինհայերենյան *n*-ի և *ե*-ի դիմաց համապատասխանաբար առկա են *վո* և *յե* (վոր, վոռփ, վոռթ, յես, յեզ), բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *օ* և *է* (օդօրմած, օխչւնր, էրկու, էրես): Փոխառյալ ու բնիկ մի շարք բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *ւ* ձայնավոր (թանդարուք, թանգւ, լւնյուղ, փնրինջ, դուլզնր, Հնդիս, քնվնոցի, գ ընանց // գ ընաց, գնրկել, օխչւնր): Խոսվածքում հանդիպում են բազմավանկ բառերի միջնավանկի ձայնավորի սղման դեպքեր (հառսնիք, թուլնալ, յեռցընել, տաքցընել): Բառավերջի *ա* ձայնավորը որևէ մասնիկի հավելման դեպքում վերածվում է *է*-ի (վրբէն, շուշէք): Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը (բ'աժակ, բ'այց, բ'ըժիշկ, բ'ընիկ, գ'ալ, գ'ըլօխ, գ'օխտուկ, գ'ոռծ, դ'եղ, դ'ու, դ'ուս, ջ'ուր, ձ'եռ, ձ'որ), սակայն սրանք երբեմն խուլերի տպավորություն են թողնում: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր (անքամ, հօքի, մէչ, մառթ): Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ (ագնոց, պըսագվել, հիրգուն, թիգունք, աշխադել, կըդդել, տադմեր, ուդել, ցած): *Նզն* հնչյունախմբի դիմաց *յն* է առկա միայն *կայնել* ձևում: Հանդիպում են քմայնացած հետնալեզվային հպականներ (զ'եղ, թոք'եր): Նախաբաղաձայնական դիրքում հպաշփականները կարող են վերածվել շփականների (մէշկ, իշնել, աշկ, ինշքան, հընսնել, բ'ասվել): Բառասկզբի ձայնավորից առաջ նկատվում է *ե*-ի հավելում (հառէչ, հիրգուն, հընգեր, հընսնել, հինքը): Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *դ* (դագան, դարիք, դայիշ, դօնախ): Շեշտը վերջնավանկային է:

Հոգնակին խոսվածքում ձևավորվում է նաև *ք*, *էրք*, *անիք*, *րանք* մասնիկներով (քեռիք, տըդերք, կընանիք, տեղրանք, գ եղրանք): Ոչ հոլովմամբ հանդիպել է միայն *տիրոշ* ձևը: Նկատվում են հոգնակի գոյականների՝ Ու հոլովման ենթարկվելու դեպքեր (վոռփերու, թուրքերու): Բացառականն ունի *ց*-ով վերջավորություն (տընից, առտուց, կըտըրից): Ներգոյականի իմաստն արտա-

հայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով (դ'աշտը քաղ էր անում, գ'եղի մէչ): Որոշիչ հոդը դրսևորվում է *ը* և *ն* տարբերակներով (մոդն ա, տըները): Անորոշ հոդը նախադաս է (մէ օր): Ցուցական դերանուններն ունեն եռաշարք համակարգ (էս, էտ, էն, էսի, էտի, էնի): Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի*, *քեզի*, *մեզի*, *ձեզի*: Ով դերանվան դիմաց առկա է *օվ* ձևը, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *ուս*, *ուսը*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև *ընձնից*, *հինքը*, *իրա*, *հիրան*, *ըստըրան*, *ըստանօվ*, *էսքան*, *ըստեղ*, *ըստե*, *ըտե*, *ըտեղից*, *ընդեղ*, *ըտենց*, *ընենց*, *ամէքը* և այլն:

Խոսվածքում *լինել* և *ելնել* բայերի դիմաց գործածվում են *եղնել* և *հըլնել* տարբերակները: Մահմանականի ներկա և անցյալ անկատար ժամանակաձևերը կազմվում են *ուս* վերջավորությամբ անկատար դերբայով (քըցում, բօռում): *Գալ*, *լալ*, *տալ* բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *գ'ալում*, *լւնցում*, *տալում*: Վաղակատար դերբայն ունի *ը*-ով վերջավորություն (էկէր /են/, ծընվէր /ա/), օժանդակ բային հաջորդելու կամ առանց դրա գործածվելու պարագայում՝ *ե* վերջավորություն (վոռփ ենք մընացե, եղե=եղեր ա): Հարակատար դերբայն ունի *ած* վերջավորություն (զըտած, նըստած): Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են *ես*, *ես*, *ա*, *ենք*, *էք*, *են*, անցյալի ձևերն են՝ *ի* // *իմ*, *իր*, *էր*, *ինք*, *իք*, *ին*: Վերլուծական ժամանակաձևերում օժանդակ բայը կարող է կրկնվել՝ *դ'ուս չես գ'ալում էս*, *շոր ին կապում ին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը որպես կանոն կազմվում է ոչ ցոյական հիմքով և այդ դեպքում ունենում է *ամ*, *ար*, *ավ*, *անք*, *ար*, *ան* վերջավորություններ՝ *աշխատամ*, *պահար*, *պահավ*, *պահանք*, *սպանաք*, *բ'էրան*: Հանդիպում են նաև ցոյական հիմքով կազմություններ՝ ներգործաձև վերջավորություններով (սպանեցին, ազատեցին, չուզեցին): *Գնալ*, *մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ'ընաց*, *մընաց*: Խոսվածքում չկան *չ* ածանցով բայեր (թըռնել): Պատճառական ածանցն է *ցըն* (հասկըցընել, տաքցընել, ծընըցընել): Այս բայերի եզակի հրամայականն ունի *ա* վերջավորություն

մօտկըցըրա՛, հասկըցըրա՛: Հարկադրականի եղանակիչն է՝ *պըտի* (պըտի բ էրեն):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ ազիգ, ալադել (քաղ-հանել), ախպուր, ախպեր, ամէքը, այա, աշկ, աշունք, առտուց, բալշօվիկ, բաշարել, բօռալ, գ ըլօխ, գ ռխտուկ, դէտը, են վախտ, թանդարուք, թանգան, թէշտ, թիգ չափել, լանյուդ, խըժվըժալ, կանամփ, կըռութ, կըտուր, հըրօխպեր, հիրգուն, դագան, դայիշ, դարիբ, դօնախ, մամիկ, յեթիմ, յեղա-յեղա, յեսիմ, շուշա, պըսազվել, պոռտը կըդրել, ջէբ, սաղ (բուրբը), վեկալել, տադմեր, տեր կայնել, ցաձ, փանրինջ, քըցել, չում քըշեր, քօլ, օխչանր և այլն:

ԶՈՎԱՇԵՆ – Գյուղ Աբովյանի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Դալլաքլու: Զովաշեն է վերանվանվել 1948 թ.: Ունի մոտ 180 բնակիչ, որոնց մի մասի նախնիները 1915-18 թթ. այստեղ են գաղթել Վանի, Մուշի, Սասունի գյուղերից: Հաղորդակցվում են Մշո, Արարատյան և Վանի բարբառների հատկանիշներ գուգակցող խառը տիպի խոսվածքով:

Զովաշենի խոսվածքն ունի *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ (իրեք, մինչեվ, վոռփանոց, նոր, չոռ): Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ո-ի* և *ե-ի* դիմաց առկա են *վո* և *յե* (վոչ, վոռփ, վոսպ, յես, յերք), բացառություն է *որ* շաղկապը, որի դիմաց առկա է *օր* ձևը: Բազմավանկ բառերի սկզբում *ո-ի* և *ե-ի* դիմաց առկա են *օ-ն* է (երէխա, երկու, օչխար), բայց նաև՝ *վոսկէ, յեռեսուն, յեղըռճիկ*: Փոխառյալ ու բնիկ մի շարք բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *ան* ձայնավոր (թանք, հանանք, նանֆանք, նանֆտուլ, ջանյել, ջիգանք, մանդանկ, անքլօր, գ՛անլել, ժանժիկ, գանրկել, թանլել, չանգանլ, քաննի, քուֆթան): Խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորի սղումը (բ՛աժնել, գ՛օղնալ, խառսնիք // խառսնիս, չօրնալ, խասկընալ, ուրխընալ): Բառավերջի *ա* ձայնավորը որևէ մասնիկի հավելման դեպքում վերածվում է *է-ի* (վըրեն, գուռեն): Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է

շնչեղ ձայնեղների առկայությունը, սակայն դրանց գուգահեռ հաճախ գործառում են խուլեր (բ՛ան // պան, բ՛անակ, բ՛անջար, բ՛անցընել, բ՛ե, բ՛ըլել, բ՛ընել // պըռնել, գ՛եղ // կեղ, գ՛ըլօխ, գ՛ընա, դ՛ընել, դ՛ուք // տուք, ջ՛ըրել, ջ՛ուկել, ջ՛ուր // ճուր, ձ՛եռ // ծեռ, ձ՛ըմեռ, ձ՛էթ, ձ՛ավար, ձ՛ու, ծուն // ձ՛ուն, ձ՛ըցում): Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր (մառթ, ջ՛առթել, խօքի, մարաք, մէչ, վեռչ, վոռց): Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ (գիդալ, սուբ, պադմել, կըդրել, կընիգ, էգան, ճանգ, փեղ): Առաջին շարքի ձայնավորներից առաջ հետնալեզվային հպականները որոշ չափով քմայնանում են (գ՛անլել, ք՛աննի, ք՛անսիբ, իրեք): *Նգն* հնչյունախմբի դիմաց *յն* է առկա միայն *կայնել* ձևում: Նախաբաղաձայնական դիրքում հպաշփականները կարող են վերածվել շփականների (աշկ, մէշկ, հիշցընել): Մի շարք դեպքերում բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է *հ-ի* հավելում (հալիվոր, հախպուր, համբօլ, հառէչ, հընցընել, հընգընել, հէսօր, հըմէն, հիրա, հինքը): Հինհայերենյան *հ-ի* դիմաց խոսվածքում *խ* է հանդես գալիս բառի բուր դիրքերում (խանել, խառս, խասկընալ, խաց, խերանք, խետ, խին, խինգ, խըմար, խող, խօքի, պախել): Օտար բառերի սկզբի *դ-ի* դիմաց խոսվածքն ունի *կ* (կօչաղ, կանթար), երբեմն էլ *գ* (գ՛ագան-դագան): Շեշտը վերջնավանկային է:

Հոգնակին խոսվածքում ձևավորվում է նաև *անիք, էք* մասնիկներով (կընանիք, ախչըկէք): Առկա են Ու հոլովման մասնակի դրսևորումներ եզակի և հոգնակի թվերում (տըղուն, թոռներուն): Ոջ հոլովմամբ հանդիպել է միայն *տիրոչ* ձևը: Ձայնավորով ավարտվող բառերի սեռական հոլովը կարող է ձևավորվել *յ*-ով (Մուրօյ, ֆէրմայ), ընդ որում՝ երբ սեռականի ձևը հատկացուցիչ է, այդ *յ*-ն կարող է ընկնել (ֆէրմա վարիչ)¹²⁷: Բացառականն ունի *ց*-ով վերջավորություն (սարից, տընից), հազվադեպ պատահում է նաև

¹²⁷ Ալաշկերտի խոսվածքում համանման երևույթ նկատել է Ք. Մաղաթյանը (տե՛ս Ք. Մաղաթյան, նշվ. աշխ., էջ 75):

է-ով ձև (իրիզվորէ): Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մեջ* կապով և սեռականով (քաղաքն են, թունդրի մէջ): Գործածական են ն և ը որոշիչ հոդերը (տունը, Սուրօյն ասա), բայց որոշիչ հոդը կարող է նաև բացակայել (իմ տըներ բ ըլլավ): Անորոշ հոդը նախադաս է (մէ մառթ): Ցուցական դերանուններն ունեն եռաշարք համակարգ (ես, էտ, էն, էսի, էտի, էնի): Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձեզի*, հանդիպում է նաև *քե* կրճատ ձևը: *Ով* դերանվան դիմաց առկա է *վորը* ձևը, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վիր, վիրը*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *հինքը, հիրա, ըտըրա, ըղըրա, ըտըրանք, ընդըրան, ընդանից, ըստե, ընդե, ընդեղից, էնքան, ընենց, հըմէն, ամէն մէ* և այլն:

Մահմանական եղանակի ներկան և անցյալ անկատարը որպես կանոն կազմվում են *ոււմ* վերջավորությամբ անկատար դերբայով (մընում եմ, ասում ա, հարգում էն, էթում էնք, նան գ ալում եմ), երբեմն՝ *ըմ* վերջավորությամբ ձևով (նըստըմ, սարքըմ): Անկատար անցյալի իմաստը հաճախ արտահայտվում է նաև *կը* մասնիկով (կըմընի /մնում էի/, կէնէք /անում էինք/, կէթէ /գնում էի/): Ավելի քիչ են հանդիպում *կը* մասնիկով ներկայի ձևեր (ինչ կասա /ինչ է ասում/): Նկատելի է, որ ներկայի և ապառնու ձևերը ունենում են *ե* կազմիչ (էփենք, տանեն, մեռնեմ, նան էնք, են), մինչդեռ անցյալ անկատարի ձևերն ունենում են *է* կազմիչ (կէթէք /գնում էինք/, կընըստէնք, նան էնք = էինք, էն = էին): Խոսվածքում *անել, լինել, ելնել* բայերի դիմաց գործածվում են *էնել, եղնել, հըլնել* տարբերակները: *Գալ, լալ, տալ* բայերի անցյալ անկատարը (երբեմն նաև ներկան) կազմվում է *գի* կամ *կի* մասնիկով՝ *գիթէ* (գալիս էի), *գիկէր* (գալիս էր), *կիտէր* (տալիս էր): Վաղակատար դերբայն ունի *ր*-ով վերջավորություն (էկեր /ա/, ասէր /եր/), օժանդակ բային հաջորդելու պարագայում՝ *ե* վերջավորություն (կօվ եմ կըթե, հարվածային եմ եղե, ծաղիկն եմ ջ ուկե): Հարակատար դերբայն ունի *ուկ* վերջավորություն (կըպուկ): Ե

խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը առավելաբար կազմվում է ոչ ցոյական հիմքով (խանին, քըցին, քօչին, բ էրին, մօռթին), հազվադեպ՝ անցյալի հիմքից (տըվէցին): *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գընաց, մընաց*: Անցյալ կատարյալը և Ե խոնարհման պարզ բայերի եզակի հրամայականն ունեն ներգործածև և կրավորածև վերջավորություններ (համօզին, ծածկին, պաղավ, նըստավ, պաղմա, կայնի): Ժխտական խոնարհման եզակի թվի երրորդ դեմքի ձևերում չ ժխտական մասնիկը դրվում է բայածևի վրա, ինչպես՝ *չէթա* (չի գնում), *չըթողա* (չի թողնի), մյուս դեպքերում ժխտական մասնիկը որպես կանոն դրվում է օժանդակ բայի վրա՝ *չեն պըռնի*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր: Պատճառական ածանցն է՝ *ցըն* (բ անցընել, չօրցընել, ֆըռըցընել, սօվըցընել): Հարկադրականի եղանակիչն է *պըտի*:

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ աշկ, բ ըլել, բօյ, գ ա-գան (ղագան, մեծ կաթսա), գ անլել, գերընդի քաշել, գօլել (գոլ դառնալ), գօվընդ, դաստա, թանլել, թանք, թունդիր, թօ, թօփ, թօփալ, ժամիկ, իրիզվորէ, խաթուն (աչքի), խանութը կըդրել, խառճկաթ, խէր հըլնի, խէրանք, խօ, խօսում, ծըմէթ, կայնել, կանթար, կառավաթ, կաստուրկա, կէսրար, կըռութ, կըռտընակ, կըրիշա, կօկօմ, կօչադ, հալիվոր, հախպուր, համբօլ, հանսք, հառէչ, ձ ըցում, ճանգ, ճիժ, մալատիրկա, մանդանկ, մանջկալ, մըկա, մինդան, յեղըռճիկ, նանֆան, նանֆտուլ, շըլկել, չանգանլ, չօթան, չօթնէ ճաշ, պախկըվօցի, պաղ, պաղավ, պըստիկ, պուտուկ, պօպօք, ջ ոչ, ջ ուկել, ջանլել, ջէբ, ջիգան, սանդերք, սուբ, վախտ, վառեկ, տեղաշօթ, տըփել, փախեփախ, քանսիբ, քուսսի, քուֆթան, քօչել, օչխար, ֆըռցընել և այլն:

ՁՈՎՈՒՆԻ¹²⁸ - Գյուղ Նաիրիի տարածաշրջանում: Ունի 6300-ից ավելի բնակիչ, որոնց հիմնական մասը 1960-ական թթ. Ապարանի շրջանի Ձովունի գյուղից տեղափոխվածներն ու նրանց սերունդներն են: Սրանց նախնիների մի մասը գաղթել է Խոյից, Մալմաստից, Ալաշկերտից և Մուշից: Հաղորդակցվում են Խոյի բարբառի մի տարբերակով, որն ունի նաև Մշո բարբառի որոշ տարրեր:

Ձովունիի խոսվածքն ունի *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ (մեր, սեղան, չոռ, կըվանոց): Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ո-ի* և *ե-ի* դիմաց համապատասխանաբար առկա են *վո* և *յե* (վոր, վոռց, վոտ, յես, յեփ), բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *օ* և *է* (երկու, երկաթ, օղորմի, օլբրել), բայց նաև *յեռուն, վոճիլ, վոխչար*: Փոխառյալ ու բնիկ մի շարք բառերում (նաև ըստ Աճառյանի օրենքի) հանդես է գալիս քմայնացած *յւ* ձայնավոր (յւզիզ, զյւն-զյւնդ, մյւնզըկա, մյւզյւն, հյւբրիկ, չյւփ, զյւնթուն, վյւտ, ճյւթել, տյւշտ, տյւննալ, պյւցել, պյւծյւն, կընյւ): Առկա է բազմավանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորի սղում (հառսնիք, պյւծնըվել, կարօտնալ, ալվել): Բառավերջի *ա* ձայնավորը ավելացող մասնիկից առաջ կարող է պահպանվել (տըղաս, տըղան) կամ հնչյունափոխվել (բախչէն, վըրէն): Բառասկզբում հինհայերենյան ձայնեղների դիմաց գործառում են խուլեր (տուք, տընել, կըոնակ, կ'եղ, կըլօխ, կընալ, կոմ, կըրել, պամբասել, պյւց, պերել, պերան, ճուր, ծեր, ծոր, ծու), բայց երբեմն հանդիպում են նաև շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ (բ'անակ, բ'անվոր, ջ ուր): Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց

¹²⁸ Ձովունիի խոսվածքի հատկանիշները արձանագրված են Հայերենի բարբառագիտական ասոլասի նյութերի հավաքման ծրագրով 1980 թ. լրացված թիվ 145 տետրում, առկա են նաև գյուղում 2017 թ. կատարված տեսա-ձայնագրություններ: Նյութերը պահվում են ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտում:

գործառում են շնչեղ խուլեր (առաչ, տեբբը, սուրփ, հօքնել): Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ (աբրել, իրիգուն, մըգրադ, փըսազվել, ուզընգան): Նախաբաղաձայնական դիրքերում հետնալեզվային հպականների, ինչպես նաև *նգ, նք* խմբերի դիմաց առկա է *յ* (Առշայն, ախչիյն, տախտայն, նամայներ, տըղէյներ, քըսանխիյ տարի, հարազատ չէլ բ'այց, տերել իյ քաղե, կընացիյ), *նգն* հնչյունախմբի դիմաց *յն* է առկա *կայնէլ, յեղույներ* (կանգնել, եղունգներ) ձևերում: Հետնալեզվային հպականները հաճախ քմայնացած են (կ'յւզյւն, կ'եղ, կ'իւնի, կ'իսուր, վոսկ'ի, շըլկել ինք', մէ ք'յւնի, ք'իթ, էկ'իր էր): Նախաբաղաձայնական դիրքում հպաշփականները կարող են վերածվել շփականների (երըծներ, քիշ-քիչ, հիշնել, իշթյւր, ճաշնալ, անէսկ, լըվյւսկ, ըսնել): *Տն* խմբի դիմաց երբեմն հանդիպում է *նն* (մաննոց, մըննել): Բառասկզբի ձայնավորից առաջ երբեմն առկա է *ե-ի* հավելում (հյւնյւ, հարի', հընգնել, հընչի, հուխտ, հիկյւնք /գանք/, հիրանը): Հինհայերենյան *ե-ի* դիմաց խոսվածքում *խ* է հանդես գալիս բառի բոլոր դիրքերում (խաց, խառս, խատ, խանել, խավնել, խասնել, խէտ, խէր, խիվանդ, խինգ, խըմար, պախել, պախս): Օտար բառերի բառասկզբի *դ-ի* դիմաց առկա է *կ* (կազան, կալմակալ, կյւյիմ, կըսմյւթ, կըրադ): Բաղիյուսական հարադրություններում *ու* շաղկապի դիմաց գործածվում է *ը*՝ *խէրը մէր* (հայր ու մայր), *սուսըփուս*: Շեշտը վերջնավանկային է:

Ընդհանուր հոգնակերտներից բացի՝ հանդիպել են նաև հոգնակիի *անք, էք* մասնիկներ (ծիյանք, տըղէք): Դիտվել է հոգնակերտների կրկնակի գործածություն՝ *տըղէյներ*: Նկատելի են Ա վերջադրական հոլովման դրսևորման որոշ դեպքեր (Ձօվունա, թունդըրա): Ձայնավորով ավարտվող բառերի սեռական հոլովը կարող է ձևավորվել *յ-ով* (Դառչօյ, Լէնայ, մյւնզըկայ, պապիյ, աֆտօյ): Բացառականն ունենում է ինչպես *էն*, այնպես էլ *ց-ով* վերջավորություն (ծորէն, ծեռէն, տընէն, վէրէն // վիրեվից, վորդուց): Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ*

կապով և սեռականով (տանջուր բախչա էլ ի տրբե, վանքի մէջը): Որոշիչ հոդը դրսևորվում է ը և ն տարբերակներով (մանգրկան, կողը): Անորոշ հոդը նախադաս է (մէ օր): Մեկ թվականի դիմաց գործածվում է մէ ձևը՝ *քատասունմէ*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են ի հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ծեզի*, հանդիպում է նաև *քե* կրճատ ձևը: Ցուցական դերանուններն ունեն եռաշարք համակարգ (էս, էտ, էն, էսի, էտի): Ով դերանվան դիմաց գործածվում է *վորը* ձևը, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վիր, վիրը*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *զինքը // ինքը, իրա, հիրանը, ըտանք* (դրանք), *ընդանցէն, ըստսի* (այստեղ), *ըստս, ընդս* (այնտեղ), *ըստաց, ընդանց, ընդանցէն, ըստսր, ըստրը, ընդսր* (սրա), *ընդուց, ըստե, ըտե, էտա, ըստս, ըսենց, ըտենց, ընենց, էտենց, էնենց, ըստնա* (այդտեղ), *ըստնս, ամէքին, իրար, վորդե, վորդուց, ուր* և այլն:

Խոսվածքում սահմանականի ներկա և անցյալ անկատար ժամանակաձևերը կազմվում են լ-ով ավարտվող անկատար դերբայով (անել /ին/, էթալ /ին/, ըսել /եր/): Այդպես նաև *գալ, լալ, տալ* բայերի դեպքում՝ *իկսն // գալ էր* (գալիս էր), *տալ իմ* (տալիս էի), *լսն ի* (լալիս է): Օժանդակ բային հաջորդելու պարագայում դերբայն ստանում է ի հավելված՝ *գոռձ էր անելի, տընէն իմ տանելի, կուտ էր հըլնէլի, տեմն ին կայնէլի*: Վաղակատար դերբայն ունի իր վերջավորություն (տարիր, էկիր, աշխատիր), օժանդակ բային հաջորդելու պարագայում է վերջավորություն (մածուն եմ ծախե): Հարակատարն ունի *ած* վերջավորություն (տըրած, խալած, քընած): Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, ես, ի, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերն են՝ *իմ, իր, էր, ինք, իք, ին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը որպես կանոն կազմվում է ոչ ցոյական հիմքով (խավնին, կապին, բ էրին), որոշ դեպքերում՝ նաև ցոյական հիմքով (պերեցին, ասեցի): *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *կընաց, մընաց*: Անցյալ կատարյալն ունի ներ-

գործածև և կրավորածև վերջավորություններ (պերին, արինք, փըսագվամ, կայնան): Բնչպես օժանդակ բայի անցյալի եզակի առաջին դեմքը (իմ), այնպես էլ անցյալ ժամանակաձևերի եզակի առաջին դեմքերը որպես կանոն ունեն *մ* հավելված (ամուսնացըրիմ, տըվիմ, չիմացամ, կառթիմ /կարդայի/, իկիմ /գայի/, պըտի տանիմ /պիտի տանեի/): Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր (թըռնել, փախնել): Պատճառական ածանցն է *ցըն* (ամուսնացընել)¹²⁹: Հարկադրականի եղանակիչն է *պըրտի* (պըրտի տանեմ):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ ադե (մայրիկ), սնդիգ, ալվել (ավելել), առավնախառ, սրեթայ (արի էթանք = եկ գնանք), բախչա, բադ, բըշկուլ, բըրախել, դեմքով դիրքով, դըրմըղ անել, գնոգանդ հընգնել սիտը, գնոթուն, զինքը, էլը, էն վախտ, թեխ, թութուն, թունդիր, թոլխի, իմանալ (կարողանալ), իշթար, իրիգուն, լսն (դեռ), խառճըկաթ, խօթոխպեր, ծըղգալ, կայնել, կեսրար // կեսրըր, կըլխըվեր, կըռնակ, կըվանոց, կիսուր, կոմ, կու, կօվկիթ (կթվոր), հսբրիկ, հսնսնչ, հէնա, հէսա, հուխտ, ճըխնել (ճխտել), ճըմուռ, ճիժ, մնգանլու, մագիս խամբըրուսկի չափ, մանգաղ, մսնգըկա, մէ թեթեվ, մըկա, մըկավա, մըննել, յելթանք (յել էթանք), յեղունիկ, յեսիմ, յետօ, յերգար, շիշ, շուք հընգնել սիտը, շօշ, ուզընգան, չաղ, պսծան, պսծնըվել, սեղան - տախտակ, սեր ունենալ, սուսըփուս, սուրփ (մատուռ), վայթե, վոխչար, վորդե, վորդուց, տալվ, տանջտ, տաննալ, տըսնալ, տըփել, փայա (գոմ), փըսագվել, քըթնել, քըշեր, օդոթ, օդօրկել, օյաղ, օրեկան (ամեն օր), օրօշկըտալ, ֆըռօնտ և այլն:

ՁՈՎՔ – Գյուղ Արովյանի տարածաշրջանում: Նախկինում Քյոուլլուջա: Ունի մոտ 1000 բնակիչ, որոնց մի մասի նախնիները եկել են Արամուս գյուղից, մյուսները՝ Գեղարքունիքի մարզի

¹²⁹ ՀԲԱ ծրագրով 1980 թ. լրացված թիվ 145 տետրում արձանագրված է պատճառականի *ըց/ցըց* մասնիկ (էլըցել, խաբըցել):

տարբեր բնակավայրերից, այլ տարածաշրջաններից: Հաղորդակցվում են խոսակցական լեզվով, որը ի հայտ է բերում նաև այս կամ այն բարբառին բնորոշ որոշ տարրեր:

ՋՈՐԱՎԱՆ – Գյուղ Նաիրիի տարածաշրջանում: Նախկինում Փոքրավան: Հիմնվել է 1972-1980 թթ.: Ունի մոտ 1700 բնակիչ, որոնք ծագումով ներկայացնում են Հայաստանի Հանրապետության տարբեր մարզեր, ինչպես նաև Ջավախքը, Գանձան և այլն: Հաղորդակցվում են խոսակցական լեզվով, որը երբեմն հանդես է բերում մայրենի բարբառներին բնորոշ երանգներ: Բնակիչները վկայում են, որ որոշ ընտանիքներում դեռևս մայրենի խոսվածքները գործածվում են:

ԹԵՂԵՆԻՔ¹³⁰ – Գյուղ Նաիրիի տարածաշրջանում: Նախկինում Թեղուտ, Թղիթ: Ունի 500-ից ավելի բնակիչ, որոնց նախնիները այստեղ են գաղթել Կարսի և Մուշի գյուղերից: Հաղորդակցվում են Մշո և Արարատյան բարբառների հատկանիշներ գուգակցող խառը տիպի խոսվածքով:

Թեղենիքի խոսվածքն ունի *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ (գ՛եղ, եղնի, շոր, չոռ): Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ո-ի* և *ե-ի* դիմաց առկա են *վո* և *յե* (վոնց, վող, յես, յեփ)՝ բացառությամբ *որ* շաղկապի, որի դիմաց գործածվում է *օր* ձևը: Բազմավանկ բառերի սկզբում *ո-ի* և *ե-ի* դիմաց առկա են *օ* և *է* (Էրէխա, էրթալ, էրագ, օչխար, օսկոռ), բայց նաև՝ *յերգար, յեղրրջիգ*: Փոխառյալ ու բնիկ մի շարք բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *ւի* ձայնավոր (գւնրգել, թւնլել, հւնշկ, շիտանկ, թւնու, թւնուց, ջւնյէլ, քւնյւնմ): Խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում միջնա-

¹³⁰ Թեղենիքի խոսվածքի հատկանիշները արձանագրված են Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրով 1980 թ. լրացված թիվ 108 տետրում, առկա են նաև գյուղում 2017 թ. կատարված տեսա-ձայնագրություններ: Նյութերը պահվում են ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտում:

վանկի ձայնավորի սղումը (գ՛ողնալ, ժողվել, օղըղել, հասկընալ, սօվրել): Բառավերջի *ա* ձայնավորը որևէ մասնիկի հավելման դեպքում վերածվում է *ե-ի* (տրղէն, վրրես, փեսէք): Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը (բ՛այց, բ՛ան, բ՛ընել, գ՛եղ, գ՛ըլօխ, գ՛իշեր, գ՛ոռձ, դ՛ու, դ՛ուռ, ձ՛եր, ձ՛եռ, ջ՛ուր): Բառամիջում ու բառավերջում շնչեղ խուլ և ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր (առթէն, մառթ, էոթալ, տաքութուն, հօքի, վացուն), բայց նաև՝ *ինձ, էպէր եմ*: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց առկա են ձայնեղներ (պաբ, բ՛արեգամութուն, էգավ, հիմնագան, փըրգել, լուսնագ, մօղը, յեղ, մըղավ, մըղաձել, ըսաձ, աստվածաձին, ամէնամեձ, շէգ, ավէղարան // ավէղրան, գիղալ, ընղանիք, տաղ, փէղ): *Նգն* հնչյունախմբի դիմաց *յն* է առկա *կայնել* ձևում: Նախաբաղաձայնական դիրքում երբեմն հպաշփականը կարող է վերածվել շփականի (հւնշկ): Հաճախ բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է *հ-ի* հավելում (հւնշկ, հառաչի, հէրես, հէսօր, հիրգուն, հիրան-հիրան, հըմէն, հընչի, հուգել /ուգել/, հուր, հուրիշ): Առանձին դեպքերում հինհայերենյան *հ-ի* դիմաց խոսվածքում *խ* է հանդես գալիս (սըրախ, պախել): Օտար բառերի սկզբի *ղ-ի* դիմաց խոսվածքն ունի *կ* (կւնյիմ, կասաբ, կավուրմա, կափախկ): Շեշտը վերջնավանկային է:

Հոգնակին խոսվածքում ձևավորվում է նաև *ք, իք, անիք, դիք, անք, վանք* մասնիկներով (երէխէք, քեռիք, մառթիք, կընանիք, ախպըրդիք, հընգերդիք, ձիյանք, իշվանք): Ձայնավորով ավարտվող բառերի սեռական հոլովը կարող է ձևավորվել *յ-ով* (Մարօյ, աղէ): Բացառականն ունի *ց-ով* վերջավորություն (թեվից, քաղաքից): Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով (սօվրում ա քաղաքը, տրղէն բանագն ա, տեղաշօրի մէչ): Որոշիչ հոդը դրսևորվում է *ն* և *ը* տարբերակներով (գ՛եղը, պաբին), սակայն այն հաճախ բացակայում է (ձ՛եր շոր պիտի հանէք, հայրիկ մեռնի քեզի): Անորոշ հոդը նախադաս է (մէ տարի, մէ հօքի): Անձնական դերանունները

տրական հորվում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձեզի*: Ցուցական դերանուններն ունեն եռաշարք համակարգ (եւ, էդ, էն, էսի, էդի, էնի): *Ով* դերանվան դիմաց առկա է *վոն* ձևը, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վի // վիր, վին*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *իրա, հիրանց, ըստս* (սրա), *ըդս* (դրա), *ընդան* (նրան), *ընդորան, ընդորանք, ընդորից, ընդէ, էնդէ, ըսենց, էնքան, էսա, հրմէն, հուրիշ, իմալ, հուր, հրնչի* և այլն:

Խոսվածքում *անել, ասել, լինել, ելնել, կարողանալ* բայերի դիմաց գործածվում են *էնել, ըսել, եղնել, հէլնել, կանալ* տարբերակները: Ներկա և անցյալ անկատար ժամանակաձևերը հիմնականում արտահայտվում են *ուս* (երբեմն նաև՝ *ըս / մոս* ի թափքում, հաց ինք թըխքում, քընըմ եմ/) վերջավորությամբ անկատար դերբայով (խօսում ա, աբրում ա, ըսում ա): *Գալ, լալ, տալ* բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *գալում, լալում, տալում*: *Կը* եղանակիչով ձևեր են գործածվում պատմական ներկայի և անցյալի իմաստներով (կըդ ընա ընդէ, կըփախի, էրէխէն կըթալա, շենք կըդ ընի, կըսեր, նաև՝ *գըքա*): Վաղակատար դերբայն ունի *ր*-ով վերջավորություն (ծընվեր, քընէր), օժանդակ բային հաջորդելու պարագայում՝ *ե* վերջավորություն (խօսալօվ էք էկե, տըղա յեմ առե, ինչ էր էրե): Դերբայի վերջին ձևը կարող է առանց օժանդակ բայի արտահայտել եզակի երրորդ դեմքի իմաստ (ք'աժնե = ք'աժներ ա): Հարակատարն ունի *աձ* վերջավորություն (վախէցաձ, գըրվաձ, պարգաձ, կըբաձ, ք'աժնըվաձ, պըրձաձ): Հանդիպում են նաև *ուգ* վերջավորությամբ ձևեր (դըրուգ, քընուգ): Հարակատարի ձևը վաղակատար ներկայի հոգնակի երրորդ դեմքի իմաստ կարող է արտահայտել առանց օժանդակ բայի (էրէխէք ըսաձ = ըսեր են): Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, էս, ա, էնք, էք, են, անցյալի* ձևերն են՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես ոչ ցոյական (աղօթի, թօղի, ըսի), այնպես էլ ցոյական հիմքերով (պաղմեցի, չափեցի, աղօթեցի): *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի

ձևերն են՝ *գընաց // գ'աց, մընաց // մաց*: Անցյալ կատարյալը և Ե խոնարհման պարզ բայերի եզակի հրամայականն ունեն ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ (ք'ացեց, կանչեց, կայնավ, հեռուօղավ, ք'ընա, շիտկա, կըպցըրա, նըստի): Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր (փախնել, թըռնել): Պատճառական ածանցն է *ցըն* (քընցընել, փըձըցընել): *Կը* եղանակիչը, միանալով բայասկզբի *հ*-ին կամ դրանից առաջ լինելով, դառնում է *գ'* (գ'իմանաս, գ'էնի, գ'ըհիշեմ): Հարկադրականի եղանակիչն է *պըտի // պըդի* (պըտի հանէք, պըդի գ ա):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ աղէ, ասկ ու տըկօվ, ք'աժնել, ք'ըշտել, գ'ըլօխ, ըսելիք (հիացմունքի առարկա), թանգուց, թանլել, թախտ, թայ (հասակակից), թըզբէխ, թըմել, թըռանավարի, թունդիր, ժամ (եկեղեցի), իմալ, ինաղ, լուսնագ, խըրբա, խօրօտ, ծըռել (գժվել), կակըղել, կայնել, կանալ, կարքըվել, կէսրանք, կէսրէր, կիսուր, հանչկ, հարի (միկն), հեռուօղել, հըրիշտագ, հիրան-հիրան, հիրար տալ, հուզել, հորթիգ, հորքուր, դուբա տուն, մանդըր, մառթ (ամուսին), մենձ, մըխ, մընաց (ժամանակ անցավ), մոմ թափել, յօրդան, շիտկել, պարբի, պախկըվել, պաղել, պըզդիգ, ջանլէ, ջեր, սաղ (ամբողջ), սըրախ, վախը չափել, վախտ, վէկալել, տեղաշոր, տըվածուրիգ, ցաձըր, փատըղվել, փըձըցընել, քեռուկընիգ, քըցել, քյանլամ և այլն:

ԼԵՌՆԱՆԻՍ – Գյուղ Հրազդանի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Վերին Ախտա: Լեռնանիստ է վերանվանվել 1978 թ.: Ունի մոտ 2900 բնակիչ, որոնց նախնիները գաղթել են Խոյի, Մակուի, Մալմաստի գյուղերից, Վանից: Հաղորդակցվում են Վանի բարբառի մի տարբերակով:

Լեռնանիստի խոսվածքն ունի *ե, ռ* երկբարբառային հնչյուններ (իրէք, ցօրեն, կուրկոտ, խոտ, ուրուրոց): Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ռ*-ի և *ե*-ի դիմաց համապատասխանաբար առկա են *վո* և *յե* (վոր, վոտ, վոռփ, յես, յետ, յեգ), բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *օ* և *է* (էրկու, էրինջ, օղօղել, օլըրել), բայց

նան՝ *վոխյար, վոսկե, յեռքսուն, յեղունգ*: Փոխառյալ ու բնիկ մի շարք բառերում, նան՝ համաձայն Աճառյանի օրենքի, հանդես է գալիս քմայնացած *ն* ձայնավոր (անլրմադ, բնխտանվոր, թանձիֆ, լուլն, խնլի, խնրի, խնզնր, անվնլ, հնյնթ, հնրեվան, անգյնլ, ճնդնչ, մնոզնկա, ննֆնր, չննն, շրլնկ, սրլն, փնյն, փնյլեվան, քնլնյ, քոմնկ, հնրուր, թնփուկ, վնխենալ, միյննկ, քննի, գնրկել, կնրե, պնն, պնց, տնշտ, տնոնալ, ճնխյի, ճնխճրփան, ճառթըվել): Երբեմն հանդիպում է նան քմայնացած *ու* (տիւո, խերիւ, քիւ): Բազմավանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորը հաճախ սղված է (ավեղրան, կողնալ, լոխկընալ, պնժնել, խոսցուցել): Բառասկզբում, բառասկզբի խուլ բաղաձայններից հետո գգալի է *ա*-ի շրթնայնացումը: Նկատելի են *ե>ի, ո//օ>ու*, երբեմն էլ *ու>օ* անցման դեպքեր (ծիծել, պիրել, իրես, ուրուրոց, պուլոր, կուրիսել, օրօխկել), *ոյ*-ի կամ *իւ*-ի դիմաց *ո//օ* - ի դրսևորումներ (ճրկոթ />ճկոյթ/, քոր//չոր />քոյր/, լուս />լոյս/, թուլ />թոյլ/, ճօղ />ճիղ): Բառավերջի *ա* ձայնավորը որևէ մասնիկի հավելման դեպքում վերածվում է *է*-ի (վրբեն, պագրիշկեն, մնոզնկեն, բալեք, երեխեք): Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է բառասկզբի ձայնեղների դիմաց խուլերի առկայությունը (կնո, կնզնր, կնզնն, կել, կեղ, կոռժ, կեր, կուլ, կիտեմ, կրլոխ, Տնվիթ, տնշտ, տու, տուո, տուս, տեմ, տրնել, պաժակ, պարեկամ, պիրել, պրոնել, պուլոր, ծնխ, ծրծում, ծի, ծուկ, ճուր, ճոյ), սակայն այդ խուլերը նկատելիորեն տարբերվում են նախնական խուլերից: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների, շնչեղ խուլերի դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր (էթալ, մէչ, խօքի, խացկերութեն, կիրք, տեքըր), երբեմն էլ խուլեր (թրոճել, փեճ, իճուցել, ենկ): Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ (աբրել, ավեղրան, սրբաս): Խոսվածքն ունի քմայնացած հետնալեզվային հպականներ (կընդել, կըր-

տընքել, կինի, խօսացեք, քամել, քանդել, քնսիր, քուոսի, քըռոն, տեքըր, հնոիք, տաք, փառք, սարքել, քու, քուն, կնզ, կնրե, կող), որոնք երբեմն թողնում են հպաշփականի տպավորություն կամ էլ վերածվում հպաշփականի (քար//չար, քու //ջ՝ ու, ջ՝ եղացի, ճունդ /կունդ>գունդ/, ճինի /գինի/, ջ՝ նտն /գաթա/): *Նք, նգ* խմբերի դիմաց բառավերջում կամ բաղաձայնից առաջ, հաճախ էլ անկախ դիրքից առկա է *յ* (ստոյ, ըտոյ, ուրայ, ստերայն, ասիր եյ, մեյ չեյ ուզե, մեյ ունեյ, տասխիյ տարեկան): Բաղաձայնից առաջ *յ* են դառնում նան հետնալեզվային հպականները (երեխեյ քընոյ կըլեն, տըղեյներ, տայ ճըրեր, իրեյ տարի, օյտըվել, ճայտին): *Նգն, նկն* հնչյունախմբերի դիմաց *յն* է առկա, ինչպես *կայնել, էրմըյներ, կիյնի* (կընկնի): Նախաբաղաձայնական դիրքում հպաշփականները կարող են վերածվել շփականների (աշկ, ինշ կըլի, խըմիշկ, խաս տու): Հաճախ բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է *հ*-ի հավելում (հախպուր, հակամա, համբար, հառու, հնոնչ, հավելի, հեռթիս, հնոիք, հընչի, հերեկ, հելի, հընգեր, հընցուցել, հիրար, հիրես, հիշկալ, հիրկուն): Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց խոսվածքում *իւ* է հանդես գալիս բառի բոլոր դիրքերում (խա, խամար, խառս, խառնիս, խանել, խասնել, խացատուն, խատ, խեր, խինգ, խիվանդ, խոր, խօրել, պախել, կնխ): Փոխառյալ բառերում *հ*-ի դիմաց գործածական է *յ* (ջնյել, փնյլեվան): Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *կ* (կագ, կափաղ, կնրիք, կագան, կուրբան, կօնախ, կօնդախ): *Ություն* ածանցի դիմաց առկա է *ութեն* (օռշնուրեն, հաջօղութեն, խացկերութեն, պատմութեն): Շեշտը վերջնավանկային է:

Հոգնակին խոսվածքում ձևավորվում է նան *ք, իք, անիք, էրք, րանք, վանք, ոնք* մասնիկներով (բալեք, երեխեք, մառթիք, կընանիք, տըղերք, ըստերայ /ըստերանք/, ըտերայ /ըտերանք/, տերվայ /տերվանք/, հընգերոնք): *Կընիկ* բառն ունի նան *կըյտեր* հոգնակիի ձև: Դիտվել է հոգնակերտների կրկնակի գործածություն (տըղեյներ): Մի շարք բառեր եզակի թվում, երբեմն էլ

հոգնակի թվում ենթարկվում են Ու հոլովման (ճամփու, մառթու, կրլխուց, յերկընթուց, ճրժուն, ճրժերու, թըվերու): Խոսվածքն ունի Ոջ հոլովում (տիրոչ, կիսրոչ, քավրոչ/չավրոչ): Տարածված է Ա վերջադրական հոլովումը հիմնականում հատուկ տեղանունների դեպքում (Ախտիյա, Սըփ Կարապտա, Կըզկալա, Ափելա, Հերեվանա, թունդըրա): Չայնավորով ավարտվող բառերի սեռական կամ տրական հոլովը սովորաբար ձևավորվում է յ-ով (Ափոյ, Լէնոյ, Թւնքույ, Սըքոյ, Առտոյը, Զավէյ, դադէյ, պապկէյ, աֆտոյ): Բացառականն ունի ց-ով վերջավորություն (տըկից, էտ յաներից, տընից, հախսպըրից, կըլխուց, սըրփ Կարապտուց), հազվադեպ պատահում է նաև է-ով ձև՝ սըրփի մէչէն, հիրկընէ հիրկուն: Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ մէչ կապով և սեռականով (նըստի քօ խօր տուն, թունդի խաց ի թըխի, պերնի մէչ, թասի մէչ): Որպես կանոն, որոշիչ հոդն է ն-ն (թեփուկըն կուտա տուս, վորըն պախեր), թեև հանդիպում է նաև ք-ն (ամանները): Հաճախ էլ որոշիչ հոդը կարող է չդրսևորվել (պանիրներ կըխօրին մէչը, տուտ տըփին, իմ խեր կիացե պատերազմ, Արուս խիվանդ ի): Անորոշ հոդը նախադաս է (մէ կիշեր): Մէկ թվականն ունի մէ ձևը՝ քսանմէ, քառասունմէ: Ցուցական դերանուններն ունեն եռաշարք համակարգ (էս, էտ, էն, էսի, էտի, էնի, էսիկ, էտիկ, էնիկ): Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են ի հավելված՝ ընձի, քեզի, մեզի, ձեզի // ձեզիկ, հանդիպում են նաև կրճատ ձևեր՝ քե, ձե: Գործածական է զինք ձևը՝ իբրև անձնական դերանվան երրորդ դեմքի ուղղականի ձև: Ով դերանվան դիմաց առկա է վոն տարբերակը, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ վի, վիրըն: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ ձեր, ընձընից, մեզնից, էսա, ըստոյ // ստոյ, ըտոյ, էստոյ, էստոր // ըստոր, էսընօվ, ըսոր, ըտոր/էտոր, էտուր, ընդոր, ընդըրանք, ըստոնք, ըտոնք // ըտոյ, ընդոնք, ըտոնց, ստե, ըստե, ըստեն, ըտե, էտււ (այդտեղ), ընդււ (այնտեղ), ընդե, ընդեղից, դււո // տււտ, դււրերից

(որտեղեքից), էտքան, էնքան // էնքամ, ըսենց, ըտենց, ընենց, ուր // ուրա, ուրանից, ուրան, ուրայ // ուրանք, ուրանց, ուրանցից, հըմէն, հըմընի, հըմէն ինչ, ամէք, հուրիշ, հիրար և այլն:

Գալ, լալ, տալ բայերի ներկան (և անցյալ անկատարը) կազմվում է կու մասնիկով՝ կուկււ (երբեմն նաև՝ գ ուկւա /գալիս է/), կուկէր (գալիս էր), կուտա (տալիս է), կուտէն (տալիս էին), կուլա (լալիս է), մյուս բայերինը՝ կը // կ մասնիկով կամ առանց դրա՝ կըլըցեն, կըծէծեն, կասեն, քըցեն, ճուր չըռէր, փըշըրվէր, թափվէր, տանի կուտի, գւնրկի, տէնա, վնխէնա: Նկատելի է, որ ներկա և անցյալ անկատար ժամանակաձևերը տարբերվում են է-է հակադրությամբ, այսպես՝ կըլըցեն (լցնում են), կանեն (անում են) և կըլըցէն (լցնում էին), կանէն (անում էին): Գործածական են գալ, տալ բայերի ի հավելվածով ձևեր (իկած են=եկել են, չեն իկա, յետ ես իկե = ուշ ես եկել, չեմ իտա = չեմ տա): Կը մասնիկը, միանալով բայակգրի հ-ին կամ հանդես գալով դրանից կամ ձայնեղից առաջ՝ դառնում է գ՝ կամ ք (գ հավելացուցեն, գ ըվըծին, գ ըվառէ, քհունցեն, քհավաքվեն): Վաղակատար դերբայն ունի իր վերջավորություն (լըսիր, խալիր), օժանդակ բային հաջորդելու պարագայում՝ է վերջավորություն (խոտ ենկ պիրե, չեմ տըսե, վոնց ի կայնըցուցե): Հարակատարն իբրև կանոն ունի ուկ վերջավորություն (նըստուկ, արուկ, պըռծուկ, շարուկ, սարքուկ, կայնուկ, փեճատուկ, քընուկ), բայց հանդիպում են նաև ած-ով ձևեր (շարած, կայնած, կերած): Դիտվել է ընթացակցական դերբայի ձև (շըփշըփալէն): Վաղակատարով կազմվող ժամանակաձևերի հոգնակի թվի երրորդ դեմքում գուգահեռաբար հանդես է գալիս ած վերջավորությամբ դերբայական ձև, որի հետ կարող է գործածվել օժանդակ բայի ինչպես եզակի, այնպես էլ հոգնակի ձև (խըմոր ի արած = խմոր են արել, թել ին մանած = թել էին մանել), ինչպես նաև դերբայական ձևը համապատասխան իմաստ կարող է արտահայտել առանց օժանդակ բայի (խաքած = հագել են): Վաղակատար դերբայը առանց օժանդակ բայի կարող է արտահայտել վաղակատար ներկայի իմաստ (ստեղծող իլե /ստեղծող է

եղել/, կ'ողըն մըտե տուն /գողը տուն է մտել/, ծեռ թսլե, ճննչնչ կայնըցուցե /ձեռքը գցել, ջրադացը կանգնեցրել է/): Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, ես, ի, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *էի/իմ, էր, էր, էնք, էք, են*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը որպես կանոն կազմվում է ոչ ցոյական, երբեմն էլ ցոյական հիմքերով (փոխին, պըռնին, ապիմ, խըմեցին): *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *կ'աց, մաց*: Անցյալ կատարյալն ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ (պիրեց, ճնոթեց, կըրիմ, օղորկին, ծախիմ, նըստամ, չըքընանք, հանդիպավ, կըռվավ, վիյավորվավ): Անցյալ ժամանակաձևերի եզակի առաջին դեմքում իբրև կանոն հանդես է գալիս հավելական *մ* (կուկիմ /գալիս էի/, պիրիմ /բերեի/, նըստամ /նստեցի/, մեռամ /մեռա/, իճամ /իջա/, կըրիմ /գրեցի/, կ'ացիմ /գնացի/, տըսամ /տեսա/, չիմ խօսա /չէի խոսում/): Դիմավոր բայաձևերից առաջ, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ի* կամ *էր* ձև (ըստ ժամանակային իմաստի), ինչպես՝ *ինչ ի կասեմ, ինչ ի կուտաս, լեզուն ի կըխառցուն, փուլ ի կուկյսն, ախշըյներն ի կեթան կասեն, կանանչն էր կապեն, մեյ կոռնակ էր փըռեյ էն ժամանակ, մերըս էր կաշխատէր*: Ժխտական խոնարհման եզակի թվի երրորդ դեմքի ձևերում չ ժխտական մասնիկը կարող է դրվել բայաձևի վրա, ինչպես՝ *չըտըփե* (չի ծեծել), *չաղա* (չի աղի), բայց նաև՝ *չի տըփե*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր (կուրիսել, փախնել): Որոշ դեպքերում բացակայում է նաև *ն* ածանցը՝ *կըլի*: Պատճառական ածանցն է *ուց* // *ցուց* (մըտուցել, իճուցել, փախցուցել, տննցուցել): Պատճառական բայերի ներկայում, ապառնիում և հրամայականում հանդես է գալիս *ու* խոնարհիչը՝ *կըխառցուն, չես պատկերացու, փախցուն, պախկըվցու, խօսցուս, լօխկըցու* : Հարկադրականի եղանակիչն է *պըտի* (պըտի անեն, պըտի էթեն /պիտի գնային/): Խոսվածքում գործածական է *կօ* հաստատական մասնի-

կը (կօ էտքան պան ասիր եմ): Դիտվել է *խէտ* կապի նաև նախադաս կիրառություն՝ *խէտ իրար*:

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *սնգսր, սնգիգ, սնգիգըտ խօրեմ, սնըրմադ, ախչի, ամբոտ, ամեդ տեդ, ամրոց շարել, անա, սնգյսնլ, անծիծել, աշկ, աշկի հախպուր, ապուր (ապաս), առավոտ, սնվսնլ, ավեդրան, արադ, բալա, բսխտըն պիրել, բիձսն, բօլ, գիվա թէ, գ'սնլսնչսն, գ'օլ, դսնբօ, դսնդ, դադէ (մայրիկ), դսնդ, դսնվա, դըրմեդ էթալ, դըրմըդ անել, դըրօնդի (ջուր կրելու հարմարանք), դիվան (դատաստան), դոր (ուր), գսնխիրա, գաղա, գինք, գոմա, գօռօվ, էլչի, էս փըշուր կյսնխ, էսխսնդ, էրկօր, էրմունգ, ըխ (այո), ընդօքի, թսնլել, թալվա // թավլա, թսնսձիֆ, թսնոսն, թսնփուկ, թափտան, թէշտ, թըռճել, թըփել (ծեծել), թինել (թիկնել), թոլ (թույլ, գոթի), թունդիր, թօ, թօգոտ, ինսն (և), ինչըխ, իշկալ, իրես, լուլսն, լօխկընալ, խա, խաբար ըլել, խաբար տալ, խամար, խառնիս, խառչըկաթ, խատել, խարիսա, խացատուն, խացկերութեն, խերի, խըմիշկ, խընութ, խուգ անել, խուժանուտեն, խուռջին, խօ, խօսկ թօղել կետին (չանսալ, խոսքը չանել), խօրել, խօրօխպեր, ծեռք, ծէծել (մանրացնել), ծըծում (ձձում), ծընել (անասունի ձագ բերելը), կագ, կագան, կալչա, կայնել, կանալ, կանթ, կսնրիբ, կափադ, կըթել (գդալ), կըլխավոր (ամուսին), կըլօխ, կըճուճ, կընիկ (հոգն. կըյտեր), կըտընակ, կիշերվա կէս, կիսուր, կ'սնգսն, կ'սնրէ խաց, կ'ըտընկել, կոճ (կուտ, ծիրանի), կոյ (կու), կոռնակ փըռել (բասմա փռել), կուշտ (մոտ), կուրբան, կուրկոտ (հարիսա), կօ, կօգրսնդ, կօյանոց, կօնախ, կօնդախ, կօզըվել, կօվօդ, հախպուր, հակամա, հսնյսթ, հսնեչ, հսնիք, հէնա, հէթիս, հէսա, հէտա, հէրեկ չէ մէկել օր, հըմէն ինչ, հընչի, հիրկընէ հիրկուն, հուստ, ճսնխճըփան, ճսնխչի քար, ճսնդսնչ, ճանջ, ճար կիտես՝ ճար արա, ճըկոթ, ճիժ, ճոչ, ճօդ (ճյուղ), մալ, մանդըր,*

մանոզնկա, մառթ (ամուսին), մատ յեղունգ, մատղել, մէ էրկօր, մէ թայ (հասակակից), մէ խա, մէ կըրընգի (իրար հետևից, առանց ընդմիջելու), մէշ էլ, մէշու, մէշօք, մըկա, միյնանկ, միտը էթալ, մոխիր, յալանչի, յախա, յայլըդ, յան, յավաշ, յեմիշ, յեռու, յետընալ, նանլ (չեմ նան /չգիտեմ/), նանֆնր, նըխշուն, նըղնըղել (վիրավորել), շնո, շըլնկ, շըլկել, շըռըվել, շըրիդ, շըփշըփալեն, շիշ, շօովա, ուզել (սիրել), ուռ (կովի կուրծք), ուռթել, ուրուրոց, չամադան, չաննա, չանգալ, չանթիկ, չարօխ, չըռել, չում, պագրիշկա, պամժնել, պախել, պախկըվել, պադ, պանիր խօրել, պաշադ, պաչել, պապկե, պաքել, պեծիկ, պըռտել, պըստի, պըստիկ, պըտուկ, պինդծեռ, պուլոր, պօլիկ (թագ), պօպօք, ջնյել, ջեր, ջըվալ, սադ, սանախեր, սանդ, սանդի քար, սեղան - տախտակ, սեվ կա վըրէտ, սել, սըբաս, սըլն, սիպտակ, սութ քուն տալ (քնած ձևանալ), վագոնէտկա (ցիստեռն), վնզեվնզ, վախտ, վառթեվար, վնրնմ (թույն), վըրեն լնլ, վիյավորվել, վոխճըրանակ կըթել, վոխչար, տախտ, տանիս, տանտ, տեղ թնլել, տեղաշոր, տըրկեց // հարեվան, տըփել (ծեծել), տուռ տփել // թփել, տփել (խփել), ցածրախտեցի, փայ, փնյն (գոմ), փնյլեվան, փնշնոռ (քաղված արտից հավաքված մնացորդ), փեռթ, փեճատել, փըթիր թըխել, փըթիր, փըլավքամիկ, փօխինձ, քա, քըռչիկ, քիթ պերան, քիռսի, քննց թե, քնսիք քըռոն, քուլխան, քօմնկ կայնել, քօռ, օխտ, օղորկել, օռշնութեն, օրական (ամեն օր), օրօխկել, ֆայսի քօռ:

ԾԱՂԿԱՁՈՐ – Քաղաք Հրազդանի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Ծաղկունյաց ձոր, Կեչառիս, Կոնստանտինովկա: Ծաղկաձոր է վերանվանվել 1947 թ.: 1828-1829 թթ. Ծաղկաձորում բնակություն են հաստատել Արևմտյան Հայաստանից և Պարսկաստանից եկած հայ գաղթականներ: Ներկայում քաղաքն ունի մոտ 1500 բնակիչ: Հաղորդակցվում են խոսակցական լեզվով:

ԿԱԹՆԱՂԲՑՈՒՐ¹³¹ - Գյուղ Արովյանի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Ագահձոր, Աղաձոր: Կաթնաղբյուր է վերանվանվել 1946թ.: Ունի 600-ից ավելի բնակիչ, որոնց նախնիները գաղթել են Մուշից, Վանից, Խոյից, Մակուից, Մալմաստից: Հաղորդակցվում են Արարատյան, Մշո, Վանի և Խոյի բարբառների տարրեր գուգակցող խառը տիպի խոսվածքով:

Կաթնաղբյուրի խոսվածքն ունի *է*, *ո* երկբարբառային հնչյուններ (Ալաշկետոտ, արեվ, քեռի, կող, փոր, շընորք): Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ո*-ի և *է*-ի դիմաց համապատասխանաբար առկա են *վո* և *յէ* (վոր, վոտ, յեգ, յերք), բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *օ* և *է* (էրինջ, էրկաթ, օլըրել, օրօճ, օսկոռ), բայց նաև *վոխչար, յերկիր*: Փոխառյալ ու բնիկ մի շարք բառերում հանդես է գալիս քնայնացած *ն* ձայնավոր (Մնքօ, պնրեվ, կնրի, տնոը, լնց, խնյի, քնսիք, քննի, չնչնլ, գնրկել): Խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորի սդումը (գ՛ողնալ, լօղնալ, կարկըտան, սօրվել, քառսուն): Բառավերջի *ա* ձայնավորը որևէ մասնիկի հավելման դեպքում վերածվում է *է*-ի (սիլլեն, փեւեք): Բաղաձայնական համակարգում առկա են շնչեղ ձայնեղներ (բ՛ալնիք, բ՛ան, բ՛երել, բ՛օղօք, գ՛արի, գ՛արուն, գ՛եղ, գ՛ըլօխ, գ՛ող, գ՛ոմ, դ՛աշտ, դ՛ուս, ձ՛եռ, ձ՛ըմեռ, ջ՛նդաչ, ջ՛առթել, ջ՛ուր, ջ՛օկել), բայց դրանց գուգահեռ՝ բառասկզբի ձայնեղների դիմաց գործածական են նաև խուլեր (պարլուս, պերան, պերել, կընա՛, կարի, կըլօխ, կող, տնոը, տուռ, տըտում, ճուր, ծըմէրուկ, ծուն): Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր (խափել, մառթ, հառաչ, էքուց, պաղրուք, տէքըր, օց): Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն հանդիպում են ձայնեղներ (կըղրել,

¹³¹ Կաթնաղբյուրի խոսվածքի հատկանիշները արձանագրված են Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրով 1983 թ. լրացված թիվ 229 տետրում, առկա են նաև բնակավայրում 2017 թ. կատարված տեսաձայնագրություններ: Նյութերը պահվում են ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտում:

պաղմեղ, վորդուց, փազել, պահագ, դբբոց): Առանձին դեպքերում բառասկզբի *գ*-ի դիմաց առկա է *ք* (քըշեր, քըցել, քըթնել, քըռնակ, քըթայ): *Նգն* հնչյունախմբի դիմաց *յն* է առկա *կայնել* ձևում: Խոսվածքում գործածվում են քմայնացած հետնալեզվային պայթականներ (կմրի, քմնի): Նախաբաղաձայնական դիրքում հպաշփականները կարող են վերածվել շփականների (իշքան, մեշկ, լըվասցընել, անեսկ): Հաճախ բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է *հ*-ի հավելում (հախպուր, հառաչուց, հավելի, հիմանալ, հերկեն, հըղըրկել, հըմեն, հընգեր, հիրկուն, հեթթիս, հունք, հուրիշ): Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց խոսվածքում *խ* է հանդես գալիս բառի բոլոր դիրքերում (ախ, խաց, խասնել, խավ, խիվանդ, խեր, խօրական, խին, տասխինգ, պախել, քախ, Ապըր-խամ /Աբրահամ/): Միայն մեկ դեպքում բառասկզբի *հո*-ի դիմաց հանդիպում է *ֆո* (ֆորթիկ): Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *կ* (կազան, կօնախ, կարիք, կավուրմա): Բաղիյուսական հարադրություններում *ու* շաղկապի դիմաց գործառում է *ը* հնչյունը (տունը տեղ, դ արը դ աշտ): Շեշտը վերջնավանկային է:

Հոգնակին խոսվածքում ձևավորվում է նաև *ք*, *երք*, *րանք*, *անիք* մասնիկներով՝ *ակոեք*, *տրդերք*, *կեղրանք*, *կընանիք*: Ոչ հոլովմամբ հանդիպել է միայն *տիրոշ* ձևը: Բացառականն ունի *ց*-ով վերջավորություն (հառաչուց, Բայազետից, Էրեվանից): Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէշ* կապով և սեռականով (գ եղը, գօրքի մէշը): Որոշիչ հոդը դրսևորվում է *ը* և *ն* տարբերակներով (պունը, խավերին): Անորոշ հոդը նախադաս է (մէ տարի): Ցուցական դերանուններն ունեն եռաշարք համակարգ (էս, էտ, էն, էսի, էտի, էնի): Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի*, *քեզի*, *մեզի*, *ձեզի*: Ով դերանվան դիմաց հանդիպում է *օվ* ձևը, որի սեռականի և տրականի ձևերն են *վիր*, *ումր*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև *իրա*, *ընդրրա*, *ըստըրա*, *ըստոնք*, *ընդանք*, *ընդրանք*, *ըտե*, *ըտենց*, *ընդեյից*, *վորդեղից* // *վորդից*, *հըմընին*, *հիրար* և այլն:

Սահմանական եղանակի ներկա և անցյալ անկատար ժամանակաձևերը կազմվում են *ու՛մ* // *ը՛մ* վերջավորությամբ անկատար դերբայով (չեմ կարում, ասում ին, չեմ գիտում): *Գալ*, *լալ*, *տալ* բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *գալըմ* (նաև *գալիս* /կրոնաթից ա գալի/), *տալըմ*, *լւնց ըլըմ*: Վաղակատար դերբայն ունի *ր*-ով վերջավորություն (ծընվեր, մեռեր), օժանդակ բային հաջորդելու դեպքում՝ *ե* վերջավորություն (չենք տեսե, շուտ ա մեռե): Հարակատարն ունի *ած* վերջավորություն (շարած, քընած): Վաղակատարով կազմվող ժամանակաձևերի հոգնակի թվի երրորդ դեմքում զուգահեռաբար հանդես է գալիս *ած* վերջավորությամբ դերբայական ձև, որը համապատասխան իմաստ կարող է արտահայտել առանց օժանդակ բայի (յեզը նըստած = նըստեր են): Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ*, *ես*, *ա*, *ենք*, *էք*, *են*, անցյալի ձևերը՝ *ի*, *իր*, *էր*, *ինք*, *իք*, *ին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես ցոյական, այնպես էլ ոչ ցոյական հիմքերով (ծախեցիմ, փոխեցիր, սարքին, սկըսինք, չըոփինք): *Գնալ*, *մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գընաց*, *մընաց*: Անցյալ կատարյալը ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *բուժին*, *խըրկին*, *նըստավ*, *հավաքվան*: Անցյալ ժամանակաձևերի եզակի առաջին դեմքերն ունեն հավելական *մ*՝ *չար իմ* (էի), *չիմ սօրվըմ*, *քըթամ* (գտա), *քըցիմ*, *չըբօյօլցամ*: Խոսվածքում չկան *չ* ածանցով բայեր (փախնել): Պատճառական ածանցն է *ցըն* (բ ըլցընել, խաքցընել), պատճառական բայերի եզակի հրամայականը գործածական է թե՛ *ու*, թե՛ *ա* վերջավորություններով (մոտըցըրո՛ւ, խըմըցըրո՛ւ, խաքցըրա՛, նըստըցըրա՛): Հարկադրականի եղանակիչն է *պըտի* (պըտի մընամ):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ ամբըրոց, քալնիք, քախ, բըլցընել, բասեյն, բօյօլնալ, բօտալ, գեղավարի, դարը դաշտ, թունդիր, իչըցընել, լըվասցընել, խամբըրել, խասկըցընել, խատցընել, խըրկել, խի, խօրական, ծըմերուկ, կազան, կարիք, կըլուբնիկ, կըռանթ, կօնախ, հախպուր, համ...համ, հառաչուց,

հավելի, հրդրկել, հրմի, հընցնել, դըրկել, միտ, շիվարել, չնչնի, չափալաղ, չըռփել, պախել, պուն, ջ'նդաչ, սիլլն, սիվտանկ, վախտ, վոնց, վորդեղից, վորդից, վորդուց, տանը օցի կօտ, տըփել, տունը տեղ, քըթնել, քըշեր, քըցել, ք'նսիբ, քօռ և այլն:

ԿԱՄԱՐԻՄ¹³² - Գյուղ Աբովյանի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Կամարկույս, Կյամրիս, Գյամրեզ: Ունի մոտ 2300 բնակիչ, որոնց նախնիները գաղթել են Խոյից, Դիաղինի գավառակի Ջուջան գյուղից, Ակոռիից, Մակուից: Հաղորդակցվում են Խոյի բարբառի հատկանիշների գերակայություն, Դիաղինի և Արարատյան բարբառների տարրեր ունեցող խառը տիպի խոսվածքով:

Կամարիսի խոսվածքն ունի *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ (ուժեղ, տարբեր, տեղ, փող, խորը): Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ո-ի* և *ե-ի* դիմաց համապատասխանաբար առկա են *վո* և *յե* (վոր, վոռփ, վոտ, յես, յեզ), բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *օ* և *է* (օսկոռ, օլըրվել, էրկու, էթալ), բայց նաև *վոսկի, վորձկըտալ, վոխչար, յերգեն*: Փոխառյալ ու բնիկ մի շարք բառերում, նաև Աճառյանի օրենքին առնչվող դիրքերում հանդես է գալիս քմայնացած *ն* ձայնավոր (նվելի // հնվելի, նքլոր, Գնննի, գնրկել, պնն, թննել, քննչել, խննչն, հնխպուր, ճննդնչ, պնրի, վնզնել, վնռել, տնտոնկ, գնյրումնր, հնյնթը, ննֆնս, շըլնկ, փնյլեվան, փիլնքնն): Երբեմն առաջին վանկի *ա-ն* ունի շրթնայնացած արտասանություն: Խոսվածքին բնորոշ է բազմավանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորի սղումը (ավրել, ժողվել, սօվրոցըրօղ, օլըրվել, խիվըննալ, հրդրկել): Բառավերջի *ա* ձայնավորը որևէ մասնիկի հավելման դեպքում վերածվում է *է-ի*

¹³² Կամարիսի խոսվածքի հատկանիշները արձանագրված են Հայերենի բարբառագիտական ատլասի կյութերի հավաքման ծրագրով 1984 թ. լրացված թիվ 281 տետրում, առկա են նաև բնակավայրում 2016 թ. կատարված տեսա-ձայնագրություններ: Նյութերը պահվում են ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտում:

(ճամփեն, տըղեն, փեւեք, վըրես): Խոսվածքի համար բնութագրական է բառասկզբի ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց խուլերի առկայությունը (Կալուստ, կ'նրի, կելխեխտ, կեղ, կեղացի, կերան, կըլօխ, կըրել, կինի, կըլօխ, կոռծ, կոմ, տնտփընանոց, ճոչ, ճուր, պնն, պերել, պըոնել, պըրընձե, պուոթ, տուռ, տուս, ծեն, ծեռ, ծի, ծըմեռ, ծիթխան), բայց գործածական են նաև շնչեղ ձայնեղներ (բ'նն, բ'ացել, բ'երել, գ'ալ, գ'եղ, գ'ետին, գ'ոռծ, գ'օվալ, դ'աշտ, դ'ուս, ճ'եռ, ճ'եզի, ճ'են, ջ'ոչ, ջ'օկել): Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր (վոռփ, խափել, մառթ, ճ'աք, թաքավոր, մուք, թըռչել, մէ): Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ (կըղրել, պաբ, փըրգել, փեղ, ցաձըր): *Նզն* հնչյունախմբի դիմաց *յն* է առկա կայնել, *յեղույներ* ձևերում: Բառի կազմում նախաբաղաձայնական դիրքում, ինչպես նաև բառավերջում՝ բաղաձայնով սկսվող բառերից առաջ, հետնալեզվային հպականները, *նք* խումբը կարող են դառնալ *յ* կամ *յ'* *նյ'լօր, պըստիյն, ծաղիյներ, ճառպիյ տըղա, մէ բ'աժայ յըմել, կըլոր էշ էյ խաղացե, սապօյ տամ, հէլայ կընացինք, իրէյ խատ ծըմէրույ կառնի*: Նախաբաղաձայնական դիրքում հպաշփականները կարող են վերածվել շփականների (աշկ, իշքան, խաշքար, հիշնել, մէշտեղ, միշնեկ, անգըժներ): Խոսվածքն ունի քմայնացած հետնալեզվայիններ (քննչել, քուլ, քնքուլ, կ'նրի, կիկ'ա): Հաճախ բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է *հ-ի* հավելում (հնխպուր, հառաջ, հնոու, հնվելի, հեռթիկ, հեսա, հրդրկել, հըլնել, հընգեր, հընչի, հըշկալ, հըստտ, հիրկընեց, հուր): Հինհայերենյան *հ-ի* դիմաց խոսվածքում *խ* է հանդես գալիս բառի բոլոր դիրքերում (խամ, խանել, խաց, խառս, խառնիս, խասնել, խասկընալ, խաստ, խավապուն, խաքնել, խըմա // խըմար, խինգ, խեր, խետ, խըպառտ, պախել, ժամխըրենք): Օտար բառերի սկզբի *դ-ի* դիմաց խոսվածքն ունի *կ* (կօնախ, կըրաղ, կնստու): Բաղ-

հյուսական բարդություններում *ու* շաղկապի դիմաց գործածվում է *ը՝ աչք ձ՛ ախ, տունը տեղ*: Շեշտը վերջնավանկային է:

Հոգնակին խոսվածքում ձևավորվում է նաև *ք, էրք, րանք, անք* մասնիկներով (գ՛եղացիք, տրդէրք, ըստերանք, ըտերանք, ընդերանք, կողրանք, ծիյանք): Հանդիպում է *կին* բառի *կրնթըներ* հոգնակին: Հոգնակի գոյականները սովորաբար ենթարկվում են Ի հոլովման, բայց հանդիպում են նաև Ու հոլովմամբ ձևեր (փիլնքաններու): Ոջ հոլովմամբ հանդիպել է միայն *տիրոջ* ձևը: Նկատելի են Ա վերջադրական հոլովման դրսևորման դեպքեր (Արամուսա, Առզընիյա, Հադիսա, թունդըրա): Չայնավորով ավարտվող բառերի սեռական հոլովը կարող է ձևավորվել *յ*-ով *աիօյ*: Բացառականն ունի *ց*-ով վերջավորություն (Խօյից, Վանից, տեղից, կինուց): Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէջ* կապով և սեռականով (սաղ Հայաստան կոոծ արե, հիվանդանոցն ի, Բաղէրի մէջը): Որոշիչ հոդը դրսևորվում է *ը* և *ն* տարբերակներով (պապերը, պատիվը, վոոփէրին), հոդը երբեմն կարող է բացակայել (պէրան կապում ին): *Մէկ* թվականն ունի *մէ* ձև (քըսանմէ): Անորոշ հոդը նախադաս է (մէ մաոթ): Յուցական դերանուններն ունեն եռաշարք համակարգ (էս, էտ, էն, էսի, էտի, էնի): Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված *ընձի, քեզի, մեզի, ձեզի // ծեզի*, հանդիպում է նաև *քե* կրճատ ձևը: *Ով* դերանվան դիմաց առկա են *վով, օվ* ձևերը, որոնց սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վիր, վիրը, ում, ումը*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *իրա, ըստրրա, ըստրրանց, ըտըրա, տըրա, տանց* (դրանց), *ըտըրանից, ընդըրանք, ըտսն, ըստու, ընդու, ըստուց, ընդուց, ըստե, ըտե, ընդե, ըտեղից, էսա, էտա, էսենց, ըսենց, էտենց, հիրանը, հիրանց, իրա, իրանց, համէքը // ամէքը, համէն // ամէն ինչ, վորդե* և այլն:

Սահմանական ներկան և անցյալ անկատարը կարող են կազմվել *ում // ըմ* վերջավորությամբ անկատար դերբայով (ասում, տանում, ազատում, Բ՛երում), նաև՝ *կը // կ* մասնիկով կամ առանց

դրա (կըխաղամ, կըպատմեմ, կըտանեն, կըծախի, կէթա, կասի, տէնա, խանի, պըռնի): Պատմական ներկան իբրև կանոն կազմվում է վերջին ձևով: *Գալ, լալ, տալ* բայերի ներկան (և անցյալ անկատարը) նույնպես կազմվում է տարբեր ձևերով՝ անկատար դերբայով՝ *կ'սնլիս // գ'սնլիս ա* (ներկայի եզակի երրորդ դեմքում նաև առանց օժանդակ բայի՝ *կ'սնլի*), *տալիս ա, կի // կը* մասնիկով՝ *կիկ'ա, կիկ'աս, կիկ'ան, կըտա, լսնց կըլնի*: Հանդիպում են *գալ* բայի՝ *ի* նախահավելվածով ձևեր՝ *թօ իկ'սն, իկ'սնմ, տուս չես իկ'սն*: *Կը* մասնիկը, ձայնորդից առաջ կամ միանալով բայասկզբի *հ*-ին, դառնում է *գ՛* կամ *զ* (գ՛ընզընի, գ՛ընցընիք, գ՛ըլնի, գ՛իշնի, գըլօխկընա): Վաղակատար դերբայն ունի *ր*-ով վերջավորություն (էկէր // էկիր, տարէր, գ՛ընացիր, զարգացիր), օժանդակ բային հաջորդող դիրքում՝ *ե* վերջավորություն (դըրե, չէք տեսե): Վերջինը նաև առանց օժանդակ բայի կարող է արտահայտել եզակի երրորդ դեմքի իմաստ (պէրե տունը, հըղըրկե, էկե, կոոծ արե, տըսե): Հարակատար դերբայն ունի *ած* վերջավորություն (փախցըրած, կորած, գնրկած, խըմած): Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, էս, ա//ի, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի(մ), իր, էր, ինք, իք, ին*: Սրանց ժխտականներն են՝ *չեմ, չես, չի, չենք, չէք, չեն* և *չի/մ, չիր, չէր, չինք, չիք, չին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը ավելի հաճախ կազմվում է ոչ ցոյական հիմքով (չըպախիր, փըրզիր, տըրի, շարին, խանին, թողին): *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ՛ընաց // կընաց, մընաց*: Ե խոնարհման պարզ բայերը անցյալ կատարյալում ունեն ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ (շարին, ասիմ, քընավ, նըստան): Անցյալ ժամանակաձևերի եզակի առաջին դեմքում առկա է հավելական *մ* (պառտք իմ, չէթիմ, կընացիմ, մըտամ, խըմամ, պէրիմ, տըրիմ): Հանդիպում է տրամաբանական շեշտի արտահայտություն օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի՝ դիմավոր բայաձևից առաջ կիրառումով՝ *էտ փըշէրից էր կըզսրկիյ բօթուլի բ՛էրան*: Խոսվածքում չկան չ

ածանցով բայեր (փախնել, թըռնել): Որոշ դեպքերում բացակայում է նաև *ն* ածանցը (կըփախի, խաբօղ): Պատճառական ածանցն է *ցըն* (ֆըռըցընել, սօվըռըցընել): Հարկադրականի եղանակիչն է *պըտի* (պըտի գ' էր, պըտի տին):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ աղի կոշտ, աղքատ խըպատտ, ամէքը, անյօր, անհատ ժամանակ, անձըրն պըռնել, աշկ, աշկը առնել (նկատել), ապուր (սպաս), ավրել, արաղ, ափօ, բաղ, բըրախել, բօթուլ, բօռալ, գախտըվել, գըռուզավիկ, գիվնն, գնն, գյուլլել, գ'օլ, գուռ (քարե ավազան), դնվնն, դարը փոխվել, դնրվէշ, դըզել (կարգի բերել), դինջընալ, դօշ (սարալանջ), գնյրումննր, էթացօղ կյնցօղ, էս դնն, ընդուց դէն, թնլել, թննըզ, թառել, թույնել, թունդիր, թօ, ժօղվել, իգ, իշքան, իրիգուն, լնն (դէռ), լնխտի, լնյուղ, լօխկընալ, խննրնն, խննչնն, խննշքար, խնննջի լայլուղ (թաշկի-նակ), խառնիս, խառու, խավապուն, խարատվել, խըմա, խիվըն-նալ, խուտաղ, ծըցում, ծիթխան // ծիթխաց, ծուռ (գիծ), կայնել, կնստու, կելխեխտ, կըլխանց, կըլօխ գ օվան, կըրաղ, կողրանք, կումի հօղա, կոռծել, կօզվել, կօնախ, հնխպուր, համէքը, հնյնթ, հառաց, հնվելի, հավուզ, հեռթիկ, հէսա, հըլնել, հըղըրկել, հըշկել, հըռստտ, հըրօխպէր, հիրանը, հիրկընէց, հուշ տննցընել (ուշաղիր լինել), հօրուկ գնրկել, ճնննչ, ճնննչի քար, ճանգըռել, ճննթըռտել, ճըխտել, ճոչ, մառթ (ամուսին), մէշտեղ, մէշօք, մըկա, մըսմըլնն, յախա, ննֆնն, շանջու, շըլննգ, շըլվար, շտօք, շօռ (ժածիկ), շօռ ճուր, չնչնն, չըլիկ դնստնն, չիբան, չօքները տըփել, պաղվալ, պախել, պախկըվել, պախկըվոցի, պընակըռվել, պըռկը-նէր, պըստիկ, պըտուկ (աման), պըտտել, պըրընձէ փըլավ, ջոչ, ջննել, ռէմէն (գոտի), սալ քար, սալըխ, սանդերք, սէլաֆ, սըխտո-րուկ, սոխուկ, սօվըռըցընել, վախտ, վէրթօ, վըռագ, վիզ առնել, վիզը տակը մընա, վոսկէճըրել, վորդէ, վորձկըտալ, տննտննկ, տննփը-

նանոց, տէմըն առնել (արգելել), տէնալ, տըրուբա, տըփել, տուր թէ կըտաս, փնյլէվան, փէջ, փըռթընցընել (փրկել), փիլննրնն, քաղ-վոր, քամակը ըշկալ (հետ նայել), քարկըտիկ, քըցել մըտէն, քննշել, քնննն, քնսիք, քնքուլ, քուլ, քօմագ, քուտսի, օլըրվել (շրջվել), օխտը սարի քամակը, օյամիշ հըլնել, օյին խանել կըլօխը, ֆըռալ և այլն:

ԿԱՊՈՒՏԱՆ¹³³- Գյուղ Աբովյանի տարածաշրջանում: Նախ-կինում՝ Գյոքքիլիսա, Լեռնավանք: Կապուտան է վերանվանվել 1935 թ.: Ունի շուրջ 1380 բնակիչ, որոնց նախնիները, բնակիչների վկայությամբ, գաղթել են Բայազետից, Ղարսից, Մուշից, Արծկեից, Արճեշի Առինջկուս գյուղից, Սասունից: Հաղորդակցվում են Մշո բարբառի հատկանիշների գերակայություն, Բայազետի և Արա-րատյան բարբառների որոշ տարրեր ունեցող խառը տիպի խոսվածքով:

Կապուտանի խոսվածքն ունի *է*, *ռ* երկբարբառային հնչյուն-ներ (վէց, եղէ, իրէք, չոռը, դըբրոց): Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ռ*-ի և *է*-ի դիմաց համապատասխանաբար առկա են *վո* և *յէ* (վոտ, վոչ, յես, յեզ), բացառությամբ *օր* (որ) շաղկապի: Բազմավանկ բառերի սկզբում այդ միավորների դիմաց առկա են *օ* և *է* (օղօրմի, օչխար, էրէխա, էրկու): Փոխառյալ ու բնիկ մի շարք բառերում հանդես է գալիս քմայնացած նն ձայնավոր (գնրկել, հննցնկ, միյննկ, վնխէնալ, թնփուկ, լնրել, բիճնն, թնլել, թննգնն, գննրնն, գնն, քնլնն, թնվննրնլի, ճննձ, շնքննր, ջննլ, կօլնն, բնննդի, Փնննքննր, օրիննկ): Բառասկզբի վանկերում նկատելի է շրթնայ-նացած *ա*-ի առկայությունը: Խոսվածքին բնորոշ է բազմավանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորի սղումը (թէթըվնալ, ժօղվել,

¹³³ Կապուտանի խոսվածքի հատկանիշները արձանագրված են Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրով 1984 թ. լրացված թիվ 276 տետրում, առկա են նաև բնակավայրում 2017 թ. կատարված տեսա-ձայնագրություններ: Նյութերը պահվում են ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտում:

օղրդել, գ՛ողնալ, ավլել): Բառավերջի ա ձայնավորը որևէ մասնիկի հավելման դեպքում վերածվում է է-ի (բիձէն, փէտէք): Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը (բ՛ան, բ՛աոցել, բ՛ացի, բ՛երել, բ՛ընել, գ՛արուն, գ՛եղ, գ՛էրընդի, գ՛ըլօխ, գ՛ըրել, դ՛ասատու, դ՛էմ, դ՛ուռ, դ՛ուս, ձ՛եռ, ձ՛ուն, ջ՛առթել, ջ՛ոչ, ջ՛ուր): Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր (Մերօփ, անքամ, մառթ, օթ, վեռչ): Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ (աբբել, փագել, էրկուհարգանէ, դբբոց, հէդեվ, պադմել): Նգն հնչյունախմբի դիմաց յն է առկա կայնել ձևում: Նախաբաղաձայնական դիրքում հպաշփականները կարող են վերածվել շփականների (աշկ, իշկալ, վոշ մէ, կօշկել, լըվսսկ, ծասկել): Հաճախ բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է հ-ի հավելում (հառէչ, հսնցսկ, հառչուց, հիրան, հրմէն, հրնգեր, հրնչի, հրնցնել, հինքը, հիրկուն): Հինհայերենյան հ-ի դիմաց խոսվածքում սովորաբար խ է հանդես գալիս (խա, խայ, խաց, խառնիս, խասկընալ, խավ, խէտ, խէր, խինգ, խող, պախել): Օտար բառերի սկզբի դ-ի դիմաց խոսվածքն ունի կ (կազան, կափաղ, կազ, կանրիք, կըրաղ): Շեշտը վերջնավանկային է:

Հոգնակին խոսվածքում ձևավորվում է նաև ք, էրք, անք, վանք, տիք մասնիկներով՝ անօղլիք, խընամիք, տըղէրք, ձիանք, իշանք, իծվանք, ախպըրտիք: Ոջ հոլովման ենթարկվում են մի քանի բառեր (հընգէրոջ, տալոչ, տիրոջ, քուրոջ, քավօրոջ): Ա վերջադրական հոլովման կարող են ենթարկվել հատուկ տեղանուններ, այլ բառեր (Հէրէվանա, Աբարանա, Մէվանա, հօրթըկա): Բացառական հոլովն ունի ց-ով վերջավորություն (ախշըրքից, Ռընջկույսից): Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ մէչ կապով և սեռականով (հօրօխպէր ունի Արգավանդ, Ռուսաստան ա, էտի մընաց կազարմէն, սապուկներիս մէչը, գ՛եղի մէչը): Որոշիչ հոդը դրսևորվում է ք և ն տարբերակներով (տատը, տատըն էլ), հոդը երբեմն բացակայում է (ձ՛եռներ գնրկեց

հիրար): Անորոշ հոդը նախադաս է (մէ գ՛եղ): Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են ի հավելված՝ ընձի, քեզի, մեզի, ձ՛եզի: Ցուցական դերանուններն ունեն եռաշարք համակարգ (էս, էտ, էն, էսի, էտի, էնի): Ով դերանվան դիմաց առկա է վոն ձևը, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ վի, վին: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ ընձնից, ստըրան, ըսենց, ստեյից, ըտե, ընդե, ընդեյից, վորդե, վորդուց, ամէքից, հըմընի, հըմէն ինչ, հինքըն, հիրա, հիրանք և այլն:

Խոսվածքում անել, լինել, ելնել, կարողանալ բայերի դիմաց գործածվում են էնել, եղնել, հըլնել, կանալ տարբերակները (էրին, եղե, հէլանք, չեմ կանում): Ա և Ե խոնարհումների կողքին երբեմն դրսևորվում է նաև Ի խոնարհում (քընիմ, պըռծնիս, չըտանիմ, տանիմ//տանեմ): Ներկա ժամանակաձևը կազմվում է ինչպես ում վերջավորությամբ անկատար դերբայով (հիշում էմ, ընդե յէր արբում), այնպես էլ կը // կ մասնիկով (կըմընամ, կասեմ): Գալ, լալ, տալ բայերի ներկան (և անցյալ անկատարը) սովորաբար կազմվում է գ՛ու // կը մասնիկով՝ գ՛ուկսմ, գ՛ուկէր, գ՛ուկսմ, կըտէր: Կը մասնիկը, միանալով բայասկզբի հ-ին, կարող է դառնալ գ՛ (գ՛ընգի): Վաղակատար դերբայն ունի ր-ով վերջավորություն (ծընվէր, ունէցէր), օժանդակ բային հաջորդելու պարագայում է վերջավորություն (չի բ՛էրե): Դերբայն առանց օժանդակ բայի կարող է արտահայտել վաղակատար ներկայի եզակի երրորդ դեմքի իմաստ (հէլե լըցվե): Հարակատար դերբայն ունի ուկ վերջավորություն (բ՛ընուկ, փագուկ): Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ եմ, էս, ա, ենք, էք, են, անցյալի ձևերն են՝ ի, իր, էր, ինք, իք, ին: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը որպես կանոն կազմվում է ոչ ցոյական հիմքով (ասի, կապին, կարին, թանլի), երբեմն նաև՝ ցոյական հիմքով (ուզէցի, խըմէցի): Գնալ, մնալ բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ գ՛ընաց // գ՛աց, մընաց: Անցյալ կատարյալը և Ե խոնարհման պարզ բայերի եզակի հրամայականն ունեն ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ (վեոցեց, քաղեց, չըքընա, ջ՛առթավ, քաղա, նըստի):

Հանդիպում է տրամաբանական շեշտի արտահայտություն՝ օժանդակ բայի եզակի թվի երրորդ դեմքի՝ դիմավոր բայաձևից առաջ կիրառումով՝ *ինչ ա կուզես, նուռ ա կուզեմ, գ՛րլօխ ա կըպախեն, նուռ շատ էր ք՛ էրէր, գ՛ էրընդօվ էր քաղեն, քաղ ա կենենք, էչմիածին էր տանին, փող էր կատէր*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր (փախնել, թըռնել): Պատճառական ածանցն է *ցըն* (կըպցընել): Պատճառական բայերը եզակի հրամայականում ունենում են *ու* վերջավորություն՝ *քընցո՛ւ, լօխկըցո՛ւ*: Հարկադրականի եղանակիչն է *պըտի* (պըտի տանին):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ արեքանցի, անժողի, անջախ, ապեր (հորեղբայր), աֆտօ, ք՛ էրնի ջ՛րրերը էթալ, բանգա, բաննդի, բիձն, գ՛ արնան դ՛ էմ, գ՛ ըլօխ պախել, գն // գնդն, դոր (ուր), էրկուհարգանէ, թնգն, թնլել, թնվնքնլի, թնփուկ, ժէշտէ, իշկալ, լնմփ (նավթալամպ), լաս, լնրել, լուսումութ, խնլի, խառնիս, խըմա (համար), խուգ էրօղ, կագան, կագարմա, կանալ, կառտօլ, կուրսել, կօլնյ, հալալ, հնյնթ, հառէչ, հնռճի, հնռչուց, հնռցնկ, հրնչի, հիրկուն, հօրօխալէր, ձ՛ էռ քաշել, ձնն // ձննն, ճիժ, մատացիկլէտ, մըկա, միյննկ, մութը տալ, մութ կերա՝ լէղի կերա, յնռէտուն, յաքա, յեղ, յեռօտել, յուռղ, նարկօզ, շափա, շնքնար աքլօր, շէն տուն, շուշն, չնր, չաստ, չօբան, չօլպըռունգ, պըռօշ, պըստի, պըստիկ, ջ՛ ոչ, ջնյել, սաղ (կենդանի, ամբողջ), սապուկ, սուս (անձայն), վախտ, վափշէ, վոնց, տավար մալ, տեղաշոր, տըռտըրիկ, տիլ, փուփուլօվ խավ, քնլնմ, քըցել, օշխար և այլն:

ԿԱՐԵՆԻՍ – Գյուղ Հրազդանի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Գյումուշ: Ունի մոտավորապես 800 բնակիչ, որոնց նախնիների մի մասը եկել է Մակուից, Մուշից, այլ վայրերից: Հաղորդակցվում են խոսակցական լեզվով, որն ի հայտ է բերում Մշո բարբառի և Մակուի խոսվածքի որոշ տարրեր:

Կարենիսի խոսքում հանդիպում են *է, ռ* երկբարբառային հնչյուններ (տեղ, իրէք, անուններ, նոր, վոնց): Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ռ-ի* և *է-ի* դիմաց առկա են *վօ // վո* և *յէ* (վօր // վոր, յես), բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *օ* և *է* (էրկու, էրէխա, օդօրմի): Փոխառյալ մի շարք բառերում հանդես է գալիս քմայնացած ն ձայնավոր (նվնլ, դնչա, ջնյել, քնսնր, քնվնցի): Բառավերջի *ա* ձայնավորը որևէ մասնիկի հավելման դեպքում վերածվում է *է-ի* (էրէխէք): Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը (ք՛ ան, ք՛ էրել, ք՛ ընիկ, գ՛ օռծարան, դ՛ ընել, ձ՛ էռ, ձ՛ էվ): Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր (աչ, մէչ, մառթ, ք՛ առցըր): Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ (աբրել, փըրգըվել, կըղրել, վօրղեղացի): Նախաբաղաձայնական դիրքում հպաշփականները կարող են վերածվել շփականների (հիշնել): Բառասկզբի ձայնավորից առաջ երբեմն առկա է *հ-ի* հավելում (հէրէվանցիք, հիրան, հիշնել, հինքը): Շեշտը վերջնավանկային է:

Չոգնակի խոսվածքում¹³⁴ ձևավորվում է նաև *ք, իք* մասնիկով (էրէխէք, գ՛ յուղացիք, դնչէք, մառթիք): Բացառականն ունի *ց-ով* վերջավորություն (գ՛ ալուց, ձ՛ էոից): Որոշիչ հոդը դրսևորվում է *ը* և *ն* տարբերակներով (տեղը, լէգուն): Անորոշ հոդը նախադաս է (մէ տարի): Ցուցական դերանուններն ունեն եռաշարք համակարգ (էս, էտ, էն, էսի, էտի, էնի): Դերանվանական ուղիղ և թէք ձևերից են նաև՝ *մեր, ըտանց, ըտըրանք, ընդանք, ընդանց, հինքը, հիրան, հիրանք, հիրանց, ամէքը, ընդեղից, ստեղ, ըստե, էստեղից, ըտենց* և այլն:

Սահմանական եղանակի ներկա և անցյալ անկատար ժամանակաձևերը կազմվում են *ում* վերջավորությամբ անկատար դերբայով (խօսում, հիշում, իմանում): *Գալ, տալ* բայերի անկատար դերբայն ունի *իս* վերջավորություն՝ *գ ալիս, տալիս*: Վաղակատար դերբայն ունի *ր-ով* վերջավորություն (փօխէր, հէլէր),

¹³⁴ Այս կարգի լեզվատարբերակը խոսվածք ենք անվանում պայմանականորեն:

օժանդակ բային հաջորդելու դեպքում *ե* (սարքե, տէսե, էղե): Հարակատար դերբայն ունի *ած* վերջավորություն (շալակած, գ'ալացած, ծընված): Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, ես, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերն են՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը սովորաբար կազմվում է ցոյական հիմքով (բ'ացեցին): Պատճառական ածանցն է *ցըն* (փախցընել): Հարկադրականի եղանակիչն է *պըտի* (պըտի գ'ընաք): Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ ամէքը, ամվնլ, գ'ալացած, դսնչա, էկվօր, ըտանք (դրանք), ըտըրանք, կընիկ, կը-ռուգավօյ, հավաքօվի, հիշնել, մօստ, ջսնլ, սարքել, ստեղ, քսսսնր և այլն:

ՎԱՔՍՎԱՉՈՐ – Հրազդան քաղաքի թաղամաս, նախկինում՝ գյուղ Ֆարուխ, 1949 թվից՝ գյուղ Կաքավաձոր, 1963 թվից ընդ-գրկվել է Հրազդան քաղաքի կազմում: Բնակիչները հավաստում են, որ իրենց նախնիները գաղթել են Վանի նահանգի Ֆարուխ գյուղից: Հաղորդակցվում են Վանի բարբառի հատկանիշների գերակայություն և Արարատյան ու Մշո բարբառների որոշ տար-րեր ունեցող մի խոսվածքով:

Կաքավաձորի խոսվածքն ունի *ե, ռ* երկբարբառային հնչյուն-ներ (խեթք, իրեք, թոռ, բօքոն): Միավանկ բառերի սկզբում հինհա-յերենյան *ռ*-ի և *է*-ի դիմաց առկա են *վո* և *յե* (վոչ, վոր, վոտ, յես), բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *օ* և *է* (երկու, էրէխա, օդօրմի, օդօղել), բայց նաև՝ *վոսկի, վոխչար, վոռթիկ, յերկար*: Փոխառյալ ու բնիկ շատ բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *ւ* ձայնավոր (հւնռու, կւնռ, կւնրի, գւնթընել, ճւնթել, միյնանկ, պւմժնել, պւց, դւնրվււգ, թւնլել, թւնք, խեքւնթ, խանւնք, քւնշել, միգւնր, հւնգւնր, ջսնլ, փւնրինջ, ք'օռփւն): Բառի առաջին վանկում նկատելի է շրթնայնացած *ա*-ի առկայությունը: Խոսվածքին բնորոշ է բազմա-վանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորի սղումը (պայսըցընել,

յեռուն, քառուն): Բառավերջի *ա* ձայնավորը որևէ մասնիկի հավելման դեպքում վերածվում է *է*-ի (տըղէս, վըրէն, բըլուզկէք): Նկատելի է երկվանկ բառերի առաջին վանկում *ե//է/ի* անցում մի շարք դեպքերում (իլե, իկած, իկէք, իրեք, պիրել, կիսուր, չեմ կիրե /չեմ կերել/, չեմ տիսե, վիրել և այլն): Բաղաձայնական համակար-գի համար բնութագրական է բառասկզբի ձայնեղների դիմաց խուլերի առկայությունը (պերան, տու, կւնռ, կացե, կեղ, կել, կըլօխ, կէտնափոր, կինի, կոռծ, պան, պիրել, պետ, պերան, պըռնել, տըրն, տուռ, տուս, ծեռ, ծըմեռ, ծըցում, ճոչ, ճուր): Հազվադեպ հանդիպում են նաև շնչեղ ձայնեղներ (բ'այց, գ'ացե, ձ'եվ, ձ'էն): Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ հպականների ու հպա-շփականների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր (սուրփ, անքամ, ժօղօվուռթ, պուռթ, մէչ, հւնռէչ): Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ (աքրանք, դըբբօց, պադրուք, վորդե, ցաձըր): *Նգն* հնչյունախմբի դիմաց *յն* է առկա *կայնել* ձևում: Բառավերջի *նք, նգ* խմբերը *յ* են դառնում բաղաձայնով սկսվող բառից առաջ (կւնրի յեյ ցանե, կուզեյ ծեր խիչըկան, մեյ սըրախ կասենք, մեյ տայնանք, խիյ մանէթ): Բառամիջում ու բառավեր-ջում հետնալեզվային պայթականը *յ* է դառնում բաղաձայնից առաջ (կըխայնիք, տայնալ, իկել կախվել թունդիր՝ *եկէք կախվէք թոնիր*): Խոսվածքն ունի քմայնացած հետնալեզվայիններ (մենք, ք'ուր, ք'ուռսի, ք'ըվոր, էթիք, կըքընիք, ք'օ, ք'իչ, ուզընգ'ան, կ'ող): Նախաբաղաձայնական դիրքում հպաշփականները կարող են վերածվել շփականների (աշկ, մագնի, իշ կըկըդրեր, վոշ մէ): Բառասկզբի ձայնավորից առաջ որոշ դեպքերում առկա է *հ*-ի հավելում (հավել, հւնռէչ, հէրէկ, հէսօր, հիրես, հընչի, հիրան, հիր-կուն, հուրիշ): Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց խոսվածքում *խ* է հան-դես գալիս բառի բոլոր դիրքերում (խա, խայնել, խանել, խառս, խառնիս, խառցընել, խացատուն, խէր, խէտ, խինգ, խիվանդ, խօրքուր, խօրօխպեր, սըրախ, պախել): Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *կ* (կօնախ, կըսըր): Շեշտը վերջնա-վանկային է:

Հոգնակին խոսվածքում ձևավորվում է նաև *ք, անիք, էրք* մասնիկներով՝ *էրէխէք, կընանիք, տըղէրք*: Ա վերջադրական հոլովմամբ հանդիպում է *թունդրրա* ձևը: Չայնավորով ավարտվող բառերի սեռական հոլովը կարող է ձևավորվել *յ*-ով (պապայ, աֆտոյ): Բացառականն ունի *ց*-ով վերջավորություն (տընից տեղից, առատվանից): Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով (քաղաքն եմ իլե, քաղաք կապրին, մէ տան մէչ, ճըրի մէչ): Որոշիչ հոդը միայն *ն*-ն է (թանըն չեմ տա, ճայտին), որը կարող է և չարտահայտվել (թուրուններ կաշխատինք, քըցիր կըրակ): Անորոշ հոդը նախադաս է (մէ տուն): Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ծեզի*: Ցուցական դերանուններն ունեն եռաշարք համակարգ (էս, էտ, էն, էսի, էտի, էնի): *Ով* դերանվան դիմաց առկա է *վոն* ձևը, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վի, վին*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *զինք* (ինքը), *ուր* (իր), *իրան, հիրանք // իրանք, հիրանց, ուրան, ուրանք, ընդուց, ըստոնք, ըստուն, ըտու, ըտուն, ընդու, էսա, ըտոնց, ըստուց, ըսենց, ըտենց, ընենց, հիրար, ըստե, ընդեն, էնադեն, էնատե, ամէքի, ամէք մէկին, հըմընով, հընչի* և այլն: Այլ լեզվատարբերակների հետադաս կապի դիմաց երբեմն հանդիպում է նույնի նախադաս կիրառություն (խըտ իրար, խեռ տընից տեղից):

Բայերի ներկան (և անցյալ անկատարը) կազմվում է *կը // կ* մասնիկով կամ առանց դրա (կըկ'ն, կըկ'եր, կ'ըտամ, կըլ'սցեմ, կաշխատինք, կապրին, կըփոխեր, շալըն քըցին ըսենց կըկապին, պըռնեն, տանեն): *Կը* մասնիկը, միանալով բայասկզբի *հ*-ին, դառնում է *զ* (զ անգըստանամ, զ իճըցընինք, զ իշկամ): Հազվադեպ հանդիպում են նաև անկատար դերբայով կազմություններ (չիմ ուզում): Վաղակատար դերբայն ունի *ր*-ով վերջավորություն (կացիր, քընիր), օժանդակ բային հաջորդելու դեպքում՝ *ե* վերջավորություն (կացե, ընտանիք ենք իլե, չեմ թըռչե): Հարակատար դերբայն ունի *ուկ* վերջավորություն (փոռցուկ,

կախուկ, նըստուկ, պըլուկ): Վաղակատարով կազմվող ժամանակաձևերի հոգնակի թվի երրորդ դեմքում գուգահեռաբար հանդես է գալիս *ած* վերջավորությամբ դերբայական ձև, որի հետ կարող են գործածվել օժանդակ բայի և եզակի, և՛ հոգնակի ձևեր (*ասած են // ասած ա՛* ասել են), ինչպես նաև դերբայական ձևը համապատասխան իմաստ կարող է արտահայտել առանց օժանդակ բայի (*իկած՝* եկել են, *զ աջե՝* գնացել է, *չէկե՝* չի եկել, *տուտ փակած, կացած՝* դուռը փակել գնացել են): Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, ես, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերն են՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Անցյալ ժամանակաձևերի եզակի առաջին դեմքն ունենում է *մ* հավելված (*չիմ ուզում՝* չէի ուզում, *պիրիր իմ՝* բերել էի, *տըվիմ՝* տվեցի, *առամ՝* առա, *պիրիմ՝* բերեցի, *կասիմ՝* ասում էի, *մընիմ՝* մնայի): Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը որպես կանոն կազմվում է ոչ ցոյական հիմքով (նըշանին, տըվին): *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *կ'աց, մ'աց*: Անցյալ կատարյալը ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ (պիրեց, կայնանք): Դիմավոր բայաձևերից առաջ, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի ձև (մառթ ա կըկյն, Իչան ա կընայեմ, ինչ ա կասեն, ըտոնց վըրեն ա ճուր կըթսյլեն): Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր: Պատճառական ածանցն է *ցըն* (կարմըրցընել, խօսցընել, հիճըցընել): Պատճառական բայերը ներկայում և ապառնիում կարող են ունենալ *ու* խոնարհիչ *սօվորոցու*: Հարկադրականի եղանակիչն է *պըտի* (պըտի էթինք): Գործածական է հաստատական *կօ* մասնիկը (կօ սար ա էսի):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ ամվելի (գովական), անկիսուր տուն, առատուն, առտունք, արանք, բը (բա), բըլուզկա, բոռալ, բօքոն, դսնսել, դսրվսնգ, դոր (ուր), դօշ (լանջ), զինք, թաթման, թսյլել, թավվա // թավվա, թսնք, թեշի, թեշտ, թըռանա անել, թութուն, թունդրա խուփ, թունդիր, իմալ, ինատու, լեզու թըռչել (մեկի հետ խոսել), խամ-խամ, խառճըկաթ, խառնիս, խացատուն, խեռ տընից տեղից (որևէ վատ բան տանից հեռու

պահելու մաղթանք է), խրրկել, խուժանանոց, խօրքուր, խօրօխպեր, խօրօտ, ծըցում, կալօշ, կախվել թունդիր, կայնել, կեւրար // կեւրեր, կեւնափոր, կըլխիս մազի չափ (շատ, անթիվ), կընիկ, կըսըր, կիսուր, կուրցըվել, կօ (ահա, առանց այդ էլ), կօնախ, հնոնչ (նախկինում), հնոու, հերեկ մեկել (բուրբովին վերջերս), հընչի, հիրես տալ (ինչ-որ բանում մեղադրել), հիրկուն, հոդա, ճըմուռ, ճըպոթ, ճիժ, ճոչ, մալ, մաոթ (ամուսին), մաոթի էթալ, մըկա, միզմար, յաշմաղ (բերանը փակող շոր), յեղ, նաֆար, նըխշուն, շնխտա, շուոթ (թոնրի), ուզընգան, չըփխել, պաս (սպաս), պէտ (մեծ), պըստի, պուտուկ, պօլիկ, ջնյել, ուֆաթա, սաբախտան, սաղօր (ամեն օր), սանդերք, սըրախ, սո՛ւս, վախտ, վոշ մէ (ոչ մի), վոոթիկ, տեղը տեղին (ամեն ինչով կարգին), տըկի շոր, տիւ, փարատիչ, փնրինչ (աճառ), փոոցուկ թանըն չեմ տա անփոոց մազնի (նախընտրել փորձվածը), փոր թափել (խողխողել), քըթել, քըցել կըրակ (վատ վիճակի մեջ գցել), քուուսի, ք՛օ ըսենց ընենց (հայհոյանքի բանաձև), ք՛օնալ, ք՛օփնն, ֆըոալ և այլն:

ԿՈՏՍՅՔ - Գյուղ Աբովյանի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Բարձաբի, Եղովան: Կոտայք է անվանվել 1965թ.: Ունի շուրջ 1800 բնակիչ, որոնց նախնիները եկել են Բայազետի գավառից, Ալջավազից: Հաղորդակցվում են Բայազետի բարբառի որոշ ազդեցություններ կրած տարբերակով:

Կոտայքի խոսվածքն ունի *ե*, *ո* երկբարբառային հնչյուններ (վեց, իրեք, խելք, նոր, վիյավոր, կօտոշ): Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ո*-ի և *ե*-ի դիմաց համապատասխանաբար առկա են *վո* և *յե* (վոր, վոտ, յես, յեփ), բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *օ* և *է* (օդօրմի, օղղղել, էրինջ, էրէխա), բայց նաև *յեոեսուն*, *յեոթիս*, *վոչխար*: Փոխառյալ ու բնիկ մի շարք բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *ն* ձայնավոր (դնստըղուն, թնլել, թնզն, չնոչօվա, դնրօսար, դուրզմար, քնվնոցի, օրինանկ): Բառասկզբի

վանկերում՝ Բայազետի բարբառին բնորոշ դիրքերում, հանդես է գալիս շրթնայնացած *ա* ձայնավոր: Խոսվածքին բնորոշ է բազմավանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորի սղումը (թուլնալ, ծօրծըրակ, մատնիք): Բառավերջի *ա* ձայնավորը որևէ մասնիկի հավելման դեպքում վերածվում է *է*-ի (վըրեն, շախտեն, էրէխեք, սումկեք): Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը (բ՛ աճակ, բ՛ այց, բ՛ ան, բ՛ էրել, գ՛ ափառ, գ՛ ալ, գ՛ եղ, գ՛ իշեր, գ՛ ում, դ՛ աշտ, դ՛ առնալ, դ՛ ընել, դ՛ ուք, ձ՛ եռ, ձ՛ երոնք, ձ՛ ուկ, ձ՛ ուն, ջ՛ ըրտար): Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր (ժօղօվուոթ, մաոթ, անքամ, մէ): Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ (աբբել, դըբբօց, գիդալ, կըղրել, փեղ, թագ, փագել): Սակավ դեպքերում նկատելի է հետնալեզվային հպականների քմայնացում (գ՛ ինի, ք՛ուլ): *Նզն* հնչյունախմբի դիմաց *յն* է առկա *կայնել* ձևում: Հաճախ բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է *հ*-ի հավելում (հառավոտ, հառեչ, հինքը, հիրանք, հըլնել, հընցընել, հիմանալ, հիրար): Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց խոսվածքում *խ* է հանդես գալիս բառի բոլոր դիրքերում (խանել, խառնիս, խասնել, խաց, խեր, խին, խող, խոտ, խըրօխպեր, պախել): *Հորթ* բառի դիմաց խոսվածքն ունի *ֆոոթ* տարբերակը: Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *կ* (կազան, կըսըր, կօլթուղ, կըոաֆ, կօչ): Շեշտը վերջնավանկային է:

Հոգնակին խոսվածքում ձևավորվում է նաև *ք*, *իք*, *էրք*, *րանք*, *տանք* մասնիկներով (խօյեցիք, էրէխեք, միլիցեք, մաոթիք, տըղերք, ստեղրանք, ախպըրտանք): Նկատելի են Ա վերջադրական հոլովման դրսևորումներ (Մեվաբեթա, Մեվանա, Քնվնոա, թունդըրա): Ձայնավորով ավարտվող բառերի սեռական հոլովը կարող է ձևավորվել *յ*-ով (Տօնօյ, շուկայ): Բացառականն ունի *ց*-ով վերջավորություն (Բայազետից): Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով (սօխուկ կար դ՛աշտը, անտառի մէչը): Որոշիչ հոդը դրսևորվում է *ը* և *ն*

տարբերակներով (շուրթը, էկոլները): Անորոշ հողը նախադաս է (մե ախչիկ): Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձեզի*: Յուցական դերանուններն ունեն եռաշարք համակարգ (ես, էտ, էն, էսի, էտի, էնի): Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *հինքը, հիրա, հիրանք, հիրանց, ըղբրան, ընղբրանցը, ըտուց, ընդոնք, հիրար, հրմեն, ըստե, ընդե, վորդեյից, ըտենց* և այլն:

Սահմանականի ներկյան և անցյալ անկատարը կազմվում են *ու* վերջավորությամբ անկատարով (կայնում են, լրսում եմ, ասում ինք, նըստում ին): *Գալ, լալ, տալ* բայերի անկատարի ձևերն են՝ *գ՛ալում, լնլում, տալում*: Ենթադրականի *կը* մասնիկը, միանալով բայասկզբի *հ*-ին, դառնում է *գ՛* (գ՛ ըլնի): Վաղակատար դերբայն ունի *ր*-ով վերջավորություն (հէլեր, էկեր), օժանդակ բային հաջորդելու պարագայում է վերջավորություն (խի յես տափե, չի ծածկըվե): Վերջին ձևը առանց օժանդակ բայի կարող է արտահայտել վաղակատար ներկյա ժամանակաձևի եզակի երրորդ դեմքի իմաստ (*ազադվե՛* ազատվել է, *պարկե՛* պատկել է): Հարակատար դերբայն ունի *ուկ* վերջավորություն (նըստուկ, խըմուկ, քընուկ), բայց գործածական են նաև *ած* վերջավորությամբ ձևեր (ծընված, դ՛ըրած): Վաղակատարով կազմվող ժամանակաձևերի հոգնակի թվի երրորդ դեմքում գուգահեռաբար հանդես է գալիս *ած* վերջավորությամբ դերբայական ձև (էկած են՝ էկել են): Էական բայի ներկյա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, ես, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերն են *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես ցոյական, այնպես էլ ոչ ցոյական հիմքերով (բ՛ էրեցին, դ՛ ըրեցին, ըսկըսին, բ՛ ացի): *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ՛աց, մաց*: Անցյալ կատարյալը և Ե խոնարհման պարզ բայերի եզակի հրամայականն ունեն ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ (բ՛ ացի, լըցին, տափա, ծընավ, հաշվա՛, փագա՛, նըստի՛, կայնի՛): Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր: Պատճառական ածանցն է

ցըն (կըովըցընել): Հարկադրականի եղանակիչն է *պըտի* (պըտի թնլես):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ ակ (թոնրի օղանցը), աղադվել (ծննդաբերել), արաղ, բագաժնիկ, բանդ (կավառ), գ՛ ալ, գ՛ ափառ, գ՛ էղ, գնդն, գըռուգավիկ, գիդալ, դնստըղուն, դնրօսար (դռան գլխի փայտը), դուրգնր, դօլչա (կանթով բաժակ), գակագ տալ, էթալ գ՛ ալ, էրէխա բ՛ էրել, էրինջ, թագ (թակ), թնգն, թունդըրա շուրթ, թունդըրատուն, ժօլօբ, խանչալ, խառճըկաթ, խընօցի, խըրօխպեր, խի, խօթօտ, ծընել, կագան, կայնել, կառտօլ, կընամիշ անել (կշտամբել), կըռաֆ, կըսըր, կըտուր, կըրխըլաղ (հաբրիկ *ռչխար խուզելու մեծ մկրատ*), կըրուշկա, կօլթուդ, կօչ, կօծել, կօտոշ, հառավոտ շուտ, հառէչ հասար, հընցընել, հօդա, հօլուկ, ճիժ, ճըլըլեկ, մըկավա, մուխ, մօզի, յեթօխ, յեսիմ, նախըռչի, նախրագ ընն, նավդան (ջրհորդան), շըլօփա, շուշուտ, շօշ, շօռ խօրել (ժածիկ պատրաստել), չնոչօվա, չօբան, չօչ անել, պախել, պաճառավոր, պարկել (ծննդաբերել), պուճուճակ, պուճուր, պուտուկ, ջըրտար, ռաֆադա, սալքար, սարի հօլիկ, սեղանտախտակ, սինօռ, սուբա, սուրու, վոչխար, տափել, տըփել, տիլ, ցօնցել, փեջ, փիս, քասա, քըթնել, քըշեր, ք՛ուլ, քուլխան, քյուֆտա քըցել, քուտսի քօլիկ, ֆոռթ, ֆուրդուն և այլն:

ՀՄՏԻՍ – Գյուղ Աբովյանի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Քանքան: Հատիս է վերանվանվել 1978 թ.: Ունի մոտ 380 բնակիչ, որոնց նախնիները եկել են Բայազետից, Վասպուրականից, Սևանի տարածաշրջանից: Հաղորդակցվում են Բայազետի բարբառի մի տարբերակով:

Հատիսի խոսվածքն ունի *է, ո* երկբարբառային հնչյուններ (թեվ, վեց, իրեք, կըթվոր, փող): Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ռ*-ի և *է*-ի դիմաց համապատասխանաբար առկա են *վո* և *յե* (վոր, վոռ, վատ, յես, յերք, յեփ), բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *օ* և *է* (էրէխա, էրկու, էրագ, էփել, օղօրմի, օլըրել), բայց նաև *յերգիր*,

յեռթում: Երբեմն նկատելի է *ա* ձայնավորի թույլ շրթնայնացում: Փոխառյալ ու բնիկ մի շարք բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *յ* ձայնավոր (գնտ, լնլ, հնշկ, թնսփել, լնրել, միյնանկ, քնոի, գնգնր, դնոդ, սիֆտանկ, նգիգ, թիքն, մանդանկ, ննֆնր, ջնյել, օննշ): Խոսվածքին բնորոշ է բազմավանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորի սղումը (գ՛օղնալ, խասկընալ, ջ՛ոչընալ, յեոցընել): Բառավերջի *ա* ձայնավորը որևէ մասնիկի հավելման դեպքում վերածվում է *է*-ի (երէխէս, ճամփէն): Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը (բ՛ան, բ՛անջար, բ՛երան, բ՛երել, բ՛ըժիշկ, բ՛ըլել, բ՛ընել, գ՛ախ, գ՛արե, գ՛ըլօխ, գ՛երընդի, գ՛ին, գ՛իշեր, գ՛ոմ, դ՛ասատու, դ՛եղ, դ՛ու, դ՛ուռ, դ՛ուս, ձ՛ըմեռ, ձ՛ու, ջ՛ոչ, ջ՛ուր, ջ՛ըրխար): Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր (սըռփել, մառթ, ժողովուրթ, խաքցընել, ճըրաք, թաքավոր, տէքըր, բ՛առցել): Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ (աբբել, փագել, գիդալ, կօղըրվել): Երբեմն նկատվում է հետնալեզվային հպականների քմայնացում (կըրակի՛ի, քի՛չ, տէ՛թօր): *Նգն* հնչյունախմբի դիմաց *յն* է առկա *կայնել* ձևում: Նախաբաղաձայնական դիրքում հպաշփականները կարող են վերածվել շփականների (ծըսցընել, կըսկըվուկ, հնշկ, ճաշնալ, ինշ կա): Հաճախ բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է *հ*-ի հավելում (հախպուր, հառեչ, հինքը, հընգնել, հէրուց, հէոթիս, հէսօր, հէրէկ, հէրես, հիմանալ, հինքը, հընչի, հընցըցընել, հուս): Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց խոսվածքում *խ* է հանդես գալիս բառի բուրբ դիրքերում (խանել, խառս, խառցընել, խասնել, խաց, խավ, խատ, խէր, խիվանդ, խըմար, խօթօխպէր, խոտ, գ՛ախ, պախել): Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *կ* (կըրաղ): Բաղիյուսական հարադրություններում *ու* շաղկապի դիմաց առկա է *ը՛ գ՛էլը գ՛ազան*: Շեշտը վերջնավանկային է:

Հոգնակին խոսվածքում ձևավորվում է նաև *ք, իք, տանք, րանք* մասնիկներով (երէխէք, մառթիք, տէքըրտանք, էտերանք): Ձայնավորով ավարտվող բառերի սեռական հոլովը կարող է ձևավորվել *յ*-ով (Շավօյ, աֆտօյ, վէդրօյ // վէյրօյ, ֆէրմայ): Բացառականն ունի *ց*-ով վերջավորություն (տանջանքից, խօրից, վորդուց): Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով (գ՛ոմերն են աշխատե, Մէվան ա արբե, շըտուկի մէչը): Որոշիչ հոդը դրսևորվում է *ը* և *ն* տարբերակներով (տարին, նըշանը): Որոշիչ հոդով կարող են գործածվել թվականները (ութը, խինգը): Երբեմն որոշիչ հոդը կարող է չարտահայտվել (պառավ կընիկ էր իմ կիսուր, ընծի տարէք կուշտ), երբեմն էլ կրկնվել (ձ՛ինը): Անորոշ հոդը նախադաս է (մէ տարի): Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընծի, քեզի, մեզի, ձեզի*, հանդիպում է նաև կրճատ ձև՝ *մե*: Ցուցական դերանուններն ունեն եռաշարք համակարգ (ես, էտ, էն, էսի, էտի, էնի, էսա, էտա, էնա): Ով դերանվան դիմաց առկա է *վորը* ձևը, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վիր, վիրը*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *հինքը, հիրա, ըսոնց, ընդոնցը, ընդըրա, ընդըրանց, ըստե, ըտե, ըտուց, ընդե, ընդուց, էսքան, էտքան, ըսենց // էսենց, ըտենց, ընենց, հըմէն, վորդե* և այլն:

Խոսվածքում սահմանական եղանակի ներկան ու անցյալ անկատարը կազմվում են *ում // ըմ* վերջավորությամբ անկատար դերբայով (ուգում ես, լըցըմ ենք, ասում ին, կապըմ ինք): *Գալ, լալ, տալ* բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *գալում // գալըմ, լնլում, տալում*: Ենթադրական եղանակի *կը* մասնիկը, միանալով բայասկզբի *հ*-ին, դառնում է *գ՛* (գ՛իմանան, գ՛ըլնի): Վաղակատար դերբայն ունի *ր*-ով վերջավորություն (խանէր, փագվեր), օժանդակ բային հաջորդելու պարագայում՝ *ե* վերջավորություն (կօլ են կըթե, ինչ են խասկըցե): Վերջին ձևը առանց օժանդակ բայի կարող է արտահայտել վաղակատար ներկա ժամանակաձևի եզակի երրորդ դեմքի իմաստ (էկե Մէվան, խաբար արե): Հարա-

կատար դերբայն ունի *ուկ* վերջավորություն (պարկուկ, չէուկ, կախվուկ, կայնուկ, նըստուկ, կըսկըվուկ): Վաղակատարով կազմվող ժամանակաձևերի հոգնակի թվի երրորդ դեմքում գուգահեռաբար հանդես է գալիս *ած* վերջավորությամբ դերբայական ձև (*չին բ էրած՝ չէին բերել, գ ացած ին՝ գնացել էին*), ինչպես նաև դերբայական ձևը համապատասխան իմաստ կարող է արտահայտել առանց օժանդակ բայի (*վարաքված՝ վարակվել են, նըշանած՝ նշանել են*): Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *ես, ես, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Օժանդակ բայը երբեմն կարող է կրկնվել *խէտը չի խօսում ի*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես ոչ ցոյական, այնպես էլ ցոյական հիմքերով (դ ըրին, տըփին, կըղրի, կըղրեցի, դ ըրեցի): *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ աց, մաց*: Անցյալ կատարյալը ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ (լըցեց, կըղրեցի, փիձավ, չօքա): Ժխտական խոնարհման վերլուծական ձևերի եզակի թվի երրորդ դեմքում չ ժխտական մասնիկը դրվում է բայաձևի վրա, ինչպես *չէկէ* (չի եկել), *չըզ ացէ* (չի գնացել), *չըզհիղում ա* (չգիտի), *չէլէ* (չի եղել): Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր (փախնել): Պատճառական ածանցն է *ցըն* (յեռցընել, խաքցընել, դըռըցընել): Հարկադրականի եղանակիչն է *պըտի* (պըտի գ ա):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ աղէ (մայր), սնգիգ, ապերացյա, ասէլու խէտ (ասէլու պահին), արօղ կընիկ, բ էրանացի, բըլուսկա, բօզ մանդանկ, գ ախ, գ արէ խաց, գ ըլխօվ արեվօվ յեռթում ուտել, գ ըլօխ, գ իշեր - ցերէկ, գ օխտուկ, գ օվական, գիդալ, գյօլ (լճակ), դ ու հըլնէս բօ աստըված, դսնդ, դէրսն, դըռըցընել, դօշ, գստ (ինչ-որ բան), գօրբա, էթալ, էնգ ախ, էրէխա ախճիկ, էրէխա պախել, ընդուց (այնուհետև), ըշպիյօն, ըսկի, թըթվաշ, թիքսն, իկոա, իմալ, լսրել (հետապնդել), խա, խաբար, խախտըվել (հոգեկան խանգարում ունենալ), խսրըվարուկ, խոտ հընգնել քիթը, խօրօխպեր, կալիցօ, կախվել թունդիրը, կայնել, կանալ,

կըթվոր, կընիկ, կըչկըչալ, կըրակի գ ին, կըրաղ, կըրամուս (ջուր կրելու փայտյա հարմարանք), կըրուշկա, կիսուր, կուշտ (մոտ), կօլխօզ, կօմբիկօր, հախպուր, հանշկ, հառէչ, հէռթիս, հէսօր, հէքուց, հընգնել աֆտօյ տակը, հընչի, հիշկալ, դըրկել, ճաշնալ, ճըրաք, ճիժ, մամէ (տատ), մանդանկ, մառթ (ամուսին), մէշու, մէշօք, մըկա, մըկավա, միլիցա, միյնանկ, միտը հըլնել, յան, յանի, յեթիմ, յեռման, յեռցընել, յեսիմ, նաղդ, շըտուկ, շոր (հագուստ), ուզել (աղջիկ ուզել), չէլուկ, չըկալ տարի, չօլ, չօքել, պառոն, պէսօք, պըստըլի, պըստի, ջ ըրխոր, ջ ոչ, ջ ոչընալ, ջսյել, ջէր, սսլօմ, սաղ (ամբողջ), սավա (բացի), սըլալ (սայթաքել), սիֆտանկ, սօվի տարի, վախտ, վէղրօյ վոռ տըփել, վիլ (եղան), վոնց, տան նսնֆսն, տէնալ, տընագ, տըրումբա, տըփել, տըփոց, փայ, փէլփըլալ, փըշօվ մառթ, փիձել, փիրվագ, քաղ անել, քամիկ, քէլալ, քըթնել, քըռչ, քօ յուռղը չըբ ըլի, օխտ, օռնշ, օրթիկ ծըսցընել, օրթիկ և այլն:

ՀԱՅՍՎԱՆ - Գյուղ Աբովյանի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Ավդալար: Վերանվանվել է 1945 թ.: Ունի մոտ 560 բնակիչ, որոնց նախնիների գաղթել են Պարսկաստանից, Մուշից, Վանից: Հաղորդակցվում են խառը տիպի խոսվածքով:

Հացավանի խոսվածքում գործածվում են *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ (իրէք, տեղ, վեց, Մէլիքսէթենք, քավոր, խընձոր, փող): Միավանի բառերի սկզբում հինհայերենյան *ռ-ի* և *ե-ի* դիմաց համապատասխանաբար առկա են *վո* և *յե* (յես, վոր, վոտ), բազմավանի բառերի սկզբում՝ *օ* և *է* (էթալ, էրկու, օդօրմի): Փոխառյալ ու բնիկ մի շարք բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *սն* ձայնավոր (սնանջ, Գսննի, դ անանկ, հայնթ, մեգսն, յանըմ): Նկատելի է բազմավանի բառերում միջնավանի ձայնավորի սղում (ուրխընալ): Բառավերջի ա ձայնավորը որևէ մասնիկի հավելման դեպքում վերածվում է *է-ի* (գ արթք, տըղէս): Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը (գ ալ, գ եղ, գ ըրել, գ ըլօխ, դ աննալ, դ ընել, դ ու, դ ուռ, դ ուս, բ անակ,

բ'ացվել, բ'երել, բ'ըռնել, ձ'եռ): Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր (անքամ, մառթ, առաչ, կարքին, տեքոր): Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ (աբբել, տերդեր, հեղեվ): *Նզն* հնչյունախմբի դիմաց *յն* է առկա *կայնել* ձևում: Նախաբաղաձայնական դիրքում հպաշփականները կարող են վերածվել շփականների (վոնշ մեկը): Երբեմն բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է *հ*-ի հավելում (հառեչ, հելաք, հեսա, հրմեն, հրնգնել): Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց խոսվածքում հազվադեպ է *խ* հանդիպում (խառնիս), բայց բարբառակիրների վկայությամբ հնում ասել են *խիվանդ, խաց, պախել, խավ* և այլն: Շեշտը վերջնավանկային է:

Հոգնակին խոսվածքում ձևավորվում է նաև *ք, անիք, էրք* մասնիկներով (գ աթեք, էրէխեք, կընանիք, տըղերք): Բացառականն ունի *ց*-ով վերջավորություն (տեղից, Գյւնուց): Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով (Կիրովական ա, գ'եղի մէչ): Որոշիչ հոդը դրսևորվում է *ը* և *ն* տարբերակներով (ախպերը, շօֆերն): Անորոշ հոդը նախադաս է՝ *մէ մառթ*: Ցուցական դերանունները եռաշարք են՝ *էս, էտ, էն, էսի, էտի, էնի*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձ'եզի*: Ով դերանվան դիմաց առկա է *ով* ձևը: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *ընդոնք, ըտոնք, ըտանք, իրա, իրանք, իրանց, ըտենց // էտենց, ըստե // էստե, ստեղ, ըստե, ընդե, ընդեղից, ամէրը, հրմեն* և այլն:

Խոսվածքում սահմանականի ներկա և անցյալ անկատար ժամանակաձևերը կազմվում են *ոււ*՝ վերջավորությամբ անկատար դերբայով (նըշում, հըլնում): *Գալ, լալ, տալ* բայերի ներկան (և անցյալ անկատարը) կազմվում է անկատարի *գ'ալում, լալում, տալում* ձևերով: Վաղակատար դերբայն ունի *ր*-ով վերջավորություն (պըսակվեր), օժանդակ բային նախորդելու պարագայում՝ *ե* վերջավորություն (ստեղ եմ ամուսնացե, չեմ արե): Հարակատար

դերբայն ունի *ած* վերջավորություն (կանանչած, էկած, առած): Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եւ, էս, ա, ենք, էք, են, անցյալի ձևերն են՝ ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես ցոյական, այնպես էլ ոչ ցոյական հիմքերով (բ'երեցինք, տըվեցինք // տըվինք, ասին): *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ'աց // գ'ընաց, մընաց*: Անցյալ կատարյալը որպես կանոն ունի *ամ, ար, ավ, անք, ար, ան* վերջավորություններ (ասամ, ասար, ասավ, ասանք, ասաք, ասան, տըվանք, տըվաք, տըվան, ծախանք, բ'երանք, գ'ըրանք, վերացըրանք), բայց գործածական են նաև այլ ձևեր՝ *բ'երեցինք, մուծինք*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր: Պատճառական ածանցն է *ցըն* (կայնըցընել): Հարկադրականի եղանակիչն է *պըտի* (պըտի տանինք):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ աղաթ, ախճիկ, ախպեր, ամէրը, աննչ (անցյալում), առեջի (առաջին), գ'եղ, դ'ուս, էտենց, խառնիս, կայնըցընել, կարքին, հառսընքավոր, հեսա, հըլը (դեռ), հընց, մեզմը, մըկա, յան, յանըմ, շըխպիկ, շօֆեր, պըռծնել, պըսակվել, ջեք, վախտ, վոնց, փեջգիր, քուր և այլն:

ՀՐԱՋՐԱՆ – Քաղաք Կոտայքի մարզում, մարզային կենտրոն: Նախկինում՝ Ներքին Ախտա, Կորկոտիս: Վերանվանվել է 1959 թ.: Ունի մոտ 58 000 բնակիչ, որոնց նախնիների մի մասը եկել է Մակուից, Մալմաստից, Մասունից, Կարսից, Խոյից, Մուշից: Այնուհետև քաղաքի բնակչությունը համարվել է Հայաստանի այլ բնակավայրերից, ԽՍՀՄ հանրապետություններից եկածներով, սփյուռքահայերով: Քաղաքում հաղորդակցվում են խոսակցական լեզվով¹³⁵:

¹³⁵ Հետագայում քաղաքի վարչական տարածքի մեջ մտել են Վանատուր, Ջրատտ և Կաբավաձոր գյուղերը՝ վերածվելով թաղամասերի: Դրանց լեզվական հատկանիշները ներկայացվում են առանձին:

ՉՈՐԱՂԲՅՈՒՐ¹³⁶ – Գյուղ Աբովյանի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Դժրաբակ, Թեժրաբակ, Տաճարաբակ, Տաճարապատ: Չորաղբյուր է վերանվանվել 1946 թ.: Ունի մոտ 2300 բնակիչ, որոնց մի մասի նախնիները գաղթել են Խոյից, Սալմաստից և Ալաշկերտից 1828-1830 թթ.: Հաղորդակցվում են Խոյ-Մարաղայի բարբառով:

Չորաղբյուրի խոսվածքն ունի *n* երկբարբառային հնչյուն (պոխկ, կործ, խոզ, չոս, ամչըկոտ): Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *n*-ի և *h*-ի դիմաց, երկվանկ բառերի սկզբում *n*-ի դիմաց համապատասխանաբար առկա են *վn* և *յէ* (վոր, վորթ, վոսպ, վոխչար, վոճիլ, վոսկի, յեզ, յես), երկվանկ և բազմավանկ բառերի սկզբում *h*-ի դիմաց առկա է *է* (երկաթ, երկանք, էրթիս, էրեվալ): Բազմավանկ բառերի սկզբում *n*-ի դիմաց առկա է *օ* (օղոզել, օրօձալ, օլըրել): Կանոնավորապես հանդես է գալիս քմայնացած *յ* հնչյուն, երբեմն էլ՝ քմայնացած *ու* և *օ* ձայնավորներ (յժեղ, անջանկ, ամվընալ, գանգ, գանրկել, լյնց, վանի, վանեղ, վանգեղ, պանի, ճանդանչ, շըլանկ, սըվտանկ, ֆանդ, ֆանանո, պիսել, անլիր, անխալիր, ծին, կիւնդ, կօրեկ, ցօրօն, քօրել): Նախնական *ոյ* երկբարբառի դիմաց միավանկ բառերում երբեմն առկա է *n* կամ քմայնացած *օ* (պոն>բոյն, շոտ>շոյտ, թօլ>թոյլ, լօս>լոյս): *Ություն* ածանցը խոսվածքում դրսևորվում է թոն (ըթոն) ձևով (երկընթոն, չորըթոն): Խոսվածքում հաճախ է հանդիպում նախաշեշտ վանկի ձայնավորի սդում (երկըննալ, ալլել, իրկուն, խավնել, կողըթոն, քառսուն, խըրօխպեր): Բառավերջի *ա* ձայնավորը որևէ մասնիկի հավելման դեպքում պահպանվում է (վըրան, կոլլպան, տըղան): Բառասկզբում ձայնեղների դիմաց առկա են խուլեր (պան, պանի, պանջան, պանիս, պերել, կանգան, կանրի, կել, կեղ, կերընդի, կինի, կըլօխ, կոռո, տանրանկ, տեզ, տեղին, տուռ, ծանի, ծեռ, ծըմեռ, ծու, ճանդանչ, ճանթել, ճընջել, ճուր): Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր (առչ, խափել, լիոփ, անթան, կանթալ, էք, տեքըր, անանչ, մեչ, պանոց, օց): Խոսվածքն ունի քմայնացած հետնալեզվային հպականներ (ծանգ, պանրակ, կանրուն, կանգանտ, քանշել, կըծիկ, կընիկ, խինգ, ինգեր, քեռի, թըրիք): Բաղաձայնանախորդ դիրքերում հետնալեզվային հպականների դիմաց հանդես է գալիս *յ* // *յ*^h հնչյուն (մեյն էլ, յերել կայծայները գանրկին, էրնել քեզի, պայսել, մըյներ, յեղունիյներ, պայանել, այլօր, խայանել, տայանալ): *Նգ, նկ* հնչյունախմբերի դիմաց *յ* է առկա բաղաձայնանախորդ դիրքերում (խիյ տարեկան, կայնել, յեղըյներ, էրմոյներ): Նախաբաղաձայնական դիրքում հպաշփականները որպես կանոն վերածվում են շփականների (անեսկ, ըսնել, լըվանկ, կըսկել, աշկ, էշնել, կօշկել, մեշկ, վես տարեկան): *Տն* խմբի դիմաց որպես կանոն առկա է *նն*, երբեմն էլ՝ *ն* (խաննել, մաննիկ, մըննել, կարկըննել, խըռնել, քըռնել): Բառասկզբի ձայնավորից առաջ հազվադեպ առկա է *h*-ի հավելում (հըմեն): Հինհայերենյան *h*-ի դիմաց խոսվածքում *խ* է հանդես գալիս բառի բոլոր դիրքերում (խազալ, խանլիվոր, խամբըրել, խաննել, խառնիս, խասկընալ, խարցուցել, խաց, խավ, խին, խըմար, խեզնել, խոդ, խօվ, խում, խօքի, պանի), որոշ դեպքերում՝ նաև հավելական *h*-ի դիմաց (խանլիվոր, խարփել): Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *կ* (կալմակալ, կասաբ, կավուրմա, կօնադ, կութի, կուշ): Շեշտը վերջնավանկային է:

¹³⁶ Չորաղբյուրի խոսվածքի հատկանիշները արձանագրված են Հայերենի բարբառագիտական ատլասի կրթության հավաքման ծրագրով 1981 թ. լրացված թիվ 161 տետրում, առկա են նաև բնակավայրում 2017 թ. կատարված տեսաձայնագրություններ: Նյութերը պահվում են ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտում:

պանջան, պանիս, պերել, կանգան, կանրի, կել, կեղ, կերընդի, կինի, կըլօխ, կոռո, տանրանկ, տեզ, տեղին, տուռ, ծանի, ծեռ, ծըմեռ, ծու, ճանդանչ, ճանթել, ճընջել, ճուր): Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր (առչ, խափել, լիոփ, անթան, կանթալ, էք, տեքըր, անանչ, մեչ, պանոց, օց): Խոսվածքն ունի քմայնացած հետնալեզվային հպականներ (ծանգ, պանրակ, կանրուն, կանգանտ, քանշել, կըծիկ, կընիկ, խինգ, ինգեր, քեռի, թըրիք): Բաղաձայնանախորդ դիրքերում հետնալեզվային հպականների դիմաց հանդես է գալիս *յ* // *յ*^h հնչյուն (մեյն էլ, յերել կայծայները գանրկին, էրնել քեզի, պայսել, մըյներ, յեղունիյներ, պայանել, այլօր, խայանել, տայանալ): *Նգ, նկ* հնչյունախմբերի դիմաց *յ* է առկա բաղաձայնանախորդ դիրքերում (խիյ տարեկան, կայնել, յեղըյներ, էրմոյներ): Նախաբաղաձայնական դիրքում հպաշփականները որպես կանոն վերածվում են շփականների (անեսկ, ըսնել, լըվանկ, կըսկել, աշկ, էշնել, կօշկել, մեշկ, վես տարեկան): *Տն* խմբի դիմաց որպես կանոն առկա է *նն*, երբեմն էլ՝ *ն* (խաննել, մաննիկ, մըննել, կարկըննել, խըռնել, քըռնել): Բառասկզբի ձայնավորից առաջ հազվադեպ առկա է *h*-ի հավելում (հըմեն): Հինհայերենյան *h*-ի դիմաց խոսվածքում *խ* է հանդես գալիս բառի բոլոր դիրքերում (խազալ, խանլիվոր, խամբըրել, խաննել, խառնիս, խասկընալ, խարցուցել, խաց, խավ, խին, խըմար, խեզնել, խոդ, խօվ, խում, խօքի, պանի), որոշ դեպքերում՝ նաև հավելական *h*-ի դիմաց (խանլիվոր, խարփել): Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *կ* (կալմակալ, կասաբ, կավուրմա, կօնադ, կութի, կուշ): Շեշտը վերջնավանկային է:

Հոգնակին խոսվածքում ձևավորվում է նաև *անք, քանք* մասնիկներով ծիյանք, կեղրանք: *Կընիկ* բառի հոգնակին է *կընթընել*: Ոջ հոլովմամբ հանդիպել է միայն *տիրոշ* ձևը: Նկատելի է Ո հոլովման ավելի լայն ընդգրկում (անօր, տեքօր, քըվոր): Բացառականն ունի *էն* վերջավորություն (կըլիսէն, կարմընջեն,

թոռեն, խացեն, քըվորեն), ազգակցություն նշանակող որոշ բառերի դեպքում՝ *մէն* վերջավորություն (խօրմէն, մօրմէն, ախպօրմէն): Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով (ճրրի մէչը, ամանը /ամանի մեջ/): Որոշիչ հոդը դրսևորվում է *ը* և *ն* տարբերակներով (տանջտը, վարպէտին): Անորոշ հոդը նախադաս է (մէ թաքավոր): Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *իմը, քօնը, մէրը, ծերը* ձևերը, հանդիպում են նաև *ընձի, քէզի* ձևերը: Ցուցական դերանունները հանդէս են բերում երկշարք համակարգ՝ *էտ* (այս, այդ), *էն, էտի, էնի, էտան, էնան*: Ով դերանվան դիմաց առկա է *վնլ* ձևը, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վիր, վիրը*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *իմէն* (ինձնից), *մէրէն, իմօվ* (ինձնով), *հըմմէն, հըմմընէն, դսր, դսնը, տսնը, տսր, տսրէն, դսրէն, տսնը, դսնը, ըստսնդ, ընդսնդ, իշթսր* և այլն:

Գալ, լալ, տալ բայերի անորոշ դերբայի ձևերն են՝ *իկալ, լւնցել, տալ*: Մահմանականի ներկան կազմվում է *ս* մասնիկով ավարտվող անկատարով (իկանս էմ, լւնցէս էս, տաս էք, սիրէս էնք, մընաս էք), բացառություն է եզակի երրորդ դեմքը, որտեղ անկատարն ավարտվում է *լ*-ով (իկանլ ի, լւնցէլ ի, տալ ի, սիրէլ ի, մընալ ի): Օժանդակ բային հաջորդելու կամ առանց օժանդակ բայ հանդէս գալու դեպքերում անկատար դերբայն ունենում է *լ* կամ *լի* վերջավորություններ (յէս էմ սիրէլ, չէս մընալ, չի լւնցէլ, չէմ տալի, չէք իկանլի, ասէլ *կամ* ասէլի /ասում է/, տուս էթանլի /դուրս է գնում/, պէրանն էր տընէլի): Վաղակատար դերբայն ունի *ր*-ով վերջավորություն (կիրիր, մընացիր), օժանդակ բային հաջորդելու պարագայում՝ *ի* վերջավորություն (յէս էմ կիրի, էրագ էմ տըսի): Հարակատար դերբայն ունի *ած* վերջավորություն (քընած, թըխած): Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *էմ, էս, ի, էնք, էք, էն*, անցյալի ձևերն են՝ *էմ էր, էս էր, էր, էնք էր, էք էր, էն էր*: Էական բայի ներկայով բաղադրվող վերլուծական ձևերից, ինչպէս

նաև ապառնի ժամանակաձևերից կազմվում են անցյալի համապատասխան ժամանակաձևեր՝ *էր* միավորի հավելումով (մընաս էմ էր /մնում էի/, կանթամ էր /կարդայի/, կիրիր էմ էր /գրել էի/, կըկանթամ էր /կկարդայի/, կըտի կանթամ էր /պիտի կարդայի/): Անցյալ կատարյալը եզակի առաջին դեմքում ունի *մ* հավելված (մընացիմ, խասամ, սիրիմ): Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կազմվում է ոչ ցոյական հիմքով (սիրիր, ծակինք, ծախիք): Այս ժամանակաձևն ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *սիրիր, փոխինք, նըստար, աքրանք, ծախկալ*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *կընաց, մընաց*: *Գալ* բայի հրամայականի ձևերն են՝ *յա՛ր, յարէ՛ք*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր: Պատճառական ածանցն է *ցըց* (զարմացըցել, լօղըցել, թըռըցել, խասկըցըցել, փախըցըցել): Պատճառական բայերի հրամայականում հանդէս է գալիս *ու* խոնարհիչը՝ *խախցըցո՛ւ, խըմցըցո՛ւ, նըստըցըցո՛ւ*: Հարկադրականի եղանակիչն է՝ *կըտի* (կըտի ասէմ, կըտի մընաս):

Խոսվածքի բառային միավորներից են առատուն, առիք, գօ (ահա), դաղդղան (եղինջ), էլը (դարձյալ), էլչի, ընչանք, թանթան, թարթափ, թըզբէխ, թուփ, ժըխշէլ, ինէլ (ընկնէլ), լըխտիկ, լօղալ (սայթաքէլ), խանլիվոր, խամբըրէլ, խաց ժողող, խըռծիկ, խօվ (ստվեր), խօրօտ, ծառծակուկ, ծըղզալ, ծըվանէղ, կաթ (կաթիլ), կանօխ (վաղը), կավ (ցէխ), կարկատ (աղանձ), կըռինձ, կէսըրար, կողնիկ (գաղտնի), կոճ (կորիզ), կոռծէլ, կուզ, կում, կուշ, կուշտը, կօլթուղ, կօկօլ, կօտօշ, ճամբախ, ճանգ, ճոչ, մառթ (ամուսին), մըռ (ցեց), միրգանմի (աներորդի), մուխ, մօղօզիկ, նան, ուշը էթանլ, ուռ (կուրծք), պանթինք, պաղ, պանէլ, պըշտէլ, պըսպըղան բըլոճ (լուսատուիկ), պուճուճակ, պուտ, պօպօք, սըվտանկ, վանխտ, վըռըշնէլ, տէղաշոք, տէղէլ (թունավորել), տըկլոզ, տընիս, փախկըվէլ (թաքնվել), փըթիր, փըսայվէլ (ամուսնանալ), փըստիկ, փօղօց (աղբանոց), քարալէխէլ, քանշում տալ (հայիոյել), քանշում և այլն:

ՄԱՅԱԿՈՎՄԿԻ – Գյուղ Արևմտյանի տարածաշրջանում, նախկինում՝ Շահապ: Մայակովսկի է վերանվանվել 1940 թ.: Ունի մոտ 2160 բնակիչ, որոնց նախնիները հիմնականում գաղթել են 1829-30 թթ. Մալմաստի գավառի Հիջվազ, Փայաջուկ, Հավթվան գյուղերից: Գյուղում բնակվում են նաև մոտ 40 ընտանիք եզդիներ, Մուսգայիթի և Բաքվի ջարդերից մագապուրծ հայեր: Հաղորդակցվում են Խոյ-Մարաղայի բարբառի մի տարբերակով, որ կրել է Արարատյան բարբառի որոշ ազդեցություն:

Մայակովսկի գյուղի խոսվածքում դրսևորվում է է երկբարբառային հնչյուն (քեռի, մեր, ծեռ, տեղ): Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *n*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են *վ* և *յ* (*վ*օշ, *վ*օտ, *վ*օր, *յ*ես, *յ*եփ), բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *օ* և *է* (երկու, էրէխա, էրագ, օղօրմի, օղօղէ): Փոխառյալ ու բնիկ մի շարք բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *ւ* ձայնավոր (դւրը, իկււ, քւանի, ւնդւթ, իշթւր, թւրգը, գյուլւշ, նւլբւնդ): Խոսվածքին բնորոշ է բազմավանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորի սղումը (պաժնըվել, յեռաւնյօթ): Բառավերջի *ա*-ն ավելացող մասնիկներից առաջ որպես կանոն չի հնչյունափոխվում (տըղան, վըրան): Բառասկզբում ձայնեղների դիմաց առկա են խուլեր (պաժան, պան, պանակ, պացել, պերան, կեղ, կէտին, կըլօխ, կըտնել, կօխտուկ, կօմ, կօծ, տառնալ, տընել, տու, տուռ, տուս, ծեռ, ծի, ճառթէլ), հազվադեպ՝ շնչեղ ձայնեղներ (բայց, բանցըրցընէլ, գէտին, ջւնլէլ): Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ հպականների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր (անքամ, հօքի, օքնել, վեռչ, առթէն, մառթ, ժողօվուռթ, օթ, մէշ): Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ (կաղվի, պաղմել): Շփական *ս* բաղաձայնից առաջ բառասկզբում *ս*-ն կարող է շնչեղանալ (փըստիկ, փըսակել): Խոսվածքն ունի քմայնացած հետնալեզվային հպականներ (կար, քււշէլ): Բաղաձայնից առաջ հետնալեզվային պայթականների, նաև *նք*, *նգ* հնչյունակապակցությունների դիմաց կարող է դրսևորվել *յ* (բըլւյներ, իրէյ խատ, մէնայ տուներ,

տանեյ քեզի, տէնայ վօրն ի, նըստայ կերայ խըմանք, կայնէլ): Նախաբաղաձայնական դիրքում հպաշփականները կարող են վերածվել շփականների (վօշ մէկը, մէշկ): Երբեմն բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է *հ*-ի հավելում (հընգեր, հինքը, հըմէն): Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց խոսվածքում *խ* է հանդես գալիս բառի բոլոր դիրքերում (խայ, խանել, խասնել, խաստ, խատ, խէր, խէտը, խիվանդ, խըրօխպէր): Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *ղ* կամ *կ* (ղասաբ, կազան): Շեշտը վերջնականկային է:

Խոսվածքում բացառական հոլովն ունի է-ով կամ ց-ով վերջավորություն (կեղէն, սկըզբէն, քամկէն, տընէն, Խօյից, տախտակից): Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէշ* կապով և սեռականով (լըցի կազանները, կեղի մէշը): Որոշիչ հոդը դրսևորվում է *ը* և *ն* տարբերակներով (տեղը, խէրն): Անորոշ հոդը նախադաս է (մէ օր): Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի*, *քեզի*, *մեզի*, *ծեզի*: Ով դերանվան դիմաց առկա են *օվ*, *վօր* ձևերը, սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *ում*, *ումը*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *ինքը*, *մէզնէ*, *իրա* // *հիրա*, *հիրանց*, *դււրը* (սրան), *տււր* (դրա), *տււրը* (դրան), *ընդէ*, *ըստէ*, *ըտենց*, *էտ*, *էն*, *էնքան*, *հըմէն ինչ*, *վօշ մէկը* և այլն:

Խոսվածքում Ա և Ե խոնարհումներից բացի հանդիպում են նաև Ի խոնարհման դրսևորումներ (կօծ չունիս): Ներկա և անցյալ անկատար ժամանակաձևերը կազմվում են *ս*-ով ավարտվող դերբայով (իկիաս էնք, էթաս էնք, պէրէս եմ, տանէս էք, տըրէս էր, պաոցըրցընէս էր): Երբ օժանդակ բայը նախորդում է դերբային, հանդես է գալիս լ-ով ավարտվող անկատար, որին կարող է ավելանալ նաև *ի* մասնիկը (չեմ նւլի, ինչ ա իկալի, էրագի պէս եմ հիշէլ, չէր հավատալ, չեմ ուզէլ): Անկատարի լ-ով ձևը կարող է արտահայտել ներկա ժամանակի եզակի երրորդ դեմքի իմաստ առանց օժանդակ բայի (առթէն մօտանալ ընգեր-մընգերը, հինքը կըպնէլ): Գործածական են *գալ* բայի *ի* հավելվածով ձևեր *իկււլ*,

իկխա: Այս բայի ենթադրականի ձևերի կազմիչն է *կի* եղանակիչը (կիկիւն), այլ բայերինը՝ *կը//կ* (կանեմ, կըփախնեմ): Վաղակատար դերբայն ունի *ր*-ով վերջավորություն (կընացիր, ծառայիր, էկիր, սկըսիր, փսակիր), օժանդակ բային հաջորդելու դեպքում՝ *է* վերջավորություն (հէլէ, տէսէ, ունէցէ, նըստէ): Հարակատար դերբայն ունի *ած* վերջավորություն (նըստած, կապած, սարքած, դըրած): Վաղակատար ներկա ժամանակաձևի եզակի երրորդ դեմքի իմաստ կարող է արտահայտվել առանց օժանդակ բայի (*էկէ, նըստէ*՝ եկել, նստել է. *ասէ*՝ ասել է): Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, ես // իս, ի // ա, էնք, էք, էն // են*, անցյալի ձևերն են՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Հանդիպել է օժանդակ բայի անցյալի վերլուծական ձևի կիրառություն (չէս էր կըպնէլի): *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *կընաց, մընաց*: Անցյալ կատարյալի եզակի առաջին դեմքում առկա է *ւ*-ի հավելում (կընացիւմ, սովորում, տըվիւմ, վէրցիւմ): Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կազմվում է ոչ ցոյական հիմքով (քաշիւմ, կըռիւմ/կտրեցիւմ/, տուս խանիւմ, քըռթիւմ, մաքրիւմ): Անցյալ կատարյալը ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ (վօրօշիւմ, տըվիւմ, քաշիւմ, պըսագվում, ապրանք): Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր: Պատճառական ածանցն է՝ *ցըն* (խասցընել, ջըղայնացնել): Հարկադրականի եղանակիչն է՝ *պըտի // պըղի* (պըտի էթամ, պըղի կըպնէնք):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *անթ, ախտըվել, արանք, բըլագ* (արմունկ, հոգն. *բըլայնէր*), *ցուլւն* կըպնէլ, դանըր (նրան, դրան), *էթալ, բըլկալ, թանգը տալ, իշթան, խաբար ըլել, խայ, խըրօխպէր, ծանդըր, կազան, կօխտուկ, հա* (շարունակ), *ման իկան* (որոնել), *մըկա, մըկավա, մօզի, յարի* (էկ), *նան* (իմանալ), *նանբանդ, պաժան, պաժնըվել, պըսագվել, ջանլել* (ծալել), *ջահել, ջըղայնացընել, սըթըրվել, վախտ, վերի կըլօխ, վօշ մէկը, վօտ, տանը*

(դրա), *տանըր* (դրան), *տիրապըտվել, տու մըսա, տուս խանել, փանյա* (գոմ), *փըռթել, փըսակել, փըստիկ, քամակ, քըռթել* և այլն:

ՄԱՐՄԱՐԻԿ - Գյուղ Հրազդանի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Փաշի գյուղ: Մարմարիկ է վերանվանվել 1935 թ.: Ունի մոտ 700 բնակիչ, որոնց նախնիները եկել են Մուշի տարբեր գյուղերից, Բուլանըխից: Հայերից բացի՝ գյուղում բնակվում են նաև եզդիներ: Հաղորդակցման միջոցը Մշո բարբառն է:

Մարմարիկի խոսվածքն ունի *է, ո* երկբարբառային հնչյուններ (շենք, իրեք, մերոնք, շոր): Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ո*-ի և *է*-ի դիմաց համապատասխանաբար առկա են *վո* և *յէ* (վոտ, վոչ, յես, յերք, յեփ), բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *օ* և *է* (երէխա, էրկու, օղորմի, օսկոռ, օխճար): *Որ* շաղկապի դիմաց առկա է *օր* ձևը: Փոխառյալ ու բնիկ մի շարք բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *ան* ձայնավոր (անի, գանգան, դանսան, ծախկաքանան, միյնանկ, մեթըքան, քոչանրի, թանգն, թանլան, թանք, թանքանի, հանլիւմ, միզան, ջանլել, ջանլան, փանրինջ, Օղանգլու): Խոսվածքին բնորոշ է բազմավանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորի սղումը (բաժնել, սովրել, խառսընիք, տաքնալ): Բառավերջի *ա* ձայնավորը որևէ մասնիկի հավելման դեպքում վերածվում է *է*-ի (տըղես, էրէխեք, վըրեն): Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը (բաժնել, բան, բանջար, բարով, բըժիշկ, գախտըվել, գալ, գել, գըլօխ, գօղնալ, գօխտուկ, գոմ, դեմ, դընել, դու, դուռ, դուս, ձեռ, ձի, ձու, ձուն, ձըմեռ, ջախճըփան, ջառթել, ջըրխոր, ջօչընալ): Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր (առթեն, բօրփըսնել, խաքնել, մարաք, օքնել, օքտել, մառթ, առչ, միրք): Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ (աքրել, ավառողել, կըղըտել, գըտընագ, փըրգել): *Նգն* հնչյունախմբի դիմաց *յն* է առկա *կայնել* ձևում: Նախաբաղաձայնական դիրքում

հպաշփականները կարող են վերածվել շփականների (վոշ թե): Հաճախ բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է *հ*-ի հավելում (հախպուր, հառավօղ, հառեչ, հեւօր, հերես, հերուց, հինք, հիրիկվանից, հրմէն, հրնչի, հրնցնել, հուսում, հուր): Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց խոսվածքում *խ* է հանդես գալիս բառի բոլոր դիրքերում (խանգուստ /հանգույց/, խալել, խանել, խառս, խասկընալ, խաստ, խավ, խատ, խաց, խաքնել, խէտ, խըմար, խըրիսա, խիվանդ, խօրօխպէր, խօրքուր, պախել, բախ): Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *կ* (կազան, կօնախ, կարիք): Շեշտը վերջնավանկային է:

Հոգնակին խոսվածքում ձևավորվում է նաև *ք*, *էրք*, *տանք* մասնիկներով (էրէխէք, սանգէք, տըղէրք, ախպըրտանք): Խոսվածքն ունի Ոջ հոլովում (կիսուրոչ, տանտիրոջ): Նկատելի են Ա վերջադրական հոլովման դրսևորման դեպքեր (Մառտունա, թունդըրա, կընգա): Չայնավորով ավարտվող բառերի սեռական հոլովը կարող է ձևավորվել *յ*-ով (Հակօյ, Ռուբէյ): Բացառականն ունի *ց*-ով վերջավորություն (հախպըրից, տընից), հազվադեպ պատահում է նաև *է*-ով ձև (հագարէն): Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով (աբրէր են Ալաշկեռտ, բախճի մէչը): Որոշիչ հոդն է *ն*-ն (կէսըն), հաճախ այն կարող է բացակայել (մօթէր են թուրքէր, Խաչիկ հաշվանդամ էր, հայէր կըսեն): Անորոշ հոդը նախադաս է (մէ օր): Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի*, *քեզի*, *մեզի*, *ձեզի*: Ցուցական դերանուններն ունեն եռաշարք համակարգ (էս, էտ, էն, էսի, էտի, էնի): Ով դերանվան դիմաց առկա է *վոն* ձևը, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վի* // *վիր*, *վին*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *հինք*, *հիրա*, *իրանք* // *հիրանք*, *իրանց* // *հիրանց*, *ըղըրա*, *ըղըրանք*, *ընդըրա*, *ընդըրանք*, *ընդըրանց*, *ըտըրա* // *ըղըրա*, *էտըրանց*, *ընդըրանից*, *ըտոնք*, *ընդոնք*, *հօնդեղ*, *ըստե*, *ըտե*, *ընդեն*, *էսենց*, *էտենց*, *էնենց* // *ընենց*, *էդենց*, *իրար* // *հիրար*, *հիրարից*, *հրմէն*, *հրմընին*, *ամէկի* և

այլն: Մտացական հոդից հետո հանդիպում է *ի* մասնիկի գործածություն (իմ գ' ըլօխսի):

Խոսվածքում *անել*, *ասել*, *լինել*, *ելնել*, *կարողանալ* բայերի դիմաց գործածվում են *էնել*, *ըսել*, *էդնել*, *հըլնել*, *կանալ* տարբերակները: Հանդիպում են բայի Ի խոնարհման դրսևորումներ ևս (պըտի աշխատիմ, մըտնիմ, կառիս, պըտի փախիս, գ' էլին, խասինք): *Գալ*, *լալ*, *տալ* բայերի ներկան (և անցյալ անկատարը) կազմվում է *գ' ի* // *գ' ը* կամ *կի* մասնիկով՝ *գ' իքին*, *գ' իկան*, *գ' իկեր*, *գ' ըքան*, *գ' ըկա*, *կիտա*, մյուս բայերինը՝ *կը* // *կ* մասնիկով կամ առանց դրա՝ *կըսենք*, *կենա*, *կըպատմենք*, *կըխանին*, *նըստին պըլուլին կուտին*, *կըխանի խառնի լըցի*, *դընէր ծէծէր*: *Կը* մասնիկը, միանալով բայասկզբի *հ*-ին, երբեմն էլ ձայնորդից առաջ դառնում է *գ'* կամ *զ* (գ' իշես, գէլի, գ' ըլնի, գ' ըլըցինք, գ' ուզա): Գործածական են անորոշ դերբայով և *ան*- նախածանցով ձևավորված մակբայներ (անտէնալ, անգ' ըրել): Վաղակատար դերբայն ունի *ը*-ով վերջավորություն (մօթէր, կըղըտէր, մեռէր, պըսակվէր, խախձէր), օժանդակ բային հաջորդելու դեպքում՝ *ե* վերջավորություն (եղե, ունէցե, թօղե, էրե, հէլե, ըսե): Հարակատարի վերջավորությունն է *ուկ* (էկուկ, սօվրուկ, քընուկ, գ' ըրուկ): Վաղակատարով կազմվող ժամանակաձևերի հոգնակի թվի երրորդ դեմքում գուգահեռաբար հանդես է գալիս *ած* վերջավորությամբ դերբայական ձև, որի հետ կարող են գործածվել օժանդակ բայի և՛ եզակի, և՛ հոգնակի ձևեր՝ *մըշակ են էղած* (մշակ են եղել), *մէ խատ ա թօղած* (մեկ հատ են թողել), ինչպես նաև դերբայական ձևը համապատասխան իմաստ կարող է արտահայտել առանց օժանդակ բայի (հավաքված /հավաքվել են/, գ' ացած /գնացել են/): Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են *եմ*, *ես*, *ա*, *ենք*, *էք*, *են*, անցյալի ձևերն են *ի*, *իր*, *էր*, *ինք*, *իք*, *ին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես ցոյական, այնպես էլ ոչ ցոյական հիմքերով (սպանէցին, ըսեցին, թօղիր, բ' էրին, բ' ացինք): *էնել*, *դընել* բայերի անցյալի հիմքում հաճախ հանդես են գալիս *էն*, *դըն* ձևերը՝ *փոցըղ եմ էնե* (փոցղ եմ արել), *քախձըր էնա* (քաղցր արա), *խաշ ենք դընե* (խաշ

ենք դրել, *դ ընե սէլի վրրէն* (դրել է սայլի վրա): *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ աց, մաց*: Անցյալ կատարյալը և Ե խոնարհման պարզ բայերի եզակի հրամայականն ունեն ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ (խառնէցիր, խրրգէցին, նըստավ, կարմրրավ, նըստի՛, ծածկա՛, խառնա՛): Ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ դրսևորվում են նաև Ե խոնարհման պարզ բայերի ներկա ժամանակաձևի եզակի երրորդ դեմքում՝ *կէփա* (եփում է), *կէփի* (եփվում է): Դիմավոր բայաձևերից առաջ, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա* կամ *էր* ձևը՝ ըստ ժամանակային իմաստի, ինչպես՝ *խառնեալ ա կըպարա, քաղաքն ա կաշխատի, սրբաս ա կասենք, խառնիք էր կանին, խաշ էր կըտինք*: Ժխտական խոնարհման եզակի թվի երրորդ դեմքի ձևերում չ ժխտական մասնիկը դրվում է դերբայի վրա, ինչպես՝ *չըտարբերե* (չի տարբերել), *չէղէր* (չի եղել), *չեղե* (չի եղել), *չուտէր* (չէր ուտում), մյուս դեպքերում ժխտական մասնիկը որպես կանոն դրվում է օժանդակ բայի վրա՝ *չեմ էկե, չեն սըթըրվի, չի տամ*, երբեմն էլ՝ բայաձևի վրա՝ *չիշեմ* (չեմ հիշում), *չըսեն* (չեն ասում), *չըթըխեն* (չեն թխում): Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր: Պատճառական ածանցն է *ուց* (խաքուցել, իչուցել) կամ *ցըն* (լօղցընել, վեռչացընել): Պատճառական բայերի ներկայում և հրամայականում հանդես է գալիս Ու խոնարհիչը՝ *կըյեոցու, քընցո՛ւ, նըստըցո՛ւ*: Հարկադրականի եղանակիչն է *պըտի // պըդի // բըդի* (պըտի աշխատիմ, պըտի էնենք, բըդի էթի, պըդի գ ի): *Էլ* շաղկապի դիմաց երբեմն հանդիպում է նաև *լէ* ձևը (էն մէ տըղէս լէ, ամէն ինչ լէ, մեր էրէխէք լէ):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ աղէ (տատ), ալայլուղ (պար է), ախպէր, աղավարի, անի, անգ ըրել, անգաճ, անտէնալ, անօթի, առ ու փախ, արեվ առնել, ափօ (պապ), բ՛աժնել (նոր առանձին օջախ ստեղծել), բ ախ, բ արօվ խէրօվ, բախճա, բիբար, բօստան, գ ախտըվել, գ ըոտընգել, գ օթէցուկ, գ օխտուկ, դնն (ան-

գամ), դնստն, դիվօտ (դժվար թէ), դոր (ուր), էրէխէքին հիբարից չըտարբերել (հավասար աչքով նայել), ըսկի, թնգն, թնլան, թնրնթնմի (պար է), թնք, թունդիր, թուփ դ ընել, թօ, իմալ, ինչօր (կարծես), իշկալ, իչուցել, լարել (վոնդել), լօղկըցընել, խաբար տալ, խաբար, խալի, խամ (ոչ վարժ), խանգուստ (հանգույց, գլխաշորի հանգույցը ճակատին), խաց ուտել (սնվել), խաքուցել, խէրքել, խըմար, խըոբա, խըրգել, խըրիսա, խում ու խաշ ուտել, խօ, խօրական, խօրքուր, խօրօխպէր, խօրօտ, ծախկաքնլան, ծիճղալ, կագան, կանամփ, կաստըրունգա, կարիք, կարմունջ, կարօպկա (տուփ), կէրասինգա, կըղըտտել, կըոթկըոթան, կըովըրար, կուբա, կօնախ, հագարէն մէ մառթ, հնլիմ, հախպուր, հաշվանդամ, հառավօդ (առավոտյան), հառէչ, հարիսա, հացի գ ունդ, հէսա, հէսօր, հէքուց, հըմէն, հիբիկուն, հուսումի տալ, հուր (ուր), հօնդեղ, ճէնջըոթալ, ճըկութ գօվընդի (պար է), ճըմուռ, ճըփճըփալ (հեղուկ մասը շատ լինել), մառթ (ամուսին), մատակ, մէ փըոթիկ, մէթըքն , մէշօք, մըկա, մըկավա, միգնր, միյննկ, յան, յեխպար (դիմելաբառ, երբ կինը դիմում է ամուսնու որևէ տղամարդ հարագատի), յեուկան, յեփ, յէքն, շիրա, ուրֆանի (պար է), չաղ, չօք, պախել, պախկըվել, պըլիկ, պըլուլել, պըսակվել, պըստիկ, ջ ախճըփան, ջ աղաչ, ջ ըրիկ, ջ ոչ, ջ օչընալ, ջնյել, ջայել, ջնյնան, սաղ (ամբողջ), սանգա, սանդ, սանդի քար, սել, սեվանի (պար է), սըբաս, սըթըրվել, սիֆտըկել դ՛առնալ ձ՛ուն, սուրու, սօխառած, սօվրուկ (կրթված), վախտ, վըոագ, տան կառօլ, տէնալ, տըփել, փնրինջ, փըխըլվել, փօխինդ, քնլան, քըոչիկ, քըոչուտ, քօչ, օխճար, օղօղել, օղօրմի, օսկոռ, օքտել և այլն:

ՄԵՂՐԱՁՈՐ – Գյուղ Հրազդանի տարածաշրջանում: Նախկինում Թայչարուխ, Թեժառույք: Վերանվանվել է 1946 թ.: Ունի մոտ 2600 բնակիչ, որոնց նախնիների մի մասը 1829-30 թթ. գաղթել

է Բայազետի գավառի Արծափ գյուղից: Հաղորդակցվում են Արծափի խոսվածքով:

Խոսվածքն ունի *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *կըլոր, խոտ, ցորեն, մեձ, վեց, խընձոր*: Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ո*-ի դիմաց առկա է *վո*, իսկ *ե*-ի դիմաց՝ *յե* (վոճ, վոր, վոռց, յեգ, յես), բազմավանկ բառերի սկզբում՝ համապատասխանաբար *օ* և *է*, ինչպես *էրգու, էրգանկ, էրինջ, օխճար, օղորմաձիգ, բայց նաև՝ վօխչար, վոսկէ, յեռեսուն*: Մի շարք փոխառյալ և բնիկ բառերում դրսևորվում է քմայնացած *ւ* ձայնավոր (ւզրզցընել, դւնոդ, հւնրուր, բէսւմթ, իսկւնւն, գւնյրումւնր, միյնւնկ, օրինւնգ, լւնչւնո, բւնրիշէլ, շիշւնկ, շւնշ, չւնփիկ, փէտւնկ, քւմւնւնր): Մեղրաձորի խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում բառամիջի ձայնավորի սղումը՝ *հառսնիկ, հավկըվել, մաննիկ*: Բառավերջի *ա* ձայնավորը ավելացող մասնիկից առաջ դառնում է *է* (էրէխէն, թուլէն, տըղէն, տըղէն): Բառասկզբում գործառում են շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ (բ աժան, բ ան, բ անագային, գ ալ, գ առ, գ արի, գ էդ, գ էտին, գ էրընդիկ, գ ըլօխ, դ ուռ ու դ ուս, ջ ուր, ձ էր, ձ էո): Բառամիջում ու բառավերջում հպական ու հպաշփական ձայնեղների ու շնչեղ խուլերի դիմաց որպես կանոն գործառում են խուլեր (էտալ, յօտը, ուտանասուն, փէտւնկ, ծանօտ, Հարուտ, անկամ, հինկը, հօկի, մօրկուր, նէրկեվ, մառտ, յետէ, էկ, շտեռձ, մառտիկ, մինձեվ, քիձ, ուտիձ յօտը), երբեմն նաև՝ շնչեղ խուլեր (էթալ, հօքի, հիկքը, թեվաթափ): Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց առկա են ձայնեղներ (ախճիգ, ադամ, գ օռձակադար, ճագադ, հադ, շադ, պադահէլ, պադաշար, պըզդիգ, հասագ, օրինւնգ, կընիգ, ծաձգ, էձ, Առձըփցի, կըձէլ, իսկագան, մէգ, պար, պըզդիգ): Հպաշփականները բաղաձայնից առաջ կարող են վերածվել շփականի (ամէն ինշն էլ, մէշտեղ, մէշկ, վոշ մէգը, հիշնէլ): *Նգ* հնչյունախմբի դիմաց *յ* է առկա *կայնէլ* ձևում: *Հ*-ի դիմաց *ֆ* է առկա միավանկ բառերի սկզբում *ո*-ից առաջ, ինչպես՝ *ֆոդ* (հոտ), *ֆոր* (հոր), *ֆորթ* (հորթ): Բառասկզբի ձայնավորից առաջ հաճախ տեղի է ունեցել *հ*-ի

հավելում (հւնշկ, հիշկալ, հառադուն, հառէձ, հառու, հեռտիգ, հիրար, հիրանց, հիմանալ, հիճնէլ, հէկուձ, հընգնէլ, հընչի, հըմէն, հընգնէլ, հընգեր, հէրես, հէրէկ, հէսօր, հուստ, հուրիշ, հուր), այդ հավելումը կա նաև *հըռուս* ձևում: Երբեմն հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց հանդիպում է *խ*, ինչպես՝ *խոդ, խօրօխպէր*: Բառամիջում և բառավերջում *հ*-ի դիմաց հաճախ առկա է *յ*, ինչպես՝ *պայէլ, պայեստ, գ օյ*: Փոխառյալ բառերի բառասկզբի *դ*-ի դիմաց առկա է *կ* կամ *կ*, ինչպես՝ *կագ, կագան, կ օյ, կւնրիք, կօնախ*: Ենթադրականի *կը* եղանակիչը, միանալով բառասկզբի *հ*-ին, դառնում է *գ ըլ ըլիմ*: Շեշտը վերջնավանկային է:

Խոսվածքում գործառում են նաև *կ, իկ, անիկ, դանկ* հոգնակերտներ, ինչպես՝ *մէշէկ, մառտիկ, կընանիկ, ախպըրդանկ, քըվորդանկ*: Երբեմն գործածվում են հոգնակերտ երկու մասնիկներ՝ *գոմերներ*: Ո ներքին հոլովման են ենթարկվում այլ բառեր ևս՝ *տէկօր, քըվոր*: Խոսվածքն ունի նաև Ոջ հոլովում՝ *տիրոշ, հընգերոշ, քըրոշ*: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունները, նաև հասարակ գոյականները սեռականը կազմում են *յ*-ով՝ *Ջօրօյ, Խաչօյ, աֆտօյ*: Խոսվածքում բացառականը ձևավորվում է *ժ/ց*-ով՝ *յանիձ, բ անագիձ, գ էղից, մանգուտյունից*: Ներգոյականի իմաստը արտահայտվում է հայցականով կամ *մէձ* կապով և սեռականով՝ *գ ոմերներն ին, գ ըրկի մէձը*, բայց ավելի տարածված է այս իմաստի արտահայտությունը տրական հոլովով, ինչպես՝ *գ էղին է, դ աշտին է, ցանում ինք դ աշտերին, դըրրօցին էնք*: Որոշյալ հոդը դրսևորվում է *ը* և *ն* տարբերակներով (գ էղը, պաբըն), ձայնավորով ավարտվող բառերը կարող են ստանալ կրկնակի հոդ՝ *կընգանը*: Անորոշ հոդն ունի նախադաս կիրառություն (մէ հինգը կիլօ): *Մէկ* թվականի իմաստն արտահայտվում է *մէ* ձևով՝ *քառասունմէ*: Ցուցական դերանունները եռաշարք են (էս, էտ, էն, էսի, էղի, էնի): Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձ էզի*: Հանդիպում է նաև *քէ* (քեզ) կրճատ ձևը: Երրորդ դեմքի ուղղականի ձևերն են *հինկը, հիրանք*: Ով դերանվան դիմաց առկա է *վով* ձևը, բարբա-

ռախոսները վկայում են սեռականի և տրականի *ում(ը)* ձևը: Դերանվանական ուղիղ և թեք այլ ձևերից են՝ *մենկ, հինկը, հիրա, հիրանը, հիրանք, հիրանց, ըղըրա, ըղորը, ըղուց, ըստու, ըստուց, ընդու, ըտու, հիրար, ըստե, ըդե, ընդե, ընդեղից, ըսենց, էդենց, ընենց, հրմէն, համէկը, իմոնք, քոնոնք, վորդե, դո ք* և այլն:

Խոսվածքում Ա, Ե խոնարհումներին զուգահեռ դրսևորվում է նաև Ի խոնարհումը՝ *ունիմ, չունիս, նըստինք* և այլն: Մահմանականի ներկան և անցյալ կատարյալը ձևավորվում են *ըմ // ում* վերջավորությունն ունեցող անկատար դերբայով (անըմ, պայըմ, մոռթըմ, նըստըմ, ուղըմ, բ'առնում, կըձում, դ'ընում, քըշըմ, փոխըմ): *Գալ, տալ* բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *գ'ալըմ // գ'ալում, տալըմ // տալում*: Հանդիպում է *գալ* բայի՝ ենթադրական ապառնու *գ'ըկա* ձևը: Վաղակատար դերբայն ունի *ը-ով* վերջավորություն (գ'ընացեր, աշխաղեր, տէսեր), օժանդակ բային հաջորդելու դեպքում՝ *ե* վերջավորություն (գ'ընացե, շարե, նըկարե, քըցե, փախծըրե): Հարակատար դերբայն ունի *ուգ* վերջավորություն՝ *նըստուգ, մեռուգ, կայնուգ*, ընթացակցականը՝ *ուն* վերջավորություն՝ *հըլնէլուն*: Վաղակատարով կազմվող ժամանակաձևերի հոգնակի երրորդ դեմքում զուգահեռաբար գործածական է *ած // ած* վերջավորությամբ դերբայական ձև, որի հետ օժանդակ բայը կարող է գործածվել և՛ եզակի, և՛ հոգնակի թվերով (դ'ըրած է՝ դրել են, վեոչերս են մեռած՝ վերջերս են մեռել, փախծըրած են՝ փախցրել են), կարող է և չգործածվել՝ *ասած, էգած* (ասել են, եկել են): Ուշագրավ է եզակի թվի երրորդ դեմքում էական բայի *ե* ձևը, որին զուգահեռ գործածվում են նաև *է* և *ա* ձևերը: Ընդհանրապես, այս բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, ես, է // ե // ա* (էտըմ է, հէլեր է, վովն ա), *ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Մրանց ժխտականներն են՝ *չեմ, չես, չե // չէ, չենք, չէք, չեն* և *չի, չիր, չէր, չինք, չիք, չին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես ցոյական, այնպես էլ ոչ ցոյական հիմքերով՝ *համօզեցինք, չասեցին, ըսկըսեցինք, ասեձի, տըվեցինք, խըմեձինկ, ասի, քըցինք, բ' էրին, տըվի, արինք, կախի* և այլն: *Գնալ,*

մնալ բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ'ընած // գ'աց, մընած*, իսկ *լինել* բայինը՝ *իլ // հիլ* (իլավ, հիլանք, հիլեր են): Ե խոնարհման պարզ բայերը անցյալ կատարյալում ունեն ներգործած և կրավորած ատանձին վերջավորություններ՝ *քըցինք, միջամըտեցին, քըշեց, թապավ, կայնավ, նըստանք*: Այդպես նաև ըղձական (նաև ենթադրական և հարկադրական) ապառնին եզակի երրորդ դեմքում, ինչպես և եզակի հրամայականը ունեն *ե // է* վերջավորություն ներգործական բայերի դեպքում՝ *խըմե* (խմի), *չուտե* (չուտի), *կըքըցե* (կզցի), *քըցե* (զցի), *ասե* (ասի), *անջաղէ* (անջատի ր), *քաշէ* (քաշի ր), *ի* վերջավորություն՝ չեզոք սեռի բայերի համար՝ *ուռի* (ուռչի), *նըստի* (նստի), *նըստի* (նստի ր): Ըղձական անցյալի ապառնին (նաև դրանից կազմվող ենթադրական ու հարկադրական եղանակների անցյալի ապառնիները) ունի վերլուծական ձևեր՝ *ջ'ըրեր ինք* (ջրեինք), *էտեր ինք* (գնայինք), *պըղի էթեր ի* (պիտի գնայի): Պատճառական ածանցն է *ցըն* (ծըն)՝ *սզըրցընել, նըստըրցընել, հիճըրցընել*: Պատճառական բայերի եզակի հրամայականն ունի *ա* վերջավորություն՝ *խախծըրա*, *կորցըրա*, բայց հանդիպում է նաև *ու* վերջավորությամբ ձև՝ *լոխծըրու*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր: Կան կառույցներ, որոնցում ենթական արտահայտվում է տրական հոլովով, ինչպես *էս մեր հարեվանին ունէր մէ հաղ լավ սիրուն ախճիգ*:

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ սզըրցընել, ապալ-թապալ, արաղ, արան, բ'աժան, բ'արիշել, բէսամթ, բուռում, բոյեբոյ, գ'երընդիկ, գ'ըլխըվեր, գ'ըլօխ, գ'իշերանօվ, դ'ուռ ու դ'ուս, դ'սող, դար ու դաշտ, դըզել, դըռըցընել, դըրբ, դիվեր (դեպի վեր), դուգ, գնյրումսը, էրզանկ, էրգու հարզանի, էրինջ, թապել (զալ), թեվաթապ, թօզ ու դուման, թօրօն, ժէշտ, ինշվորայա, իսկնլն, լնչնո, լը, լօխծընել, լօջըցընել, խախծընել, խարատվել (տաքանալ), խընօցի, խոտ քաղել, ծանդր, կ'սրիբ, կ'օջ, կագ, կագան, կայնել, կանալ, կառաֆաղ, կաստըրունգա, կըլոր մէ ամիս, կըջուջ, կիսուր, կոխըռճել, կուբա ծածգ, կօլիսօզ նախակա, կօլօտիգ, կօ-

նախ, համէկը, հանել փրոել արեվի հէրես (բուր հանգուցյալներին հայեոյել), հնշկ, հառադունը, հառավնով, հառու, հառսնիք, հարէ՛, հետտիգ, հէքուց, հէքսի հառավնով, հրմէն, հրնչի, հիշկալ, հիշնէլ, հիշնէլուն խետ, հուշտ անել, հուստ, հորիկ, ձեռի վոտից հրնգնէլ, դըրկել, ճանջ (մեղու), ճիժ, մալատիրկա, մանդրունք, մաննիկ, մառթ առնել, մեձ, մէշն, մէշտեղ, միս մոռթել, մոզիկ, մսէ կագան, յան, յաշ, յելիվեր, յուպկա, նամառդ, շանվոռթու թուլա, շնշ, շըլանգ, շիշնկ, շուղուլ, շուստըրի, շտեռձ, ումբըր, չնփիկ, չուր հիմի, չօլ, չօկել, պաբէպաբ, պադաշար, պադօճօրկ, պախկըվել, պադ, պըզդիգ, պիսօկ, պոչկապ (խիճ), պօլի վոսկի, ջօվ, ջէբ, ջէջիմ, ջըդայնանալ, սալդադ, սալըխն առնել, սաղ, սանդըր, սըռը տալ (ցրտահարվել), սիգնալ, վախտ, վայթէ, վիլկ, վոնց, վոռց, վով, տըփըսվել, տօչնի, փեռթ, քնմնր, քըռֆել, քուռսի, քուֆըր-քաֆար, օխճար, օդօրմաճիգ, օրագան, ֆըռալ, ֆոդ, ֆոռթ, ֆոր և այլն:

ՄՐԳԱՇԵՆ¹³⁷ – Գյուղ Նաիրիի տարածաշրջանում: Հիմնադրվել է 1960 թ.: Ունի մոտ 2100 բնակիչ, որոնք 20-րդ դարի երկրորդ կեսին Դովրի գյուղից այստեղ եկածներն ու նրանց սերունդներն են: Դովրեցիների նախնիները եկել են Արագյուղից և ծագումով Արծափից են: Մրգաշենում հաղորդակցվում են առավելաբար Արծափի խոսվածքով:

Մրգաշենի խոսվածքն ունի *ե* և *ռ* երկբարբառային հնչյուններ (ձեվ, վեձ, նեռս, չոր, թոռ, քավոր, չոռս, տեղաշոր): Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ռ*-ի դիմաց առկա է *վ*ռ կամ *վօ* (վոր/վօր, վօռձ), *ե*-ի դիմաց՝ *յե* (յես, յեգ), բազմավանկ բառերի սկզբում համապատասխանաբար *օ* և *է* (օդօրմի, օխճար, էրկու,

¹³⁷ Մրգաշենի խոսվածքի հատկանիշները արձանագրված են Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրով 1980 թ. լրացված թիվ 78 տետրում, առկա են նաև բնակավայրում 2017 թ. կատարված տեսաձայնագրություններ: Նյութերը պահվում են ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտում:

էրնէկ, էրգատ), բայց նաև՝ *յեգեղէցի, վօճիլ*: Գործածական է *ե*^ր արտասանությամբ հնչյուն, որը *ե* երկբարբառային հնչյունի մի տարբերակն է և գործառու է իբրև էական բայի եզակի երրորդ դեմքի ձև: Խոսվածքում սակավաթիվ փոխառյալ և բնիկ բառերում դրսևորվում է քմայնացած *յ* ձայնավոր, ինչպես՝ *լյւլ, գիվյւ, նօկյւր, շիշնկ, քնվւնցի* և այլն: Մրգաշենի խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում բառամիջի ձայնավորի սղումը՝ *հավըլնալ, գ՛օղնալ, կարգըղան* և այլն: Բառավերջի *ա* ձայնավորը որևէ մասնիկի հավելման դեպքում վերածվում է *է*-ի՝ տըղէս, վըրէն, էրէխէկ: Խոսվածքը բառասկզբում ունի շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ՝ *բ՛ան, բ՛աց, բ՛ընագվել, բ՛էրել, բ՛էրան, բ՛ըժիշկ, գ՛ալ, գ՛իրկ, գ՛ըլօխ, դ՛եղին, դ՛ընել, դ՛ուռ, դ՛ուս, ձ՛եռկ, ձ՛եվ, ձ՛եր, ջ՛ուր* և այլն: Բառամիջում ու բառավերջում հպական ու հպաշփական ձայնեղների ու շնչեղ խուլերի դիմաց որպես կանոն գործառու են խուլեր՝ *ադօսկ, ամօտ, հօկի, էտալ, կըրտել, յօտը, ուտը, մառտ, կառտալ, հավակոյտ, թապել, խապել, ինճ, հիճնել, քիճ* և այլն: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց առկա են ձայնեղներ՝ *Աշտարագ, արբել, գաղղագան, մրգա, կօբիդ, փէդ, հայրիգ, փըրգիճ* և այլն: Երբեմն նկատելի է հետնալեզվային հպականների քմային արտասանություն, ինչպես՝ *նօքյւր, սարթել*: Նգն հնչյունախմբի դիմաց *յն* է դրսևորվում *կայնել* ձևում: Հպաշփականները բաղաձայնից առաջ կարող են վերածվել շփականի, ինչպես՝ *հնշկ, քիշ մընաց, ջ՛աղաշներ, լըվասկ, ծասկել* և այլն: Բառամիջում ու բառավերջում *հ*-ի դիմաց գործածվում է *յ*, ինչպես՝ *պայել, գ՛այ, գ՛օյ, սայման*: Բառասկզբի ձայնավորից առաջ հաճախ առկա է *հ*-ի հավելում՝ *հանգաճ, հառէշ, հառտ, հափ, հէսօր, հէրես, հրմէն, հիմանալ, հիճնել, հիքանց, հուրիշ* և այլն: Երբեմն *հ*-ի դիմաց գործածվում է *խ*, ինչպես *խէտ, խաց, խագալ, խոդ*: Հո-ի դիմաց *ֆո* // *ֆօ* է առկա միավանկ բառերի սկզբում, ինչպես՝ *ֆոռթ, ֆոտ, ֆօր*: Փոխառյալ բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց առկա է *կ*, ինչպես՝ *կագան, կասար, կօնախ, կօճաղ*: Շեշտը վերջնականկային է:

Խոսվածքում գործառուում են նաև *կ, էրկ, իկ, անիկ, անկ, դանկ* հոգնակերտներ, ինչպես՝ *քնվանցիկ, տըղերկ, մատտիկ, կրնանիկ, իշանկ, գհլանկ, ձհյանկ, իձանկ, ախալըրդանկ, քըվորդանկ*: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների, ինչպես նաև հասարակ անունների սեռականը կարող է կազմվել *յ-ով*, ինչպես՝ *Հենոյ, աֆտոյ*: Խոսվածքում բացառականը ձևավորվում է *ծ // ց-ով սարիծ, տիրոչից*: Ներգոյականի իմաստը կարող է արտահայտվել հայցականով կամ *մեջ* կապով և սեռականով (քաղակըն է, աֆտոյ մեճը, խըցերի մեճը), շատ տարածված է այս իմաստի արտահայտությունը տրական հոլովով, ինչպես՝ *դըրրոցին է, բանգին ա աշխատըմ*: Հատուկ տեղանունների և որոշ այլ բառերի սեռականը ձևավորվում է Ա հոլովիչով, ինչպես՝ *Դօլրիյա, Հերելվնա, Գորիսա*, այդպես նաև բացառական հոլովը՝ *Վանա, Աբարանա*: Ոջ հոլովմամբ հանդիպել է *տիրոչ* ձևը, Ո ներքին հոլովմամբ՝ նաև *տեկօր, քըվօր* ձևերը: Գործածական են որոշիչ հոդի երկու տարբերակներն էլ (գեղը, տակըն): Անորոշ հոդը նախադաս է գործածվում (մե մատ): Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձեզի*: Գործածական է կրճատ *քե* ձևը: Ցուցական դերանուններն ունեն եռաշարք համակարգ (էս, էտ, էն, էսի, էդի, էնի): Ով դերանվան դիմաց առկա է *վօվ* ձևը, սեռականի և տրականի ձևերն են *ուս, ումր*: Դերանվանական ուղիղ և թեք այլ ձևերից են *հինկը, հիրա, հիրանից, հիրանց, ըստու, ըստոնք, ըդոնկ, ըսենց, ըդենց, ըսենց, ընենց, այսենց, ընդեղից, ըստե, ընդե, էսքան, հիրար, հրմէն* և այլն:

Խոսվածքում *լինել* և *ելնել* բայերի դիմաց գործառուում է *հըլնել* ձևը (քավոր ենք հէլե – հէլա գընացի): Բայի ներկա և անցյալ անկատար ժամանակաձևերն արտահայտվում են անկատար դերբայի միջոցով (էթում եմ, փօրըմ էր, հարգըմ եմ): *Գալ, լալ, տալ* բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *գալում // գալըմ, լալում, տալում*: Վաղակատար դերբայն ունի *ր-ով* վերջավորություն (հասցըրէր, էկէր), օժանդակ բային հաջորդելու դեպքում է վերջա-

վորություն (վատ եմ ըզգածե, բաղ եմ ք'ացե, չեմ արե): Վերջին ձևը առանց օժանդակ բայի կարող է արտահայտել վաղակատար ներկայի եզակի երրորդ դեմքի իմաստ՝ *մեռե* (մեռել է): Հարակատարն ունի *ուգ, աձ* վերջավորություններ (քընուգ, կըպաձ): Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, ես, է // եթ // ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես ցոյական, այնպես էլ ոչ ցոյական հիմքերով՝ *աղօտեձի, քանդեցին, փօխի, սիրին* և այլն: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի սովորական ձևերն են՝ *գընաց // գընած, մընաց // մընած*: Ե խոնարհման պարզ բայերը անցյալ կատարյալում և եզակի հրամայականում ունենում են ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *սիրի, մաղին, պարգանք, նըստա, լըսա, նըստի*: Հղձական (նաև ենթադրական և հարկադրական) եղանակի անցյալի ապառնին ունի վերլուծական ձև՝ *սարկէր ին* (սարքեին), *ծընգի գար ին* (ծնկի գային), *վառէր ին* (վառեին), *ուտէր իք* (ուտեիք): Պատճառական ածանցն է՝ *ծըն // ցըն* (բօակըցընել, հիճըծընել): Հարկադրական եղանակը կազմվում է *պըղի* եղանակիչով՝ *պըղի ուգեմ*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր:

Խոսվածքի բառային միավորներից են աղէ (մայրիկ), ակուշկա, աղօտկ անել, ամանչել, այսենց (այ այսպես), անա (մայրիկ), ք'էրել մըլտէն (հիշել), քալա, բաղ, բօստան, գայ (գահ՝ ժամանակ), գըլօխ, գիվն, դուր քացօղ (այցելող, օգնող), դօխալըտալ, դոր (ուր), դօշ, էտալ, էրնէկ, ընգընել տեղաշոր, ժամ (եկեղեցի), իշի յօնջա, լը (ապա մի ...), խարաք, ծընգի գալ, կայնել, կանթապի ծաղիգ, կառնալ (կարողանալ), կէսրանք, կօճաղ, կօնախ, հանգաձ, հաշտ (նախասրահ), հառաջ // հառէձ, հառէչվա, հավող, հարուր, հեղեվն անել (շրջվել), հէսա, հէսօր, հըմէն, հըմի, հընչի, հընցնել, հիճըծընել, հիշկալ, հօդա, հօրօխալէր, ճամփու դընել, ճիժ, մատտ (ամուսին), մէ ք'էրան (մի անգամ), մըգա, մըխկուտ, միյնակ, մուռ, մօզի, յախալամիշ անել, յան, նեղվել (սրտնեղել), նըղդել (կառավարել), նօկնը // նօքնը, շիշնկ, ուշը էտալ (շատ սիրել),

չայի հափներ, չոր հնչկով (առանց վիշտ տեսնելու), չօլախ, չօկել (ծնկի իջնել), պապական (պապին պատկանող, պապերից եկող), պասօրա տօլմա, պըղինձ (մեծ կաթսա), պըստի, ջաղաշներ, ջ ուրը բ՛երել (արժեք չունենալ), ջըվալ, սադ, վօճ (ոչ), վօշ մե, տէնալ, քախնել (քաղհանել), քելալ, քուչա, օտադ, ֆըլան բեֆան, ֆըլան ֆըստան, ֆոռթ (հորթ), ֆոտ (հոտ), ֆօր (հոր) և այլն:

ՆՈՐ ԱՐՏԱՄԵՏ – Գյուղ Նաիրիի տարածաշրջանում: Հիմնադրվել է 1965-1978 թթ.՝ իբրև ակադեմիական գիտաշխատողների բանավան, 1982 թ. անվանվել է Նոր Արտամետ, 1995 թ. դարձել է գյուղ և մտել Կոտայքի մարզի մեջ: Ունի մոտ 1100-ից ավելի բնակիչ, որոնք ծագումով ներկայացնում են բազում տարածաշրջաններ՝ Մարտունի, Ապարան, Գավառ, Գյումրի, Վարդենիս, Ախալքալաք, Գետաշեն և այլն: Ընդհանուր հաղորդակցման միջոցը խոսակցական հայերենն է՝ սովորաբար խոսողի ծագումը հուշող տարբերով: Բնակիչների վկայությամբ՝ ընտանիքներում դեռևս այս կամ այն չափով գործածական են մայրենի խոսվածքները:

ՆՈՐ ԳԵՂԻ – Գյուղ Նաիրիի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Բազմավան, Ճաթողան: Ունի մոտ 6500 բնակիչ: Գյուղում բնակվում են նաև եզդիներ: Բնակիչների վկայությամբ՝ իրենց նախնիները եկել են տարբեր վայրերից՝ Կարսից, Թալինից, Գանձակից, Շամխորից, այլ վայրերից: Կան նաև հայրենադարձներ: Հաղորդակցվում են խոսակցական լեզվով:

ՆՈՐ ԳՅՈՒՂ – Գյուղ Արմավյանի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Թագագյուղ, Նորագյուղ: Հիմնադրել են Խոյից գաղթածները 1828 թ.: Ունի մոտ 1600 բնակիչ: Հաղորդակցվում են Խոյ-Մարաղայի և Արարատյան բարբառների տարբեր զուգակցող խառը տիպի խոսվածքով:

Նոր Գյուղի խոսվածքն ունի *ե, ռ* երկբարբառային հնչյուններ՝ *խոռթ, վագոն, իրեք, թեվ*: Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ռ-ի* և *ե-ի* դիմաց համապատասխանաբար առկա են *վո* և *յե* (վոր, վոչ, վոտ, յես, յերք), բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *օ* և *է* (երկու, երէխա, օղորմի): Փոխառյալ ու բնիկ մի շարք բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *ւ* ձայնավոր, ինչպես՝ *ւնլուր, ւնուչ, քւնգւնր, դէյրւն, գւնտ, լւնրել, հւնրիսւն, տւնոնալ, թւնգւն, նւնֆւնր* և այլն: Շեշտանախորդ վանկում ձայնավորը կարող է սղվել (խըրօխպէր, քառսունք): Բառավերջի *ա* ձայնավորը որևէ մասնիկի հավելման դեպքում պահպանվում է (փեսաս, տըղաս) կամ վերածվում է-ի (երէխէք): Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է բառասկզբի ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց խուլերի առկայությունը (պան, պերել, պըոնել, կեղ, կըլօխ, կընալ, կոռծ, տւնոնալ, պերել, ճուր, ճոչ, ճօկընըվել, ծեռ, ծերոնք, ծի): Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց առկա են շնչեղ խուլեր (անքամ, խաքնել), խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ (աբրուստ, Ավէղիս): Հանդիպում է հետնալեզվային հպականների քմայնացում՝ *հօքի, քւնգւնր, քւննի*: Բառասկզբի ձայնավորից առաջ հանդիպում է *հ-ի* հավելում, ինչպես՝ *հավէլի, հիրես, հընչի* և այլն: Հինհայերենյան *հ-ի* դիմաց խոսվածքում *խ* է հանդես գալիս բառի բոլոր դիրքերում, ինչպես՝ *խալել, խանել, խաց, խառս, խառնիս, խասկընալ, խետ, խող, տասխինգ, պախել* և այլն: Շեշտը վերջնավանկային է:

Չոգնակին խոսվածքում ձևավորվում է նաև *ք, անիք, էրք* մասնիկներով՝ *երէխէք, կընանիք, տըղէրք*: Նկատելի են Ա վերջադրական հոլովման դրսևորման որոշ դեպքեր՝ *Քւնքւնա, թուն-դըրա*: Չայնավորով ավարտվող բառերի սեռական հոլովը կարող է ձևավորվել *յ*-ով՝ Անօյ: Բացառականն ունի ոչ միայն *ց*-ով վերջավորություն (տընից, տըսից, մեզնից), այլ նաև *է* (ն) -ով ձևեր՝ *պատէն, կյանքէն, ընձընէ, ընդւնքէն*: Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէշ* կապով և սեռականով՝

տունը, ճրրի մէջը: Որոշիչ հոդը դրսևորվում է *ը* և *ն* տարբերակներով (տունը, բրրիգաղիքն): Անորոշ հոդը նախադաս է՝ *մէ մառթ*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձեզի*: Ցուցական դերանուններն ունեն եռաշարք համակարգ (էս, էտ, էն, էսի, էտի, էնի): Ով դերանվան դիմաց առկա է *օվ* ձևը: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *ինքը, իրա, իրան, իրանց, ըստըրա // ստըրա, ըսըրա, ըստանց, ընդան, ըսենց, ըտենց, ընենց, էտենց, այսենց, այտենց, ըստե, ընդե, վորդուց* և այլն:

Խոսվածքում Ե և Ա խոնարհումների հետ հանդիպում են նաև Ի խոնարհման դրսևորումներ՝ *ունիս*: Ներկա ժամանակաձևը կազմվում է անկատար դերբայով (անըմ, ըստիբբմ, հանըմ, *բայց նան*՝ էթալ եմ /գնում եմ/, լավ ա ասել /լավ է ասում/, յերթել էր /երգում էր/): *Գալ, լալ, տալ* բայերի ներկայի ձևերից են՝ *տալիս եմ, գալ եմ, գալիս եմ* և այլն: Հանդիպում են *գալ* բայի՝ *ի* նախահավելվածով ձևեր՝ *իկա* (գա), *իկամ* (գամ): Վաղակատար դերբայն ունի *ր*-ով վերջավորություն (աշխատիր, էկիր, պերիր), օժանդակ բային հաջորդելու պարագայում՝ *ե* վերջավորություն (կրնիկ էր առե, յես եմ տըսե): Վերջին ձևը առանց օժանդակ բայի կարող է արտահայտել վաղակատար ներկայի եզակի երրորդ դեմքի իմաստ՝ *վերցե կրնացե* (վերցրել գնացել է): Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, էս, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *կրնաց, մրնաց*: Անցյալի ձևերի եզակի առաջին դեմքում առկա է *ւ*-ի հավելում (տանցամ էկամ, էլամ ասիմ, կրնացիմ, կանչիմ, կրնացիր իմ, չիմ լըվացե): Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր: Պատճառական ածանցն է *ցրն* (մըտցընել, ճոչըցընել): Հարկադրականի եղանակիչն է *պըտի* (պըտի էթաս, պըտի կ'նս):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ ապուր (սպաս), բալա, բօքոն, գօյ (գոհ), դէրնս, գնտ (ինչ-որ բան), գօսօվ, էն վախտ, էրէխա, թագն, թուրուն, թունդիր, լնրել (քշել), լը (դեռ), խաբար

տալ (մատնել), խալես խափանվես (անեծք է), խառնիս, խացատուն, խերու, խըրկել, խինութվա, ծեռ ու վոտօվ խօսալ (շարժումներով հասկացնել), կերսար, կըլօխ, կընիկ առնել, կըրասինգա, հնրիսս, հընչի, հիրես, ճըմուռ, ճոչ, ճոչընալ, ճօկըրվել, մանդըր, մըկա, մըկավա, մընալ ուրիշի ումուդին, մըշըրել (փշրել, մանրել), մըռճիկ խանել, մուխ, նանա ասել (օրորոցային երգելով քնեցնել), նսֆնր, շըթիլ, չօք, պըստիկ, պըրիմօս, ջահել, սուս փուս (անաղմուկ), վո՞րդուց, տէքօրկընիկ, օթադ, օցերի խետ ճուր խըմել (հարմարվել ծանր միջավայրին) և այլն:

ՆՈՐ ԵՐՁՆԿԱ – Գյուղ Նաիրիի տարածաշրջանում: Հիմնադրվել է 1965 թ.: Բնակիչները եկել են Ախալքալաքից, Ապարանից, Մարտունուց, այլ վայրերից: Ունի մոտ 1800 բնակիչ: Ըստ բնակիչների վկայության՝ գյուղացիների մեծ մասը ախալքալաքցիներ ու մարտունեցիներ են, կան նաև սասունցիներ: Գյուղը չունի քիչ թե շատ միասնական խոսվածք, տարբեր տեղերից եկածները (առավելաբար՝ ավագ և միջին սերնդի ներկայացուցիչները) լավ են պահպանել իրենց մայրենի խոսվածքները, որոնցից առավել տարածված են Մշո և Կարնո բարբառները ներկայացնողները:

Մշո բարբառի Արծկեի խոսվածքի մի տարբերակով է խոսում բնակիչների մի մասը: Նրանց վկայությամբ՝ իրենց նախնիները եկել են «Մըշվա Բաթնոց գավառից»¹³⁸: Սյս խոսվածքն ունի *ե, ռ* երկբարբառային հնչյուններ՝ *գեդ, մենք, իրեք, նոր, խոզ, բանվոր*: Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ռ*-ի և *ե*-ի դիմաց համապատասխանաբար առկա են *վո* և *յե* (վոչ, վոռք, յես, յեզ), բացառություն է *որ* շաղկապը, որն ունի *օր* արտասանություն: Բազմավանկ բառերի սկզբում հիշյալ միավորների

¹³⁸ Ըստ «Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարանի» (հեղ. Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ստ., Բարսեղյան Հ., հ. 1, էջ 549) Բաթնոց գավառակ էր Վանի նահանգի Արծկեի գավառում: 20-րդ դարի սկզբին ուներ 8 հայաբնակ գյուղ՝ 308 տնտեսությունով: 1915-18 թթ. գավառակն ամբողջապես հայաթափվել է:

դիմաց առկա են *o* և *է* (օխճար, օրօճալ, էրինջ, էրկանք): Փոխառյալ ու բնիկ մի շարք բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *ü* ձայնավոր, ինչպես՝ *բյնիստ, գյնրկել, լյնլ, չյնրի* (մինչև), *ֆյնյս* և այլն: Խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորի սղումը (թալնել, ժողվել, քառսուն): Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը (բ՛այց, բ՛ընել, գ՛եղ, գ՛ըրել, գ՛օղություն, դ՛ատել, դ՛ու, ձ՛ի): Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր (ծընընթական, մառթ, մէշ): Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ (բանգ, մառդունեցի, պաղմել, դըբոց, ընդանիք): Հաճախ բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է *h*-ի հավելում, ինչպես՝ *հյնու, հյնեչ, հընչի, հիրա, հիրար, հիրկուն, հուրիշ* և այլն: Հինհայերենյան *h*-ի դիմաց խոսվածքում *ju* է հանդես գալիս բառի բոլոր դիրքերում (խա, խատ, խարիբ, խազալ, խամ, պախելև այլն): Օտար բառերի սկզբի *η*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *ky*, ինչպես՝ *կափաղ, կայիմ, կարիբ*: Շեշտը վերջնավանկային է:

Հոգնակին խոսվածքում ձևավորվում է նաև *p*, *տիք, վանք* մասնիկներով՝ *գ՛եղացիք, ախպրոտիք, կընգըտիք, իշվանք, գ՛իլվանք, իծվանք*: Հոգնակի գոյականները սովորաբար ենթարկվում են Ու հոլովման՝ *հայերու, թրվերու* և այլն: Բացառականն ունի *g*-ով վերջավորություն (գ՛եղից, գ՛ինուց), հազվադեպ պատահում է նաև *t*-ով ձև՝ *ընձընէ*: Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէշ* կապով և սեռականով՝ *գ՛եղը, աշխրբքի մէշ*: Որոշիչ հոդը որպես կանոն *ն*-ն է (մառթըն դ՛ու յես, էս գ՛եղըն): Հանդիպել է անորոշ հոդի հետադաս կիրառություն՝ *վախտըմ*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձ՛եզի*, հանդիպում է նաև *քե* կրճատ ձևը: Ցուցական դերանուններն ունեն եռաշարք համակարգ (էս, էտ, էն, էսի, էտի, էնի): Ուլ դերանվան դիմաց առկա է *վոն* ձևը: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *մեր, հիրա, ամեր*

մառթ, հուրիշ, հիրար, էղպէս, էստեղ, էնդեղ, իմալ, քանի, հորի և այլն:

Խոսվածքում Ի խոնարհմամբ կարող են արտահայտվել նաև ներգործական բայերը (չըտէնիս, ունիս, չըտանին), սակայն չեզոք ու կրավորական սեռերի բայերը համապատասխան ձևերում միշտ ունենում են *ի* խոնարհիչ (մեռիմ, կըյենթարգվինք): Խոսվածքում *անել, ասել, լինել, էլնել, կարողանալ* բայերի դիմաց գործածվում են *էնել, ըսել, եղնել, հըլնել, կըռնալ* տարբերակները: Բայերի ներկան (և անցյալ անկատարը) կազմվում է *կը // կ* մասնիկով՝ *կըտանիս, կէնի*: Վաղակատար դերբայն ունի *p*-ով վերջավորություն (աշխատեր, մէնձըցեր, էկեր), օժանդակ բային հաջորդելու դեպքում՝ *ե* վերջավորություն (մենք ենք էկե): Վերջին ձևը վաղակատար ներկայի եզակի երրորդ դեմքի իմաստ կարող է արտահայտել նաև առանց օժանդակ բայի (կօրե /կորել է/): Հարակատար դերբայն ունի *ուկ* վերջավորություն՝ *գ՛ըրուկ, քընուկ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, էս, ա, ենք, էք, են*: Ե խոնարհման պարզ բայերի եզակի հրամայականն ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *գ՛ըրա՛, քընի՛*: Դիմավոր բայաձևերից առաջ, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա* ձևը, ինչպես՝ *հընչի յա կըխօսամ, հիրա լէզվօվ ա կըխօսա, տակ ա կըքանդեն*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր: Պատճառական բայերի ներկայում հանդես է գալիս *ու* խոնարհիչը՝ *կըխառցու*: Հարկադրականի եղանակիչն է *պըտի* (պըտի գ՛ըրեմ): Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ ամէք մառթ (ամեն մեկը), գ՛ըրակետ, թամամ, իմալ, խա, խատ, խարիբ, ծընընթական (ծննդյան վկայական), կըռնալ, հընչի, հիրար բ՛ընել (աջակցել), հուրիշ, հորի, մէնձընալ, մըկա, չյնրի մըկա (մինչև այժմ), վախտ, փարա, օյաղ և այլն:

Նոր Երզնկայի բնակիչների մի ստվար հատված էլ կենդանի է պահում Կարնտ բարբառի Ախալքալաքի խոսվածքը: Ախալքալաքի Կուճուրդո գյուղից 1970-ականներին եկածների խոսքում

հազվադեպ դրսևորվում է *ե* երկբարբառային հնչյուն՝ *մեխք, իրեք, նեղ*: Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ռ-ի* և *ե-ի* դիմաց համապատասխանաբար առկա են *վօ* և *յէ* (վօջ, վօղք, յես, յեզ), բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *օ* և *է* (երկու, երթալ, երխա, օջխար, օսկօն): Խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորի տղումը (սովրել, հարսնիք): Երբեմն ձայնավորների ներդաշնակության օրենքի գործողությամբ հանդիպում է *ը>ա//ւն* անցում՝ *ջ՝ավալ* (> ըվալ), *վնրացի* (> վրրացի), *նակար* (> նրկար), *վնրա* (> վրրա): Բառավերջի *ա* ձայնավորը ավելացող բաղաձայնից առաջ կարող է պահպանվել կամ դառնալ *է* (երէխք, տրդաք): Նախնական *այ* երկբարբառի դիմաց խոսվածքն ունի *ա*, ինչպես՝ *ասօնք, անքան, աստեղ, ասիգա, ալ*: Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է բառակզբում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց տարբեր որակի հնչյունների գործածությունը, չնայած նկատելի է շնչեղ ձայնեղների առավել գործածականությունը (քընալ, պան, պանալ, բ՛անակ, բ՛արեկամ, բ՛երել, գ՛արի, գ՛եղ, ջ՛առթել, ջ՛ավալ): Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր (մէչ, ջ՛առթել, տէքերկին): Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց հաճախ առկա են ձայնեղներ (աբրել, ախճիգ, կընիգ, ծեճել, պուջուր, պաբբս, հողաղ, ուղել): Շեշտը վերջնականակային է:

Չոզնակի գոյականները խոսվածքում սովորաբար ենթարկվում են Ու հոլովման՝ *հարեվաններու*: Հանդիպում են նաև հոգնակի սեռականի *օց* վերջավորությամբ ձևեր՝ *մառթօց*: Բացառականն ունի *էն*-ով վերջավորություն (մըչէն, գ՛եղէն): Անձերի անունների գործիական հոլովը հանդիպում է *մօվ* վերջավորությամբ՝ *ախպօրմօվ*: Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *տունը, հէրըս բ՛անագ էր, թընդիրի մէչըն*: Որոշիչ հոդը դրսևորվում է *ը* և *ն* տարբերակներով՝ *տունը, քեռուն*: Որոշիչ հոդ ստանում է նաև հատկացուցիչը՝ *հարեվաններուն ախճրզները, ախպօրը կընիկը,*

քեռուն կընիգը: Անորոշ հոդը ունի և՛ նախադաս, և՛ հետադաս կիրառություններ (մէ չօղըմ, մէ բ՛ան, ավուր մը): Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձեզի*: Ցուցական դերանուններն ունեն եռաշարք համակարգ՝ *աս, ադ, ան*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *մէնք, իրէնց, ասօնք, էղօնք, անօնք, ասիգա, անքան, աստեղ, ամէնիս, ինչ, ուրտեղ* և այլն:

Ե և Ա խոնարհումներից բացի՝ խոսվածքն ունի նաև Ի խոնարհում՝ *չունիմ, ըսիմ*: Խոսվածքում *անել, ասել, լինել* բայերի դիմաց գործածվում են *ենել, ըսել, էղնել* տարբերակները: Բայերի ներկան (և անցյալ անկատարը) կազմվում է *կը* կամ *զը* մասնիկներով, որոնցից առաջինը հանդիպում է բայից թե՛ առաջ, թե՛ հետո (կաշէր, կըսեր, կուղէինք, կըցանէինք, ցանէինք կը), իսկ երկրորդը հանդես է գալիս միայն բայից հետո (ծեճէր զը, ջ՛առթէր զը): *Կը* մասնիկը, միանալով բայասկզբի *հ*-ին, դառնում է *գ*, ինչպես *գ՛ավաքէինք*: Վաղակատար դերբայն ունի *բ*-ով, նաև *լ*-ով վերջավորություններ՝ *կախվէր ինք, փախձըրիլ է*: Օժանդակ բային հաջորդելու դեպքում վաղակատարի *բ* // *լ* մասնիկը կարող է ընկնել կամ պահպանվել՝ *մէ բ՛ան չէ ըսէ, ընձի չի ըսէլ, բ՛ան էր էրէ*: Հարակատար դերբայն ունի *սձ* վերջավորություն՝ *նըստսձ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *էմ, էս, է, էնք, էք, էն*: Օժանդակ բայի ժխտական խոնարհման երրորդ դեմքի եզակին ունի *չի* կամ *չէ* ձևերը՝ *չի ըսէլ // չէ ըսէլ*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես ցոյական, այնպես էլ ոչ ցոյական հիմքերով՝ *քաշէցին, բ՛երինք*: Անցյալ կատարյալը ունի ներգործածև և կրավորածև վերջավորություններ՝ *փախուցինք, բ՛երինք, աշխադա, աշխատանք*: Հարկադրականի եղանակիչն է *պըղի* (պըղի չապրին): Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *աշէլ, ավուր, թանգբեխ, թընդիր, թընդիրի մէչըն* կախվել (նստել թոնրի շուրթին և ոտքերը կախել թոնրի մեջ), իաբար, կապ էնել (խուրձ կապել), կերսանք, հողաղ, մանչ,

ուրտեղ, չօբան, չօռ (վատ խոսք), պուճուր // պուջուր, ջ'ավալ (մեծ պարկ), տեքերկին, քընալ (գնալ), քըրվել և այլն:

ՆՈՐ ՀԱՃԸՆ – Քաղաք Նաիրիի տարածաշրջանում: Հիմնադրվել է իբրև բանավան: Այնուհետև դարձել է քաղաքատիպ ավան, քաղաք: 1953 թվականից սկսած՝ բնակեցվել է երկրի տարբեր տարածաշրջաններից եկած ընտանիքներով: Բազմաթիվ ընտանիքներ բնագաղթել են Ադրբեջանից: Քաղաքում ապրում են նաև այլ ազգերի սակավաթիվ ներկայացուցիչներ՝ ռուսներ, ասորիներ, եզդիներ: Քաղաքն ունի մոտ 11700 բնակիչ: Ընդհանրապես հաղորդակցվում են խոսակցական լեզվով, չնայած ընտանիքներում դեռևս որոշ չափով գործածվում են մայրենի խոսվածքները:

ՈՂՋԱԲԵՐԴ – Գյուղ Արևմտյանի տարածաշրջանում: Ունի մոտ 950 բնակիչ, որոնց նախնիների մի մասը գաղթել է Վանից: Հաղորդակցվում են Վանի և Արարատյան բարբառների տարրեր գուգակցող խառը տիպի խոսվածքով:

Խոսվածքն ունի *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *մեր, մեծ, ցեղ, շընորք, կըթվոր, չոռու*: Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ո-ի* և *ե-ի* դիմաց համապատասխանաբար առկա են *վո* և *յե* (վոչ, վոր, վոտ, յես, յերք), բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *օ* և *է* (երէխա, երկու, օղորմի), բայց նաև՝ *վոսկոռ, վոչիլ*: Փոխառյալ ու բնիկ մի շարք բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *ւ*՝ ձայնավոր (տաննալ, Գաննի, թանթ, թանգան, հանյանթ, հեքանթ, չանչ, քանսանթ): Բառասկզբի վանկերում երբեմն նկատելի է *ա* ձայնավորի թույլ շրթնայնացում: Խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորի սղումը (պալնիս, ճանչընալ, խասկընալ): Բառավերջի *ա* ձայնավորը որևէ մասնիկի հավելման դեպքում վերածվում է *է-ի* (վըրեն, տըղեն, վըրէտ): Բառասկզբում հազվադեպ հանդիպում են շնչեղ ձայնեղներ (բ'ըմիշկ, բ'այց, գ'ըթել), իսկ օրինաչափ է ձայնեղների դիմաց խուլերի գործածությունը

(պան, պացել, պացել, ծեն, ծեռ, ծիւ, ծուկ, ծըմերուկ, կ'անլ, կ'առ, կել, կըլօխ, կըրիչ, կոռծ, կունդ, տաննալ, տեղ, տընել, տու, տուռ, տուս, պիրել, ճուր): Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր (մառթ, առաչի, անքամ, յերք): Նկատելի է հետնալեզվային պայթականների քմայնացած արտասանություն (մենք', կ'անլ, կ'առ, քանսանթ, քուլ, կընգ'ան): *Նգն* հնչյունախմբի դիմաց *յն* է առկա *կայնել* ձևում: Բառասկզբի ձայնավորից առաջ երբեմն առկա է *հ-ի* հավելում (հառավոտ, հառեչ, հըմեն): Հինհայերենյան *հ-ի* դիմաց խոսվածքում *խ* է հանդես գալիս բառի բոլոր դիրքերում (խա, խանել, խառս, խավ, խէտ, խող, խօվ, խառնիս, պախել): Օտար բառերի սկզբի *դ-ի* դիմաց խոսվածքն ունի *կ* (կօչաղ, կօնախ, կավուրմա): Շեշտը վերջնավանկային է:

Հատուկ տեղանունները կարող են ենթարկվել Ա վերջադրական հոլովման՝ *Գաննիյա*: Բացառական հոլովն ունի *ց-ով* վերջավորություն (ծեռից, մօրից): Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *սարն ենք ապրե, կեղի մէչ*: Որոշիչ հոդը դրսևորվում է *ը* և *ն* տարբերակներով (յերքը, սարն), բայց երբեմն հոդ չի գործածվում (ծեռ կօխում ա ջէք): Անորոշ հոդը նախադաս է (մէ պան): Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ծեզի*: Ցուցական դերանուններն ունեն եռաշարք համակարգ (ես, էտ, էն, էսի, էտի, էնի): *Ով* դերանվան դիմաց առկա է *վոն*, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *ում, ումը*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *ընձընից, ընդոր, իրա, ըտըրա, ընդըրան, ըտենց, ընենց, էտքան, ընդեղ // ընդե, ամէն ինչ, հըմէնին, ուրուշ, վոչ մէկին, վորդէ* և այլն:

Խոսվածքում *գալ, լալ, տալ* բայերի ներկան (և անցյալ անկատարը) կազմվում է *կ'անլիս, տալիս* (տալի) ձևերով, մյուս բայերինը՝ *ում* վերջավորությամբ անկատար դերբայով (անում եմ, չենք խօսում, յօլա չիմ էթում): Վաղակատար դերբայն ունի *ր-ով* վերջա-

վորություն (մրնացիր, սիրիր, առիր, ասիր, պրսակիր, փոխիր, յերթեր, էլեր), օժանդակ բային հաջորդելու դեպքում *ե* վերջավորություն (չեմ տէսե, կօվ եմ կրթե, չեմ կրնացե, ման ենք իկե, կրթվոր ենք իլե): Հարակատար դերբայը հանդիպում է *ուկ* և *ած* վերջավորություններով (քրնուկ, նրստած): Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, ես, ա, ենք, էք, են*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *կրնաց, մրնաց*: Անցյալ ժամանակաձևերի եզակի առաջին դեմքն ունենում է *մ* հավելված (ունիմ /ունեի/, չուզիմ /չուզեցի/, չիմ փախե /չէի փախել/, առամ /առա/, ամուսնացամ, էկամ, կրնացիմ, տարամ): Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր: Պատճառական բայերի հրամայականում հանդես է գալիս *ու* խոնարհիչը՝ *լօղքրո՛ւ*: Հարկադրականի եղանակիչն է *պրտի* (պրտի ասեմ):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ ագաբ, արօղ տըրօղ, գ՝ըթէ, դոր, դօշ, գաղա, գօրբա, ընչի, թննա՞ն , թննա՞թ, թունդիր, խա, խառնիս, խէտ, խըրկել (ուղարկել), խող, խօվ անել, ծառի թուփ, ծու, կայնել, կանալ, կէլ, կրթվոր, կրլեփ, կրլօխ, կոխել (մտցնել), կունդ ու կրծիկ, կօչադ, կօվի ուռ, հալ, հնյնա՞թ, հառավոտ, հէսա, հէտա, հէքյնա՞թ, հրմէն, հօլիկ, ճանգըռել, ճանչընալ, ճընջուդ, ման կ'նն (շրջել), մառթ (ամուսին), մըկա, մոխիր, յօլա էթալ, նըշան տընել, շընորք (ունակություն), շըպըտել, ուզօղ (մի աղջկա հետ ամուսնանալ ցանկացող), ուրուշ, չննչ, չօք, պաղ, պառօն, պըսակել, պիրել, պուճուր, ջէք, ջուղաբ, սաղ (ամբողջ, ամեն), սեվ թոք, սիպտակ // սիֆտակ, վոչիլ, վորդե, տեղաշոր, տէնալ, տունտեղ, քյնսնր, քուլ, քօլիկ, օրական, ֆըռալ և այլն:

ՉԱՐԵՆՑԱՎԱՆ – Քաղաք Հրազդանի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Լուսավան: Վերանվանվել է 1967 թ.: Հիմնադրվել է 1947 թ. բնակեցվելով շրջակա գյուղերից, Հայաստանի տարբեր բնակավայրերից եկածներով, նաև՝ հայրենադարձներով: Հաղորդակցվում են խոսակցական լեզվով:

ՊՈՌՇԱՆ – Գյուղ Նաիրիի տարածաշրջանում: Հիմնադրվել է 1960 թ. Տեղեր, Նիգատուն և այլ գյուղերից եկածների կողմից: Ունի մոտ 5600 բնակիչ, որոնց նախնիները եկել են Վանից, Մուշից, Սասունից և այլ վայրերից: Գյուղը հաղորդակցման միասնական միջոց չունի: Գործածվող խոսակցական հայերենը հաճախ երանգավորված է այս կամ այն բարբառի տարրերով:

ՊՏՂՆԻ¹³⁹ - Գյուղ Աբովյանի տարածաշրջանում: Հիմնադրվել է 1831 թ.: Ունի մոտ 1600 բնակիչ, որոնց նախնիները գաղթել են Պարսկաստանի տարբեր գավառներից՝ Սալմաստից, Մակուից, Խոյից, Ուրմիայից և այլ վայրերից¹⁴⁰: Հաղորդակցվում են Արարատյան և Խոյ-Մաքադայի բարբառների որոշ տարրերով երանգավորված խոսակցական լեզվով: Այսպես, բառակցքում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց երբեմն հանդիպում են շնչեղ ձայնեղներ (բ՛ան, դ՛առսել, գ՛ալ), հաճախ էլ՝ խուլեր (ճուր, պիրել, պան, տուռ): Սակավ դեպքերում նկատվում է երկբարբառային հնչյունների գործածություն (ստեղ, ըտենց, վորդե): Ներգոյականի իմաստն առավելաբար արտահայտվում է հայցականով կամ սեռականի և *մեջ* կապի կապակցությամբ (էրէխէն դըպրօցն ա, քաղաք կինօ չըկար, տաշտի մէշ): Հատուկ տեղանունները կարող են ենթարկվել Ա հոլովման (Պըտըղնիյա): Անձնական դերանվան տրական հոլովի ձևերն ունեն *ի* հավելված (ընձի, քեզի, մեզի, ձեզի): Վաղակատար դերբայն ավարտվում է *ր*-ով, որն ընկնում է, երբ օժանդակ բայը նախորդում է (հավաներ են, չեն էկե): Սահմանական եղանակի ներկան և անցյալ անկատարը կազմվում են *ում* // *ըմ* վերջավորությամբ անկատար դերբայով (աշխատում ին, քաղըմ ինք, էթում ա, կալըմ ա, գ՛ալըմ

¹³⁹ Պտղնիի խոսվածքի հատկանիշները արձանագրված են Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրով 1983 թ. լրացված թիվ 239 տետրում, առկա են նաև բնակավայրում 2017 թ. կատարված տեսաձայնագրություններ: Նյութերը պահվում են ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտում:
¹⁴⁰ Տե՛ս ՀԲԱ ծրագրով լրացված թիվ 239 տետրը:

եր): Անցյալի ձևերը կարող են ունենալ *ւ* հավելված (գոծ իմ անում՝ գործ էի անում, մաքրում իմ՝ մաքրում էի, ունեիմ՝ ունեի) և այլն:

ՋՐԱՌՍ – Հրազդան քաղաքի թաղամաս, նախկինում եղել է գյուղ Հրազդանի տարածաշրջանում, անվանվել է Մելիքի գյուղ, Ռնդամալ: Ջրառատ է վերանվանվել 1949 թ...: 1960-ական թվերի վերջերից մտել է Հրազդան քաղաքի շրջագծի մեջ: Այդ ժամանակ բնակավայրն ուներ 3100-ից ավելի բնակչություն: Բնակիչների նախնիների մի մասը 1828-1830 թթ. գաղթել է Վանից, Արծափից, Խոյից, Մակուից: Թաղամասում բնակվող ավագ սերնդի մարդկանց, միջին սերնդի շատ ներկայացուցիչների և երիտասարդության որոշ շերտի խոսքը բարբառային հայերենի մի տարբերակ է՝ առավելաբար Վանի բարբառին բնորոշ հատկանիշներով:

Մեր կողմից Ջրառատ թաղամասի խոսվածք անվանվող այդ տարբերակն ունի *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ (գ՛եղ, վեց, վեռչ, վոր, ծոր, ճոչ, խըմոր): Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ո-ի* և *ե-ի* դիմաց համապատասխանաբար առկա են *վո* և *յե* (վոր, վոսպ, յես, յեգ), բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *օ* և *է* (երէխա, էրինջ, օղղղել, օլըրել), բայց նաև՝ *յեռըսուն, վոխչար*: Փոխառյալ ու բնիկ շատ բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *յ* ձայնավոր (միյնակ, գյնել, թյնլել, կյնո, կյնտա, խյնրիսա, Շուշյն, կյնդի, քյնլան, քյնլնագօշ, քյոփյն): Բառասկզբի վանկերում երբեմն զգացվում է *ա-ի* շրթնայնացած արտասանություն: Խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորի սղումը (յեռըսուն, կարկըտան, ժողվել): Բառավերջի *ա* ձայնավորը որևէ մասնիկի հավելման դեպքում վերածվում է *է-ի* (հօբէն, հօբէք, վըրէն): Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է բառասկզբում ձայնեղ հպականների և հպաշփականների դիմաց խուլերի առկայությունը (պյնի, պննջնր, պարեվ, պերան, պըռնել, տննտըկել, տէմ, տընել, տու, տուս, կել, կըլօխ, կ'ոլ, կօռալ, ճոչ,

ճուր, ծըցում, ծոր, ծու, ծուկ), հազվադեպ հանդիպում են նաև շնչեղ ձայնեղներ (բ'օռալ, գ'եղ): Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր (առաչին, մեչ, վեռչ, մառթ, անքամ): Խոսվածքն ունի հետնալեզվային քմայնացած բաղաձայններ (կ'ըոտընակ, կ'նո, ք'ուր, շարենք', կասենք', չինք', ենք'): Բաղաձայնից առաջ հետնալեզվային պայթականները, ինչպես նաև *նգ, նք* հնչյունակապակցությունները վերածվում են *յ-ի* (մեյ, կասեյ, ըգբաղվայ, մառթիյ, ճըրայ, կարայ՝ կարագ, ճայտի /ճակտի<ճակատի/, կայնել, գննել եյ): Նախաբաղաձայնական դիրքում հպաշփականները կարող են վերածվել շփականների (ինչ փախնել փախավ, ծասկուկ): Բառասկզբի ձայնավորից առաջ մի շարք դեպքերում առկա է *հ-ի* հավելում (հառու, հախպուր, հավէլի, հիճնել, հիրիկուն, հուր): Հինհայերենյան *հ-ի* դիմաց խոսվածքում *խ* է հանդես գալիս բառի բոլոր դիրքերում, ինչպես *խա, խանել, խալել, խառնիս, խասնել, խատ, խըմա, խօրել, խացատուն, խառս, խառցընել, խիվանդ, խօրական, պախել, պննի* և այլն: Օտար բառերի սկզբի *դ-ի* դիմաց խոսվածքն ունի *կ* (կնյդի, կնրիբ, կօնախ, կազան, կավուրմա): Շեշտը վերջնականակային է:

Հոգնակին խոսվածքում ձևավորվում է նաև *րանք, ք, տանք, վանք, անք, անիք* մասնիկներով (ըտերայն /ըտերանք/, որնդամայցիք, հօբէք, ախպըոտանք, քըվորտանք, հընգերտանք, իշվանք, ծիյանք, կընանիք): Հոգնակի գոյականները հանդիպում են Ու կամ Ի հոլովումներով՝ *թօններու, ճըժերու, ճոչերու, բօստըններու, տըների*: Ոջ հոլովմամբ հանդիպել են *ընգերոչ, աներոչ* ձևերը: Տարածված է հատուկ տեղանունների, երբեմն նաև հասարակ անունների Ա վերջադրական հոլովման ենթարկվելը՝ *Ոընդամալա, Հէրէվնա, Մէվանա, թունդըրա*: Չայնավորով ավարտվող բառերի սեռական հոլովը կարող է ձևավորվել *յ-ով* (Թաթօյ, Պուպույ, Նամույ, ադէ): Բացառականն ունի *ց-ով* վերջավորություն (կէլից, վախից), պատահում են նաև *է-ով* ձևեր՝ *կէտօրվանէ*,

գ իշերվորե, հերեկվորե, հիրիկվորե: Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ մեջ կապով և սեռականով (սարերն են ֆրոացե, կեղի մչ): Որոշիչ հոդը որպես կանոն ն-ն է (զավօղըն, ծրցումըն), սակայն հաճախ այն չի դրսևորվում (ճրժերի սօլեր կուրցըվե, էտ կել նայեց ընձի): Անորոշ հոդը նախադաս է (մէ մառթ): Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են ի, նան իկ հավելվածներ՝ ընձի // ընձիկ, քեզի // քեզիկ, մեզի // մեզիկ, ծեզի // ծեզիկ, հանդիպում են նան կրճատ քե, մե, ծե ձևերը: Ցուցական դերանուններն ունեն եռաշարք համակարգ (էս, էտ, էն, էսի, էտի, էնի, էսա, էտա, էնա): Ով դերանվան դիմաց առկա է վորը ձևը, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ վիր, վիրը: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նան ըստուց // ստուց, ըստուց, ընդուց, ըստե, ըտե, ընդե, ըտեղից, էնքան, էսենց, էտենց, իմալ, վորդե և այլն:

Խոսվածքում գալ, լալ, տալ բայերի ներկան և անցյալ անկատարը կազմվում են կու // գ ու // կը // կի մասնիկներով՝ կուկամ, կուկեր, գ ուկեր, կըկեր, կիկս, կուտա, կուտի (տալիս էի), կուլա, կուլեր, մյուս բայերինը՝ կը // կ մասնիկով կամ առանց դրա՝ կըվառին, պըռնին, կըսստըկեր, կասեր, կեփեր, կուզեմ էթամ՝ վախենամ: Անորոշ դերբայի սեռականը կարող է գործածվել իբրև նպատակի պարագա կընացեր են թութուն քաղէլու: Վաղակատար դերբայն ունի ր-ով վերջավորություն (տստըկեր, պըռժեր, կացեր, հելեր), օժանդակ բային հաջորդելու դեպքում՝ ե վերջավորություն (անասուն են պախե, կելից են փըռթընե, մառթ ա մեռե), ընդ որում՝ վերջինս առանց օժանդակ բայի կարող է արտահայտել վաղակատար ներկայի եզակի երրորդ դեմքի իմաստ (էկե /էկել է/, շըռճըվե մեռե /շրջվել մեռել է/, կելն իմ տեմն առե /գայլ իմ դեմն առել է՝ առաջս կտրել է/): Հարակատար դերբայն ունի ուկ վերջավորություն (թանլուկ, շարուկ, լըցվուկ, խօրուկ, կայնուկ, վախեցուկ): Ե խոնարհման բայերի ժխտական դերբայը ձևավորվում է անորոշի լ-ի անկումով (չեմ թըխե, չեմ

առնե, չեմ ուզե, չինք՝ ասե, չէր գննե): Վաղակատարով կազմվող ժամանակաձևերի հոգնակի թվի երրորդ դեմքում զուգահեռաբար հանդես է գալիս ած վերջավորությամբ դերբայական ձև, որի հետ կարող են գործածվել օժանդակ բայի և՛ եզակի, և՛ հոգնակի ձևեր՝ էկած են, էկած ա (էկել են): Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ եմ, ես, ա, ենք՝ էք, են, անցյալի ձևերը՝ ի, իր, էր, ինք՝ իք, ին: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը որպես կանոն կազմվում է ոչ ցոյական հիմքից՝ ասի, ուզին, պերիմ, նըկարիմ: Գնալ, մնալ բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ կաց // կընաց, մաց: Անցյալ կատարյալը ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ ասի, պուպուգա: Անցյալ ժամանակաձևերի եզակի առաջին դեմքն ունենում է մ հավելված (չիմ թըխե, կըտընկիմ, թըխիմ, ունիմ, տըվիմ, կըպերիմ, կեթիմ, կասիմ, էկամ): Դիմավոր բայաձևերից առաջ, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի ձևը՝ ըստ ժամանակային իմաստի (յես ա կեթամ, միյնանկ էր կըմըներ): Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր: Պատճառական ածանցն է՝ ցըն (նըստըցընել, մօտըցընել): Պատճառական բայերի ներկայում և հրամայականում հանդես է գալիս ու խոնարհիչը՝ նըստըցու, մօտըցու, լօխկըցու, լօխկըցում, նըստըցու: Հարկադրականի եղանակիչն է՝ պըտի (պըտի կամ, պըտի ըլնի):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ աղէ, ախճի, առտուն, ավիլուկ, բ՝ օռալ, գյօլ (լիճ), դըմըրդ, գննել, գավօղ, էրեխա, ընձել (ինձ էլ), ըտերանք (այդ տեղերում), թագա խառսի պանջնը, թանլե, թառ, թետըրափոխվել, թութուն, թունդըրա շիշ, թունդըրա շուռթ, թունդիր, թօ, իմալ, լըփլըփալ, խառնիս, խսրիսա, խացատուն, խորիգ, խօրական, ծրցում, կախկալ, կանդի, կայնել, կարմընջի անգաճ, կելին գննել (կրակոցով գայլ սպանել), կընիկ, կըվանոց, կանո, կանտա, կըտընկել, կյոլ (գոլ), կուրցըվել, հախպուր, հավելի, հիրիկուն, հօբա, ճամփել, ճավիկ, ճիժ, ճոչ, մառթ (ամուսին),

մառթի էթալ, մէ անքամից, մէ պերան, մէշու, մրկա, միյնանկ, միջնակըլօջ (միչինգ), յան, նադարա - գուռնա գաննել, նադարա, շրոճըվել (շուռ գալ), ուզող (մի աղջկա հետ ամուսնանալ ցանկացող), չուրքի մրկա, չոթնէ ճաշ, պանի, պրոծնել, պրոտընջել (բրդուճ անել), պրստի, պուպուզել, ռաֆադա, սարի կըլօխ, սեղան-տախտակ, սէլ, սօլ, վախտ, վորդե, տանտըկել, ցան, փրոթընել (ագտվել, փրկվել), փիրվագ, քանամ, քեդ, քըշտել, քըռչիկ, քյանլագօշ, քյօտփան, քօլիկ, օդօրկել, ֆըռալ և այլն:

ՋՐՎԵԺ¹⁴¹ – Գյուղ Արուսյանի տարածաշրջանում: Ունի մոտ 6900 բնակիչ, որոնց մի մասը տեղաբնիկներ են, մյուսների նախնիները 1828-29 թթ. գաղթել են Խոյի և Սալմաստի գյուղերից, եկել են նաև Շամքորի, Գանձակի և Ախալքալաքի շրջաններից 1960-ական թվականներին: Հաղորդակցվում են Խոյ-Մարաղայի բարբառի որոշ հատկանիշներ գուգակցող Արարատյան բարբառով:

Խոսվածքը երկբարբառային հնչյուններ չունի: Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ա*-ի և *ե*-ի դիմաց համապատասխանաբար առկա են *վօ* և *յէ* (վօփ, վօց, յէգ, յէփ), երկվանկ բառերի սկզբում ևս հաճախ *ա*-ի դիմաց *վօ* է դրսևորվում (վօխչար, վօչիլ, վօսկի): Բազմավանկ բառերի սկզբում *ա*-ի և *ե*-ի դիմաց դրսևորվում են *օ* և *է* (երագ, երկաթ, էփել, էրեվալ, օսկօռ, օրօրօց), բայց նաև *ըրէխա*, *ըղողէլ*, *հըլօրէլ*: Խոսվածքում երբեմն նկատելի է նախաշեշտ վանկի ձայնավորի անկում (թըթախել, կըրկատան, մըտանիք, սըվօրէլ, խըրօված, հըրսանիք): *Ոյ* և *իւ* երկբարբառների դիմաց սովորաբար առկա է *ի* ձայնավոր (զըրից, թիլ, լիս,

¹⁴¹ Ջրվեժի խոսվածքի հատկանիշները արձանագրված են Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրով 1981 թ. լրացված թիվ 200 տետրում, առկա են նաև գյուղում 2017 թ. կատարված տեսաձայնագրություններ: Նյութերը պահվում են ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտում:

կապիտ, պաղրիս, քիր, ալիր, ծին): Բառավերջի *ա* ձայնավորը որևէ մասնիկի հավելման դեպքում վերածվում է *է*-ի (փէտէք, ճամփէք, ըրէխէն, տըղէն): Բաղաձայնական համակարգի, համար բնութագրական է բառասկզբում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց խուլերի առկայությունը (պանջար, պանցըր, պաոց, կարուն, կարի, կէլ, կէդ, կէրան, կինի, կըլուխ, տառնալ, տարդագ, տիմանալ, տուռ, տուս, ծաք, ծէն, ճառթէլ, ճաղաց, ճընջըխէլ, ճուր): Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր (պուռթ, սուրփ, խափել, էք, հաքնել, տէքքը, վօչիլ, փօցանք): Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց հաճախ առկա են ձայնեղներ (ագաղէլ, նամագ, պամբագ, պագուգ, պէրան, տանագ, գօնքաջ, կօռձէլ, կասկաձ, կօրէգ, ծըվաձէլ, իրիգուն, կընիգ, փէլ): *Նգ* հնչյունախմբի դիմաց *ղ* է առկա *կաղնէլ* ձևում: Նախաբաղաձայնական դիրքում հպաշփականները կարող են վերածվել շփականների (լըվասկ, ծասկէլ, մէշկ, աշկ): Միավանկ բառերի սկզբի *հօ*-ի դիմաց առկա է *ֆօ* (ֆօռթ, ֆօղ, ֆօտ, ֆօր): Մի շարք դեպքերում բառասկզբի *խ*-ի դիմաց առկա է *հ* (հաղ, հավօղ, հէխտէլ, հէղճ): *Ս*-ի դիմաց *հ* է հանդես գալիս *տէսնէլ* բայի անցյալի հիմքում (տէհէլ, տէհավ): Օտար բառերի սկզբի *ղ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *կ* (կագան, կալմակալ, կասաք, կօչ, կարիք, կօնաղ): Շեշտը նախավերջնավանկային է:

Հոգնակին խոսվածքում ձևավորվում է նաև *ք*, *էք*, *վանք*, *անիք*, *էքք* մասնիկներով՝ *խընամիք*, *մառթիք*, *իշվանք*, *ծիանիք*, *կիլանիք*, *կընանիք*, *ախշըգէքք*: Ոջ հոլովման ենթարկվում են մի շարք բառեր (անէրօչ, ընգէրօչ, կէսրօչ, տալօչ, տէքրօչ, տիրօչ, քըրօչ, քավօրօչ): Ո ներքին հոլովումն ավելի ընդգրկուն է (ընգօր, հօրօր, մօրօր): Նկատելի են Ա վերջադրական հոլովման դրսևորման որոշ դեպքեր՝ *էրէվանա*, *Արարանա*, *էշմիյաձնա*: Բացառականն ունի *ց*-ով վերջավորություն (անէրօչից, էրէվանից): Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է *ըմ* վերջավորությամբ հոլովով (ճըրըմ, փօրըմ): Որոշիչ հոդը դրսևորվում է *ը* և *ն* տարբերակներով (կըլուխը, լիգուն): Բացառական և ներգոյական

հոլովները նույնպես ստանում են որոշիչ հոդ (քարիցը, տաշտըմը, կեղըմը): Անորոշ հոդը նախադաս է (մի կեղացի): Անձնական դերանունների տրական հոլովի ձևերն են՝ *ինձ, քեզ, մեզ, ձեզ*: Ցուցական դերանուններն ունեն եռաշարք համակարգ (էս, էդ, էն, էսի, էտի, էնի): Ով դերանվան դիմաց առկա է *օվ* ձևը, որի սեռականի և տրականի ձևն է *ուս*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *իրա, ըստըրա, ըտըրա, ընդըրա, ըստըրանք, ընդըրանք, ըստիյան* և այլն:

Խոսվածքում սահմանականի ներկան և անցյալ անկատարը ձևավորվում են ըմ վերջավորությամբ անկատար դերբայով (սիրում, մընըմ): *Գալ, լալ, տալ* բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *կալիս, տալիս, լաց ըլըմ*: Օժանդակ բային հաջորդելու դեպքում *ս* վերջնահնչյունն ընկնում է (կալի, տալի): Ապառնի դերբայն ունի *ու* վերջավորություն (ասելու, մընալու): Վաղակատար դերբայն ունի *լ*-ով վերջավորություն (կըրել, գարմացել), օժանդակ բային հաջորդելու դեպքում այդ *լ*-ն ընկնում է (յես էմ կըրել): Հարակատար դերբայն ունի *ած* վերջավորություն (քընած, թըխած): Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *էմ, էս, ա, էնք, էք, էն*, անցյալի ձևերն են՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը որպես կանոն կազմվում է ոչ ցոյական հիմքից՝ *սիրինք, ծակիր, ծախինք*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *կընաց, մընաց*: Անցյալ կատարյալն ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *սիրիր, նըստար, պըռնըվալ*: Այս ժամանակաձևի եզակի առաջին դեմքում հանդես է գալիս *մ* հավելված (մտացամ, ծախիմ, հասկացըրիմ): Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր: Պատճառական ածանցն է *ցըն* (հասկացընել, իչացընել): Պատճառական բայերի եզակի հրամայականն ունի *ա* վերջավորություն՝ *հաղացրա, կեցըրա*: Հարկադրականի եղանակիչն է *պըտի* (պըտի կատթիր):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ ախքադ (մուրացկան), ածել (նվագել), աղինջ, աներծաք, աքլօր, բիձա, բուռջ (տերև), էլչի, ըրէխա, թաթման, թէշի, թօփ անէլ (հավաքել), իմաց անէլ,

խազ, խաշ (թթխմոր), խըլէզ, խընօցի, խըչմար, խըրկել (վոնդել), ծառքութուր (փայտփորիկ), ծործորակ, կէսառ (սկեսրայր), կըժմըթել, կըպչան, կըտուր, կում, կօկօլ, հըմի, ճըկըռել, ճիթ, մըտիկ տալ, մուխ, յախա, շըլինք, շըհանց տալ, ուշը կընալ, ուշունց, չօփուռ (ծաղկատար), պաժինք, պէժ, պըռօշ, պուճախ, պօզ, պօպօք, ջըվար (ջրաբաշխ), սըպաս, սուրու, վահըր (թարախ), վէկալէլ, վըռթալ (բոնկվել), վօնց, տախտէդ, տափ կէնալ, տէղաշօր, քէրք (կերակրի՝ ամանում մնացած տականք), քյուլ, քօքբու, օջօրք և այլն:

ՄԱՐԱԼԱՆՁ – Գյուղ Նաիրիի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Թուլինաբ: Հիմնադրվել է 1921 թ.: Սարալանջ է վերանվանվել 1946 թ.: Ունի մոտ 350 բնակիչ, որոնց մեծ մասի նախնիները տարբեր ժամանակներում գաղթել են Մուշի և Կարսի գյուղերից: Հաղորդակցման միջոցը խառը տիպի խոսվածք է՝ Մշո և Արարատյան բարբառների տարբերով, առաջինների գերակշռումով:

Սարալանջի խոսվածքում հազվադեպ դրսևորվում է *ե* երկբարբառային հնչյուն (վեց, ձըմեռ, մենկ): Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ռ*-ի և *ե*-ի դիմաց համապատասխանաբար առկա են *վօ* և *յէ* (վօճ, վօդ, յէս), բացառություն է *որ* շաղկապը, որն ունի *օր* արտասանություն: Բազմավանկ բառերի սկզբում հիշյալ միավորների դիմաց առկա են *օ* և *է* (երէխա, օշխար, օղներ), բայց նաև՝ *յէգրոտ*: Փոխառյալ ու բնիկ մի շարք բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *ւ* ձայնավոր (սզիզ, ջնյէլ, գանէլ, օրինակ): Խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորի սղումը (հարսնիկ, մօտնալ): Բառավերջի *ա* ձայնավորը որևէ մասնիկի հավելման դեպքում վերածվում է *է*-ի (երէխէք, գատէն): Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը (բան, բաժանվել, բէրել, գըլօխ, գըրբան, գըրել, գիշէր, գինի, գօղուտյուն, գօնէ, գօմ, դաժան, դաշտ, դու, դուռ, դուս, ձէռք, ձըծում, ձու):

Բառամիջում ու բառավերջում շնչեղ խուլ և ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց որպես կանոն գործառուում են պարզ խուլեր (իպրբ, աշխադանկ, ատար, ժողովուրտ, ուտանասունյոտ, կարկրվել, հառած, անկամ, հոկի, ինճ, մէճ, վարիճ, մինճել, տկլըր, խելօկ, զորկ, փօկըր, մածէկ, հած, հիծուն, վածուն): Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց առկա են ձայնեղներ (պաբօնք, օրագան, մրգա, ընդանիկ, տաջաստան, հադուգ, ժամանագ, հարգ, էրգու, կրդրել, ճագադ, սիբդագ, մաձուն, կօձձել): *Լզն* հնչյունախմբի դիմաց *յն* է առկա *կայնել* ձևում: Նախաբաղաձայնական դիրքում հպաշփականները կարող են վերածվել շփականների (վօշ թօղեր էմ): Հաճախ բառակզրի ձայնավորից առաջ առկա է *հ*-ի հավելում (հառած, հիրանց, հիրա, հիրար, հինկըն, հրմէն, հրնգնէ, հրնճի, հրռուս, հուգէ): Բառամիջում և բառավերջում *հ*-ի դիմաց երբեմն առկա է *յ* (պայել, գ'օյ, ջնյել): Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *խ* (խօնախ, խագ): Շեշտը վերջնականկային է:

Չոգնակին խոսվածքում ձևավորվում է նաև *կ*, *անիկ*, *իկ* մասնիկներով՝ *էրէխէկ*, *բիձէկ*, *կրնանիկ*, *մառտիկ*: Չայնավորով ավարտվող բառերի սեռական հոլովը կարող է ձևավորվել *յ*-ով (Բադօյ): Բացառականն ունի *ծ* // *ց*-ով վերջավորություն (թայերիձ, մառտից, կօլխօզից, Աշտարագիձ): Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մեջ* կապով և սեռականով (քաղակ էր արբըմ, հողէն ին հավակվում, բուխերիգի մէճը, թունդրի մէճ): Որոշիչ հողը դրսևորվում է *ը* և *ն* տարբերակներով (կրնանիկին, բիձէկը): Անորոշ հողը նախադաս է (մէ մառտ): Մեկ թվականն արտահայտվում է *մէ* ձևով՝ *տասնըմէ*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի*, *քէզի*, *մէզի*, *ձէզի*: Ցուցական դերանուններն ունեն եռաշարք համակարգ (էս, էդ, էն, էսի, էտի/էդի, էնի, էսա, էտա, էնա): Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *քէզնիձ*, *ձ'էր*, *հինկըն* // *ինկը*, *հիրա*, *իրանկ*, *հիրանց*, *ըղըրանօվ*, *ընդըրանկ*, *ընդըրանց*,

ըտէնց, *ըստէդ*, *ընդից*, *հիրար*, *ամէն ինճ*, *հրմէն*, *հրմէն բ'ան*, *վօճ մի*, *մէ քանի*, *հուր*, *հուրդից*, *ուրդէդիձ* և այլն:

Խոսվածքում *անել*, *ասել*, *լինել*, *կարողանալ* բայերի դիմաց գործածվում են *էնել*, *ըսել*, *էղնել*, կրճնալ տարբերակները: Մահմանականի ներկան (և անցյալ անկատարը) կազմվում է *ըմ* // *ում* վերջավորությամբ անկատար դերբայով (քըցըմ ինք, շինըմ ինք, ըսում ին, անում ին): Խոսվածքում բայը Ե և Ա խոնարհումներից բացի ունի նաև Ի խոնարհում (էնիմ, չունիմ, փըրզըվիմ): Ենթադրական եղանակի ձևերը կազմվում են *կը* // *կ* մասնիկով (կըվախէնամ): *Կը* մասնիկը բայասկզբի *հ*-ից առաջ կարող է դառնալ *գ* (գըբիշէմ): Վաղակատար դերբայն ունի *ր*-ով վերջավորություն (ծընվեր էմ, ախտեր ա), օժանդակ բային հաջորդելու դեպքում՝ է վերջավորություն (ըսէ, մէր էմ ունէձէ, վօնց էն մէնձաձէ, վաղուձ էմ կօրձըրէ), վերջինս առանց օժանդակ բայի կարող է արտահայտել վաղակատար ներկայի եզակի երրորդ դեմքի իմաստ (ուժըս ախտէ /ախտել է՝ պատել է/, փախէ էգէ /փախել եկել է/): Հարակատար դերբայն ունի *աձ* վերջավորություն (պարգաձ, կախաձ): Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *էմ*, *էս*, *ա*, *էնկ*, *էկ*, *էն*, անցյալի ձևերը՝ *ի*, *իր*, *էր*, *ինկ*, *իկ*, *ին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես ցոյական, այնպես էլ ոչ ցոյական հիմքերով (քըցէցի, վառէձին, ըսի): *Գնալ*, *մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ'ընաձ*, *մընաձ* // *մաձ*: Անցյալ կատարյալը և Ե խոնարհման պարզ բայերի եզակի հրամայականն ունեն ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *պահէցի*, *վառէձին*, *աշխաղավ*, *բ'աժանվա*, *սարկա*, *գ'ըրա*, *նըստի*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր: Պատճառական ածանցն է *ծըն* // *ցըն* (մըսոձընէլ, մօղկըցընէլ): Հարկադրականի եղանակիչն է *բըդի* (բըդի էտայինկ): Հանդիպում է էլ շաղկապի լէ տարբերակը (դ ըրա համար լէ էգէր էմ):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ անդիգ, աղըլ, ատար, արադ, բալիշ, բիձա, բուխերիգ, դառդ, գննէլ, էղնէլ, էրէխա, թախում (ցեղ), թաղալու, թայ (հասակակից), թանը կըղրել (թանի

որակը փոխել), թընդիր, թունդըբատուն, թօ, ժածիկ, իմալ, լէ (էլ), խազ (սագ), խօնախ, ծամ, կառտօշկա, կարկըվել (ամուսնանալ), կէտուր, կըթվօր, կըոնալ, հառաճ (նախկինում), հառաճի անկամ, հառասանիկ, հերանկ, հըմէն (ամբողջը), հըմէն ք'ան, հընճի, հիմի, հինկըն, հուր (ուր), հուրդից, հոդա, հոդի, հօնա, հօցկա, ձէոք (լրակագմ), ձըծում, ձ'ու, մէնձանալ, մըգա, մինակ, մօղկըցընէլ, մօզի, յէսիմ, շունճ (ընտանիքի անդամ), ուժը ախտէլ, ուրդէդ, պաթօնկ, պասամ քըցէլ, պուդ (կաթիլ), սիբդագ, վիյավօր, վօդից գըլօխ, վօճ մի, տէղաշօր, տէնալ, տընագան, ցօնցէլ, փօշի, քասա, օշխար, օրագան և այլն:

ՄԵՎԱԲԵՐԴ – Գյուղ Աբովյանի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Ղարաղալա: Սևաբերդ է վերանվանվել 1948 թ.: Ունի մոտ 260 բնակիչ, որոնց մի մասի նախնիները 1915-1918 թթ. և 1922-1925 թթ. գաղթել են Մուշի, Վանի գավառների գյուղերից: Գյուղում գործածական է խառը տիպի մի խոսվածք, որն ունի Մշո և Արարատյան բարբառների տարրեր՝ առաջինին բնորոշ հատկանիշների էական գերակշռությամբ: Հայերից բացի՝ գյուղում բնակվում են նաև եզդիներ: Վանից գաղթած եզդիներից սերող մեծահասակների խոսքում դրսևորվում են Վանի բարբառի որոշ հատկանիշներ (բառասկզբի ձայնեղների դիմաց խուլեր, *է, ո* երկբարբառային հնչյուններ, *իբ*-ով վաղակատար դերբայ և այլն):

Սևաբերդի խոսվածքն ունի *է, ո* երկբարբառային հնչյուններ (մեր, իրեք, տեղ, նոր, փող, վագոն, չոս): Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ո*-ի և *է*-ի դիմաց համապատասխանաբար առկա են *վո* և *յէ* (յես, յեզ), բացառություն է *որ* շաղկապը, որն ունի *օր* արտասանություն: Բազմավանկ բառերի սկզբում հիշյալ միավորների դիմաց առկա են *օ* և *է* (երգու, օխճար): Փոխառյալ ու բնիկ մի շարք բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *ւ* ձայնավոր (գնրգել, գյուլնշ, թնգն, փնրիկօ, քնլլն): Խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորի սղումը (ուրխընալ, հասկընալ, սովրել): Բառավերջի *ա* ձայ-

նավորը որևէ մասնիկի հավելման դեպքում վերածվում է *է*-ի (վըրէն): Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը (ք'ան, ք'աոնալ, ք'երան, ք'ըոթել, ք'ուն, գ'ախթական, գ'ալ, գ'առ, գ'արի, գ'ըրել, գ'եղ, գ'ըլօխ, գ'ում, դ'ընէլ, ջ'ուր, ձ'եռ): Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր (անքամ, մառթ, ժողօվուրթ, հառէչ, օքնէլ): Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց հաճախ առկա են ձայնեղներ (աշխադէլ, տագ, մըգա, էրգու, ընդանիք, աբրել, գնրգել, հավգիթ, լուձ, փէդ): *Նգն* հնչյունախմբի դիմաց *յն* է առկա *կայնէլ* ձևում: Բառասկզբի ձայնավորից առաջ երբեմն առկա է *հ*-ի հավելում (հառէչ, հինքը, հիչուցէլ, հընչի): Բառամիջում ու բառավերջում *հ*-ի դիմաց հանդիպում է *յ* (պայել, գ'օյ): Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *ղ* (ղագան, ղօնախ): Շէշտը վերջնավանկային է:

Շոգնակիին խոսվածքում ձևավորվում է նաև *անիք, էրք, անք, վանք, դիք, տիք, դանք* մասնիկներով՝ *կընանիք, տըղէրք, հօրքուրանք, մօրքուրանք, ձ'իյանք, իշվանք, իձվանք, հօրօխալըրդիք, ախալըրդիք, կընգըտիք, քըվօրդանք*: Դիտվել է հոգնակերտների կրկնակի գործածություն՝ *տըղէքներ*: Նկատելի են Ա վերջադրական հոլովման դրսևորման որոշ դեպքեր՝ *Հաբըրվա, թունդըբա*: Բացառականն ունի *ց*-ով վերջավորություն (էնէլուց, սովից): Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *գ'եղը, ջ'ըրի մէչ*: Որոշիչ հոդը դրսևորվում է *ը* և *ն* տարբերակներով (տունը, կընանիքին): Հաճախ որոշիչ հոդը բացակայում է (գնրգում հանում ին սալդաթներ, գ'ացէ վարգեր փագա): Անորոշ հոդը նախադաս է (մէ մառթ): Ցուցական դերանուններն ունեն եռաշարք համակարգ (էս, էտ, էն, էսի, էտի, էնի): Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձ'եզի*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև *հինքը, ըստե, ըստեից, էնենց, էսմալ, էնմալ* և այլն:

Խոսվածքում *անել, ասել, լինել, ելնել* բայերի դիմաց հանդիպում են *էնել, ըսել, եղնել, հըլնել* տարբերակները: Բայի Ե և Ա խոնարհումների հետ դրսևորվում է նաև Ի խոնարհում (կըսիմ, չըսպասիս, կուդիմ): Սահմանականի ներկան և անցյալ անկատարը կազմվում են *ուս* վերջավորությամբ անկատար դերբայով (ասում են, էրում էր), հանդիպում են նաև *կը* մասնիկով կազմություններ՝ *կըհասկընէր* (հասկանում էր), *կըսիմ* (ասում եմ): *Գալ, լալ, տալ* բայերի անկատարի ձևերն են՝ *գալում, լալում, տալում*, ենթադրականի ձևերը կազմվում են *գի // կի* մասնիկով՝ *գիկամ, կիտամ*, մյուս բայերինը՝ *կը // կ* մասնիկով (կեղի, կըթողեր): Վաղակատար դերբայն ունի *ը*-ով վերջավորություն (եկեր, ըսեր), օժանդակ բային հաջորդելու դեպքում՝ *ե* վերջավորություն (բըթե, տէսե, էրե, եղե): Հարակատարն ունի *ած // աձ* վերջավորություն՝ *հընգած, հէլած, էգած*: Վաղակատարով կազմվող ժամանակաձևերի հոգնակի թվի երրորդ դեմքում գուգահեռաբար հանդես է գալիս *ած // աձ* վերջավորությամբ դերբայական ձև՝ *տըված են* (տվել են), ինչպես նաև՝ դերբայական ձևը համապատասխան իմաստ կարող է արտահայտել առանց օժանդակ բայի՝ *գացած* (գնացել են), *էգած* (եկել են): Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, ես, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Երբեմն եզակի առաջին դեմքի իմաստը կարող է արտահայտվել հոգնակի թվով (յես ուրիւրցէր ինք, յես աֆտօ յինք նըստե): Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը որպես կանոն կազմվում է ոչ ցոյական հիմքով՝ *տեղափօխին, աքսօրին, քօչին*, բայց կարող է կազմվել նաև ցոյական հիմքով՝ *փօխեցին*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գաց // գընաց, մաց // մընաց*: Անցյալ կատարյալն ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *աքսօրին, աշխաղա*: Դիմավոր բայաձևերից առաջ, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, խոսքում կարող է հանդես գալ օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի ձևը՝ *հաց ա կուդիմ*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր:

Պատճառական ածանցն է՝ *ուց // ցուց* (կայնուցել, հիշուցել, հասցուցել):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ ամբըրօց, ամօթ բան, ապուր (սպաս), աքլօր, աֆտօ, աֆտօմատ, բաննալ, բունգալ, բըշկուլ, գանների բօզ, գըլօխ, գում, գիդալ, գյուլնշ, գնրգել, էնմալ, էսմալ, էրթալ, թննգն, թալվա, թըրքընց, թունդըրա փօշի, ժընջիլ, լուձ, խարաբ էնել, խըրգել (ուղարկել), կայնուցել, կօխել (լցնել), հառեչ, հավգիթ, հիշուցել, հօրի, հօրիկ բըշել, դագան, դօնախ, մըգա, մըսուր, մօյըշնի, շըլանգ, շըլօփա, պասմա, սալդաթ, սալօմ, վախտ, վիրի գըլօխ, տավարնի վագոն, փնրինջ, քնլլն, քուլհան, քօչել, օխճար և այլն:

ՍՈՒՄԿ – Գյուղ Հրազդանի տարածաշրջանում: Ունի մոտ 2400 բնակիչ, որոնց մի մասի նախնիները գաղթել են Ալաշկերտի, Արճեշի, Վանի, Սալմաստի գյուղերից: Գյուղում գործածական է Մշո բարբառի մի տարբերակ՝ Արճեշի խոսվածքին բնորոշ տարբերի որոշ գերակայությամբ:

Սոլակի խոսվածքն ունի *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *գեդ, վեց, նոր, կըլոր, տեղաշոր*: Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ո*-ի և *ե*-ի դիմաց համապատասխանաբար առկա են *վո* և *յե* (վոր, վոչ, վոտ, յես, յեփ), բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *օ* և *է* (երկաթ, էրկու, էրկանք, օդօրմի, օլըրել), բայց նաև՝ *յեռեսուն, վօչխար*: Փոխառյալ ու բնիկ շատ բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *ն* ձայնավոր (նժել, նզիզ, բնխտ, բնրիշել, գննգել, գննել, գնրկել, թնշկիկակ, թօշնկ, կիրանկի, հնգնր, քնշել, խնյանթ, հնյնթ, միննկ, ննֆնր, ջնյել): Բառասկզբի վանկերում հաճախ զգալի է *ա*-ի որոշ շրթնայնացում: Խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորի սղումը (սօվրել, հիմնալ, յեռուն): Բառավերջի *ա* ձայնավորը որևէ մասնիկի հավելման դեպքում վերածվում է *է*-ի (տըղէս, վըրէն, ումբէն, էրէխէթ, քուչէթ): Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչել

ձայնեղների առկայությունը (բ՛ աժանվել, բ՛ այց, բ՛ անակ, բ՛ արեմ, բ՛ էրան, բ՛ ըլել, բ՛ ընել, գ՛ եղացի, գ՛ էշ, գ՛ ըլօխ, գ՛ իր, գ՛ ոռծ, դ՛ առնալ, դ՛ ընել, դ՛ ու, դ՛ ուս, ջ՛ ոչ, ձ՛ եռ, ձ՛ եր, ձ՛ քմեռ, ձ՛ ու): Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր (մառթ, անքամ, ջ ոչ, մէ): Խոսվածքն ունի քմայնացած հետնալեզվային հպականներ (կ՛ե /կեր/, շիք՛ել, գ՛օմփ, իրեք՛, գ՛ ացինք՛, հիրանք՛): Նզն խմբի դիմաց յ է առկա կայնել ձևում: Նախաբաղաձայնական դիրքում հպաշփականները կարող են վերածվել շփականների (աշկ, վոշ մէ բ՛ան): Հաճախ բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է հ-ի հավելում (հանգաճ, հառավոտ, հառէչ, հեվել, Հերեվան, հերեկ, հեսօր, հինքըն, հիշկել, հիրան, հիրար, հընչի): Հինհայերենյան հ-ի դիմաց խոսվածքում խ է հանդես գալիս բառի բոլոր դիրքերում (խանել, խառս, խառսընիս, խասնել, խավ, խատ, խաց, խաքնել, քրսանխինգ, խետ, խեր, խիվանդ, խող, պախել): Շեշտը վերջնավանկային է:

Հոգնակին խոսվածքում ձևավորվում է նաև *ք, վանք, տինք* մասնիկներով՝ *խընամիք, երէխէք, գ իլվանք, իշվանք, իծվանք, տիրվանք, ախպըրտինք*: Կընիկ (կին) բառի հոգնակին է *կընքըններ*: Դիտվել է բաղադրյալ հոգնակերտների գործածություն տրդէքներ: Մի շարք բառեր եզակի թվում ենթարկվում են Ու հոլովման՝ *ամսու, գ ըլխուն, ճամփիտու, մըխու, ճըժու* և այլն: Հոգնակի գոյականները սովորաբար ենթարկվում են Ու հոլովման՝ *թըխտերու, քըրերու, ախյիկներու* ևն: Խոսվածքն ունի Ոջ հոլովում *քըրոչ, կիտուրոչ*: Նկատելի են Ա վերջադրական հոլովման դրսևորման դեպքեր՝ *Հերեվանա, Սէվանա*: Չայնավորով ավարտվող բառերի սեռական հոլովը կարող է ձևավորվել յ-ով *մամայ*: Բացառականն ունի *ց*-ով վերջավորություն (դ ըսից, սարից, բ՛ անակից), կարող է արտահայտվել նաև կապային կառույցով *քօ մօտից* (քեզնից): Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մեջ* կապով և սեռականով (Մասկըվա յա, ջէքքս ա, գ՛ եղի մէ): Որոշիչ հոդը առավելաբար դրսևորվում է ն տարբերակով (փօխինդըն), երբեմն էլ այն կարող է չարտահայտ-

վել (երկաթ պըռճավ բ՛ ըռնեց գ՛ ըլխուն, կընիկ խիվանդ ա, Վանուշ ա տրդիս անուն): Անորոշ հոդը նախադաս է (մէ տըղա): Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձ՛ եզի*, հանդիպում են նաև կրճատ *քե, ձ՛ ե* ձևերը: Յուցական դերանուններն ունեն եռաշարք համակարգ (էս, էտ, էն, էսի, էտի, էնի): Ով դերանվան դիմաց առկա է *վոր* ձևը, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վիր, վիրըն*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *հինք // հինքըն, հիր* (իր), *ուր* (իր), *հիրան, ուրան // իւրան, ուրան-ուրան, հիրանք, էստոնք, էնոնք, ըստու, ընդու, էտուց // էդուց, էտոր, էտքան, էնքան, էմալ* (այնպես), *էդմալ, էնմալ, ընենց, էտնրը* (այդտեղ), *հիրար, հըմէն, հըմէն ինչ, հուրիշ, վոշ մէ, վորդուց, հընչի, դո՛ր* և այլն:

Խոսվածքում *անել, լինել, կարողանալ* բայերի դիմաց գործածվում են *էնել, եղնել, կանալ* տարբերակները: Ե և Ա խոնարհումներից բացի՝ դրսևորվում է նաև Ի խոնարհում (ունիմ, պըռծիմ, մըտիս, կելիմ, կըխաքիմ, պարկիմ, նըստիմ, կասինք): Բայերի ներկան և անցյալ անկատարը կազմվում են *գ՛ ը // կը // կ* մասնիկով կամ առանց դրա՝ *գ՛ ըկա, գ՛ ըքեր, գ՛ ըքինք, կըտան, կըտի, կըպախեմ, կըթէլեմ, կէնեմ, կուզեմ, կըխօսա, բ՛ ըռնեն ակտ գ՛ ըրեն, կէթա խասի, գ՛ ան քեզի կըտանին, կըստանի, կըխանի, կեղեր*: Կը մասնիկի բաղաձայն տարրը բայասկզբի հագագին միանալով կամ ձայնորդից առաջ դառնում է *գ՛*, ինչպես՝ *գ՛ ընգի, գ՛ ամաձայնըվի, գ՛ ըլըցեմ*: Վաղակատար դերբայն ունի *ր*-ով վերջավորություն (ծընվեր եմ, խաներ են, մեռեր ա, մացեր էր), օժանդակ բային հաջորդելու դեպքում՝ *ե* վերջավորություն (չեմ փօխե, չեն տըվե, սարեր եմ գ՛ ացե, եղե): Վերջին ձևը առանց օժանդակ բայի կարող է արտահայտել վաղակատար ներկայի օժանդակ բայի կարող դեմքի իմաստ՝ *մեռե* (մեռել է): Հարակատար եզակի երրորդ դեմքի իմաստ՝ *մեռե* (մեռել է): Հարակատար դերբայն ունի *ուկ* վերջավորություն՝ *ամուսնացուկ, ջըղայնացուկ, նըստուկ, մեռուկ, քանդուկ*: Վաղակատարով կազմվող ժամանակաձևերի հոգնակի թվի երրորդ դեմքում գուգահեռաբար հանդես է գալիս *ած* վերջավորությամբ դերբայական ձև՝ *էկած ա* (եկել են),

էնոնք ա պահասծ (նրանք են պահել), ինչպես նաև դերբայական ձևը համապատասխան իմաստ կարող է արտահայտել առանց օժանդակ բայի՝ *չասած* (չեն ասել), *փախցուցած բ՛երած* (փախցրել բերել են): Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, ես, ա, ենք, էք, են, ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը որպես կանոն կազմվում է ոչ ցոյական հիմքով՝ *ասի, լըսի, չըլըսիր, էփի, մոթթի*, հազվադեպ՝ նաև ցոյական հիմքով՝ *բ՛երեցինք*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ՛աց, մաց*: Անցյալ կատարյալը և Ե խոնարհման պարզ բայերի եզակի հրամայականն ունեն ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *խանին, դ՛եղին* (դեղեցին), *մեռըցուցին, բնրիշանք, նըստանք, գ՛ըրա՛, շաղա՛, նըստի՛, կայնի՛*: Դիմավոր բայաձևերից առաջ, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա* կամ *էր* ձևը՝ ըստ ժամանակային իմաստի, ինչպես *տրդէս ա կըքանա, հինքն էլ ա կէթա, ինչ ա կենես, վիրն ա կըխառցուս, ինչ էր կըղընինք, շատ էր կըվախենի*: Դրական խոնարհման կը եղանակիչ ունեցող ձևերի համապատասխան ժխտականներում չ մասնիկը սովորաբար դրվում է բայաձևի վրա, ինչպես *չըտէնա* (չի տեսնում), *չասեն* (չեն ասում), *չեղի* (չի լինում), *չըմընամ* (չեմ մնա), *չըլըսես* (չես լսում), *չեղէր* (չէր լինի), *չըխօրեն* (չեն թաղի), *չըկանամ* (չեմ կարողանում), *չըվախենամ* (չեմ վախենում), *չըմընի* (չէի մնում), *չըխանգարա* (չի խանգարի): Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր: Որոշ դեպքերում բացակայում է նաև *ն* ածանցը՝ *կառիք, կըմըտիս*: Պատճառական ածանցն է *ցուց* (մեծացուցել, փախցուցել, սովորցուցել): Պատճառական բայերի խոնարհման հարացույցի առանձին ձևերում հանդես է գալիս *ու* խոնարհիչը՝ *խառցուս, փախցու*: Հարկադրականի եղանակիչն է՝ *պըտի* (պըտի էնեմ): Խոսվածքն ունի *կօ* հաստատական մասնիկ (կօ էկավ, էլի), որը շատ դեպքերում կարող է ունենալ շարունակականության իմաստ (կօ կասեմ քեզի, կօ մըկա կըխօսամ, կօ հառավոտ կէլիմ, կըխաքիմ):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ աղէ (մայրիկ), սնգիգ, սնժել, ակցէնտ, աշկ խանին, աշկ, ասսուն հսնգնր բ՛էրան փարք, ավարյայի տակ հընգնել, արխային, բալա, բ՛արեվը մօնալ, բնրիշել, բ՛ընել գ ըլխուն (դիպչել գլխին), գ՛էշ, գըլուլ, գօմփ, դ՛եղել, դըզել, դոր (ուր), դուզն ասած, գննել, գնրկել, էդմալ, էթալ մառթու, էթալ ուզընզան, էմալ, էնմալ, էս յան էն յան, էրկանք՝ թայ (հասակակից), թօ, իւրան (իրեն), լայլուղ, խնյսսնթ, խառսընփս, խօրել (թաղել), խօրօտ, կայնել, կանալ, կէսրէր, կըլոր տարի, կիսուր, կուշտկա, կօ, հնյնթ, հանգաճ էնել, հառավոտ, հեսօր, հեվել, հըմէն, հընչի, հիշկել, ճամփխու դ՛ընել, ճիժ, ճոթ, մանէթ, մառթ (ամուսին), մեխկը գ ալ, մեռըցուցել, մէշօք, մըկա, մինանկ, մույնաթ, յեփ, նսնֆնր, շիշ (ապակյա շիշ), շիքել, շուռ գ՛ալ (որոնել), ուզել (սիրել), ումբա, ումուդ, ուրան, ուրան-ուրան, չամադան, պախել, պըռծնել, պըսակվել, պըստի, պօպօք, ջ՛ոչ, ջնյել, ջէք, վախտ, վոշ մէ, վոչխար, տեղաշոր, փայ, փօխինդ, քուչա և այլն:

ՎԱՆԱՏՈՒՐ – Հրազդան քաղաքի թաղամաս, նախկինում՝ գյուղ, որ տարբեր ժամանակներում անվանվել է Աթարբեկյան, Գառնեկին, Գառնըյարըխ, Կապուտխան, Քարվանսարա: Գյուղը Հրազդան քաղաքի շրջագծի մեջ է մտել 1959 թ.: Բնակավայրում գործածական է Վանի բարբառի մի տարբերակ՝ Արարատյան բարբառի որոշ տարրերով:

Վանատուրի խոսվածքն ունի *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ (իրեք՝, կիշեր, տեղ, փող, պոտ): Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ռ-ի* և *ե-ի* դիմաց համապատասխանաբար առկա են *վո* և *յե* (վոտ, վոր, յես), բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *օ* և *է* (օղողել, երկու, երկաթ), բայց նաև՝ *վոսկի, վոխճար* // *վոչխար, վոռթիկ*: Փոխառյալ ու բնիկ մի շարք բառերում հանդես է գալիս քմայնացած սն ձայնավոր (սննչի, գննել, հնխպուր, միյնանկ, վըրն, պան, դնտնվոր, հսնգնր, հնրուր, կըսմնթ, մննգնլու, մըխ-

տան, թիքան, ունֆանդան, քանչկե, շանքան, Ֆանյանդ): Բառասկզբի վանկերում երբեմն զգալի է *ա*-ի շրթնայնացում: Խոսվածքին բնորոշ է բազմավանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորի սղումը (խըպառտոնալ, կոդնալ, հաֆթել, հիրկուն): Բառավերջի *ա* ձայնավորը որևէ մասնիկի հավելման դեպքում վերածվում է *է*-ի (ճանփեն, նախրագ՝ընեն): Բառասկզբի ձայնեղների դիմաց առկա են խուլեր (պան, պանգուկ, պանոցել, պրոնել, տանս, տու, կանրի, կիշեր, կեդ, կել, կըլօխ, կոդ, կըոտընակ, ծեռ, ծըմեռ, ծու, ճանթել, ճոչ), բայց երբեմն հանդիպում են նաև շնչեղ ձայնեղներ (դանտել, դու, դուս): Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր (հառեչ, հեքուց, մարաք, թաքավոր, մառթ): Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ (աբրել, գիդալ): Խոսվածքում առկա են քմայնացած հետնալեզվային պայթականներ (ճանգ՝, քանչել, քօթուկ, քօռ, քընել, քուոսի, կանրի, կանցեր, կոոտընուկ, կըրել, կուռդ), երբեմն էլ նկատվում է դրանց հպաշփականացում՝ *մի՝ ճողցի* (մի՝ գողացիր), *ճանրե* (գարե): Բաղաձայնից առաջ հետնալեզվային պայթականները, ինչպես նաև *նգ*, *նք* հնչյունախմբերը դառնում են *յ* (անյօր, քօթույն, խայցընել, մեյ չեյ տանի, իրեյ մանեթ, տարեյ ծեզի, տասխիյ կիլօմետըր, ասեյ, յեդույներ, կայնել, ըտոյն), նման փոփոխություն կարող է կատարվել նաև դադարից առաջ (պըտի էթայ պանոցեյ պերեյ, էկեր էյ, մեյ քեզի կանչիյ): Նախաբաղաձայնական դիրքում հպաշփականները կարող են վերածվել շփականների (աշկ, ինշքան, իժնել, գըսնի՝ *կանցնի*): Հաճախ բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է *հ*-ի հավելում (հանխալուր, հառեչ, հառիք, հառու, հավելի, հիրկուն, Հերեվան, հեքուց, հընգեր, հընցնել, հընչի, հիրկուն): Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց խոսվածքում *խ* է հանդես գալիս բառի բոլոր դիրքերում (խանել, խաց, խացատուն, խառնիս, խատ, խասնել, խետ, խիվանդություն, խըպառտոնալ, խոտ, սըրախ, պախ, պախել, սախմընել): Օտար

բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *կ* (կըամնթ, կըսըր, կազան, կաչադ): Շեշտը վերջնականկային է:

Հոգնակին խոսվածքում ձևավորվում է նաև *ք*, *էրք*, *րանք*, *անք*, *վանք* մասնիկներով (ախտեցիք, կեդացիք, տըդէրք, կեդրանք, ըտեյրանք, ծիյանք, էշվանք): *Կընիկ* բառի հոգնակիի ձևերն են՝ *կըյթըներ*, *կըյտեր*: Հատուկ տեղանունները որպես կանոն ենթարկվում են Ա վերջադրական հոլովման (Սեվանա, Մատունա, Թայչարուխա), այդպես նաև սակավաթիվ հասարակ անուններ հանդիպում են Ա հոլովիչով (թունդըրա, կեդա): Չայնավորով ավարտվող բառերի սեռական հոլովը կարող է ձևավորվել *յ*-ով (Սուրօյ, Բընօյ, Թումօյ): Բացառականն ունի *ց*-ով վերջավորություն (քաղաքից, տըներից), հազվադեպ պատահում է նաև *է*-ով ձև՝ *առասովընէ*: Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով (ըտոյ անտառներ կաբրին, խացի մէչ, ճըրի մէչ): Որոշիչ հոդն է *ն*-ն (սըրախըն, կեդըն), որը երբեմն բացակայում է (փող չըկա մօտ, Կօլօտ Հայրապետ կըլնի կասի): Անորոշ հոդը նախադաս է (մէ փըշուր): Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի*, *քեզի*, *մեզի*, *ծեզի*, հանդիպում են նաև կրճատ ձևեր՝ *քե*, *մե*: Ցուցական դերանուններն ունեն եռաշարք համակարգ (էս, էտ, էն, էսի, էտի, էնի, էսիկ, էտիկ, էնիկ): Ով դերանվան դիմաց առկա է *վոն* ձևը, որի սեռականի ձևն է *վի* // *վիր*, տրականինը՝ *վին* // *վիրը*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *իրա*, *իրանց*, *ըստու*, *ըստուն*, *ըստոնց*, *ըստով*, *ըտու*, *ընդու*, *ընդով*, *ըտոնք*, *ըտոնց*, *ընդոնց*, *ըստե*, *ըտե*, *ընդե*, *ստեղի*, *էսենց*, *էտենց*, *էսակըդան*, *վորդուց*, *ամէք* և այլն:

Խոսվածքում *լինել*, *ելնել* բայերի դիմաց որպես կանոն գործառում է *հըլնել* ձևը, երբեմն *լինել*-ի դիմաց գործածվում է *եղնել* բայը: *Գալ*, *լալ*, *տալ* բայերի ներկան (և անցյալ անկատարը) կազմվում է *կը* մասնիկով՝ *կըկանմ*, *կըկան* // *գըկան*, *կըկեր*, *կըտա*, մյուս բայերինը՝ *կը* // *կ* մասնիկով կամ առանց դրա՝ *կաննի*, *կասի*, *կեղի*, *կըտընի*, *կըզանի*, *մըտնի*, *լըծեն կեթան*, *պաոցեն*, *քանչեն*,

խանեն: Երբեմն այդ ժամանակաձևերը արտահայտվում են անկատար դերբայով (կերցրնում են, խըմցրնում): *Կը մասնիկը, միանալով բայասկզբի հ-ին, կարող է դառնալ գ' (գ' առցրկեն, գ ըլնի, գ ընգրնեն)*: Վաղակատար դերբայն ունի *ր-ով* վերջավորություն (տըվեր, տըրեր, հէլեր, էկեր // էկիր, սախմընիր), օժանդակ բային հաջորդելու դեպքում *ե* վերջավորություն (թօղե, տիսե): Հարակատար դերբայն ունի *ուկ* վերջավորություն (տըրուկ, կայնուկ, կախուկ, կապուկ, խայցուկ, հընգուկ, կըռթըվուկ): Վաղակատարով կազմվող ժամանակաձևերի հոգնակի թվի երրորդ դեմքում գուգահեռաբար հանդես է գալիս *ած* վերջավորությամբ դերբայական ձև, որը համապատասխան իմաստ կարող է արտահայտել առանց օժանդակ բայի (պերած խասցըրած /բերել հասցրել են/): Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, ես, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերն են՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը որպես կանոն կազմվում է ոչ ցոյական հիմքից (կանչինք, քըցին): *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *կ'աց, մաց*: Անցյալ կատարյալը և Ե խոնարհման պարզ բայերի եզակի հրամայականն ունեն ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ (տըվեց, սիրիմ, արինք, պըսագվամ, նըստանք): Անցյալ ժամանակաձևերի եզակի առաջին դեմքում հանդիպում է հավելական *մ* (ասիմ, առամ, պերիմ, պըռծամ, տարամ, կացիմ, կըրիմ, կըկըռտընկիմ, կըթըխիմ, կըսարքիմ): Դիմավոր բայաձևերից առաջ, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի երրորդ դեմքի ձևը՝ *առաջին ժամանակային իմաստի, ինչպես՝ դոր ա կէթաք, տեղ ա կէթամ, միկրո յա կաբբեմ, վիրնօվ ա խըպատտնաս, ախտեցիքին ա կասեն, առավոտ ա կասենք, խոտ ա կըկ'աց, թոռներս ա կանեն, տանիսն էր կըվառինք, անտառներն ին կաբբին*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր: Պատճառական ածանցն է *ցըն* (կայնըցընել, ֆըռֆըռցընել): Պատճառական բայերի հրամայականում հանդես է գալիս Ու խոնարհիչը՝ *լօխկըցո* ւ: Հարկադրականի եղանակիչն է *պըտի* (պըտի էթանք):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ ակոս, ակոսի կըլօխ, ամէք, աշկ, առավոտ (վաղը), առատվընէ, բ' օլոր (շուրջ), բը, բօյօվ, բօստան, բօքոն, գ'աց, գյուլլել, դոր, էլչի, էսակըղաց, ըտեյրանք, թէշտ, թըխտըմոր, թունդիր, իժնել, իման, իշկալ, լըպըտալ, լուսուտեմ, լօխկընալ, խա, խալալ, խառճըկաթ, խացատուն, խըլըսուն (վաղ առավոտ), խըպատտնալ, կագան, կայնուկ, կաչադ, կըլլի ճար տէնալ, կըլօխ, կըռթըվուկ, կ'ըռտընակ, կըսըր, կըսմանք, կիշերվա կէս, կիսուր, կ'ըռտընկել, կ'ոռտընուկ, կ'ունդ, կօլօտ, կօղպէս, հնիսպուր, հաշտ, հառէչ, հառիք, հէքուց, հընչի, հիրկուն, ճանգ, ճարէ ալուր, ճարէ բօքոն, ճըմուռ, ճիժ, ճյողնալ (գողանալ), ճոչ, մնագանլու, մառթ (ամուսին), մարաք, մէ թիք'աց, մէ փըշուր, մէշու, մէշօք, մըխտան, մըկա, մըկավա, միյնանկ, յեղույներ, յեղունակ, յետօ, նախրագ'ընա, նանմանց, նըշանվուկ, շանվոթի, շընէլ, շընթէլա խոտ, չար մըկա, չորանց, չօք, պըռծընէլ, պըսագվել, պըստի, պըստղունձ, ջանուկ, ունֆանդաց, սախմընել, սանկա, սեղան-տախտակ, սեր ու բարիշ, սըրախ, սօլ, սօլկարանց, վախտ, վոթթիկ, տանիս, տաշտաքեր, տանս (ցեղ), տէնալ, տիլ, փօշի, ք'ացկէ, ք'ացկօղ, ք'ուլխան, ք'ուռսի, ք'օթուկ, ք'օտ, օթադ, օղօղել, օղօրկել, ֆայտոնչի, ֆըռֆըռցընել, ֆուրղուն և այլն:

ՔԱՂՍԻ – Գյուղ Հրազդանի տարածաշրջանում: Ունի մոտ 2500 բնակիչ, որոնց մի մասի նախնիները եկել են Մակուի գավառի Օղակ գյուղից 1830 թ.: Գյուղում գործածական է Մակուի խոսվածքը՝ Արծափի խոսվածքի հետ հետաքրքրական որոշ ընդհանրություններով:

Քաղսիի խոսվածքն ունի *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *մեր, իրէք, սիրէխ, խըմոր, շընորք*: Երկբարբառային *ե* հնչյունի համեմատաբար բաց տարբերակը դրսևորվում է իբրև էական բայի ներկա ժամանակի եզակի երրորդ դեմքի ձև՝ *պըսակվեր է*: Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ո-ի* և *ե-ի* դիմաց

համապատասխանաբար առկա են *վո* և *յե* (յես, յեփ, վոր, վոնչ), բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *օ* և *է* (երէխա, էրկու, օդօրմի, օսկոռ), բայց նաև՝ *յեռեսուն, վորթիգ, վոխճար*: Փոխառոյալ ու բնիկ մի շարք բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *ւ* ձայնավոր (քմննդի, բիձւն, դւնոգ, գւնդ, գւնթի, գւնրգել, էստւնրի, թւնգւն, ժւնժիկ, հւնլիվոր, հւնշկ, հւնուչի, մէթիքւն, յւնքւն, բօլ ու բօլդւնն, դւնփ, մուխտւնո, շիշւնգ, շուշւնն, սւնքւնթ), այդ հնչյունը երբեմն հանդիպում է նաև *է-ի* դիմաց՝ *ձւն*: Խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորի սդումը (ցամբել, լօղցընել, հիրգուն, սարվել): Բառավերջի *ա* ձայնավորը որևէ մասնիկի հավելման դեպքում վերածվում է *է-ի* (տրդէս, բիձէն): Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը (բ աժան, բ ան, բ ացել, բ էրել, բ ընկալընել, գ ալ, գ առ, գ էդ, գ ըլօխ, գ ըննակ, գ ում, գ օքնոց, դ աշտ, դ ու, դ ուս, ձ ու, ձ ուգ, ջ ւնթել, ջ ուր), հազվադեպ բառասկզբում դրանց դիմաց առկա է շնչեղ խուլ՝ *քրշեր, քրթալ*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր (առթէն, հաքնել, հւնոչ, հեռթիկ, օքնել, տէքրր, մէչ): Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց հաճախ առկա են ձայնեղներ (աբրել, պաղրաստ, ձ ուգ, մէգը, վորթիգ, ցերեգ, պարգել, տարեգան, հադ, շադ, վադ, սիռդ, մոդիգ, տօբրագ, ըդենց, մեձանալ, մաձուն, ցաձըր, օջօրք): *Նգն* հնչյունախմբի դիմաց *յն* է առկա *կայնել* ձևում: Խոսվածքում գործառում են քմայնացած հետնալեզվային պայթականներ (հօթի, հառսանիքի, քեզի, յւնքւն, ձւնք, մըսուրք, մառթիք, իրեք, ահակիին, կերպ, կերեք, եգեր ին, գերան): Երբեմն հետնալեզվային պայթականի դիմաց առկա է հպաշփական հնչյուն *ջօջի* > *գոճի*: Նախաբաղաձայնական դիրքում հպաշփականները կարող են վերածվել շփականների (ծասկըռտըվել, արասցընել): Հաճախ բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է *հ-ի* հավելում (հւնլիվոր, հանգաձ, հւնշկ, հառադուն, հառեձ, հառու,

հավելի, հէսօր, հերեկ, հընչի, հիրանց, հիրար, հիրգուն, հուս, հուրիշ, հըդեդ): Միավանկ բառերի սկզբում *հո-ի* դիմաց հանդիպում է *ֆո* (ֆոդ>հոտ): Հինհայերենյան *հ-ի* դիմաց խոսվածքում երբեմն *խ* է հանդիպում՝ խող > հող, խոր > հոր, խազալ > հազել, սըրախ > սրահ: Օտար բառերի սկզբի *դ-ի* դիմաց խոսվածքն ունի *կ* (կըսըր, կօնախ, կազ, կազան, կնստու, կըռաֆ): Շէշտը վերջնավանկային է:

Չոգնակին խոսվածքում ձևավորվում է նաև *իք, անիք, էրք, րանք* մասնիկներով՝ *մառթիք, կընանիք, տըդէրք, ըդերանք*: Նկատելի են Ա վերջադրական հոլովման դրսևորման որոշ դեպքեր *թունդըրա*: Չայնավորով ավարտվող բառերի սեռական հոլովը կարող է ձևավորվել *յ-ով*՝ *Վաչօյ*: Բացառականն ունի *ց-ով* վերջավորություն (ընձընից, տեղից, բ անագից), հազվադեպ պատահում է նաև *է-ով* ձև՝ *հիրկընէ հիրկուն*: Ներգոյականի իմաստը կարող է արտահայտվել հայցականով կամ *մեջ* կապով և սեռականով (Հերեվան է, սւնքւնթի մէչ), բայց հաճախ արտահայտվում է տրականով (գ էդին, Չանգուին, ջեքին, դ աշտին, բօշկին, կըրուշկին, օրօրօցին, բ աժնին): Որոշիչ հոդը դրսևորվում է *ը* և *ն* տարբերակներով (լավն են, մէգը): Անորոշ հոդը նախադաս է (մէ օր): Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձեզի*: Ցուցական դերանուններն ունեն եռաշարք համակարգ *ես, եդ, են, էսի, էդի, ենի*: Ով դերանվան դիմաց առկա է *վով*, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վիր, վիրք*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *հինքը, հիրանք, հիրանց, ըստա, ըստըրա, ըտա* // *ըդա, ընդա, ընդըրա, ըստուց, ըդուց, ընդուց, ըտոնց, ըդըրանից, ըդոնցից, ըստեդ, ըսենց* // *եսենց, ըդենց, ընենց, հիրար, վորդեղից, հուստ, հուր, ամէքը, հըմէն, հըմընու, հուրիշ* և այլն:

Խոսվածքում սահմանական եղանակի ներկան և անցյալ կատարյալը կազմվում են *ում* // *ըմ* վերջավորությամբ անկատար դերբայով (թըխում // թըխըմ էր, քաշվում է, անըմ ի, չեմ կանում, տեր էր կայնում), *գալ, լալ, տալ* բայերի դեպքում անկատարի

վերջավորությունն ավելանում է անորոշի վրա (գ՛ալում, տալում): Ենթադրական եղանակի կը մասնիկը, միանալով բայասկզբի հին, դառնում է գ՛ (գ՛ընցընի, գ՛ընի): Վաղակատար դերբայն ունի *ր*-ով վերջավորություն (ծընվեր, էգեր, տեսեր, տարեր, ցամքիր, գ՛ընացիր, ծասկիր), օժանդակ բային հաջորդելու դեպքում է վերջավորություն (բ՛ան է արե, էգե, թրխե): Վերջին ձևն առանց օժանդակ բայի կարող է արտահայտել վաղակատար ներկայի եզակի երրորդ դեմքի իմաստ՝ *գ՛ընացե* (գնացել է): Հարակատար դերբայն ունի *աձ* վերջավորություն՝ *մընացաձ, մահացաձ, նըստաձ, քընաձ*: Վաղակատարով կազմվող ժամանակաձևերի հոգնակի թվի երրորդ դեմքում գուգահեռաբար հանդես է գալիս *աձ* վերջավորությամբ դերբայական ձև, որը համապատասխան իմաստ կարող է արտահայտել առանց օժանդակ բայի՝ *գ՛ացաձ* (գնացել են): Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *ես, ես, ե/է/ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերն են՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Ներկա ժամանակի եզակի երրորդ դեմքի տարբերակային երեք ձևերի գործածությունը որևէ գործոնից կախված չէ, բայց նկատելի է, որ *ա* տարբերակը, ակնհայտորեն լինելով ազդեցության հետևանք, ավելի քիչ է գործածվում: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես ոչ ցոյական, այնպես էլ ցոյական հիմքերով՝ *ծախծրխինք, մտթինք, բ՛երի, հանի, փոխեցինք, բ՛երեցի, չարեցին*: Անցյալ ժամանակաձևերի եզակի թվի առաջին դեմքում հանդես է գալիս *մ՛* հավելված (ունիմ /ունեի/, մընացիմ, վաղ իմ /վատ էի/): *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ՛ընաց // գ՛աց, մընաց // մաց*: Անցյալ կատարյալը և Ե խոնարհման պարզ բայերի եզակի հրամայականն ունեն ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *մտթինք, գ՛ընդեցի, թըռչըրվալ, ցամքան, նըստի, գ՛ըրա*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր: Պատճառական ածանցն է *ցըն* (լօղցընել): Պատճառական բայերի հրամայականում հանդես է գալիս *ու* խոնարհիչը *պատկերացու*: Հարկադրականի եղանակիչն է *պըտի // պըդի* (պըտի հըլնեմ, պըդի գ՛ամ):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ ալբալը, ախճիկ հնչկաղ ըրել (մի աղջկա վրա աչք դնել), աճել (լցնել), ահակին, ամերը, անկիսուր, ասկություն (տոհմ, ցեղ), արասցընել, ավալթափալ, աքլօր, բ՛աժան, բ՛ընակընել, բ՛ընկալ, բ՛ուռ սիվտըկել, բնլի (գուցե), բնլի (գուցե), բախտակ, բնունդի բիձա, բոլ ու բոլդան, բօշկա, գ՛ըլօխ, գ՛ընդել, գ՛ընակ, գ՛օքնոց, դանա, դանոգ, դանփ (ռաֆադա), գան (մի բան, ոչինչ), գանթի (առանց այդ էլ), գանրգել, էստանրի, էրեխա, էրնեկ, էրվել, թանգան, թեբուր, թեբրափոխվել, թեշտ, թողը, թունդըրա փօշի, թունդիր, թունդիրը բաշվել, թօ, ժնժիկ, իսան, իսաբար, իսնլուվըրիգ, իսառջըգաթ, իւրլ, իւրըգել (վոնդել), իտոթել, իտր փօրել, ծախծրխել, ծասկըտըրվել, կնստու, կագ, կագան, կատար (աքաղաղի), կըշտին (մոտ), կըռաֆ, կըսըր, կըվանոց, կըրուշկա, կիսուր, կու, կուլա (գրաֆին), կօգօլ վառեգ, կօլօն, կօլօնել, կօղակ, կօնախ, հնլիվոր, հանգաձ, հնչկ, հառադուն, հանունչի, հառեձ, հառու, հարսե, հեթիկ, հեսա (շուտով), հերանք, հերեկ մեգել օրը (վերջերս), հըդեդ, հըդըրգել, հըմի, հընչի, հընց, հիրգուն, հիրկընե հիրգուն, ձ՛ան, ճըդճըղվել, ճըղվել, մե լըփ, մե յնքան, մեթիքան, մընալ շիվար, մըսուրք, մուխսան, յանի, յետի, նեդի նաձար, նըխշուն, շախտեն տալ, շըփանց // շըպանց (ծխից թունավորում), շիշանգ, շուշան (բանջարի տեսակ), ուշ դ՛անոցընել, չաղըր, չարդախ, չիթ, պադառիք անել, պըզդի, պըռձնել, ջահել, ջեր, ջերգել, ջուղաբ, ջօջի (գոճի), սանբաթ, սալօմ, սաղ (բոլորը), սաղ (ողջ, կենդանի), սարվել (սովորել), սըթից ասել (ստել), սըռը տալ, սըրախ, սիբեխ, սիոդ հետ տալ, սուրմա, սուրու, վախտ, վոխձար, վոնց, վոթիգ, տեր կայնել (հոգ տանել), տօբրագ, ցաձըր, ցամբել, փեձ, փօխան, քըթալ, քըշեր, քըշեր չան լուս, օթաղ, օյին հընգնել, օջօրք, օրը բիթուն, ֆոդ /հոտ/ և այլն:

ՔԱՆԱՔԵՆԱՎԱՆ – Գյուղ Նաիրիի տարածաշրջանում: Հիմնադրվել է 1958 թ.: Ունի 3900-ից ավելի բնակիչ, որոնք եկել են տարբեր տարածաշրջաններից: Գյուղում ապրում են նաև եզդիներ (մոտ 40 ընտանիք): Գործածական է խոսակցական հայերենը՝ յուրաքանչյուր դեպքում մայրենի բարբառի որոշակի տարրերով:

Բնակիչների մի մասը անցյալ դարի վերջերին եկել է Ախալքալաքի տարածաշրջանի Փոքր Խանչալի գյուղից (այս գյուղի բնակիչների նախնիները գաղթել են Կարինից 1829-1830 թթ.) և պահպանել է մայրենի խոսվածքը՝ այն գործածելով և՛ ընտանիքներում, և՛ հայրենակիցների շրջանում:

Կարևոր բարբառի Ախալքալաքի խոսվածքի այս տարբերակում դրսևորվում է երկբարբառային *է* հնչյուն, որի արտաբերության մեջ սկզբնային վերին շարքի ձայնավորական բաղադրիչը ավելի ընդգծված բնույթ ունի (վի^եց, տի^եդ, կի^եդ, մի^եր, էշի^եր), և որի արդյունքում, թերևս, հաճախ երկբարբառը փոխարինվում է *ի*-ով (էստիդ, գիդ, մինք): Սակայն երկբարբառային այդ հնչյունի գործածությունը օրինաչափ և կանոնական չէ, հաճախ ուղղակի արտասանվում է *է* պարզ ձայնավոր (կիշեր, մեր, վառել, տեղ, իրեք): Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ո*-ի և *ե*-ի դիմաց համապատասխանաբար առկա են *վո* և *յէ* (վօշ, վօտկ, յէս, յէփ), բազմավանկ բառերի սկզբում, նաև *որ* շաղկապի դեպքում՝ *օ* և *է* (երգու, էրես, օր, օշխար): Փոխառյալ ու բնիկ մի շարք բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *յ* ձայնավոր (թյնք, հնիրիֆ, ննիֆ): Խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորի տղումը (խօլօքնալ, հարսնիք, հարըստնալ, պաժնիլ): Բառավերջի *ա* ձայնավորը որևէ մասնիկի հավելման դեպքում վերածվում է *է*-ի (վըրեն, ճամփեք): Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է բառասկզբում անկայուն վիճակը, երբ մի դեպքում արտաբերվում են շնչեղ ձայնեղներ (ջ ուր, բ այց, բ ան, բ անակ, բ առնալ, բ ընեկ, գ ալ, գ եղ, գ ըթեկ, գ ըլօխ, գ օրձ, դ աս, դ ու, դ ուս, ձ էգնե), մեկ այլ դեպքում՝ դրանց դիմաց խուլեր (պան, պեղ, պերել, կարի, կերեգման, կեղ, կըլօխ, կըլխարկ, ծավար, ծեռ,

ծըմեռ, ծօր, ծուկ, ճանավար, ճահիլ, ճուր, տանակ, տու, տուռ, պաժնիլ, պացել), և հաճախ էլ արտաբերվող հնչյունը ներկայացնում է շնչեղ ձայնեղի և խուլի միջև տատանվող միջին մի որակ: Երբեմն էլ բառասկզբում ձայնեղների դիմաց շնչեղ խուլեր են գործածվում (թըրկից, քառօտ, փի՛ /բե՛ր/): Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ հայականների ու հայաշփականների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր (անքամ, խընթըրել, առաչի), երբեմն էլ շնչեղ խուլերի դիմաց՝ խուլեր (հիծուն, ինձ): Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց որպես կանոն առկա են ձայնեղներ (աբբել, մձ, պաբա, էրգու, պարգել, տարեգան, փագ, փըրգել, քեռեգին, հեղօ, տադիս հիդ, պըռձնել): Խոսվածքում հազվադեպ գործածվում են քմայնացած հետնալեզվային պայթականներ (կի՛, կուտիմ): Մի շարք դեպքերում բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է *հ*-ի հավելում, ինչպես *հընչի*, *հիմանալ*, *Հերեվան* և այլն: Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *դ* (Ղարձախ, դյնրիբ, դօնադ, դաուրմա): Շեշտը վերջնավանկային է:

Շոգնակին խոսվածքում *եր* // *իր*, *ներ* // *նիր* մասնիկներից բացի (հավզըթներ, ծառեր, ճանավարնիր, կարմընջնիր, պըռկընիր, փեթկընիր)՝ ձևավորվում է նաև *ք*, *ան*, *անք*, *նի*, *էրք*, *դիք*, *վի*, *վըդիք*, *էստան*, *իք* մասնիկներով՝ *ճամփեք*, *ծիան*, *կեղան*, *տեղան*, *քուրանք*, *հօրքուրանք*, *մօրքուրանք*, *քեռանք*, *անգըջնի*, *պերըննի*, *պատվընի*, *կաղվընի*, *կըլխընի*, *օշխըրնի*, *տըղերք* // *տըղեք*, *ախպըրդիք*, *յնշվի*, *ծեռվի*, *օտվի*, *ծընգվի*, *մաղվի*, *տիրվըդիք*, *կընգըդիք*, *կաթէստան* (գաթաներ), *կինէստան* (գինիներ), *պայնէստան* (բանալիներ), *մառթիք*: Դիտվել է հոգնակերտների կրկնակի գործածություն *աթօքնի*: Մի շարք բառեր եզակի թվում, շատ գոյականներ հոգնակի թվում սովորաբար ենթարկվում են Ու հոլովման՝ *գ ըլխու*, *իշու*, *սէլերու*, *կօվերու*, *կեղանու* ևլն: Ոջ հոլովման ենթարկվում են մի շարք բառեր (կէրսարօշ, տիրօշ): Առկա են Յ հոլովման յուրօրինակ դրսևորումներ (ախպըրդանց, կընկըտաց, տըղօց, էնդեղանց): Բացառականն ունի *էն* (էս, էդ) վերջավորություն (պատերեն, սէլեն, դ՛ըբրօցեն, կեղեն, քաղքեն, հարսանիքեդ,

գ'օրձէղ), առանձին դեպքերում՝ *մէ* վերջավորություն (աստը-
ձումէ), հատուկ տեղանունների դեպքում՝ *ու* վերջավորություն
(Հէրէվընու, Սէվանու, Թիֆլիսու): Ներգոյականի իմաստն արտա-
հայտվում է հայցականով կամ *մեջ* կապով և սեռականով՝ *քաղաք*
կաշխատի, Ախըլցըխա կըսօրվէի, կեղին մէչ: Որոշիչ հոդը
դրսևորվում է *ը* և *ն* տարբերակներով (կօլխօզն էլ, սաղ օրը):
Հատկացուցիչը կամ կապի՝ սեռականով խնդիրը խոսվածքում
նույնպես ստանում է որոշիչ հոդ (սէլէրուն վըրա, տանը մէչ,
կըլխուն վըրէն, Աղվանին մէրը): Անորոշ հոդը որպես կանոն
հետադաս է (քիչըմ, մէգըմ, մառթըմ), հանդիպում են հոդի
նախադաս և հետադաս միասին կիրառություններ (մէ քանիմ օր):
Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի*
հավելված՝ *ինձի, քէզի, մէզի, ձէզի*: Ցուցական դերանուններն
ունեն եռաշարք համակարգ (ես, էր, են, էսիկ, էղիկ, էնիկ): Ով
դերանվան դիմաց առկա է *վի՛րը* ձևը: Դերանվանական ուղիղ և
թեք ձևերից են նաև՝ *ինքրն, այսօր* (սրա), *այնօր* (սրա), *էղօր,*
էղօնք, էղօնց, էնօնք, էնքան, էղմալ, էղման, էնդեղաց, իրար, վօչ մի,
ինչիս, ուրդէ, ուրդից և այլն:

Խոսվածքում *անէլ, ասել, լինել* բայերի դիմաց գործածվում
են *էնէլ, ըսել, էղնէլ* տարբերակները: Ե և Ա խոնարհումներից
բացի խոսվածքում բայն ունի նաև Ի խոնարհում (կըխօսիմ,
կըբ ըոնիմ, չընգընիմ, կըբըրվիմ, նըստիմ, հիշիմ, կապրիմ, ըլիք,
զանիմ, կըցավի, կըզ օվիս, տէսնիմ, թօղնիս, նան մէոնիլ): *Գալ,*
լալ, տալ բայերի ներկան և անցյալ անկատարը կազմվում են *կու* //
գ ու մասնիկով (կուզ ային, գ ուքա, կուդամ, կուլան), մյուս բայե-
րինը՝ *կը* // *կ* // *զը* մասնիկով կամ առանց դրա՝ *կըբ աոնան,*
կըխօսիմ, կըսինք, կըսէի, կըսէր, կէնիս, բէրին կուտին, զը ցանին:
Կը մասնիկը (կամ նրա *զը* տարբերակը) հաճախ ունի հետադաս
կիրառություն՝ *խընթըրէմ կը, հանդիպէնք կը, նըստէին կը, խընդա*
կը, գ ըթնիկ կը, հիշէս զը, տանին զը, գէրթան դ աոնան զը, ցավի
զը: Միանալով բայասկզբի *հ-ին*՝ *կ* (ը)-ն դառնում է *գ* կամ *զ*,
ինչպես՝ *գ էլիմ, գէլնին*: Վաղակատար դերբայն ունի *ր*-ով կամ

լ-ով վերջավորություն՝ *հարըստցիր, էրէր, գընացիլ, ըսկըսիլ,*
աշխաղիլ, կըտէլ, պըրձէլ, էզէլ, օժանդակ բային հաջորդելու
դեպքում է վերջավորություն (աշխատէ, կըրէ, պէրէ, հընգէ, էղէ,
իմացէ): Հարակատար դերբայն ունի *աձ* վերջավորություն
(նըստաձ, դըրաձ): Հանդիպել են էական բայի ներկա ժամանակի
էմ // *իմ, իս, է, էնք, էք, ին* ձևերը, ինչպես նաև՝ *էի, էիր, էր, էինք,*
էիք, էին անցյալի ձևեր: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ
կատարյալը որպես կանոն կազմվում է ցոյական հիմքով՝ *հանէ-*
ցիք, դըրկէցիք: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝
կընաց, մընաց: Դիմավոր բայաձևերից առաջ, երբ տրամա-
բանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, խոսքում հանդես է գալիս
օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի ձևը՝ *էնիկ է հէղըս*
կաշխատի: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր: Պատճառական
բայերի անցյալ կատարյալ ժամանակաձևում հանդիպել է *ուց*
ածանցը՝ կօրուցի: Հարկադրականի եղանակիչն է՝ *պիդի* (պիդի
վառէմ):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ աշօղ (նայող, հսկող),
ավէլուրդ, բ'աոնալ, բաջանաղ, դըրկից, զանիլ, էղմալ, էղման,
էրթալ, թայ (հասակակից), թնք, թընդըրտուն, թընդիր, թօփ էղնէլ
(հավաքվել), ինաղ էնէլ, ինչիս, խէլառ տամար, խօջա կընիկ, ծընէլ
(ծննդաբերել), կէտուր, կէրսար, կըլօխ, կընիկ մառթ, կօլխօզ,
հավզիթ, հնրիֆ, հէրսը հանէլ, հըմի, հընչի, դաուրմա, դնրիբ,
դըրկէլ, դօնաղ, ճահիլ, ճամփա, ճանավար (գայլ), մամ (տատ),
մանչ, մօխիբ, յէփ, շէլիք (ժողովուրդ), ուլիկ (այծ), ուրդէ, չիդէմ,
պաժնիլ, պապ, պըզդի, սաղ օրը, սաղը (բուրբը), սէլ, սօմին,
վախտ, վըրա կըլխու, տըղա (էրէխա), տըրկից, տուռ տըռան
վըրա, տօխ (աղավնի), ցիկան, քառտօլ, քէոէգին, քըրվէլ, օդա
(հողա), օթաղ, օչխար, ֆուրդուն և այլն:

Քանաքեռավանի բնակիչների մեկ այլ հատված, ըստ
տեղացիների վկայության, եկել է Նախիջևանի Փարադաշտ, Շո-
ռուտ, Գաղ գյուղերից 1950-ականների վերջերին: Փարադաշտ

գյուղի բնակիչների նախնիների մեջ մեծ թիվ են կազմել 1828 թ. Պարսկահայաստանից եկածները:

Քանաքեռավանի՝ Փարադաշտը ներկայացնող բնակիչների խոսվածքը, որ հիմնականում խոսակցական հայերենն է՝ Արարատյան և Ղարաբաղի բարբառների հատկանիշներով, *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ չունի: Միավանկ բառերի, հաճախ նաև երկվանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ո-ի* և *ե-ի* դիմաց համապատասխանաբար առկա են *վօ* և *յէ* (յէկ, յէս, վօս, վօր, վօխճար, վօչիլ, յերգար, յերեգ): Փոխառյալ ու բնիկ մի շարք բառերում հանդես են գալիս քմայնացած *ււ*, *իւ* ձայնավորներ՝ *ււմի*, *ււնգիգ* (ընկույզ), *կ'ււռ*, *նւնի*, *դււրիբ*, *պււց*, *Մււլիքանց*, *ջււհէլ*, *սււրսււղ*, *պււզիւկ*, *պււցիւր* (բարձր), *իւլ* (ուլ), *տիւս* (դուրս), *տիւք* (դուք), *տիւնդիւմ* (դդում): Խոսվածքին բնորոշ է նախաշեշտ վանկի ձայնավորի սդումը, որի դիմաց ըստ անհրաժեշտության *ը* է արտասանվում (ըրէխա, պըժանէլ): Բառավերջի *ա* ձայնավորը որևէ մասնիկի հավելման դեպքում պահպանվում է կամ դառնում է (սատանան, քալավէք): Նախնական *ոյ* երկբարբառի դիմաց առկա է *ու* (լուս): Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է բառասկզբի ձայնեղների դիմաց խուլերի առկայությունը (պան, պււց, պերէլ, պրոնէլ, կ'ալ, կ'աթա, կ'ււռ, կէղ, կըլօխ, ծեր, ծեռ, ծըմեռ, ծի, տււ, տըրանք, տընէլ, տուռ, ճառթէլ, ճըրէլ), առանձին դեպքերում՝ շնչեղ խուլերի (քինալ, քըշեր) կամ շնչեղ ձայնեղների (գօմ) գործածությունը: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց գործառու են շնչեղ խուլեր (միրք, կէղամէշ, տիրօջ, մառթ, վէոջ, առթէն): Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ (յերեգ, իրիգուն, յերգար): Խոսվածքն ունի քմայնացած հետնալեզվայիններ (տիւք, կ'ալ, կ'աթա, կ'առ), որոնք երբեմն հնչում են իբրև հպաշփականներ (ք//չալավէք /ավերակներ/, ք//չււշվււն /չօլ, դաշտ/): Փարադաշտցիների վկայությամբ՝ քմայնացմամբ պայմանավորված այս իրողությունը ավելի բնորոշ է Շոռուտին, ինչպես

ճււռ > *կ'ււռ*, *չինանք* > *քինանք*: Նախաբաղաձայնական դիրքում հպաշփականները կարող են վերածվել շփականների (անգաժնի, քաշկ, աշկ): Բառասկզբի *խ-ի* դիմաց երբեմն առկա է *հ* (հաղալ): Օտար բառերի սկզբի *դ-ի* դիմաց խոսվածքն ունի *դ* (դււրիբ, դււշւնգ, դավուրմա, դօնաղ, դօշ): Շեշտը նախավերջնավանկային է:

Հոգնակին խոսվածքում ձևավորվում է նաև *ք*, *անք*, *անիք*, *նի* մասնիկներով՝ *քըվէրք*, *ծիյանք*, *կընանիք*, *անգաժնի*, *կըլօխնի*: Դիտվել է Յ հոլովման յուրօրինակ ձև (զերմանացօց): Ոջ հոլովմամբ հանդիպել է *տիրօջ* ձևը: Բացառականն ունի *ց*-ով վերջավորություն (վօտից, պււնից): Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է *ում* // *ըմ* վերջավորությամբ հոլովով՝ *ճըրում*, *կէղըմ*: Որոշիչ հոդը դրսևորվում է *ը* և *ն* տարբերակներով (վօտը, սաղին), ընդ որում՝ սեռականից բացի՝ որոշիչ հոդ կարող են ստանալ բոլոր հոլովները (կէսիցը, թէվիցը, գօմումը, քաղաքումը): Անորոշ հոդը նախադաս է (մի պատավ): Անձնական դերանունները տրական հոլովում չունեն *ի* հավելված՝ *ինձ*, *քէգ*, *մէգ*, *ծէգ*: Ցուցական դերանուններն ունեն եռաշարք համակարգ՝ *էս*, *էտ*, *էն*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև *տիւ*, *մէնք*, *իրան*, *տււ*, *տըրանից*, *տըրանք*, *տըրանց*, *ըսէնց*, *ըտէնց*, *ըստէղ*, *ըստէղից*, *ընդէ*, *ըտէ*, *էնքան*, *իրար*, *ընչի* // *ինչի*, *վօնց* և այլն:

Խոսվածքում *գալ*, *լալ*, *տալ* բայերի ներկան (և անցյալ անկատարը) կազմվում է *ում* կամ *իս* վերջավորությամբ անկատար դերբայով (կ'ալիս, կ'ալում, տալիս), մյուս բայերինը՝ *ում* // *ըմ* վերջավորությամբ անկատարով (ասում, ճըրում, կօրում, կընում, պըռնում, տէնում, քինում, ապրըմ, քաշըմ, ըլնըմ, հաղըմ, կընըմ, վառըմ, կըրըմ): Վաղակատար դերբայն ունի *լ*-ով վերջավորություն՝ *ասէլ*, *պերէլ*, *թօղէլ*, *էկէլ*, ընդ որում՝ օժանդակ բայից հետո եկող վաղակատարը կարող է կորցնել կամ պահպանել վերջնահնչյունը (չի կարացէլ, յես էմ կընացէլ): Հարակատար դերբայն ունի *ած* վերջավորություն (կօրած, շարած): Ապառնի դերբայի *ու* վերջավորությունը օժանդակ բայի ձայնավորից առաջ դառնում է *վ*՝ *կ'ալ վէնք*, *ճառթիլ վէմ*, *քինալ վէմ*, *կ'ալ վէմ*: Էական բայի ներկա

ժամանակի ձևերն են՝ *էմ, էս, ա, էնք, էք, էն*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են *քինաց // կրնաց, մրնաց*: Ե խոնարհման բայերի անցյալ կատարյալը հանդիպում է կրավորաձև վերջավորություններով (արանք, պրոնավ, պերամ, կրրամ, կրրար, կրրավ, կրրանք, կրրաք, կրրան, ճառթամ, ասամ): Այս ժամանակաձևի եզակի առաջին դեմքում գործածական է *մ* հավելված (տեսամ, պերամ, տարամ, քրնամ, վե կացամ): Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր: Պատճառական ածանցն է *ցրն* (լողացրնել): Հարկադրականի եղանակիչն է *պըտի* (պըտի քինան):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ ախպուր, անի, անգիզ (ընկույզ), արաղ, աքլօր, ըրեխա // ըրիա, թամք, իրիգուն, *իւլ* (ուլ), խաբար, կնդել (գաղ-ից՝ պահել), կեղամեչ, կըլօխ, կաթա, կօտօշ, հաղալ, հրվաուզ, ձաձա (հորեղբայր), դնշննգ (գեղեցիկ), դավուրմա, դարիք, դօնաղ, դօշ, ճառթել, ճըրել, ճըրօց, մակար, մատաղ անել, յերգար, նանի, պնգիւկ, պնց անել (բացել), պնցիւր (բարձր), պըժանել, պուճուր, ջննել, սաղ (բուր), սավօրական, սնրսնդ սնրսնդ տիւս տալ, վեր կալել, վիրել, վօնց, տէնալ, տիւ, տիւնդիւմ (դդում), տիւս, քաշ (ներքև, ցած), քաշկ, քաշկեր (սատանաներ), քըշեր ցերեկ, քըտիկնքի մեչ կօրել, քինալ, ք/չալավէք (ավերակներ), ք/չնշվան (չօլ, դաշտ) և այլն:

ՔԱՍԱԽ⁴² – Գյուղ Նաիրիի տարածաշրջանում: Հիմնադրվել է 1965 թ. բնակեցվելով Ապարանի տարածաշրջանի Քասախ և Զովունի գյուղերից տեղափոխվածներով: Գյուղի բնակիչների մի մասը եկել է Ախալքալաքից և Գանձակից: Քասախ է անվանվել

⁴² Քասախի խոսվածքի հատկանիշները արձանագրված են Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրով 1979 թ. լրացված թիվ 76 տետրում, առկա են նաև գյուղում 2017 թ. կատարված տեսաձայնագրություններ: Նյութերը պահվում են ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտում:

1970 թ.: Ունի մոտ 5800 բնակիչ, որոնց նախնիների հիմնական մասը գաղթել է Մուշից, Մասունից, Բուլանուխից, Ալաշկերտից: Հաղորդակցվում են Մշո բարբառով:

Քասախի խոսվածքն ունի *է, ռ* երկբարբառային հնչյուններ (մոմ, խընձոր, սըղոձ, թել, շերեպ, վեձ, ձ՛ ըմեռ): Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ռ*-ի և *է*-ի դիմաց համապատասխանաբար առկա են *ռ* և *յե* (ւոխ, տոտ, տձ, յեգ, յես, յեպ), բացառություն է *որ* շաղկապը, որը խոսվածքում ունի *օր* արտասանությունը: Նկատելի է նաև բառասկզբի *յ*-ի արտասանության թուլությունը: Բազմավանկ բառերի սկզբում *ռ*-ի և *է*-ի դիմաց առկա են *օ* և *է* (օձխար, օձիլ, օսկի, օլրրել, էրեվալ, էրգատ, էրգանկ): Խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորի սղումը (թետվընալ, ժողվել, ավլել, գ՛ օղնալ, հառսընիկ): Բառավերջի *ա* ձայնավորը որևէ մասնիկի հավելման դեպքում վերածվում է *է*-ի (փեսէկ, էրեխէն): Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը (բ՛ան, բանջար, բ՛ոխկ, գ՛ անգադ, գ՛ եղ, գ՛ ըլօխ, գ՛ ող, գ՛ ում, դ՛ անագ, դ՛ ուռ, դ՛ ուս, ձ՛ ախ, ձ՛ ըմերուգ, ջ՛ աղաձ, ջ՛ առտել, ջ՛ ռձ): Բառամիջում ու բառավերջում շնչեղ խուլ և ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց գործառում են պարզ խուլեր (ակլօր, աղաձանկ, բ՛ անձըր, բ՛ օրպոս, ուրպատ, անօտի, գ՛ ուտան, դ՛ աստար, թըտու, յօտանասուն, խապել, սուրպ, տեկըր, իրիձել, օձ, օկուտ, առձ, մեձ): Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց առկա են ձայնեղներ (ուղել, կընիգ, գ՛ ըրգել, պագաս, կեձագ, մաղնիկ, կըջուջ, կըղոձ, շուդ, փեդ, պաջառ, մօձագ, մըգրադ, սիբըրգել): *Նգն* հնչյունախմբի դիմաց *յն* է առկա *կայնել* ձևում: Հաձախ բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է *հ*-ի հավելում (հառձագ, հերգեն, հընդրել, հիրգուն, հիճնել): Բառամիջում և բառավերջում հաձախ *հ*-ի դիմաց հանդես գալիս *յ* (աքայ, գ՛ օյ, Թաքույի, շայ, պայել, սայման): Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *խ* (խագ, խագան, խալմախալ, խայիմ, խավուրմա, խօնախ): Շեշտը վերջնավանկային է:

Նոգնակին խոսվածքում ձևավորվում է նաև *ք // կ, դան, վըղան, տիք, ան* մասնիկներով՝ *խընամիք, ագոեկ, ախպըրդան,*

բուրվրդան, տիրվրդան, հրնգերդան, կրնգրտիք, իձան, գ'իլան, իշան, ձ'իյան: Կենդանիների որոշ անուններ, այլ բառեր եզակի թվում ենթարկվում են Ու հոլովման (առճու, իշու, գ'իլու, կաղվու, կօվու, պառվու, գ'իղու): Հոգնակի գոյականները ենթարկվում են Ու հոլովման (գ'օղերու, կօվերու, օխճըրներու, տըներու): Ոջ հոլովման ենթարկվում են մի շարք բառեր (աներոճ, ընգերոճ, կիսրոճ, տալոճ, տիրոճ, քրոճ, հօրքրոճ): Որպես կանոն հատուկ տեղանունները, նաև որոշ այլ բառեր Ա վերջադրական հոլովման են ենթարկվում (Աբարանա, Պօլսա, Սեվանա, Էրեվանա, Վանա, թունդըրա, կրնգա, ախճըրգա), բայց նաև Էրեվանու, Մըշու: Չայնավորով ավարտվող բառերի սեռական հոլովը կարող է ձևավորվել յ-ով (Կարօյ, Մարօյ, Սարօյ, Ժօրայ, Վազգեյ): Որոշ բառեր ունեն հետաքրքրական հոլովաձևեր (օր – ավուր, տեկըր – տեկեր // տեկօր, տղ – տղաց, ձ'եռ – ձ'եռաց): Բացառականն ունի ց // ծ-ով վերջավորություն (աներօճից, աղվըսուծ, արեվուծ, գ'իլուծ, թօռուծ, հաձերուց), հաճախ պատահում են նաև է-ով ձևեր (գ'եղեն, ախպօրեն, ձ'եռնեն, սարեն, տընեն, քըտեն, օրվընե): Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ մեջ կապով և սեռականով (աշխըրկի մեճ, մըճ աշխըրկին, գ' ոմըն): Որոշիչ հոդն է ն-ն (ապօն, էրգըրին, կէսըն), որը հաճախ բացակայում է (թակավօրուտենիդ կէս տուր, էրգինկ պաղոսով): Անորոշ հոդը հետադաս է (մատտ մի): Ստացական հոդերից հետո առկա է հավելական ի մասնիկ (գ' ըլօխսի, ձ' ետոի): Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են ի // իգ հավելված՝ ընձի(գ), քըզի(գ), մըզի(գ), ձ' ըզի(գ): Հանդիպում են ցուցական դերանունների տարբեր համակարգեր (ես, էդ, էն // իդա, էդի, էնի // հըդը, էդ, ինա): Ով դերանվան ղիմաց առկա է տր ձևը, որի սեռական-տրականի ձևն է վիր: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև հինկ, ընձնե, քըզնե, ձ' ըզնե, ուրնե, ուրընձնե, ընձնիծ, ձ' ըզնիծ, ուրանկ, ուրանծ, ուրին, ուրնիծ, ուրընծով, մըզնօվ, ընդրա, ընդոր, ընդոնկ, ուրանկ, ըդրանկ, իդոնկ, իդոնծ, ըստրանկ, իդոր, հըմընու, հըմալ և այլն:

Խոսվածքում անել, ասել, լինել բայերի ղիմաց գործածվում են էնել, ըսել, եղնել տարբերակները: Բայը այս խոսվածքում ունի Ի և Ա խոնարհումներ (գ' ըրիմ, ուղիմ, մընամ): Գալ, լալ, տալ բայերն ունեն անորոշի հիկալ, հիլալ, իդալ ձևերը, սրանց ներկան (և անցյալ անկատարը) կազմվում է գ'ի // կի մասնիկով՝ գ'իկամ, (և անցյալ անկատարը) կազմվում է գ'ի // կ մասնիկով՝ կըսիմ, կը մընա, կը խօսէր, կըծիճդէր: Գալ, լալ, տալ բայերի ժխտական դերբայի ձևերն են՝ (չըմ) իկա, իլա, իդա: Կը մասնիկը, միանալով բայակարգի հ-ին, դառնում է գ' (գ' ուզիմ, գ' ընձընէր): Վաղակատար դերբայն ունի ր-ով վերջավորություն (գ' ըրէր, մաձէր, զարմաձէր), օժանդակ բային հաջորդելու դեպքում՝ ի վերջավորություն (յես իմ գ' ըրի, դ' ու յիս գ' ըրի, մենկ ինկ գ' ըրի): Հարակատար դերբայն ունի ուզ վերջավորություն՝ քընուզ, նըշանվուզ, փըդուզ: Վաղակատարով կազմվող ժամանակաձևերի հոգնակի թվի երրորդ դեմքում գուգահեռաբար հանդես է գալիս աճ վերջավորությամբ դերբայական ձև՝ մաձաճ ը // մաձէր ին (մնացել են), գ' ըրաճ էն // գ' ըրէր էն (գրել էին): Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ իմ, իս, ը, ինկ, իկ, ին, անցյալի ձևերն են՝ էնկ, էր, էր, էնկ, էկ, էն: Ինչպես երևում է անցյալ ժամանակաձևում նույն կերպ են արտահայտվում եզակի երկրորդ և երրորդ դեմքերը, ինչպես նաև եզակի և հոգնակի առաջին դեմքերը: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես ոչ ցոյական, այնպես էլ ցոյական հիմքերով՝ խըմի // խըմէճի, հուզինկ // հուզէճինկ, ծախիկ մաձ: Անցյալ կատարյալը և Ե խոնարհման պարզ բայերի եզակի հրամայականն ունեն ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ գ' ըրիիր, փօխիինկ, քընեճ, աքոար, նըստանկ, ծաղգալ, քընը, գ' ըրը, նըստի, արոի: Դիմավոր բայաձևերից առաջ, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի ը կամ էր ձևը՝ ըստ ժամանակային իմաստի, ինչպես խոդ ը կըքաղը, օղօտտ ը կըսիս, մատտ մ'էր գ' ընձընէր: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր: Պատճառական ածանցն է ուծ // ծուծ (իճուծել, իճեճուծել, թըր-

ծուծել, հակուծել): Պատճառական բայերի ներկայումս և հրամայականում հանդես է գալիս *ու* խոնարհիչը *կըխըսծում, կըխըսծուս, ք'անծըրծո՛ւ, մօղէծո՛ւ*: Հարկադրականի եղանակիչն է *բըղի* (բըղի գ՛րբիմ): Սովորաբար հետադաս կիրառվող որոշ կապեր գործածվում են նաև նախադաս (հընգերդանու հեղ – հըղ պարուն, ճամպու վըրեն – վըր ճամպուն, գ՛ իղու մէճ – մըճ գ՛ իղուն): *Էլ* շաղկապի դիմաց գործածվում է *լը* ձևը (իմ ապօն լը /իմ պապն էլ/):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ աբուր (թանապուր), ագոա (ատամ), անտետագ, աոճըգան, ք՛ ըլել, գ՛ օղդու, դ՛ ըրգեց, էդմալ (այդպես), էրէխօվ, թատվան, թուպ, ժողվել, իղըմլա (այսպես), իմալ, իրիգ, լուսուն (վաղը), խագ, խայուն, խըլավ, խըոճիգ (տիկնիկ), խօնդախ, ծագաճկ, կագըխնալ, կարկըվել, կարմըրժըռել, կէձօռ (կայծոռիկ), կըռուտ, կըտոն, կոլտ (ումպ), կուղ, կօղոշ, հալիվոր, հանդը (ահա), հառիկ, հավգ իտ, հավկ (թոչուն), հըմալ, հընծուծել, հըռըկել (խոռովել), հըրի (մինչև), հուղա (այստեղ), հօղի (այդտեղ), հօլօնդել (հրել), հօկուհաճ, հօնի (այնտեղ), ձ՛ ըծում, ճամպա, ճարընգան, ճուռ, մաճնի տօբրագ, մըգա, մըռու, մըտընժոռ (իրիկնապահ), մըտկափոխ, մուխ, մուռ, մօղօզիգ, յեղըռօջիգ, շըխալիգ, չուրի, պաղել, պուրուշտագ (ծոճրակ), պուջախ, ջ՛ ըլեր, ջ՛ ոճ, ջընեգ, սարանդօստիգ (սարդ), սեղան ագոա, սիվդագ, սուրուն, վիգ, վիսալ (զզվել), տալիկ, տախտեխ, տանիկ, տապել, տիգնակըլօնձ, տիլ, փըշում, փըստալ (սայթաքել), փիղնալ (սասկել), փօղոճ (աղբանոց, գուգարան), փօշի, քունջ, քօկ, քօկըռել (արմատակալել), քօրք ու, օղոռտ, օոճըգդալ, օոպելվերի և այլն:

ՔԱՐԱՇԱՄԲ - Գյուղ Նաիրիի տարածաշրջանում: Ունի մոտ 700 բնակիչ, որոնց մի մասի նախնիները եկել են Վանից, Մուշից, Արճեշից, Ղարսից: Գյուղում գործածական է խառը տիպի մի խոսվածք՝ Մշո բարբառի հատկանիշների գերակշռումով և Արարատյան բարբառի տարրերով:

Քարաշամբի խոսվածքն ունի *ե, ռ* երկբարբառային հնչյուններ (մենք, վեց, իրեք, նոր, գ ող, խոտ): Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ռ*-ի և *ե*-ի դիմաց համապատասխանաբար առկա են *վո* և *յե* (վոր, վոռփ, յես, յերք, յեփ)՝ բացառությամբ *որ* շաղկապի, որ ունի *օր* արտասանություն: Բազմավանկ բառերի սկզբում այդ միավորների դիմաց առկա են *օ* և *է* (երէխա, էրկու, օրօճ), բայց նաև՝ *յերկիր, վօսկօռ*: Փոխառյալ ու բնիկ մի շարք բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *յ* ձայնավոր (յնխճի, գյնրկել, գյնդն, գյնվնգըջի, թյնժյն, թյնլել, թյնմբյնլ, լյնճ, լյնրել, լյնց, խյնբյնր, խյննչյնլ, հյնյնթ, վյնխէնալ, Վյնթան, փագյնխ, Նյնգյնր, յյնքն, քյնսար, քօսն): Խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորի սղումը (խեխճընալ, խառսնիք, սօրվել, գ օղնալ, ալլել, խավնել): Բառավերջի *ա* ձայնավորը որևէ մասնիկի հավելման դեպքում վերածվում է *է*-ի (երէխեք, վըրես, տըղեն): Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը (ք՛ այց, ք՛ ան, ք՛ ըլվել, ք՛ ըննել, ք՛ էրել, ք՛ ուժել, գ՛ ախսնի, գ՛ եղ, գ՛ էլ, գ՛ էտին, գ՛ ըլօխ, գ՛ իշեր, գ՛ իրկ, գ՛ ող, գ՛ օխտուկ, գ՛ ոմ, դ՛ աշտ, դ՛ էգ, դ՛ ընել, դ՛ ուռ, դ՛ ուս, ձ՛ եռ, ձ՛ ի, ձ՛ ուկ, ջ՛ առթել, ջ՛ ոչ, ջ՛ ուր): Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր (համփերել, մարաք, Սարքիս, յերթօղ, ժօղօվուոթ, մառթ, մէչ, վեռչ, հօքի): Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ (հեղեվ, փագել, կըղրել): Խոսվածքում գործառում են քմայնացած հետնալեզվային պայթականներ (գ՛ ախ, գ՛ ըկեր, ք՛ննի, ք՛նմբնխ): *Նգն* հնչյունախմբի դիմաց *յն* է առկա *կայնել* ձևում: Մի շարք դեպքերում բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է *հ*-ի հավելում (հերէկ, հընչի, հընգեր, հիչնել, հիրան): Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց խոսվածքում *խ* է հանդես գալիս բառի բոլոր դիրքերում (խառս, խաց, խատ, խետ, խառսնիք, խավնել, խարիր, խօրօխպեր, խօխպեր, խօրքուր, պախել), չնայած բնակիչները հակված են խուսափելու այդ արտասանությունից:

Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *դ*՝ *դայիշ, դուլ*: Երբեմն էլ շաղկապը գործածվում է *լ*-ի անկումով (ձ իյով է /ել/ ման ա էկե, յես իմ կրնգան է /ել/ կրպախեմ, մէկ է /ել/ գ ըկա): Շեշտը վերջնավանկային է:

Հոգնակին խոսվածքում ձևավորվում է նաև *ք, իք, տանք, տիք* մասնիկներով՝ *տրդէք, մառթիք, ախպրրտանք, կրնգրտիք* (նախկինում՝ *կրնթեր*): Հոգնակի գոյականները կարող են ենթարկվել Ու հոլովման՝ *քարերու*: Ոջ հոլովմամբ հանդիպել են *տիրոջ, հրնգերոջ, քրրոջ* ձևերը: Չայնավորով ավարտվող բառերի սեռական հոլովը որպես կանոն ձևավորվում է *յ*-ով՝ *Բօգոյ, Հւրոյ, Վրոթոյ, Նազոյ, Մարոյ, Ուստոյ, կակոյ*: Բացառականն ունի *ց*-ով վերջավորություն (Վանից, տեղերից): Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մեջ* կապով և սեռականով՝ *դ աշտըն ա ք ընեն, մարաքի մէչ, ամբրրոցի մէչ*: Որոշիչ հոդը ունի *ը* և *ն* դրսևորումներ (երէխեն, ավազըն, պապը), ընդ որում՝ *ն* հոդը ավելի գործածական է, բայց հաճախ էլ որոշիչ հոդը բացակայում է (ճիժ քընուկ ա, իմ տատի անուն Դումաշ էր, իմ պապ գառթնէ): Անորոշ հոդը նախադաս է՝ *մէ քան*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձեզի*: Ցուցական դերանուններն ունեն եռաշարք համակարգ՝ *էս, էտ, էն, էսի, էտի, էնի*: Ով դերանվան դիմաց առկա է *վոն* ձևը, որի սեռականի և տրականի ձևերն են *վի, վին*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև *ընձնա* (ինձնից), *հինքըն, մենք հինքըներըս, հիրա, հիրան, հիրանից, հիրանք* // *իրանք, ձեր, ըսրանք, էդրանք, ըտըրա, ըտըրան, ըտըրանց, ընդըրան, էտոր, էսենց, ըսենց, ընենց, ըստե, ըտեղ* // *ըտե, ընդե, ընդեղից, էնքան, ամէք մէ, իմալ* և այլն:

Խոսվածքում *անել, ասել, լինել, կարողանալ* բայերի դիմաց հաճախ գործածվում են *էնել, ըսել, եղնել, կանալ* տարբերակները: Բայի Ե և Ա խոնարհումներից բացի դրսևորվում է նաև Ի խոնարհում՝ *ունիմ, տանիմ*: Սահմանականի ներկան և անցյալ անկատարը սովորաբար կազմվում են *ում* // *ըմ* վերջավորությամբ անկատար դերբայով (խօսում, տէնում, ասում, անըմ): Գործ-

ածվում են այդ ժամանակաձևերի՝ նաև *կը* մասնիկով կազմություններ (կըցանեմ, կըկատողի, կըմըտի, կէթինք, կըսըղինք, կըխօսամ) կամ էլ առանց *կը*-ի ձևեր (հէլի նայա /ելնում նայում է/, պախկըվեր /պահվում էր/): *Գալ* և միավանկ մյուս բայերի ներկան (և անցյալ անկատարը) կազմվում է անորոշ դերբայի վրա *ում* (և մասնիկի հավելում ունեցող անկատարով (գալում, տալում), ինչպես նաև՝ *գը* կամ *կը* մասնիկով՝ *գըքեր* // *գըկէր, գըկա, կըտա, կըտաս*: *Կը* մասնիկը, միանալով բայասկզբի *հ*-ին, դառնում է *գ* (գ էին, գ ավաքա): Վաղակատար դերբայն ունի *ր*-ով վերջավորություն (արեր, ապրեր, փօխեր, մընացիր, տեսիր, կիսիր, էկիր, սիրիր, ունեցիր, բէրիր, ամուսնացիր), օժանդակ բային էկիր, սիրիր, ունեցիր, բէրիր, ամուսնացիր), օժանդակ բային հաջորդելու դեպքում է վերջավորություն (էկե, սարքե, եղե, մընացե, էրեվացե, քաղե, գըթե, գըրե), ընդ որում՝ վերջին ձևը վաղակատար ներկայի եզակի երրորդ դեմքի իմաստ կարող է արտահայտել առանց օժանդակ բայի (տըվե /տվել է/, հանե /հանել է/, ունեցե /ունեցել է/): Հարակատար դերբայն ունի *ուկ* վերջավորություն՝ *քընուկ, կարքըվուկ, քըցուկ, պարկուկ, վնիխեցուկ, կայնուկ*: Վաղակատարով կազմվող ժամանակաձևերի հոգնակի թվի երրորդ դեմքում զուգահեռաբար հանդես է գալիս *ած* վերջավորությամբ դերբայական ձև, որը համապատասխան իմաստ կարող է արտահայտել նաև առանց օժանդակ բայի փախցըրած (փախցրել են): Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, էս, ա, են, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերն են՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես ոչ ցոյական, այնպես էլ ցոյական հիմքերով՝ *ասի, սպանին, գանրկեցին, ըսպանեցին*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գընաց* // *գաց, մընաց*: Անցյալ կատարյալը ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *խըփեց, համփէրիր, սպանին, քացվավ, ծընվավ*: Դիմավոր բայաձևերից առաջ, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, խոսքում կարող է հանդես գալ օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի ձևը՝ *ինչ ա կըմըշակենք, ինչ ա կէնես*: *Կը* մասնիկով ժամանակաձևերի, ինչպես նաև

վերլուծական ձևերի՝ ժխտական խոնարհման եզակի թվի երրորդ դեմքի ձևերում չ ժխտական մասնիկը կարող է դրվել բայաձևի վրա, ինչպես՝ *չենք* (չեր անում), *չեղե* (չի եղել), *չըկըղրե* (չի կտրվել), *չրհամփերե* (չի համբերել): Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր: Հանդիպել է պատճառական *ցրց* ածանց (սատկեցրցի): Հարկադրականի եղանակիչն է՝ *պըղի // պըտի* (պըղի թողես, պըտի անեն):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ ախպեր, ամբըրոց, անմառթ, ավդուշ, բ՛լվվել, բօլ, բօյօվ, գ՛ էշընալ, գ՛ախ, գ՛օխտուկ, գանդան, գանվագըջի (գզգզված, խառը՝ մազերը), դ ուս, դիֆտ, զիբիլ, էս երկօր, երէխա, երէխատեր, թաթարի (անմիջապես, շտապ), թանծան, թանլե, թանբան, թանբեք, թըվանք թանլե (հրացանով կրակել), թունդիր, թօռ (ուռկան), թօփալ, իմալ, լանճ (տղա), լայեղ էնել, լանբել (վռնդել), լեզուն բ՛ընըվել, լը (դեռ), լըռփօտել, խանբան, խանբարբզիկ, խաննչան, խառսնիք, խավնել, խօխպեր, խօրքուր, խօրօխպեր, խօրօտ, կակօ (հորեղբայր), կակօյ կընիկ (հորեղբոր կին), կայնել, կանալ, կարքըվել, կերար, կընիկ, կըսկըծու, կըտուր, կիսուր, կօլօտ, հանյան, հետ տալ (ործկալ), հեռթ (երդիկ), հեվի (երկրորդ կին), հընչի, հուշիկ, դայիշ, դըրկել, դուլ (նայօղ), ճըծօվ, ճիծ, ման գ՛ալ (շրջել), մառթ (ամուսին), մարաք, մըկա, մինագ, մուռ ունենալ, յանի, յանան, յեռթիկ, յեղական (տեղի ժողովուրդ), յերանեկ, նադդի, նամուս, շախել, շըվաք (հովանի), շուշուտ, ուշաթափվել, պախել, պախկըվել, պըստի, պըստիկ, ջ ոչ, ջահել, ջիզիթ, ռաֆադա, ռիսկօվ (համարձակ), սաղ (ողջ), սօրվել, վախտ, վըռիկ, վոնց, տատա (տատի), տատե, տեղեր (անկողին), տըփել, տըքալ, փագանխ (գոմ), փորը թափել (փորը պատռել), քաղ, քանան, քիչվոր (քչով, քիչ մարդկանցով), քանբանխ, քօռփա, քունջ, քօլօզ, քօռ, քօսան, քօփօղլու դել, օդա, ֆըռֆըռալ և այլն:

ՖԱՆՏԱՆ – Գյուղ Հրազդանի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Կաթ-կաթ, Չոր Ֆանտան, Սուխոյ Ֆանտան: Հիմնադրվել է 1828-1830 թթ.: Վերանվանվել է 1935 թ.: Գյուղն ունի 1000-ից ավելի բնակիչներ, որոնց մեծ մասի նախնիները այստեղ են եկել լքված թեզխարաք գյուղից, մյուս մասի նախնիները գաղթել են Արևմտյան Հայաստանից: Գյուղում գործածական է խառը տիպի մի խոսվածք՝ Արարատյան և Մշո բարբառների տարբերով, երիտասարդների խոսքում՝ Արարատյանի հատկանիշների նկատելի գերակշռությամբ:

Ֆանտանի խոսվածքն ունի երկբարբառային *ե, ո* հնչյուններ (տեղ, ձ՛եռ, մինչեվ, իրեք, շոր, կոճ, կողմ): Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ո-ի* և *ե-ի* դիմաց համապատասխանաբար առկա են *վո* և *յե* (վոշ, վոնց, վոր, յես): Բազմավանկ բառերի սկզբում հիշյալ միավորների դիմաց առկա են *օ* և *է* (երէխա, օղորմի): Փոխառյալ ու բնիկ մի շարք բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *ան* ձայնավոր (քանան, գյօրան, դանդ, միյնանկ): Դիտարկվել է եռավանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորի սղում (գուլըլել): Բառավերջի *ա* ձայնավորը որևէ մասնիկի հավելման դեպքում վերածվում է *է-ի* (երէխեք, տըղեն): Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը (բ՛ան, գ՛ալ, գ՛առ, գ՛արուն, դ՛ընել, դ՛ուս, ձ՛եռ, ջ՛ուր): Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր (մառթ, մէչը, շփականների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլերի դիմաց հաճախ առկա են ձայնեղներ (աբրել, աշխաղել, բախկացած, իրիգուն, կիրագի, պարգել, ուղել, օքուր): *Նզն* հնչյունախմբի դիմաց *յն* է առկա *կայնել* ձևում: Նախաբաղաձայնական դիրքում հպաշփականները կարող են վերածվել շփականների (վոշ թե, վոնշ մե բ՛ան): Հազվադեպ չէ բառասկզբի ձայնավորից առաջ *հ-ի* հավելումը (հառավոտ, հինքըն, հընգընել, հիմանալ, հընչի, հիրանց): Բառամիջում և բառավերջում *հ-ի* դիմաց երբեմն առկա է *յ* (դըծօյել, պադայել): Շեշտը վերջնավանկային է:

Խոսվածքում բացառական հոլովն ունի *ց*-ով վերջավորություն (շրնչից, փողից): Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է համապատասխան հոլովով (գ՝ յուղում): Որոշիչ հոդը դրսևորվում է *ը* և *ն* տարբերակներով (աֆտօն, իրիգունը): Հաճախ որոշիչ հոդ են ստանում նաև թվականները՝ *վեցը, յօթը*: Անորոշ հոդը նախադաս է (մե բ'ան): Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձեզի*: Ցուցական դերանուններն ունեն եռաշարք համակարգ (էս, էտ, էն, էսի, էտի/էդի, էնի): Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *մենք, մեր, հիրանը, հիրանց, ըստե, ընդե, ըսենց, ըսենց, հըմէն, ամենքը, վոր մէկը, հընչի, խի, վոնց* և այլն:

Խոսվածքում սահմանականի ներկան (և անցյալ անկատարը) կազմվում է *ուս* // *ըմ* վերջավորությամբ անկատար դերբայով (ցանք ենք անում, ուզում էք, վոնց ա արբըմ): *Գալ, լալ, տալ* բայերի դեպքում վերջավորությունն ավելանում է անորոշի ձևերի վրա՝ *գ ալում, լալում տալում* // *տալըմ*: Ենթադրական եղանակի կը մասնիկը բայասկզբի *հ*-ից առաջ կարող է դառնալ *գ* (գ՝ ընի): Վաղակատար դերբայն ունի *ը*-ով վերջավորություն (տարեր են), օժանդակ բային հաջորդելու դեպքում՝ *ե* վերջավորություն (էնի յա էկե, սիսեռ եմ ցանե): Հարակատար դերբայն ունի *աձ* վերջավորություն (բախկացած, դ ըրած): Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, ես, ա, ենք, էք, են*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը հանդիպում է ոչ ցոյական հիմքով (չարին): Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր: Պատճառական ածանցն է *ցըն* (պատկերացընել): Պատճառական բայերի եզակի հրամայականը հանդիպում է *ա* վերջավորությամբ՝ *պատկերացըրա*: Հարկադրականի եղանակիչն է *պըղի* (պըղի յօլա էթա):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ գյօրսն, դսնող, դ ուս, իրիգուն, խի, համ ... համ, հըլնել, հընչի, մեծական, մեղ դ ընել, միյնակ, յօլա էթալ, շընորքին, շոր, սաղ, վար ու ցանք, վոնց, վոչխար, տէնալ, ուժը ախտել, քսնլսմ և այլն:

ԳԼՈՒԽ 2.2.

ԿՈՏԱՅՔԻ ՄԱՐԶԻ ԽՈՍՎԱԾՔՆԵՐԻ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՀԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԸ

Կոտայքի մարզի խոսվածքներում դրսևորվող բարբառային առավել էական հատկանիշներից են հետևյալները.

1. քմայնացած *ս*-ի առկայություն, ⁺¹. օրինաչափ դրսևորմամբ, ⁺². լայն տարածումով.
2. քմայնացած ու ձայնավորի առկայություն.
3. շրթնայնացած *ա*-ի առկայություն.
4. միավանկ բառերի սկզբի *ա*-ից առաջ *վ*-ի հավելում՝ *վա*, ⁺¹. *վօ*.
5. միավանկ բառերի սկզբի *ե*-ից առաջ *յ*-ի հավելում՝ *յե*, ⁺¹. *յէ*.
6. *որ* շաղկապի արտահայտություն *օր* հնչատարբերակով.
7. բազմավանկ բառերի սկզբի *ա*-ի դիմաց *օ*.
8. բազմավանկ բառերի սկզբի *ե*-ի դիմաց *է*.
9. *ոյ, իւ* երկբարբառների դիմաց *ի*.
10. շեշտանախորդ վանկի ձայնավորի սղում միջնավանկում, ⁺¹. առաջնավանկում.
11. որևէ մասնիկի հավելման պարագայում բառավերջում *ա>է* անցում.
12. երկբարբառային *ե*-ի առկայություն.
13. երկբարբառային *ե*-ի՝ ավելի բաց ավարտ ունեցող տարբերակի՝ *ե^բ*-ի առկայություն.
14. երկբարբառային *ա*-ի առկայություն.
15. *օ>ու, ու>օ* անցման դեպքեր.
16. *ոյ*-ի կամ *իւ*-ի դիմաց *ա* // *օ*-ի դրսևորումներ.
17. վերջընթեր շեշտի առկայություն.
18. շնչեղ ձայնեղների առկայություն.

19. բառասկզբի ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց խուլեր.

20. բառամիջում ու բառավերջում հպական ու հպաշփական ձայնեղների դիմաց շնչեղ խուլեր.

21. բառամիջում ու բառավերջում հպական ու հպաշփական ձայնեղների ու շնչեղ խուլերի դիմաց խուլեր, ⁺1. միայն շնչեղ խուլերի դիմաց.

22. բառամիջում ու բառավերջում հպական ու հպաշփական խուլերի դիմաց ձայնեղներ.

23. հետնալեզվային պայթականների քմային արտասանություն. ⁺1. դիրքով պայմանավորված.

24. հետնալեզվային պայթականների դիմաց ջ, ճ, չ հպաշփականներ.

25. բաղաձայնից առաջ հպաշփականի վերածում շփականի.

26. հինհայերենյան *h*-ի դիմաց *h*.

27. ոչ բառասկզբում *h* > *j* անցում.

28. փոխառյալ բառերի սկզբի *η*-ի դիմաց *կ*, ⁺1. *գ*.

29. փոխառյալ բառերի սկզբի *η*-ի դիմաց *կ*, ⁺1. *գ*.

30. փոխառյալ բառերի սկզբի *η*-ի դիմաց *խ*.

31. փոխառյալ բառերի սկզբի *η*-ի դիմաց *դ*.

32. բառասկզբի *խ*-ի դիմաց տարնմանական *հ*.

33. բառասկզբի *հօ*-ի դիմաց *ֆօ*.

34. միջձայնավորական դիրքում *u*-ի դիմաց *հ*.

35. նախաբաղաձայնական դիրքում հետնալեզվային պայթականի դիմաց *յ* ձայնորդ.

36. բաղաձայնասկիզբ բառից առաջ, նաև բառամիջում *նք* > *յ*, *նգ* > *յ* անցում.

37. բառասկզբի ձայնավորից առաջ *h*-ի հավելում.

38. հոգնակերտների կրկնական գործածություն.

39. կենդանիների անունների կամ այլ բառերի՝ եզակի թվում Ու հոլովմամբ հոլովում.

40. Ու հոլովման դրսևորում հոգնակի թվում.

41. Ոջ հոլովման առկայություն.

42. Ո ներքին հոլովման ընդգրկման ընդլայնում.

43. Ա արտաքին հոլովման դրսևորում.

44. ձայնավորահանգ բառերի սեռական հոլովի ձևավորում *յ*-ով.

45. *ց*-ով բացառական, ⁺1. կապային կառույցով.

46. *է*-ով բացառական.

47. ներգոյական հոլովի առկայություն.

48. ներգոյականի իմաստի արտահայտություն տրական հոլովով.

49. ներգոյականի իմաստի արտահայտություն հայցականով կամ սեռականով և կապով.

50. միայն որոշիչ *ն* հոդի առկայություն՝ որոշ դեպքերում ոչ պարտադիր գործածությամբ.

51. *ն* որոշիչ հոդի գերակայությամբ նաև *ը* հոդի կիրառություն, ⁺1. հոդի՝ որոշ դեպքերում ոչ պարտադիր կիրառությամբ.

52. որոշիչ հոդի գործածություն նաև բացառական, ներգոյական և գործիական հոլովներում.

53. որոշիչ հոդի կրկնական գործածություն.

54. հետադաս անորոշ հոդ.

55. անձնական դերանունների տրական հոլովում *ի* հավելվածի առկայություն. ⁺1. նաև *իկ* մասնիկի առկայություն.

56. անձնական դերանվան *քե* կրճատ ձևի առկայություն. ⁺1. *քե*, *ձե* կրճատ ձևերի առկայություն, ⁺2. *քե*, *մե*, *ձե* կրճատ ձևերի առկայություն, ⁺3. *քե*, *մե* կրճատ ձևերի առկայություն.

57. անձնական դերանվան եզակի երրորդ դեմքի ուղղականի *զինք* ձև.

58. անձնական դերանունների սեռականաձև տրական.

59. ցուցական դերանունների երկադիմություն.

60. *ով* դերանվան դիմաց՝ ⁺*ով*, ⁺*վով* // *վով*, ⁺*վն*, ⁺*վնվ*, ⁺*վոք(ը)*
61. ստացական հոդից հետո հավելական *ի* հնչյուն.
62. *էլ* շաղկապի դիմաց *լէ* // *լը*.
63. կապերի նախադաս կիրառություն.
64. բայի *Ա*, *Ի* խոնարհումների առկայություն, ⁺*Ա*, *Ե*, *Ի* խոնարհումների առկայություն.
65. *անել*, *ասել*, *լինել*, *ելնել*, *կարողանալ* բայերի դիմաց՝ *էնել*, *ըսել*, *եղնել*, *հէլնել*, *կըռնալ* // *կանալ*.
66. *ում* // *ըմ*-ով անկատար դերբայ, ⁺*գալում*, *լալում*, *տալում* տիպի ձևեր և *ում* // *ըմ*-ով անկատար.
67. *գալիս*, *լալիս*, *տալիս* տիպի ձևեր.
68. *Գալ*, *լալ*, *տալ* բայերի ձևերում *ի* նախահավելվածի առկայություն.
69. *կը*-ով ներկա և անցյալ անկատար.
70. *լիս*-ով ներկա. ⁺*լ*-ով, ⁺*ս*-ով դերբայով.
71. օժանդակ բային հաջորդող *լ*-ով դերբայի վրա *ի*-ի հավելում.
72. *գալ*, *լալ*, *տալ* բայերի՝ *կուկամ*, *կուտամ*, *կուլամ* տիպի ձևեր, ⁺*գ ուկամ*, *գ իլամ*, *կիտամ* տիպի ձևեր, ⁺*գ իկամ*, *գ իլամ*, *կիտամ* տիպի ձևեր, ⁺*գ ուկամ*, *կըտամ* տիպի ձևեր.
73. *ը*-ով վաղակատար, ⁺*իր*-ով վաղակատար
74. վաղակատարով ժամանակաձևերի հոգնակի երրորդ դեմքում *ած*-ով դերբայական ձև.
75. *ուկ* // *ուգ* - ով հարակատար.
76. *ած* // *ած*-ով հարակատար.
77. էական բայի ներկա ժամանակի եզակի երրորդ դեմքում *ա*, ⁺*է*, ⁺*եք*, ⁺*ի*, ⁺*ը* ձև.
78. էական բայի ներկա ժամանակի *եմ*, *ես*, *ա* // *ի*, *ենք*, *էք*, *են* ձևեր, ⁺*իմ*, *իս*, *ա* // *ի* // *ը*, *ինկ* // *ինք*, *իկ* // *իք*, *ին* ձևեր, ⁺*էմ*, *էս*, *ա* // *ի*, *ենք*, *էք*, *են* ձևեր.

79. էական բայի անցյալ ժամանակի *ի* // *իմ*, *իր*, *էր*, *ինք*, *իք*, *ին* ձևեր, ⁺*ինք*, *իր*, *էր*, *ինք*, *իք*, *ին* ձևեր.
80. էական բայի *եմ էր*, *ես էր*, *էր*, *ենք էր*, *էք էր*, *են էր* անցյալի ձևեր.
81. էական բայի անցյալ ժամանակի *ենկ* // *ենք*, *էր*, *էր*, *ենկ* // *ենք*, *էկ* // *էք*, *էն* ձևեր.
82. ներկայի և անցյալի ձևերի տարբերակում բայական վերջավորություններում *ե-է* հակադրությամբ.
83. Ե խոնարհման պարզ բայերի՝ ցոյական հիմքով անցյալ կատարյալ.
84. Ե խոնարհման պարզ բայերի՝ ոչ ցոյական հիմքով անցյալ կատարյալ, ⁺*ամ*, *ար*, *ավ*, *անք*, *արք*, *ան* տիպի վերջավորություններով.
85. անցյալի ձևերի եզակի առաջին դեմքում *մ* հավելված, ⁺*միայն* անցյալ կատարյալում.
86. բայի եզակի առաջին դեմքում հոգնակիի ձևի գործածություն.
87. *գնալ*, *մնալ* բայերի անցյալի հիմքի *գ ւաց*, *մաց* տիպի ձևեր.
88. *էնել* և *դ ընել* բայերի անցյալի *էն*, *դ ըն* հիմքերի առկայություն, ⁺*միայն էնել* բայի դեպքում.
89. ներգործած և կրավորած խոնարհումների տարբերակում համապատասխան վերջավորություններով.
90. ըղձական (նան՝ ենթադրական, հարկադրական) անցյալի վերլուծական ձևեր.
91. *կօ* հաստատական մասնիկի կիրառություն.
92. պատճառական *ցըն* ածանցի կիրառություն.
93. պատճառական *ուց* // *ցուց* (ուծ // ծուծ) ածանցի կիրառություն. ⁺*ըց* // *ցըց* ածանցի կիրառություն.
94. պատճառական բայերի եզակի հրամայականի *ա* վերջավորություն.
95. պատճառական բայերի եզակի հրամայականում կամ այլ ձևում *ու* խոնարհիչի առկայություն, ⁺*րեական* հիմքի վրա.
96. բայական չ ածանցի առկայություն.

97. բայական *և* ածանցի բացակայություն ներկայի հիմքից կազմվող ձևերում.

98. նախադասության մեջ տրամաբանական շեշտ կրող բառի և դիմավոր բայի միջև օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի գործածություն.

99. ժխտական մասնիկի հավելում բայաձևի վրա՝ հնարավոր օժանդակ բայի բացակայությամբ.

100. հարկադրականի *պըտի // պըղի // բըղի* եղանակիչ, ⁺¹. *կըտի* եղանակիչ, ⁺². պըտն եղանակիչ, ⁺³. պեոք ա եղանակիչ:

Կոտայքի մարզի խոսվածքներում բարբառային այս 100 հատկանիշները ունեն տարածվածության էական տարբերություններ (տե՛ս ստորև բերվող աղյուսակները): Բացարձակ ընդհանուր ընդգրկում ունեցող հատկանիշները քիչ են, որովհետև տարածաշրջանի՝ Ում, Կը և Լիս ճյուղերի խոսվածքները բնականաբար ունեն մյուսներից առանձնացող մի շարք իրողություններ: Այնուամենայնիվ, հիշյալ բոլոր խոսվածքներին բնորոշ են բարբառային հայերենի ընդհանուր կամ գրեթե ընդհանուր մի խումբ հատկանիշներ, ինչպիսիք են՝ միավանկ բառերի սկզբի նախնական *ո*-ից և *ե*-ից առաջ համապատասխանաբար *վ*-ի և *յ*-ի հավելումը, բազմավանկ բառերի սկզբի նախնական *ո*-ի դիմաց *օ*-ի, իսկ *ե*-ի դիմաց *է*-ի առկայությունը, բառասկզբում ձայնավորից առաջ հազգի հավելումը, ներգոյականի իմաստի արտահայտությունը հայցականով կամ սեռականով ու կապով: Ավելի շատ են գրեթե ընդհանուր տարածում ունեցող հատկանիշները: Մասնավորապես, շեշտանախորդ վանկի ձայնավորի տղում չի դիտվել միայն Եղվարդի խոսվածքում, միայն Ջրվեժի, Էլարի և Բջնիի խոսվածքները չունեն քմայնացած *ս* ձայնավոր, որևէ մասնիկի հավելման պարագայում *ա>է* անցումը բնորոշ չէ Խոյ-Մարաղայի բարբառին վերաբերող խոսվածքներին, շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ չունեն Վանի և Խոյ-Մարաղայի բարբառների, ինչպես նաև Առինջի և Ջրվեժի խոսվածքները, անձնական դերանունների

տրական հոլովում *ի* (կամ *իկ*) հավելված չունեն Առինջի, Ջրվեժի և Եղվարդի խոսվածքները, միայն սրանք չունեն *ր*-ով վաղակատար դերբայ, Ջառի ու Հացավանի, Նոր Գյուղի ու Ողջաբերդի խոսվածքներում չի արձանագրվել ներգործաձև և կրավորաձև խոնարհումների տարբերակվածություն համապատասխան վերջավորություններով և այլն: Բավականին շատ են տարբեր բարբառներ ներկայացնող խոսվածքներում տարածված հատկանիշները: Այսպես, շրթնայնացած *ա* ձայնավորի առկայություն է դիտվել Վանի, Բայազետի բարբառների և Մակուի խոսվածքի դրսևորումներում, բառասկզբի ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց խուլեր են առկա Վանի, Խոյ-Մարաղայի բարբառները ներկայացնող խոսվածքներում, ինչպես նաև Արարատյան բարբառի որոշ դրսևորումներում, հետնալեզվային պայթականների դիմաց *ջ*, *ճ*, *չ* հպաշփականներ արձանագրվել են Վանի բարբառի, Մակուի և Արծափի խոսվածքների որոշ դրսևորումներում, հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց *խ* ունեն Վանի, Բայազետի, Խոյ-Մարաղայի բարբառների խոսվածքները, նաև Մշո բարբառի որոշ դրսևորումներ, նախաբաղաձայնական դիրքում հետնալեզվային պայթականի դիմաց *յ* ձայնորդ, ինչպես նաև բաղաձայնասկիզբ բառից առաջ և բառամիջում բաղաձայնից առաջ *նք > յ*, *նգ > յ* անցում հատուկ է Վանի և Խոյ-Մարաղայի բարբառները ներկայացնող խոսվածքներին, հոգնակերտների կրկնական գործածությունը, կենդանիների անունների կամ այլ բառերի եզակի թվում Ու հոլովման ենթարկվելը, կապերի նախադաս կիրառությունը, *կը*-ով ներկայի կազմությունը, նախադասության մեջ տրամաբանական շեշտ կրող բառի և դիմավոր բայի միջև օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի գործածությունը բնորոշ են Վանի և Մշո բարբառների խոսվածքներին և այլն: Այդպես նաև վաղակատարով ժամանակաձևերի հոգնակի երրորդ դեմքում *ած*-ով դերբայական ձև ունեն Վանի, Մուշի, Բայազետի բարբառների խոսվածքները, Մակուի խոսվածքի տարբերակները, *ուկ // ուգ*-ով հարակատար դերբայ ունեն Վանի, Մուշի, Բայազետի բարբառների խոսվածքները, Արծափի

ՄԱՍ 3.

ԿՈՏԱՅՔԻ ՄԱՐԶԻ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ԽՈՍՔԻ ՆՍՈՒՇՆԵՐ

ԱԲՈՎՅԱՆԻ ՏԱՐԱԾԱՇՐՁԱՆ

Արովյան քաղաքի էլար թաղամաս

Կոլխոզ էմ աշխադե, սովխոզ էմ աշխադե, զավոդներն էմ աշխադե, ըտանց մէջ ըտէնց սովորէր էմ, իմ թօներն էլ էլը նույն էտ ձ' էվի: Իմ տըղէն ավառդած ա, ունէմ հինգ ատ ախճիկ, մէ հատ էտ թաք տըղէտ ա: Ախճըզէքըս ամուսնացած էն, հըմի մէնք իրէքով էնք՝ մէր ու տըղա յէնք, մէկէլ ախչիկս ա: Էն մէնձը՝ թօռանըս՝ տըղիս մէծ տըղին, զույկ ա ունէցէ: Դէ վօր քըվօրըս ամուսինը բանագում էր, դըրա համար յէտ յօթէրօթ դասարանից դուս էկա, զընացի քըվօրըս էրէխէքը պահում ի: Քիրըս աշխատում էր, վօր ամուսինը ք'անագ էր, դ'ըրա համար քըվօրըս մօղը շատ էմ մացէ: Շատ էմ աշխադէ: Հէրըս կօլխօզ աշխադանքի յա հէլէ: Լոպսէրը նօր ին ք' էրում ըստէ՝ էլառում, գ'ընաց ծառ կըղըրէլու, ծառը կըղըրէլուց հէտօ վօր ծառը հէղ էր էկէ, տըվէր էր հօրըս էրկու վօտն էլ ջ'առթէր էր՝ մէկը յօթը տէղից, մէկը հինգը տէղից: Տարան առաչի հիվանդանօց հօրըս, մէրըս մընաց իրէք ամիս իրա մօղը, պահէց: Դէ, գյուղի տուն ինք. քըսան հատ վօչխար կար, իրէք հատ կօլ ունինք... Էտ մէծ ախպէրըս նօր էր էկէ ք'անակից, իրա խընձօրակը ապէրացյա արած էր, ք'անակի ժամանակ: Ինքը ֆէրմայի պայէտապէտ էր: Դէ յէտ էլ քյօտփա, ընթամէն տասնըմէկ տարէկան էրէխա էյի, նըստում ի կօվի տակը, պըտկընէրը մէծ էր, չէի

կանում կըթի, հինքըն էլ՝ հըրօխպօրըս կընիկը, ֆէրմայի մըշագօղ էր, ախպօրըս մօղը աշխադում էր: Էղ վօր կըթվօրնէրը կաթ-մաթ ք' էրում ին, հըրօխպօրըս կընիկը չափում էր՝ վէկալում էր: Յէտ էլ նըստում ի, չէի կանում կըթի: Դէ վօչխարը մանդըր պըճէղ էր, յա կըթում ի, յա չէ, գ'առնէրը քըրախում ի մէջը, ծըծում էին, ընդուց կօվը, հինքը գ'ալիս էր հասնում էր, հէտըս կըթում էր, պատահում էր՝ չէր գ'ալի... Լավ հարէվան ունինք, ընձի մօրըս տէղն աշխադացնում էր... Չավօդներն աշխադէցի, նըրանից հէոզ գ'ացի թօշակի, նըստա տունը: Իմ կիսուրը շատ չառփ կընիկ ա հէլէ, բայց իմ հէտ շատ լավ էր: Դէ հիմի՝ ինչ վօրա յէր, նաղդի հիրար հէտ լէզու յինք քըթէ, ապրում ինք: Գ'օխթէցիքի համարա կէտ մասը այ էտ սէղանի հացը... իմ տունը գ'ացէ էկէլ էն... Իմ կիսուրը շատ պատվօլ - հարգանքօլ ա էլէ: Յէտ չէմ կանա բօղօքի:

Լիա Մուրադյան, ծնվ. 1929 թ.

Տաւ տարէկան էմ հէլէ՝ հէրըս մահացէր ա: Մամաս էտ չօտս էրէխուն պահէր ա, փօքըրը մի տարէկան ա հէլէր ա... Յէտ էրէխէքին նայում ի, մաման գ'ընում էր գ'օռձի: Գ'ընում էր գ'օռձի՝ ճաշ ի էվում, էրէխէքի շօրէրը, է'ս, է'ն... Յէգըրօթ էլ դըբոց ի էրում, մաման գ'ալիս էր, ընձի տուն էր ք' էրում էր: Ինչէր ասէս՝ վօր չէմ տէսէ: Գ'յուղացին միշտ էլ տանջըվում ա: Վէցը հատ թօռ ունէմ, մի հատ ծօռ ունէմ, հէտա յէգըրօթ ծօրըս էլ կըծընվի: Մէնք բընիկ էլլարցի էնք, իսկ էտ Աբօվյանը հավաքօվի յա, ամէն տէղից Աբօվյանում կա: Տա արբէր տէղէրից, տա արբէր գ'յուղէրից, տարբէր քաղաքներից կան: Մէնք բընիկ էնք: Իմ տէքօր կինը մատտունէցի յա: Վօր ք' էրէցինք հառս, լէզուն փօխէց: Հինքը լէզուն փօխէց, մէր լէզվօլ խօսաց: Հէնց հիրանց մատտունէցիքին վօր տէնում ա, Մառդունա լէզուն ա խօսում, իսկ ըստէղ էլառի լէզուն ա խօսում:

Լաուրա Կարապէտյան, ծնվ. 1945 թ.

Ակունք գյուղ

Տըղին պրսագում ա, էտ օրը թուրքի շայի տըղեն պըտի գ'ա քընի խառսի մօտ: Գ'ալում «Բ'արեվ ձ'եզի», «Հագար Բ'արի, համե-ցեք», Բ'ան... Էն սենյակը մեկը տափած հըլնում, տապօնօլ հենց ըտե վիզը կըղրում ըտըրա: Վիզը կըղրում, նսնֆնրին ասում «Ժօղըտեք ինչ ձ'եռի Բ'ան կա», հավաքում, ըտենց գ'ալում ա: Գ'ալում ըտե Ազիզբեկօվի յաները, մեկի մօտը ասում ա՝ վեոց քեզի Բ'ան նօքսը կամ մե Բ'ան, վոր յես աքրեմ ըստե, ըտենց մառթե եմ, ասում, ըսենց Բ'ան ա: Քնթիքը գնրկում, գնրկում ըտենց հիրա Բաղի մեչը, խավոդի Բաղ ա հըլնում, քընում ա ըտե էտ սիզոնին: Քընում, մեկել գիշերվա կիսին տենում՝ Բ'ան ա գ'ալում, ձ'են-մեն ա գ'ալում: Հըլըմ տենում՝ առչըն ա: Առչի խէտ փատըտվում են հիրաք, Բ'անը, կըրվում են: Առչին թօղում ա գ'ետինը, սնտկըցընում ա, խատը-ցընում: Խատըցընում թօղում ըտե: Հառավոտ տիրոչ կանչում, ասում՝ արի տես քօ թըշնամուն, քօ Բաղ քանդօղն օվ էր, Բաղ տանօղըտ օվ էր: Գ'ալում էս մառթը ըստան տենում, ընդան տենում, բըլագներն էսքամ ա հըլնում սըրա: Ասում ա՝ վոր ըտենց մառթե ես, արի տանեմ քեզի մե լավ տեղ տեղավորեմ: Բ'երըմ էրեվան Դնլմի Բաղերը, ըտերանք Բ'ան անում, դ'ասավորում, վոր Բ'ան անա, աքրի, աշխատի: Իրեք-չոռս ախպեր են հըլնում, ամեք մեկը յեսիմ վորդե յեն: Ցըվըրվում են ըտենց: Էտի հըլնում գ'ալում ըստե, էս յաները, ման ա գ'ալում, մեզի մե լավ չայ ունինք, ջ ուր էր էթում ըստուց, ասում ա՝ ըստե կարելի յա գ'օմեշ պախել, մատակ պախել: Գ'ալում, մընում ըտե: Խէրըս պըտի սաղ հըլնէր: Խօրօխ-պերըս էտ ջ'ախճի քարը մենակ շուռ էր տալում, շըռճում էր: Իրեք քարանց ջ աղաչ ունինք սեփական մեզի: Պօղոս-Պեղրոսը խին պաղմութուն ունի: Հագար ութ հարուր եռեսունվեց թըվին են սարքե: Խինը թնգն նորուց վերանօրօքում են: Խըմից քանդըմ

սարքըմ են: Խինը հուրիշ մառթե ա սարքե: Ասում են՝ մենք Քնվն-ոից ենք էլե...

Վեց հարուր տավար տանում են ըստեղից Պառակաստան: Տանում ծախում, գ'ալում են: Պապիս խէրը տարեր էր, ճամփի կեսին կաչաղները հառցակվեր ին վըրեն, սպաներ ին՝ հիրա չօբաններօվ, Բ'անօվ, թաղեր ին ըտենց, խօրեր ին կըռերը: Հիրկուն գ'ացեր ին վոր Բ'երեն, տեսեր ին՝ գ'երեզմանը տեղափօխեր են, տեղը փօխեր են, վորդե վոր խօրած ին: Ըտենց թօղեր ին, դ'ատուակ էլեր ին: Ըտենց էլ էտ մառթի գ'երեզմանը կուրավ:

Աշոտ Մնացականյան, ծնվ. 1949 թ.

Արամուս գյուղ

Մէ օրվա էրեխա էմ էլե, մամաս մահացե, տատիս պախե: Խա, ունեցեր էմ մե քուր, մե ախպեր, խօրե մեկ էլ, մօրե ճօկ էնք: Էկան ուզին, ասիմ «Տատի՛ ջան, ի՛նչ ամուսնանամ, հնլն վախտը չե»: Ասաց՝ «Բալա՛ ջան, թօղ կընա, հալալ մեր չի, վօր լավ պախի քեզի, թող կընա ամուսնացի»: Յէս էն ժամանակ, վոր խոթք մեր ունեմ էր ընճի, ասել էր՝ «Մի՛ կընա, մի՛ ամուսնացի, մնա՛, քօ ժամանակը չի, խափել էն՝ տանեն, էթաս, տանջըվես: Յէսիմ ինչ մառթե ըլի»: Բայց էտ Մարօ տատիս ասել էր՝ «Թօղ կընա, քննի լավ էս՝ թօղ կընա: Վոր մընացիր, մեծացար, թամահ արօղ չի ըլի»: Իմ խըրօխպօր տըղան էկավ, միչամըտեց. «Յն՛ր,- ասեց,- թօղ կընա, մի՛ մընա, մեխկ ես, էտքան տանջվել էս»: Ամուսնացամ, կընացիմ: Մե լավ կիսուր ունեմ էր: Տըփեր՝ սուս պըտի անեմ էր, ապրեմ էր: Նա ջղայն կիսուր էր, էլի: Տե՛ յես էլ յեթիմ էրեխա յեմ, իշթնք ասեց, էնենց շառօրվամ: Կիսուրըս մեռնելու ժամանակ ընճի կանչեց՝ «Ապրես, գօբանաս, շընօրակալ էմ, Բալա՛ ջան»: Էրկու ախճիկը

մէյն էն յան, մէյն էն յանը նըստած էն էր, նըրանցը չասաց: Էն ճօշ տալվըս ջըղայնացավ, ասէց՝ «Չըխասկըցամ, մեզի պանն չասաց, ըտանըր պանն ասաց»: Ասիմ՝ «Գիդէ՛ս ինչ կա, չօսը տարի էն մէ տալվըս ամուսնացէ կընացէ, չօսը ծու պէրէց տըվէց մօրը: Էտկըդն հիվանդացիր է: Իսկ յես բազառ էմ էր էթալ կողն ի, կանն կանն պէրէլ էմ էր, տալ էմ էր»: Էտ էլ մահանալու ժամանակ գօհ հէլավ ընձընէ: Էտքան մէ պանն: Դէ յես աշխատէլ էմ էր, սուս էմ էր անէլի, իշթանը ասէլ էն էր՝ էնէնց անէլ էմ էր, պանն էլ չէն էր ասէլ: Կօլխօզին թըթուն էմ էր քաղէլ, շարէլ: Քաղէլ էմ էր, պէրէլ էմ էր, պաննան էնք՝ էր մէքէնան, պէրէլ էնք՝ էր տունը: Խառսըս, ախչիյնէրը, պաննը, շարէլ էնք՝ էր: Տանէլ էնք՝ էր, հանցընէլ էնք՝ էր: Մըկա խինգը նօրմա գանգան էմ մըշակէլի: Իրէլ պէրան ալաղ էմ անէլի: Մըկա առթէն էլ աշխատայ չըկա: Մըկա սպասէլ էմ, վոր հօկտմբէրի տասին-տասիսինգին գանգանը խանէնք: Առաջ լավ էր ըլէլի, մըկա լավ չի ըլէլի: Արէվը շատ ի: Շոք շատ ի:

Էտ վոր ընդն աշխատէլ էնք՝ էր, էտ օղակավարը տայցիր էր մէ կընգա վըրն: Միրիր էր: «Ախչի,- ասէլ էմ էր,- մէ տեղ քաղիր էնք, էտ ինչի՞ իմ շառըն ըլէլ հիցուն, քոնն ըլէլ խայիր: Էտ ինչ պատմություն ի»: «Յէսիմ»: Վոր ասաց յեսիմ, մէ օր կընացինք էլի թություն քաղէլու, տըսամ՝ էտի էկավ՝ «Տու ընչի՞ ֆըլանի խէտը մէ տեղ քաղէք, տու առանցին անրա»: «Վա՛յ, - ասիմ, - առթէն գիցամ»: Նոր ըսկըսիմ առանցին աշխատէլ: Էն էլ, մառթը, պանը իմացան, առթէն անջատին, ըտուց տարան, էլավ կընաց ուրիշ օղակ: Կընիկ կա խուժան, մառթօվ չի բավարարվէլ...

Էտ էլ իմ քեռու ախչիկն է: Էտի սօվօրէլ էր: Կէթա ընդն, էտ իրա ընկերուհին կըխափի, կասի՝ քէլ էթանը ըտինչ տեղ: Կէթան ըտն՝ Թալին, կէթան ընդն, էտ տըղան ըտանըր կըվէրցի կըտանի: Կըվէրցի կըտանի: Թէ մըկա՛ չէն համաձայնի, ինչ չէն անի, կըթօղնի կիկն: Յես էլ, իմ քեռու ախչիյն ի, ցավալու խըմա, ասիմ՝ «Բալա՛ ջան,- ասիմ,- ախ ընչի՞ կընացիր, ընչի՞, էտ ինչ էլավ»: Ասաց՝ «Հըմէնի հառըր չի»: Ասիմ՝ «Այ բալա, իմ ջիգանն էս, ցավալ էմ քեզի խըմա, քօ մառթի էթալու վա՛խտն էր»: «Խա,- էտենց արաց,- մըկա պարէկամներն ըմէնէն շատ են պանն անէլ խօսալ վըրնս»: Ասիմ՝ «Էտ լեզվի տէրն էս, վոր խանին պէչին»:

Ժօղնըվէնք՝ էր ըմընօվ էլ, կիկանք էր, կընըստէնք էր, թունդիրը կըվատէնք էր, խաց-մաց կըթըխէնք էր, հարէվաններին կըկանչէնք էր, իրար հետ խաց կուտէնք էր, կըխըմէնք էր: Համ հարէվանն ուտէլ էր, համ էլ էթալ էր մէր պամբասայն անէլ էր: Ասէլ էր՝ «Էտի վոր չունի, ի՞շթանը էտ կըղն պանն անէլի», բա՛: Խին ժամանակ անգրագէտ էնք էր, յէփ էնք էր իմանալ ինչ իշթէ: Մարօ տատիս ասէլ էր. «Բալա՛ ջան,- ասէլ էր,- էտքամ տանջըվամ, էտքամ արիմ, էտքամ տըրիմ, բայց վնվ խասկըցավ, բալա ջան»: Ասիմ՝ «Բա ընչի, տատի ջան, ընչի»: Ասաց՝ «Է՛, բալա՛, մըկա ջ՛ոչին վնվ ի հաշիվ առնէլի, վոր ընձի հաշիվ առնէն էլ»: Ասիմ՝ «Մեղայ աստու, կարօղա յես էլ ջ՛օջանամ՝ էտենց հըլի»:

Իմ մառթ խէլօյ մառթ էր, սիրած-միրած չէր պախէլ: Խէրը թնք հէլէ, տըղէս էլ թնք հէլավ: Պըսակիր էմ: Ըլէլ էմ առատունը, ժամը խինգին գառթնէլ էմ: Ժամը իննին քընէլ էմ, ժամը խինգին

գառթնել էմ: Ըլել էմ, մէ խատ վոռթիկ' ունէնք, էտ վոռթըկան տակըն ավըլել էմ, կուն թըխել էմ, մէ քիշ պան թանլել էմ, խանել էմ նանխիրը տանել էն, իկանլ էմ, մէ տասը խատ խավ ունէնք, էտ խավերին տանել էմ ընդան, անել էմ, թանլել էմ՝ ուտել էն: Տըղաս ցորոն ի պերել, խառնել էմ իրար խէտ, տալ էմ, ուտել էն: Լավ էլ ածել էն: Խառսըն պան արեց՝ «Ըը յե՛ր, տատի՛»: Ասիմ՝ ի՞նչ հելէ: «Հըլը յեր,- ասեց,- մէ ծուն ճանթիր էմ, երկու տեղնուշկ ի»: Ասիմ՝ «Նըշանի՛ իմանանք ըտանրը, վոր պախէնք»: Մեր այլօր գագան այլօր ի: Թունդիր էլ ունէնք: Էն ժամանակ, վոր ջայել էմ էր, խաց թըխել էմ էր: Էտա տաս-տասնհինգ տարի չեմ թըխելի: Քուտսի ի՞նչ ի, տախտակ: Մեղան տընել էլ, կըռնակել էլ, խացը կըռնակել էլ, քըցել էլ մանգըկայի վըրէն, թըխել էնք: Մէլ մանգըկա յէնք ասել: Խաց էմ թըխե, կըռնակ էմ արե, մըկա ճօջացիր էմ, չեմ անելի, չեմ նանլի:

Քնարիկ Հունանյան, ծնվ. 1936 թ.

Մեր կեղի ժողովուրթը էկիր են Պառակաստանի Խօյի գավառից՝ Սալմաստ: Ծընվիր էմ հանգնիր ին հարուր հիցունվեց թըվականին Արամուս կեղը: Շատ խելօյ տըղա յեմ էլէ: Կընացիր էմ, սավրիր էմ: Յես վոր սարվել էմ էր, մեզի մէ հատ դասախօս կար, վոր ասել էմ էր՝ ծեռով էնք ցանել, ինքն ասել էր՝ էտ ինչ հէտամընաց էք տուք: Մէնք իրան հարգելէնք՝ էր, բայց ծեռով ցանելը ավելի էֆեկտիվ ա: Կեղը կան մառթիք, վոր խատ-խատ ծեռով ցանել էն:

Գեղամ Հունանյան, ծնվ. 1956 թ.

Գառնի գյուղ

Քըռտիսը տըվեց վըրէս: Յեթիմ էրէխա յեմ հելէ: Խօրից շուտ էմ զըրկըվե, մերս ա պախե: Ըտան խըմա գընացիմ արեստ սօվօրամ: Էս շենքեր սաղ յես էմ արե՝ բացի պատ շարէլուց: Աբալօվկա յեմ կապե, պօլ էմ արե, կըրիշ էմ արե, ինչ հելէ... Բանվորություն էմ արե, էտենց արբեր էմ, իմ նանֆանը պախեր էմ: Էն վախտ արբերը հէշտ էր, մըկա գօտ ա: Էն վախտ ախշատանք կար՝ աշխատըմ ինք, ստեղծում ինք... Չոռս հատ շենք էմ սարքե՝ տըղէքին: Յես մէ աշխատող, խինգ էրէխա, մառթ ու կընիկ, մէնակ յես աշխատեր էմ: Բաղ էլ ունեմ: Էս կառավարությունը վոր էկավ, բաղ ու բախչա տըվեց: Սօվէտի ժամանակ չունիք: Կօլխօզ էր, կօլխօզից դառցավ սօվխօզ: Սկըսիք սօվխօզը ախշատել: Տընգարանները տընգեցինք: Խընձոր ինք տընգըմ, տանձ էր, դամբուլ էր, ամէն ինչ: Մառթ կա՞, վոր առնի... Մառթ չի մացե, վոր առնի: Սօվամախ հէլան, փախան գընացին: Տասը տարի յես գընացեր էմ խօպան, տասը տարի՝ հիրար վըրան: Տարբեր տեղեր: Էլի շինարարություն ինք անում, գ'օմեր ինք սարքում՝ վոխչըրի գ'օմ, տավարի գ'օմ, այտենց: Շատ լավ ին տալում, յես դանտանկ չեմ էկե, շատ գօյ էմ: Իմ ամենաքիչ փողը էն ժամանակվա չոռս հագար մանէթն ա: Տըղերքըս՝ մէկը իմ արեստն ա բանցընըմ, մէկը օրգանում ա աշխատըմ, մէկն էլ կօշկակար ա: Զակատօվկեն տանում են տուն, կարում ա:

Երջանիկ Հայրապետյան, ծնվ. 1940 թ.

Տըղերքը կունարկ թափելուն (կունարկ գիղէ՞ս ինչ ա), թափե փրոե պըռձեր ին, էն յանից մէկն էկե ասեր էր, նըստե ուտել խըմելու, բաժակ վերցեր էր, ասեր էր՝ «Տըղերք ջան, ուրախ

կունարկ»: Հըմի վորդե վոր նըստում ուտըմ խըմում ենք, ինչ գ'ոռծ անում ենք, ուրախ էսինչ՝ ասում ենք...

Տղամարդ, ծնվ. 1956 թ.

Պապիս էլ դաշնակ էր: Գանդեցիների մեծ մասը դաշնակ ին:

Պապիս մասնակցում ա դաշնակների - բալշեվիկների կրոմին, ըստե վիրավորվում ա: Գյուլեն մըտեր էր անգի մօտից, դ'ուս էր էկե չանի տակից: Մինչեվ հիրա կյանքի վեռչը էտ գյուլի տեղը էտ սըբեն մընացեր էր: Յես մատըս մըտցընում իմ էտ փոսը, ըստուգում իմ, չափում իմ, ասում իմ՝ էս ինչքան փոս ա, պապի ջան: Վոր պապիս վիրավոր գ'ալում ա պարկում ա տունը, բ'երում են, պարկըցընում են տունը, մե օր-երկօր յեսո խաբարը գ'ալում ա, վոր բոլշեվիկները հառցակվում են Գանդեցի վըրա առթեն: Ադէս խառնըվում ա հիրանը: Ասում ա՝ վոր բոլշեվիկը էկավ տեսավ՝ էս ջանեղ տըղեն վիրավոր էսենց պարկուկ ա, հանի-նանի մեզի կըսպանա: Ըսան խըմա յեզները լըծում ա, մե քիչ ուտելիք-մուտելիք՝ ինչ հընգընում ա ձ'եռը, բ'առցում ա սելին, պապիս էլ պակըցընում ա սելի վըրան, ու փախնըմ են դեպի Գ'ոխթ: Ադէս գ'ոխթեցի յեր: Խա, ճամփին ահագին բ'անցըրնում են դեպի Գ'ոխթ, տենում են՝ առթեն գանդեցիներն հեղան վոտի, հիրանք էլ են փախնում:

Մեկել տենում ա՝ հիրանց ամիներից մեկը ջըվալի մեչ քըցեր ա մե քիչ ուտելիք, յեսիմ՝ ինչ հընգեր ա ձ'եռը, քըցեր ա ջըվալի մեչ, ջըվկեր ա, թափօվ գ'ալում ա հիրանց սելի յանը: Էտ ամու քամկից էլ մե խատ հուծվա ծ, խիվա նդ կընիկ էրկու էրէխեն՝ մեկը կուջադը, մեկն էլ փեշից կախ, հա գիվ գ'ալում են, վոր խասնեն սելին: Ու էտ կընիկը բօռում ա, ասում ա՝ Քեղա մ, Քեղա մ, չեմ կանըմ, արի՛, արի խասի, արի էս էրէխեքից գ'օնե մեկին վեռց: Քեղամը դ'առնում ա ու բօռում ա՝ ախըրկան թան, տըղին բ'եր, ախըրկան թան, տըղին բ'եր... Էդ վախտ ադէս հեռուտում ա ուժեղ, մե քանի լավ բ'ան ա

ասում էտ Քեղամին, հիչնում ա, սելը կայնըցընում ա, ասում ա՝ ամօթ չի, վոր մերը մանուկը ուրացեր էս, քօ նաֆարին բ'եր, խըտներըս տանենք: Էտ մառթը չի կայնում, էտենց թափօվ բ'անցըրնում ա դեպի Գ'ոխթ: Ադէս էտ խիվանդ կընգան տեղավորում ա սելի վըրան, էտ էրէխեքի խեռ, ու տանըմ խասցընում ա մինչեվ Գ'ոխթ: Հետագայում էտ տըղեն դ'առցավ Գանդեցի նախագան, Գանդեցի շենացըրեց: Ամեն անքամ ադեյիս խըմա կանֆետներ էր բ'երըմ, տալըմ էր ադեյին, ու ասըմ էր՝ ադե՛, դ'ու իմ փըրգիչն էս:

Մեր գ'եղը մե կընիկ կար, էտ կընգան ասում ին Մելխան: Ընծի շատ հետաքըրքիր էր, թե հընչեն ըտան՝ էտ կընգան ասում Մելխան, էտ ի՛նչ արեր ա: Էտ Մելխանը յեսո դ'առցավ մեր խընամին: Խա: Անընթատ գ'ալում էր, կախվում էր մեր թունդիրը, թունդըրա վըրեն տաքնում էր, հըլնում էր, էթում էր... Ու խառցըրեցինք՝ խընամի՛ Հասմիկ, քեզի հընչեն՝ ասում Մելխան: Էս Մելխանը շատ խելօք, լավ, խեխճ կընիկ էր, բ'այց ջանդակօվ ջանավար էր, շատ խօշօր, չաղ կընիկ էր, ուժեղ: Ըսկըսեց հիրա կյանքից մե շու պատմել: Ասավ՝ գիդո՞ւմ էս հընչին ասում... Վոր կըրիվը ըսկըսվեր էր, հիրա մառթին տարեր ին բ'անակ, հինքը վեցը էրէխա յա ունեցե էտ կըրվի ժամանակ, հիրա մառթը բ'անակի տեղը գօհվեր ա: Վոր էտ էրէխեքին պախի, Հասմիկը գ'ացեր ա գերեկները աշխատըմ էր, գ'արի յեր պըշկըմ, իսկ հիրկընեց էլ էթըմ էր գ'ոմը, կըթըմ էր, անասուններին էր նայըմ, խոտ էր տեղափօխըմ: Վեռչը, գ'իշեր-ցերեկ աշխատում էր, վոր հիրա վեցը էրէխուն պախեր: Էն գ'ախ սելօվ ին խոտը, դ'արմանը բ'երում, տալում կօվերին: Յեզները լըծում ին, դ'արմանը մե տեղից տանում ին մինչեվ գ'ոմը, ընդե տալում ին կօվերին: Մե օր էլ անձըրե՛ վ, տիլ ա հըլնըմ, յեզներին լըծած բ'երըմ են, յեզները թաղվըմ են էտ տըլի մեչ: Ի՛նչ անում են, չեն կանում էտ յեզներին խանեն էտ տըլի մըչից: Բօռացեր ին, ասեր ին՝ Հասմիկ, Հասմիկ, արի էս սելը

քաշենք, խանենք: Էս խընամ Հասմիկը էնքան ուժեղ կընիկ էր, վոր յեզներից մէկին (ըտենց են ասում, չեն հիմանում), յեզներից մէկին հաոցըկըմ ա, քըշում ա էն յան, հինքը էտ մէ յեզի տեղը քաշում ա, էտ սէլը էն մէ յեզի խէտ խանում են էտ տըլից: Էտ օրվանից սաղ գ'եղը՝ Գ'աննին, Հասմիկին ասում ա Սէլխան, էլ Հասմիկ էլ չեն ասում, սաղ ասում են Սէլխան: Մենք էլ հա ծըծադում ինք... Էնդամ տանջըվուկ կընիկ էր, համ էլ՝ կօչա՛ղ, կօչա՛ղ... Էտ ձ'եվօվ պախեց հիրա վեց երէխին: Դը էտենց կօչաղ մօրից վո՛րը ախչիկ չէր ուզի տանի... Մաղ ախչըկները շուտ-շուտ պըսակվան գ'ընացին, տըղերքին էլ հըմընին ուսումի տըվեց, պըսակեց...

Մարջիկ Եփրեմյան, ծնվ. 1953 թ.

Գեղադիր գյուղ

Էնօր իմ թոռնն ասավ ընձի՝ «Տատի, էսի Պերկըրի յա», ասեցի՝ «Վայ, մամօ՛ ջան, էսի իմ մամայի յերկիրն ա»: Ասավ՝ «Բա հո՛ւրա էլէ իրա հէր», ասի՝ «Իրա հէրը յօթ հատ թուրք ա ըսպանէ, իրան քըցէ ճուրը»: Իմ խօր մերն էլ էկէ ճամփէն, թուրքերը տարեր են: Խինգ երէխա յա էլէ, տառէ, տէքըրն ասէ՝ «Խառսէ՛, տու նըստի էս քարի վըրէն, յես կէթամ ննֆսրը պերեմ»: Մինչեվ էկեր են, տէսեր են, վոր իմ տատն էլ չըկա: Այ ըտենց ա հէլէ, բալէս: Իմ խէրը տաս տարեկան ա հէլէ, տաս տարեկան ա հէլէ Խաչիկ պապին... Գաններ տարեր ա, մինչեվ էկէ, տէսէ՛ մերը մըտէ թընդիրը: «Այ բալա ջան,- ասէ,- հէլի, քօշը կընաց»: Թօղէ կ'անները ըտենց, մերնն առէ կընացէ, խասէ երէխէքին, ննֆսրին: Յեռեսուն ննֆսր ա հէլէ իմ տատիի տունը, երկու ննֆսր են էկէ: Բը մենք ի՛նչ գոռձ ունինք էս յերկիրը, կըմընինք են շէն յերկիրը, էլի կաբըրվինք, այ բալա ջան: Էկան խասան ըստէ, իմ պապըն ասավ, վերցեց ասավ՝ «Էսի մենք էկեր ենք Գօյէնի (երևի՛ Կայէնի) աշխար, էսի յերկիր չէ մենք

էկեր ենք»: Ընդէ լավ յերկիր ա հէլէ: Ընդէ հէլէր են Վանը, Խիզանը, Հարկին... Իմ խօր յերկիրը՝ Խիզան... Իմ կիսուրը վանեցի էր Կոտընից: Իմ կիսուրն էլ ա պատմէ, հէրըս էլ ա պատմէ, տատըս էլ ա պատմէ... Իմ կիսուր կասէր՝ լուսը պացվավ, մէկ էլ տէնամ՝ հավար էկավ՝ քօշէքօշ ա: «Իմ մառթըս էլ,- ասում ա,- յեռեսուն տարեկան չըկար, փախէ էկէ»: Տարեր են թուրքերը, փախէ էկէ: «Ա՛յ Առշակ, հընչէ՛ս փախէ էկէ, բալամ, հեսա կըկ'անն քէ կըտանեն»: Ասում ա՝ իրէք անքամ տարան, իրէք անքամ էլ փախավ էկավ իմ մառթը: Ինքն էլ տասնութ-տասնին տարեկան ախճիկ ա հէլէ հա՛: Էրկու երէխա յա ունեցէ իմ կիսուրը: «Բա ինչ անեմ, ա՛յ բալամ, հընչէ՛ս փախէ էկէ, հեսա թուրքը կըկ'ան»: Ասում ա՝ ասեցի՝ «Կընա իմ խօր տուն»: Ասում ա՝ դըրկեցի հօրըս տուն իմ մառթին: Ասում ա՝ ասկյանն էկավ լըսվավ մեր տուն, էն թընդըրի ակըն էլ, ասում ա, նայեցին: Մըտան իմ հօր տուն: Կըսէր՝ տէնամ՝ իմ մառթին քըցէր են հիրանց վոտերի տակը, տըփում են: Մինչեվ, ասում ա, կ'անցի մազերըս փըշլի, ընձի քըցի մառթիս վըրէն, ասում ա, ընձէլ վերցըրին, տարան թանլին: Ասում ա՝ ըտենց տարան սպանեցին: Էտ երկու երէխին էլ պերում ա, բալէս, հա՛: Էրկու տարեկան Վառթանուշն ա էլէ, Լեվօնն էլ իրէք տարեկան, առէ էկէ: Կասէր իմ կէտարըն առավ մեզի էկանք: Էկանք, գ'իշեր, ցերէկ, ճամփա, քընէլօվ, հըլնէլօվ, ցուտ, էկանք խասանք էտա Զօլախաչ: Կըռուք արինք, խալխերին նօքսրութուն արինք, մէթըքսն՝ մեզի բ'ան տըվին, յօլա գ'ընացինք, աբրանք: Հա, էտ իմ կիսուրի պատմութուն: Էկեր էր, մէ հատ էլ մառթ էր առէ: Իմ կէտարն էր առէ հիրան:

Մօրըս տատը ասում էր՝ բալա՛ ջան, իմ երկու տըղին տարան, իմ երկու ախպօրը տարան: Հըլնում հառսին առնում փախէփախ ա, առնում, էտենց կ'անում ա, հառսը ծընընդապերում ա ճամփէն: Ասում ա՝ մեռան, թաղեցի, հէլա, էկա: Մեր խէխձ տատեր - պապերը... Էտ օյին են տընում կըլխըները, բալա ջան...

Ասում աս՝ մեկել խաբար եկավ, վոր Մուրադին թուրքերը սպաներ են քարով, մե հատ ծորի մեչ էտ մառթին քարով ըսպաներ են: Կասեր՝ հեղան, հեղան հնախու մե հատ օխճար մոռթին, մե բակ մեղըր, մե յնքն լավաչ պնոցին էշը, տարան տըվին էտ թուրքին, վոր մեշները վատ պան էլ չըլնի: Փօխանակ՝ դուշմընություն... Այ էտենց են ապրե տըրանց մեչը...

Էս էրէխէքը վոր չարություն ին անում, հըլնում ի տըփում ի, էս իմ կիսուրն ասում էր՝ «Ա՛յ բալամ, ճուր լից կօղով, կօղովի մեչ ճուր կըկայնի»:

Օրօր, օրօր, բալա ջան,
Քեզի դ՛ընեմ վոսկէ օրօրոց,
Վըրէտ քաշեմ մարքըրիտի ծածկոց,
Հարավ քամին տանի բ՛երի,
Բէրի վոչխարը քեզի ծիծ տա,
Օրօր, օրօր, բալա:

Ռոզիկ Եղիազարյան (Տոնիկյան), ծնվ. 1927 թ.

Գեղաշեն գյուղ

Էկան ախճըկաս ուզելու, չըտըվինք: Տըղեն բ՛անակ չեր գ՛ընացե: Ասի՛ թօ էթա բ՛անակ գ՛ա, կըտանք: Յեքսան օրն հեղամ, տէսամ՝ փախավ գ՛ընաց: Ախճիկն ուզում էր... Ձ՛ունն էկէր ա, էսի (ամուսինը) ասեց՝ գ՛ընացէք չայնիկը չայ բ՛երէք դ՛ըրէք, վոր լըցենք տէրմօսի մեչ: Ինքը էթում էր գ՛ոռծի. վոր հառավոտ շուտ հըլնի

խըմի էթա: Էտ ախճըկան հըղըրկիմ, գ՛ընաց, հա հիշկացիմ՝ Անահիտ չըկա: Անահի՛տ, Անահի՛տ... Տէսամ՝ մեկը փախավ, բաղնիքը մըտավ էտ յանից, ասիմ՝ վայ, էն էրէխէն վախեցավ: «Անահի՛տ, - ասիմ, - հընչի՞ մըտար բաղնիքը»: Մինչեվ էս յանից յես հիչամ, Անահիտը ձ՛էն տըվեց՝ «Մամա՛, ըստեղ եմ»: Գ՛ընացեր էր նոնց: Բ՛այց էտ տըղեն, էկեր էր վոր տաներ, մըտավ բաղնիքը: Վոր տէնիմ էտ վախտ, սիտըս կըպաղըրէր, վախեցամ... Անահիտին ասիմ՝ «Մեկը կար, ախճի՛, էն օ՛վ էր, դուգն ասա, էտի օ՛վ էր, վոր մըտավ բաղնիքը»: «Չէ, մամա՛, մառթ էլ չէ: Մուրըն էր, դ՛ու չես տէսե: Յես իմ, բաղնիքից հեղամ, գ՛ընացիմ ցածըր»: Չըկըրացիմ հաստատիմ: Յեքսան օրը հեղամ՝ Անահի՛տ, Անահի՛տ՝ չըկա: Դ՛ու մի ասա, գըռուգավիկը բ՛երէ կայնըցըրեր են Լէնդըրուշենց դ՛ուռը, Անահիտը դամաշնիկնէրով, ռեզինից դամաշնիկ, ըտենց խաքե, փախե գ՛ընացե: Մենք սաղով՝ տունը նըստած, տալիս տըղեն էլ էր մեր յանը, էն վախտ Վըրէժըս սօվրում էր: «Վըրէժ, - ասիմ, - Անահիտը գ՛ընաց»: Թամարն ասեց՝ «Լէնի՛կ, նոր մե գըռուգավիկ էտատե կայնած էր, էրէվում աս՝ Անահիտին փախցըրին տարան»: Էսի, քըվոր տըղեն, հիրա տըղերքի խէտ հեղան, է՛, գիղենք՝ օվ ա ուզե, գ՛ընացին հիրանց տունը: Մօրն ասեր ին՝ «Անգի՛ն, ձ՛եր տըղեն մեր ախճըկան բ՛երեր ա, ի՞նչ էս ասում»: «Ի՞նչ անեմ, բ՛երե՛ բ՛երեր ա» (տարեր էր հիրա բ՛արեկամի տունը): «Տէր գ՛ըլնէ՛ք»: Ասե՛ «Խա, վո՞նց տեր չեմ հըլնի, վոր իմ էրէխէն հիրա ուզածն ա բ՛երե...»: Ըտենց էլ մե շափաթ խըռօվ մընացինք, բնրիշանք: Կէսարըր, կէսարի խէրը հեղան, կանյակ-մանյակ վերցին էկան: Էկան, վոր էսի (ամուսինը) բնրիշի խէտները: Նըստըցընում էր, կերցընում էր, խըմցընում էր, խանում էր ճամփու էր դ՛ընում, ասում էր՝ չէ՛, թօ էտ էրկուսն ըստերանք չէրէվան: Յեքօրթ անքամ վոր էկան, յես հեղամ կայնամ, ասիմ՝ «Ի՞նչ էս ասում, թօ դ՛ըռնից դ՛առնան էթան: Համ դ՛ընում էս, կերցընում էս, խըմցընում էս, համ էլ ասում էս՝ ախճիգըս չըգ՛ա: Իմ ախճիկն ա ընճի պէտկ, թօ գ՛ա»: Վեռչը, վոր կըռվամ, յեքօրթ անքամ առթեն էկան նըստան, էկան ներօղություն խընթըրին, էլ ի՞նչ... Փէսեն հեռօ գ՛ընաց

բ'անակ, փախավ բ'անակից էկավ, յեսիմ ինչքան փող տարանք տրվինք, վոր չբ'ռնեն: Ինչ խայտառակություն, մինչեվ բ'անակ ծառայեց, մենք էլ խետր ծառայինք: Փէսի խետ ծառայո՛ւմ են...

Տալըս, մէկ էլ էս հարեվանի ախճիկը՝ Ժուլետը, հիրար խետ թութուն քաղին, ամէքը՝ մէ մեծ դաստրդուն: Դ՛րբեր են ծառի տակը, հէլեր են ծառի վրբէն, խընձոր են քաղում: Գ՛ողնում են, քսասն: Յես էլ հա հիշկում եմ, վոր Ալէտն ու Ժուլետը գ՛ան: Չըկան: Մէկ էլ էկան՝ գ՛ոյնները քըցած: Ասիմ՝ «Ախճի՛, հընչէ՛ք վսիխեցած էկե»: Բս՛՝ «Խընձոր ինք գ՛ողնում, տէսան, էկան բ՛ռնին մեզի: Այիտի շորի մէչն ենք լըցե, տարեր են դ՛րբեր են էն հարեվանի հայաթը, Մեդայենց հայաթը»: Ասիմ՝ վոնց, ի՛նչ ասին: Բս՛՝ պըտի կանչեն գ՛ըրասէյնակ, կըովեն, բ՛ան անեն: Ասիմ՝ կայնի, սեվ գ՛ըրասէյնակ կըբ՛երեն էտ տարողի գ՛ըլխին: Հէլամ էկամ, շորը Մեդայից ուզիմ, խընձորն էլ մէչը, վերցիմ գ՛ընացիմ: Էտ պահակն էկավ՝ «Հընչէ՛ս տարե»: Ասիմ՝ «Լավ եմ արե, դ՛ու վոր ժամանակին աֆտոյով էս տանում, յես էլ էրկու խատ, բ՛անվոր մառթ եմ, աշխատեր եմ սաղ տարին, էրէխա յեն, չեն հասկացե, քաղեր են, հընչէ՛ս ձ՛եռներից առե»: «Ըտոնց գ՛ըրասէյնակ կըտանեն»: «Չես կըրա տանի»: Վերցիմ բ՛երիմ: Էն բըրիգադիրն էկավ, Մերոժն էր, ասեց՝ «Ժուլէ՛տ, Ալէ՛տ, հէլէք կայնէք»: Ասիմ՝ «Հընչի՛, դըբբոց ա՛, վոր հըլնեն կայնեն: Չեն կայնի, ի՛նչ ա հէլե»: Բս՛՝ «Խընձոր են գ՛ողցե»: Ասիմ՝ «Էրէխէքի անունը չըխանես, խընձոր չեն գ՛ողցե ընդոնք, քաղեր են: Քաղեր են, - ասիմ, - աշխատող են: Է՛, ամէքը մէ հատ թո ուտեն: Էս շորին, կըրակին, թօզի մէչ աշխատեր են, էկե խասե բ՛երան...»: Վեռչը, ըտենց կըովամ խետըները, չըթօղիմ: Ասին՝ լը Ալէտն ա քաղե քաղե, Ժուլէտին՝ «Չէր հայաթի խընձորը լըցենք ծօվը կըցամաքի, բս՛՛ դ՛ու ի՛նչ չի գ՛ողնում»: Ասիմ՝ «Էրէխա յեն, հընգեր

են հիրար, քաղեր են: Վոր էնի չըքաղեր, էն էլ չէր քաղի»: Չըթօղիմ, վոր բ՛ան ասին: Կօլխօզի խընձորն էր...

Լենա Առաքելյան, ծնվ. 1936 թ.

Գեղարդ գյուղ

Վաչաղ Մէնօն մէ մառթ էր, վոր տէնում ին, սառսափում ին: Նիկալայ վախտ բ՛անակ չէթում, փախնում: Ութ ամիս դ՛աշտերն ա ման գ՛ալում: Տուն չըգ՛ալում: Մէ օր էթում Դնրնչիչանկ Ախտիյա յաները, ասում՝ «Վոր մէ տունը լուս հէլավ, ըտե պըտի քընեմ տեղաշորի մէչ: Ընթունին՝ ընթունին, չընթունին՝ հըմընին կըմօթթեմ, կըքընեմ տեղաշորի մէչ, - յեթըրվում, - կըմօթթեմ, կըքընեմ տեղաշորի մէչ, հառավոտ գ՛ըլնեմ կէթամ»: Էթում մէ դնրվսգս, տէնում ըտե լույս կա, միյնակ էտ մէ տունն ա լույս: Դ՛ուրը տըրվում, մէ կընիկ հըլնում դ՛ուրը բ՛ացում: Վոր տէնում ըտուն՝ պապիս, ուզում դ՛ուրը փագա: Ասում՝ «Դ՛ուրը մի՛ փագա, յեթըրվացեր եմ, վոր տեղաշորի մէչ պըտի քընեմ հէսօր: Փագես էլ կըքընեմ էտե, չըփագես էլ յես գ՛ըկամ»: Վեռչը, ասում՝ «Իմ տունը մառթ չըկա, իմ մառթը գ՛ացե աշխատանքի, իմ էրէխէքն ու յես ենք»: Ասում՝ «Դ՛ու իմ քուրն էս, յես քօ ախպերը, դ՛ուրը բ՛աց»: Դ՛ուրը բ՛ացում, տանում ձ՛ինը կապում, տէնում փալասի տըկից մէ չոռս-խինգ գ՛ըլօխ բ՛անցըրցավ՝ «Մամա՛, խաց, մամա՛, խաց»: Թս՛, ասում, էս ի՛նչ վատ տեղ հընգա: Ասում՝ «Հարուստ վո՛րն ա ըստե»: Ասում ա՛՝ «Էտա քյօխվէն ա գ՛եղի»: Ասում՝ «Դ՛ուրը չըփագես, յես հէսա գ՛ըկամ»: Հըլնում էթում, բ՛ացում դ՛ուրը, խաբար չեն հըլնում, դ՛ընեք բ՛ացում՝ խացը թըխուկ, դ՛անոսուկ ա: Էսի մէկ՝ ասում: Էթում գ՛ոմը բ՛ացում՝ յեզներ գ՛ոմն են, մէ յեզ գ՛ոմից խանում: Բ՛երում, մէ բ՛եռ ալուրը բ՛ացում վըրէն, էտ խացը, ինչքան վոր կա թըխուկ, դ՛ընում էտ ալըրի վըրէն, բ՛երում մըտցընում նեռս, ասում՝ «Թունդիրը վառա՛»: Յեզը տապալում՝

մտթում: Ասում՝ «Թունդիր վառեմ, մըսա խոտ գ՛րկա, գ՛րկան ընձի կըք ըոնեն»: Ասում՝ «Վառա՛, գ՛ոռձ չունես, մինչեվ դ՛ու թունդիր վառես, յես ուտելու միս կըխանես: Ճըժերին,- ասում,- շատ խաց մի տուր ուտեն, կըտըրաքեն, սոված են, քիչ թօ ուտեն, քիչ-քիչ»: Վեռչ, թունդիր վառում, յեզը մտթում, կիսաքերել խաշլամի միս խանում, տալում՝ դ՛ընում թունդրբա վըրէն: Հինքը քերում: Տապօղը ք՛երում մտթում, ասում՝ «Դ՛ւնտանկ ի՛նչ ունէք»: Ասում ա՛ «Թըթվի կարաս ա»: Ասում՝ «Էտի իսկական ա»: Միսը փրոթում, աղում, լըցում կարաս: Ճըժերին խանում, միսն էփում: Ասում՝ «Քույրիկ ջան, ընձի էն գ՛ըլխէն մէշու շուտ գնոթընցըրա, վոր հըլնեմ էթամ: Չըտէնան»: Է՛, քընում: Քույրիկն էլ չըքընէ: Քույրիկ քընում, մընում քընուկ: Հառավոտ պապէն գնոթընում, «Խանում, վե՛ր, - ասում,- հէլի, ընձի երկու-իրեք հատ լավաշ, մէշօլ միս փատտա դ՛ի իմ խուռօջին»: Ասում՝ «Դ՛ու գ՛ացիր, բն յես ի՛նչ անեմ, վոր ք՛ընիս»: Ասում՝ «Յես կասեմ՝ ինչ կանես»: Ասում ա՛ վոր գ՛ան քե կըք ըոնեն, կասեն՝ գ՛ող ես, ասա՛ «Գ՛իշեր յես պարկուկ ի տեղի մէշը, մէկը դ՛ուռը տըփեց, ասի՛ հարեվանն ա, դ՛ուռը ք՛ացի, մէ զինված մառթ էր: Չըկառցա դ՛եմն առնի, էկավ, ասավ՝ յես քօ ախպերն եմ, դ՛ու իմ քուրն ես: Ընթունէր եմ: Ասավ՝ վո՛րն ա հարուստ, ասի՛ քօխավէն»: Իսկ վոր ասեն՝ բը ի՛նչ ասավ, ասավ՝ «Յեթէ քեզի նեղություն կըտան, կասես՝ ասում էր՝ մէկ էլ գ՛ըքամ, վոր մէկ էլ էկա, էլ գուլում կըք՛երեմ»: Այտենց քնսիքներին միշտ օրնէ:

Միլպետը գ՛ալում, կանչում պապիս, նըստում են զըրուցում են, մէկ էլ զանգ ա գ՛ալում: Միլպետ վէրցում դ՛ընում հանգըճին, ասում՝ ի՛նչ հէլէ: Մէվանից ասում են՝ «Մէնօն գ՛ուրանը կայ-նըցըրեց, յեզներն հնոծըկեց, տըվեց դ՛եմը, ձ՛իյօլ քըշեց գ՛ընաց: Թէ՛ ըտերանք հըլնի, ք՛ընէք»: Հիշկում՝ Մէնօն կողը նըստուկ ա: Ասում՝ «Մէնօյը լավ ճաշնում էք»: Ասում՝ «Ընդուն վո՛րը չըճան-

չընում, վորը տէնում՝ սառսափում, վո՛նց չենք ճանչընում»: Ասում՝ «Տալում եմ Մէնօյը հեռախօսը»: Պապէր տալում՝ ասում՝ «Շանվոռթի, դ՛ու տեսա՛ր յես ի: Յես միլպետի կուշտ նըստուկ եմ, դ՛ու ընձի գ՛ող ես շինում»: Էտ միլպետն ասում՝ «Մէնօ՛, ուրեմ ք՛ե էսքան տանջած մուֆտն, մեխկ չես ունեցե: Քանի յես միլպետ եմ, գ՛ընա, ինչ ուզում ես՝ արա, ք՛ե չեմ ք՛ընի»:

Գուրգեն Սարգսյան, ծնվ. 1929 թ.

Գողթ գյուղ

Մեր գ՛եղը միջնակարգ դըբրօց չըկար, յօթը վեռչացընում ինք, էթում ինք Գննի դըբրօց: Մօտ մէ քըսանհինգ-յետեսուն հօթի՛ ութը, ինը, տաս դ՛ասարանի երէխքօվ հավաքվում ինք, հա-ռավոտ շուտ հըլնում ինք, վոտօվ էթում ինք՝ աֆտօ չըկար, ք՛ան չըկար: Վոտօվ էթում գ՛ալում ինք: Յօթը կիլօմետըր տարածություն ա: Չ՛ըմեռ ցուտ ա, ք՛ուրք ա, ք՛օրան ա՝ հըլնում ինք, էթում ինք: Շատ դէպքում վոտօք օպիկ ինք էթում: Մէ օր էլ էթալուց, առթէն գ՛արնան յանն էր, գ՛ետինը ք՛աց էր, սառույց չէր, էթալուց Գննի չըհասած, մէկէլ զընգզընգօցի ձ՛են էկավ: Գ՛ացինք էս յան, էն յան, տեսանք մէ հատ գ՛էլ, մէ հատ մեծ գ՛էլ ա, հընգե թնլլէն: Թնլլէն էլ գննեցու թնլլն յեր, գննեցին էր թնլլն դ՛ըրե, գ՛էլն հընգեր էր թնլլէն: Հըմի թէ վոնց էր՝ թնլլից չէր խանե, էտենց թըխկթըխկալէն գ՛ալում էր: Մենք էլ երէխքօվ շատ ինք, հույ-բույ անելօվ՝ էս գ՛էլին տըվինք դ՛եմներըս, փախավ Գննիյա յանը: Գ՛ոխթից վոր էթում ինք, գ՛էլը ռաստ էկավ, փախավ Գննիյա յանը: Գ՛էլի հետեվից վազանք, էտենց վազնելօվ գ՛ացինք, գ՛ացինք, էս գ՛էլը մըտավ բախչէքի մէշը: Թնլլի չանգաններն հընգավ ծառի քօքին, էլ գ՛էլը չըկառցավ փախներ: Դը շատ ինք, ամէն մէկըս մէ քարօվ, թըփօվ, փեղօվ գննեցինք, խատավ էտ գ՛էլը, հըլը խատուկ տեղն էլ յնքն

մեծ գ' էլ էր: Էսի հիցունիքեք թըվի դէպք եմ ասում: Շատը ք' անակից չին էկե, շատն էլ անտեր ին... Էտ տան տերը մեատ պառավ էր, տեսավ, վոր գ' էլը լւրեցինք ք' էրինք ըտե, խատըցըրեցինք, հէլավ վագավ էկավ: Մէ հատ կամմալթի յա ք' ըռնե ձ' եոր, թափ գ' ալում ա: Էս պառավ վոր էկավ, էս գ' էլին շուտ տըվեցինք, տեսանք՝ վոռց ա: Էն մէկէլ բախչի տերն էլ էկեր էր, կողն էր կայնե: Կընիկ էր, էտի մառթ չունէր: Իսկ ըստու մառթը ք' անակ չէր գ' ացե, ըտե յէր: Ասի՝ մորքուր, վոռց ա: Էսի ասավ՝ վոր վոռց ա, տու էտ մորքուրիս: Էս մորքուրըս չըկերավ, չըխըմավ, ծըռավ, ասավ՝ տօ՛, թաղեմ քեզ էլ, թաղեմ մառթին էլ, դ ու յէլ հիմացար՝ մառթ ունես... Մառթն էլ ըտու կայնուկ ա մէ հիցուն մետըր էն յան, տէլեգրատկա՞ յա, խին պէնջա՞ն կ' ա՛ թեվերին քըցուկ ա: Էս մորքուր վոր էտնց անիծում ա, էսի ըսկըսեց ծըզղալ: Ծըզղում, ծըզղում... Ինչքամ ասես՝ էս պառավը անիծեց, ք' այց յերզըրոթ օրը վոր էկանք, տեսանք՝ էրկու կընիկը էլի էտ մառթի խէտ սէր-քա՛րիչ նըստուկ խօսում են, ք' այլուս տըվեցինք, հընցանք գ' ացինք...

Չոռս-խինգ տարեկանից աշխատում ի, էշօվ ջ' ուր ի կըրում, տանում ի քաղվորներին: Քաղվորների մէջն էլ իմ մերըն էր, լավ քաղվոր էր: Էշի համար էլ առանցին ախշօր ինք առնում, յօլա յինք էրում, աբրում ինք: Էտ ժամանակ թութուն ինք դ ըրե մեր գ' էղը: Թութունի թելը ըստանում ինք Մայակօվըսկուց: Յեփ վոր թելը պըռծնում էր, տըրանսպօտ չըկար, էշօվ, մէ հատ քիճա՞ն Սօլօ անընօվ մառթ ունինք, էրում էր, թելը առնում էր, ք' առցում էր էշը, գ' ալում էր, հիրա աշխօրն էլ էտ մառթը առնում էր: Էշի անունն էլ Իգիթ էր: Էս անքամ էրում խասնում ա Մայակօվըսկի, էս պայեստապետը թէ՛ ժամանակ չունեմ, տեղ եմ էրում: Ա՛յ մառթ, ասում, ժամանակ չունես՝ յես էնդա՞ն տեղ ժամանակ քըթե էկեր եմ, հիմի դ' ու թելը չէ՞ս տալում, վոր յես տանեմ: Վոր էս Սօլօն ըսկըսում էտ պայեստապետին շատ նեղել, էս պայեստապետ

վերցում ասում՝ էտ գ' էղը մէ կարքին մառթ չըկա՞ր, վոր ըստում են հըղըրկե իմ մօտ: Հիրանը ինսուլը վոր խըփեր էր, ք' էրանը մէշու ծըռվեր էր, ահագին ծըռվեր էր: Էտնց ծուռ էլ խօսում էր, ք' այց շատ մախսարա մառթ էր: Ա՛յ տա, ասում, լավերն հըղըրկին լավերի մօտ, ընձէլ հըղըրկեցին քօ մօտը: Քօփօլը՝ ի խայ, ասում ա, դը վոր ըտենց ա, արի ք' առցա տար: Թելը տալում՝ թութունի, առնում գ' ալում ա... Էս Սօլօն, գ' էղի մէջը խօսում են, էս յան, էն յան... Էն ժամանակ տարին մէկ նախագի ընտըրություն էր հըլնում, փօխում ին, փօխվավ, հընգավ Աշէր: Աշօն վերցում ասում ա՝ գ' իդէք ինչ, պըտի լավ աշխատենք, էնենց պըտի աշխատէք, վոր խասնենք Ամերիկային, Ամերիկայից հընցնենք: Էս քիճա՞ն Սօլօն ասում՝ Աշօ՛ ջան, վոր կըխասնես Ամերկա, ընձի հիչըցու, դ' ու հընցեք գ' ացեք ...

Կարապետյան Էդիկը էկավ դիրեկտոր, քա՛ վօնց անենք, ինչ անենք, էս գ' էղը մի քիչ զարգացընենք... Գ' էղը մեր զարգացավ էն ժամանակ, յեփ վոր Գ' էղառթի ջըրամբար կար վերելը, էտ ջըրամբարը սարքեցինք... Էդիկը աշխատող տըղա յեր հինքը: Ասավ՝ գ' էղը առաջ չի էրում, մէ ք' ան անենք գ' էղի համար: Ջօրիկ ունինք, վորը Հերեվան ինժիներ էր աշխատում, առթէն թօշակի յեր գ' ընացե: Ասավ՝ գ' ընանք հօրօխպօրս մօտ: Հէլանք գ' ընացինք դ ըրա հօրօխպօր մօտ: Ասավ՝ ապեր, էկեր ենք մէ հառցօվ, մեգի ընթառաջես էտ լիճը սարքելու համար: Լիճը էտ ժամանակ տանում էր ընթամէնը հինգ հարուր հազար խօրանառթ մետըր ջ' ուր: Դ' ար ու դ' աշտը էն ժամանակ այգիներ չըկար: Ասավ՝ գ' ընանք փօռցենք: Էսի՝ Վաղառշակ Հօվսեփյանը, պօլիտեխնիկի հըռչակավոր պըռօֆէսօրներից մէկն էր, շատ անունօվ մառթ էր: Հէլանք, յես եմ, Ջօրիկն ա, Կարապետյան Էդիկն ա, հիրանն էլ վերցինք՝ չոռսօվ, ասավ՝ քէլէք գ' ընանք: Էն ժամանակ լըճերի միացյալ ք' ան կար, նախագան՝ Ծօվյան կար, վորը Վաղառշակ Նիկիտիչի աշակեռտներից էր: Յեփ վոր մըտանք, մէ մեծ գալ, էն գ' ըլօխը նըստուկ

էր, Վաղառշակ Նիկիտիչը վոր մըտավ, էն գ'ըլխից հէլավ, էկավ, շատ ջէրմ ընթունէց, տարավ նըստըրէց հիրա կողը: Հաոցը փոոցից հէտօ, լավը վատից հէտօ ասավ՝ Ծօվյան, մէ հաոցօվ եմ էկէ, մէր տըղէրքին պըտի օքնէս: Ասավ ի'նչ հէլէ: Լիճը, ասավ, փօքըր ա, պըտի մեծացընէնք: Էտ ժամանակ հիցուն հատ ջ'ըրամ-բարի հաոց կար: Ասավ Վաղառշակ Նիկիտիչ, ուշացէր էք, պըտի շուտ գ'այիք, հընարավօր չի: Սա շատ բէսամթ ջըղայնացավ: Յէս կողն ի, հըմա ըսէնց խըփէլօվ ընձի ուժեղ՝ վէր կացէք՝ ասավ: Էս Ծօվյանը տէսավ, վոր հիրա դ'ասախօսը շատ նեղացավ, ասավ լավ, նէրօղություն, նըստէք մէ րօպէ: Նըստանք, հէլավ գ'ընաց ցուցակը ք'էրէց, վորը վոր պըտի ուղարկին Մասկըվա, վոր ջ'ըրամբարից, յես չեմ հիմանում, հանէց, մէր Գ'եղարդի ջ'ըրամբարը մըտըրէց մէչը: Էտ ժամանակ հինգ հարուր հազար խօրանաոթ մէտրօվ յօլա յինք էթում, ասավ սարքէնք մէ միլյոն: Հիմի սըրանք նայում են ընձի, վօրտեվ յես եմ ըտե հիմնական աշխատօղը, յես էլ ասէցի՝ յեթէ հինգ հարուր հազար ա, էտքամ էլ ավէլացընէնք, մեզի ա յսէնց ծօվ ա: Ասի լավ ա, շընօրակալ ենք: Շընօրակալ հէլանք, դ'ուս հէլանք էկանք: Էսի Էդիկ Կարապետյանի մասին եմ խօսում, վորը լավ օքնէց էտ հաոցում գ'եղին:

Ամբիկ Ղարիբյան, ծնվ. 1938 թ.

Հիրար խէտ դըբրոց ինք էթում, սիրէցինք հիրար, պըսագվանք: Էն վախտվանից ձ'եռը դ'ըրէր էր գ'ըլխիս: Մէ օր էկավ, մանուշակ էր ք'էրէ, տըվէց հընգէր Աղաջանյանին՝ «Էսի տար տուր Հայաստանին»: Բ'էրէց հընգէր Աղաջանյանը՝ «Վէրցըրա, քեզ նըվէր են ք'էրէ»: Ասի «Օ՛վ ա ք'էրէ»: «Վալօղը»: Էս էլ ջ'ուր էր խըմէ էրագին, Աղաջանյանն ըստուն ջ'ուր էր տըվէ: Էկավ, ասավ «Աղաջանյանն ընձի ջ'ուր ա տըվէ»: «Քա, Աղաջանյանն էրէխա ունի, քեզի ի'նչ ջ'ուր տա»: «Նաղդի տըվէր ա»: Մանուշակը Աղաջանյանը ք'էրէց հանձընէց: Էտ օրվընից մէ օր կըռվանք, մէ օր բնրիշանք: Մէ օր էլ աշխատանքի տեղը իրա խօրօխպօր տըղէն

էր, հըմի կա, Լուրսօն, ըտեն էր, պըտի մեզի տանին քաղաք ման տալու՝ բըրիգադին: Ասի՝ «Վայ, Լուրսօ ջան, ինչ գ'ըլնի, էնէնց օր գ'ացէք, վոր սաղօվ էլ գանք, էլի»: Էսի մի տարի իմ խէտ խըռօվ մընաց: Էտի սէ՛ր էր: Հընչի՛ պըտի ասիր՝ Լուրսօ ջան: Քա, քօ խօրօխպօր տըղէն էր, խօ խալխի չեմ ասէ... Վեռչը, գ'ընաց ք'անակ... Գ'ընաց ք'անակ, մէ օր ախպօրըս կանչած, օղօրմած, մէ նամակ են նըշանց տըվէ, թէ էսի իփըր թէ յես եմ գ'ըրէ Վալօղին: Էլ ի'նչ: Մընաց, մընաց, հէտօ հիմացան, վոր հիրանց ք'եռի Յեղօյ ախպօր ախճիկն էր, սիրահարվէ վըրէն՝ գ'ըրէր ա, քըցէր ին իմ վըրէն: Քա ջանըմ, դ'ու ք'անակ իր էթում, էկար մէր տուն, խաց ինք թըխում, կէրար, խըմար, հէլար գ'ացիր: Վոր ք'ան ասի, էտ օր կասի: Վեռչը, էկավ, իրէք տարի մընաց, նոր պըսագվանք:

Հայաստան Խաչատրյան, ծնվ. 1938 թ.

Զար ցյուղ

Ուրեմ, յես էսի պաղմում եմ օղօրմած մօրըս յելնէլուց: Ուրեմ, ճամփի մողն ա մեր տընէրը: Էրկու հատ տըղա դէտը հընցնէլուց են հըլնում, տէնում են՝ ըտե կանամփի քօլէր կա: Մօտէնում են էս տըղէրքը՝ «Մայրի՛կ ջան, - բն, - էս քօլէրը պէտկ ա մեզի», ք'ան: Բա՛՝ «Ազի՛ գ'ջան, տարէք, բը ի'նչ ա պէտկ»: Բա՛՝ «Մամայիս վոտերը ցավում, տանում ենք էսի, վոր մամաս ջ'ըրօվ ք'ացի, քըսի վոտերին, լավընա»: Էս իմ օղօրմած մէրըս ասում ա. «Յես էլ եմ ըտենց վոտերիցըս նեղանում, յես վո'նց անեմ»: Ասէ. «Աղէ՛ ջան, տար, դ'իր, ջ'ըրի մէչը լից էտ քօլէրը, դ'ի թօ յեռա»: Էկանք տէսանք քարածուխի փէջի վըրէն չոսս վէղրանոց դազանօվ լըցրէ էտ քօլէրը, ամէնաուժեղը, դ'ըրէ յեռում ա: Հիրան դ'եղ ունի ըտենց հատուկ, տաքընում էր, քըսում էր վոտնէրին: Դը մեծ կընիկ ա, ինչ էլ ասէս՝ հավատում են: Էտ քարածուխի փէջի վըրէն յեռում, էսի սկըզբից քըսում ա, հէրօ դ'ուրը գ'ալում ընէնց, խըմում ա մի փոքր ք'աժակ: Վոր խըմում ա, էտ դօզայի տակը էտ ցավէրն առթէն

հէջ ա հըլնում, ք'ան ա հըլնում, վեռչը, հընսնում ա: Մէ վախտ հընսնում, պատկում քընում ա, նորուց էլ սկըսում ա էտ վտտները ցավալը: Էս անքամին մեծ ք'ածակով ա խըմում... Ուրեմ, իմ հրօխպերները սաղ ք'ըծիշկներ են... Այ մառթ, գ'ընացէ՛ք ք'երէք, էս մառթը մեռնում ա: Բ'այց մեզի չի ասում, վոր ինչ... Վեռչը, գ'ալում են, ըստուգում են թոքերն առողջ, վտտերն առողջ, գ'ըլօխն առողջ, ամէն ինչն առողջ ա, ք'այց մեռնում ա էսի: Ի՛նչ անենք, վեռչը, չի ասում մեզի, նորուց էլը «Մեռա՛մ, ընձի սպանաք», էս արաք, էն արաք... Նորուց էտ դօզան վոր խըմում, հէտըներըս լավ ա: Նորուց թուլնում: Հետո էն մեծ քըվորըս ասում ա. «Էրկու հատ տըղա էկան դէտն հընցընէլու, էտ կանամփի քօլէրից ուզում ին տանին, ասին՝ մայրիկ, դու էլ տար ջ'ըրով յեոցըրու, քըսի վոտերիտ կամ էլ խըմի»: Այ մառթ, էտ չոռս վեղրանոց դագանով մէկ խըմէր էր, մեզ էլ չի ասում, վոր՝ էտ կանամփի ջ'ըրից եմ խըմում, ըտենց էտ վոտերի ցավը ք'ան ա հըլնում... Վեռչը հինքըն ասեց: Էս մեր հային ասում էր՝ «Արի մըտի ծոցըս»...

Ասեց՝ «Աշկերըս լավ չի տէնում,- բա,- գյօզուկ ք'երէք»: Բ'երում ենք ազնոց, դ'ընում ենք, ասում ա՝ «Էլը խըծվըծում ա աշկերիս»: Բը ինչ անենք, լավ, ինչքան ք'երանք, ասեց՝ էս չի, էս չի: Էն ախպօրս ասի՝ «Լը տար շուշէքն հանի»: Շուշէքն հանավ, ք'երավ դ'ըրավ, «Ահա,- ասեց,- այ ըստանով լավ եմ տէնում»...

Ուրեմ, օղորմած հերըս... դ'աշտը վոր քաղ են անում, դը մածուն են տանում: Էդ մածունի ք'երանն էլ էն վախտ շոր ին կապում ին: Էրէսով էր տանում ինքը, զըտած չէր տանում: Ըստե էրկու հօրի կան, մէզն Հուսիկն էր, մէզն էլ օղորմած Միանոսն էր: Էս շորը հանում ին՝ իր էտ շորը, էն շորն ին ք'երում կապում ըստրան: Բ'ացում էր՝ այ մառթ, էսի զըտած մածուն ա: Գ'ալում էր, ասում էր մօրըս՝ «Աղօ՛, կըթի՛», կըթում էր, «Մէրի՛», մէրում էր,

«Կապի՛»... Տանում էր, նորուց նույն պաղմությունը, նույն քօվէլին էտ տըղէրքը փօխում ին բանգի շորը:

Արմեն Մաֆարյան, ծնվ. 1952 թ.

Զովաշեն գյուղ

Հօրօխպօրըս կընիգ ասում էր. «Մարո՛ւս ջան, էզան մեզի տընից հանէն, փախէփախ, խօրեր հըմէն ք'ըրինձ էր, ք'ան էր, հըմէն ծածկինք, աման-չաման լըցինք խօր, խող տըվինք վըրէն, փախանք»: Ձիյով էկէր էն: Իմ խէր վոռփ էր եղէ: Գ'ընացէ վոռփանոց, մէ հատ լավ քուր էր ճարէ: Էտ քուրը մեզի պահեց: Մէր ութ էրէլսէն իմ հօրքուրն ա պահե, խոռթ հօրքուրը: Մէրըս էլ քաղաքի ախչիկ էր: Մէրըս վոչ կօվ կըթէլ գիդէր, վոչ... Հօրօխպօրըս կընիկ գ'իքէր, մեր կօվէր կըթէր, տէր կայներ մեզի: Լավ ք'արեկամներ շատ եմ ունէցե... Տօ շատըն մըտածէլուց եմ հիվանդ:

Ընենց կօչաղ ախչիկ ի, քըսանըիրէք տարի կօվ եմ կըթէ, մալատիրկա յեմ ք'անցըրե, շատ եմ չարչըրվէ: Իրիզվորէ կէթէք հախպըրի վըրէն կընըստէք մինչէվ լուս, ջ'ուր կըքաշէք, կօվէր կըջ'ըրէք, կանթարով ջ'ուր կըք'երէք: Էն վախտ էթում էնք կըռուրթ հավաքէլու, մըկա բօյս էլ չըկա, ձ'եռներս էլ... Կէթէլ, մանդակ ք'երէլ շըլկօվ սարից, յեղըռճիկ, ք'անջար: Ավիլուկը գ'անում էնք, չօրցընում էնք, ձ'ըմեռ գագանով դ'ընում ենք էփէնք, յեղօվ, սոխօվ: Ըստեն էլ աշխատա, հարվածային եմ եղէ: Ըտըրանք հըմէն ընձի շատ էն հարգում: Մառթըս մեխանիգատօր էր, ասէր էր՝ կօկօմների մէշից կօկօմն եմ ջ'ուկէ: Լավ ծաղիկն եմ ջ'ուկէ: Հէնա ջանլէ ժամանակվա իմ նըկար, ք'ե թօ տէնա: Էս ք'անի տարի ասում եմ՝ գ'ընա ընձի թուխտ խան, չէթա:

Էմմա Մելքոնյան, ծնվ. 1930 թ.

Կաթնաղբյուր գյուղ

Իմ տատիկը Ալաշկետտից ա, էկեր ա տասխինգ թըվին: Խօրըս կողմը չեմ գիտում: Տատուս չօս ախպերները Սըմբաթի ջ'օկատում են կըռվե: Մե ախպերը քօռ ա եղե: Մե ախպօրն էլ Արաքսը տարեր ա: Տատիս ու էտ քօռ ախպերը յեզը նըստած, պոչից ք'ընած հընցեր են, երկուսով փըրգըվեր են: Էն ախպերներից վօչ մե լուր չի եղե... Ասում ին՝ ընթարվեր են, գ'ընացեր են, Սըմբաթի գօրքից դ'ուս են էկե: Ըտենց էլ չեն իմացե՝ ուր են գ'ընացե: Մենք Ապըրիսամին շատ լավ հիշում ենք: Էտ Ապըրիսամի լեզուն մե տեսակ խըփում էր Արամուսի լեզուն: Ինքը Արամուսա լեզուն էր խօսում: Մենք էլ ենք խաց ասում: Ընձի ըտենց ա թըվում՝ մերոնք, իմ տատիի պատմելով, Ալաշկետտից են: Խինը հիշում եմ, իմ հիշողությունը շատ ուժեղ ա: Տատըս շատ ք'աներ էր պատմում: Տատըս պատմում էր, վոր մենք Սըմբաթին քեռի յինք ասըմ, Սըմբաթ փաշին: Սըմբաթ փաշեն էլ էկավ Էրեվանի կօմայգուն պահակ: Դե, ասում էր տատիս, մենք ք'ա ան չունինք են վախտ, ուտելիք էլ չունինք... Ասում ա՝ յեղ էլ չըկար, վօր, ասում ա, էտ կատոռօշկեն էփինք, յեղ դ'ընինք վըրեն, դըրկինք Սըմբաթին: Մեր ջ'ուրը լավ ջ'ուր ա, խըմք...

Սարգիս Գևորգյան, ծնվ. 1960 թ.

Սմբատ Գևորգյան, ծնվ. 1962 թ.

Կամարիս գյուղ

Գանրեզցին կօվը կըծախի, կեթա Գաննի խառնիս: Խառնըսի ժամանակ ընդե դե ք'ան գ'ըլնի, չե՞, բօռացօղ գ'ըլնի, վոր՝ Խըչօն տըվեց մե մանեթ, Վաչօն տըվեց քըսան մանեթ, էս տըվեց... Էս էլ կօվը ծախե գ'ընացե, ախպե՛ր: Է՛, նըստե, քեֆը լավընում ա, հա տենա՝ էս գաննեցիներ կըլօխ կըգ'օվան, խանի կասի՝ «էս էլ

գանրեզցի հասարակության կողմից՝ հարուր հիցուն մանեթ, կըրեք ըտե...»:

Մեզի՛ մեր գ'եղցիներին, ասում են խանչըլօվ աղվես պըռնօղ... Գանրեզցին էթում ա քաղաք, ըտե դե վոտօվ ին էթում գ'անլիս, էշօվ... Էթում, լա՛վ ուտում խըմում ա, վեռչը, վոնց են ասո՛ւմ, աղա յա հըլնում, խանչանլօվ (դե խանչանլը գենք ա հըլնում, չե՞, են վախտ, գըլխարկն ու խանչանլը պատիվն էր մառթու)... Գ'անլիս ա վոտօվ, վոր հասնում ա էս Արամուսա դօշը, վոր հէլաք՝ առթեն ֆըռում էք էս յան, է՛լի, ըտե խասնում ա, մեկէլ առթեն քեֆը լավ ա, ասում ա՝ ա՛յ մառթ, էտենց գըլդօր-մըլդօր մըտնեմ գ'եղը: Էտ ճամփեն գ'անլիս ա, տենում ա՝ մե հատ աղվես պատկե, շանջու կըպե, կըվորձկըտա: Էտ աղվեսին կըպըռնի: Պըռնի, ռեմենը կըխանի, թանլի աղվըզի վիզը, քանչէլօվ պերի: Կասի՛ կայնի պատկեմ ըստե, մե քիչ դինջընամ, Արամուսա կըլօխը, նոր էթամ պան՝ կեղը: Կըպատկի ըտե, ախպե՛ր ջան, խանչանլը կըգանրկի հօրուկ, ռեմենօվ կըկապի: Ու կըքընի: Դե խըմած մառթի քընելը գիդես, քընավ՝ քընավ, ախպեր: Էս աղվեզը քանչի էս յան, քանչի էն յան, խանչանլն էլ իրա խետ վերցու կըփախի: Էսի կըլնի տենա՛ վոչ մեր գ'օված խանչանլը, վոչ աղվես կա: Կըլնի, գ'ընգընի քամակ, գ'ընգընի քամակ, վորդե մառթ կըտենա, կասի՛ «Ախպե՛ր, խանչըլօվ աղվես չե՞ք տեսե»: Դե դըրանք խանչանլը չեն, ախպե՛ր: Կասի՛ «Ինչ տեսեր ինք, տեսեր ինք, խանչըլօվ աղվես չինք տեսե»...

Գանրեզցուն կըկանչեն քեֆի, խառնըսի կըկանչեն: Կըլնի կասա՛ այ տա, շոր չունեմ, ի՛նչ անեմ, ի՛նչ անեմ... Կեթա էն խաստ թըխտերից կառնի, կըտանի վըռագ կըներկի կանանչ, կըպերի,

շրվար, գալիֆո շրվար կըսարքի, կարել կըտա: Էժան ա, չէ՞, թըխտից շրվար կարելն ի՞նչ ա, կարի կըխաքնի: Կըխաքնի, կէթա ընդէ, բեղերն էլ կըսըրի, յեղն էլ կըքըսի բեղերին, էսէնց կընըստի խըպատտ, խըպատտ: Կըլնեն տուս, վոր պարեն, պարելու վախտ անձըրն կըպըռնի: Անձըրեվ վոր պըռնի, շրվար թըռչի: Ըտըրա խըմար կըջօկեն, վոր թըխտից գալիֆո յեր սարքէ: Գան-րեզցիներին մըկա կասեն թըխտից գալիֆո շրվար խաքող...

Գանրեզցին գ՛իշնի կիկնն Արամուս. դը էն վախտ գըռուգա-վիկներով են էկէ: Ընդէ տէնա՝ արամուսցին քէֆը լավ՝ ըսէնց կը-ֆըռա, կըֆըռա, ֆըռա մութ տեղ: «Գյն՛, - կասա, - էտ հընչի՞ կըֆը-ռաս»: Արամուսցին կասա՝ «Իմանա՛ լիս, - ասում ա, - իրեյ մանէթըս կորցըրէս եմ, ման իկաս եմ, վոր քըթնէս եմ, ինչ ասեմ»: Էս գան-րեզցին կանի՝ «Իժդն՛ յեր»: «Դէ ասիմ՝ իրեյ մանէթ, է՛լի»: Ջեֆից տասը մանէթ կըխանի, կըվառի, կասի՝ քըթի...

Մէ օր մեր տունը կօնախ պըտի գ՛ էր, հա՛, կօնախ պըտի գ՛ էր, իմ քեռու տըղերքի հընգերներն ին: Պապան ասեց՝ «Կէթաս էն պաղվալի կինուց, լավ թունդ կինուց կըս՛շէս, կպերես»: Կըննցիմ մըտամ, շըլննգ տըրիմ, քննիմ կինին, պերիմ, ախպէ՛ր ջան, շտօրը լըցի, տըրի սեղանին: Մէ բ՛աժակ է՛ն խըմավ, մէ բ՛աժակ յես խը-մամ, մէ բ՛աժակ է՛ն խըմավ, ասեց թուլ ա: Խէրըս ասեց՝ «Լն թուլն հետօ կերեվա, կըլնես էտ փիլնքանները մինչեվ խասնես տակ, էն վախտ թուլը կերեվա...»: Մինչեվ խասավ փիլնքաններու տակը, սկըսավ վոտերը ծալվի... Հէլան տուս, էն կապուտ գըրօ վեցն էր քեռու, տուրը հննգիվ բ՛նցին, նըստան մէչը կըննցին:

Մակիտոն Արեւյան, ծնվ. 1964 թ.

Քառասունվեց թըվին սկըսին թունդըրա փէջ սարքել: Ըսէնց կըլոր սարքում ին տըրուբէն, հեթիկ կար, հեթիկից խանում ին, ծուխը չէր լըցվի նեռս, վնտում ին, ճաշը տըրա վըրէն էփում ին: Պըտուկը ճաշը լըցում ին, ամէն ինչօվ, տընում ին մինչեվ իրիգուն, ըտըրա մէչըն էփում էր, իրիգուն հանում ին, ուտում ին: Քաղվորին ապուր (սպաս) պըտի տին: Անհատ ժամանակ էս գյուղացիները պըրընձէ փըլավ, յեղը լա՛վ, սարքում ին, տանում ին: Ապուրն էլ էփում ին տանում ին, վոր վըրից ուտի ին, մատըր: Աշխատողը պըտի ուտի: Էն ժամանակ համէն ինչըն էլ կար: Մերոնք շօտ ին անում, շօտ՝ ծն՛ծիկ: Քյուլը տանում ին, լըցում ին ըսե, պըտուկները լըցում, պերան կապում ին, տանում ին էտ քըլի մէչը կոռծում ին: Մընում էր, ցուտըն ընգում էր, ծըմեռ նոր խանում, պերում ին, պացում ին, ուտում ինք: Ամէն ինչ խառնում ին: Դ՛աշտից ին բ՛երում, ուոց ին պերում, սըխտորուկ կար էս դ՛աշտերը, սոխի խամ ուներ՝ սոխուկ, կըծու բիբարը խառնում ին շօտին... Պատերազմ լա չէր սկըսե, թիթեվ տըղա յիմ, հիշում իմ, էս մեր ժամի հայնթը ջննեղները ժողվում ին, վէրթօներով ծու յին պերում, խաղում ին: Մատթ կա՛ չոռս վէրթօ ծու յեր տանում: Մեծ գնսկին ծու յին պերում, կըռվըցընում ին: Մենք խաղացիք ենք լնիստի, պախկըվոցի, կըլոր էշ էյ խաղացե (ըսէնց պըռնում ին, թըռնում ին շըլնկը), մըսմըլն, չըլիկ դնստն, սապօյ տամ կուլ տուր ... Քարկըտիկ էտի ախչըկներն ին խաղում:

Ուրեմ, յես քեզի ասեմ, մեր կեղից մէկը՝ Կալուստի տըղա Ռաֆիկը, իրանց տան տակ՝ հէնց ըսե, սէլաֆն էթում, էտ սէլաֆը մէ հատ նըլոր ա պերում: Էսի քըցում, վոր պըռնի, ճուրը վեոցում ա իրանը: Ըտեղից մէ հըրթօխպերը՝ Արմենը, էս ափօվ ա գ՛ալիս, էն մէ կողից էլ՝ էն մէկը, բ՛անի խէրը, ձ՛եր Գուրգէնի, փէսա Գուրգէնի՝ Հատթենը...Մըկա էրկըսով կալիս էն, չօքները տըփելով՝ վա՛ այ,

մեր ախպոր տրդին տարա՛վ, տարա՛վ... Յես էլ խօրքս խէտ ըտե խըճեր ի թանլում սելաֆ, պան... Մէկէլ չօքները տըփելով... Խէրքս ասեց՝ «Էն ի՞նչ հէլէ, Հառթէ՛ն»: Ասեց՝ «Ռաֆիկին ճուրը տանում ա»: Ասեց՝ «Տուք էլ հընգիր էք կողրանքը, կէթաք...»: Էսի շորէրով, վոր տըսավ՝ Ռաֆիկին ճըխտեց փոսը խանեց, շորէրով իրանը քըցեց: Իրանը քըցեց, Ռաֆիկին պանցըրցըրեց օթը: Հիմա չի կարա էս յանը խանի, էն յանը խանի, տարավ ըտե՛ ճըրի կըաղը, նոր ըՌաֆիկին շըպըտեց տուս: Ահակին կընաց, ինքըն էլ տուս էկավ, նոր քիթ մըռթի կախեց, ճուրը կընաց, պան, սյիլօրն էլ խէտը խանեց: Հավատա՛, էտ պանրի օրը վըկա, թէ սուտ կասեմ... Կալուստն էլ էտ վախտ Թուրկէն գ՛ոռճակատար էր, տունը չէր:

Մնացական Խաչատրյան, ծնվ. 1939 թ.

Կապուտան գյուղ

Մէրքս չոռսը տարի էրէխա չի ք՛երէ վափշէ, լըսա՛ր... Տաս ունէցէր եմ, ուրեմ, ք՛ացի իմ տատից, հօրքս տատըն էլ ա սաղ էղէ: Յես ծընվէր եմ՝ պըռօշըս ըսենց, նապաստակի շըռթունքով: Վօր պըրտի տանին դըբըրոց ընձի առթէն, գ՛եղի դըբըրոցը, հէրքս ասեց՝ «Էս պըռօշով չըտանիմ դըբըրոց, է՛լի, տանեմ տամ կարել քօ պըռօշը»: Դը յես վեց տարեկան էրէխա յի, լավ եմ հիշում էտի: Տարավ, վո՛ր դէ տարավ՝ Փանրանքա՛ր, Մալաթյա՛, վեռչը, ըտե մէ հիվանդանոց էր: Տարիքով բիճան մառթ էր էտ արէրանցի էրօղը: Էրկու իրէք անքամ ընձի ք՛ան էրին, նարկօզ կուզին տին, օր քընիմ, վեռչը, չըքընա: Էս բիճան մառթը, հանչուց ճ՛եռներըս, վոտներըս հանցանկ էր, մէ էրկու թանփուկ էտ բիճին կըպըրի: Բիճէն յեռսօտավ, ասեց՝ «Էս ի՞նչ չար էրէխա յա, ստըրան կապէք»: Կապին, պըռունգըս կարին: Էդ վախտ նուռ շատ ի սիրի: Մէ հաստ հօրօխպէր ունի Արգավանդ, էս մեր կօղի տունն ա, ստեյից թօղէ գ՛ընացէր էր

Արգավանդ, է՛լի, ընդէ յեր աբրում, օղօրմի հըմընի անցյալներին, օղօրմի հիրան, գուկէր մօտըս: «Մէրօ՛ փ,- կասէր,- ի՞նչ ա կուզես»: «Մէրօ՛ ժ ապէր,- կասի,- նուռ ա կուզեմ, մէկ էլ փուչիկ»: Կասէր՝ «Նուռը լանվ ա, ք՛այց էտ փուչիկը քեզի չի կարելի, բալա՛ ջան»: «Ա՛յ ափէր,- կասի,- ախըր փուչիկը լավ ա»: Դէ, պըստի էրէխա... Դէ էն վախտ շանքար աբլօր էր, փուչիկ, խա, էտ էր: Նուռ շատ էր ք՛երէր, կիլօներով նուռ կըք՛էրէր ընձի: Հետօ էկա, դըբըրոց գ՛ընացի: Չօրքուրքս ա էղէ իմ դ՛ասատուն, հանճի դ՛ասատուն, հալալ, հօրքս հօրօխպօր ախճիկը՝ Բ՛առսեղյանը: Դը յես էլ եմ Բ՛առսեղյան: Քուրէրքս Պօղօսյան էն, հօրքս ազգանունն ա, ք՛այց մէնք Բ՛առսեղյան էնք: Էտի մեր պապու, խօրքս պապու անունն ա, Բ՛առսեղ ա: Յես ու ախպէրքս առթէն գ՛ըրվէր էնք Բ՛առսեղյան, վօր մեր պապիի անունը չըկուրսի: Դէ պապաս հիրա պապիի ազգանունն ա, Պօղէ յա, Պօղօսյան էն հիրանք: Գ՛յուղում մընացէր էնք, խէրքս ա մընացէ, մընացած սաղ դ՛ուսն էն, Ռուսաստան ա վորը, հօրօխպէրքս Արօվյան ա, շուտ ա գ՛ընացէ...

Ինյէրօթ դ՛ասարանն ի, ուրեմ, ձանձ ջան: Դէ մեր մօտը գ՛էրընդով, էտ մատացիկլէտ, տըռտըռիկ-մըռտըռիկ չըկար, գ՛էրընդով էր քաղէն: Դէ յես էլ աշխատող մառթ եմ, է՛լի, հըմա թանվանքի չէ, շատ աշխատող եմ: Ջ՛ոչ մառթ էր, էս մեր հարեվանն էր, չօբան ա հինք, չօբան, կըխասկընաս, չէ՛: Պապիիս վոտը ջ՛առթավ, սարը: Բ՛էրին տարան հիվանդանոց, յես մընացի էտ բիճան մառթու հէտ: Աֆսոյով կէթանք էտ մեր յուռդերը: Էդ մեր սաղ հըմէնին անուն ունեն, մեր չօլէրին: Գ՛ընացէր էնք Չօտանդաղ, յուռդեր, ըտե քաղ ա կէնէնք, գ՛էրընդով: Էտ գ՛էրընդիյով քաղ ա կէնէնք, էտ խայը հառէչն ա, հանէչից ա, խա, դը յես ջանլ էմ, հեղեվից կէթամ: Մէ լաս ա ք՛ընե, կէթա: Գ՛էրընդով, դէ պըրտի ֆիզիկականըս էղի, է՛լի: Գ՛ընացի, ձանձ ջան, ուրեմ, բիճէն հէլավ, առթէն քաղեց պըռօճավ, հէլավ, դ՛անցավ տէսավ՝ մէ հաստ հէտեվից մէ էրկու մէտրա-

նոց լաս բ՛րնունկ գ՛ուկնմ: Դ՛ւնոցավ, ձ՛եռներ գնրկեց հիրար՝
ջա՛ն, ջա՛ն, Սերո՛փ ջան, ջա՛ն... Ինյերոթ ղ՛ասարանն ի: Սուս
գ՛ էրընդին թնլի, ասի՝ «Էլ չեմ կանում»: «Գնդնն՝ ջան, հընչի՞»: Ասի՝
«Կողերըս տակ կըտաս, օր ըսպանես ընձի...»: Վեռչ, համօզեց,
ասեց՝ լա՛ վ, քաղա: Ըտենց քաղինք բիձու խետ:

Սերոբ Բարսեղյան, ծնվ. 1973 թ.

Կոտայք գյուղ

Քնվանոցին քընում ա, էրագ ա տենում: Էրագին Աստըված
գ՛ալում ասում՝ «Ի՞նչ կուզես՝ անեմ»: Ասում ա՝ «Գիղա՛ս ինչ կու-
զեմ», ասում՝ «Ի՞նչ կուզես»: «Կուզեմ՝ էս մեր Քնվանոս մըջով հըն-
ցընօղ գ՛ետը արաղ ղ՛առնա»: Ասում ա՝ «Հաշվա, վոր արաղ ա: Է՛լ
ինչ կուզես»: «Դե՛ վոր ըտենց ուժ ունես,- ասում,- թօ Սեվանա լիձն
էլ արաղ հըլնի, ի՛նչ գ՛ըլնի»: Ասում՝ «Հաշվի արաղ ա»: «Ցավըտ
տանեմ, մե՛ շիշ էլ մեր սեղանին հըլնի...»: «Հաշվա վոր ղ՛ըրած ա
սեղանին»: «Դե՛ մե՛ բ՛ աժակ էլ լից, նոր գ՛ընա»...

Մեր տունն էլ են ընձի շատ կընամիշ անում (կշտամբում են),
ասա՛ հաց, խի՞ յես խաց ասում: Հիրանք քաղաքավարի յեն խօ-
սում, յես իմ լեզուն չեմ կարում փօխեմ: Ասում եմ՝ «Խացը մե՛
թըռճա՛ բ՛ե», «Հա՛ ց ասա, է՛ լի»: Է՛, խաց ա, վո՞նց ասեմ հաց...

Էրեխեքին տարեր եմ Ծախկաձոր՝ լագեր: Շափաթ օր ա,
էթում եմ էրեխեքին տենալու: Միս եմ առե խոզի, բազաժնիկը
ղըրած, բաստուրմա ղըրած, պըտի տանեմ ընդե, տանեմ
անտառի մէջը, մե՛ խօրոված անենք, վոր ուտեն: Պօստ են ղըրե
մինչեվ Ծախկաձոր խասնելը, պօստ են ղըրե, չի թույլաղըրվում

միս տանել, ինչ՝վոր վարաք ա, դաբաղ ա, յեսիմ ի՞նչ ա: Ասին՝
«Բազաժնիկը բ՛աց»՝ միլիցեքը: Բազաժնիկը բ՛ացի: «Ա՛յ տըղա,-
ասեցին,- չի թույլաղըրվում էս միսը: Կա՛մ տար էփել տուր, նօր
տար, կա՛մ ըսենց չի կարելի, չըպըտի տանես»: Յես էլ մի քիչ
քաղաքավարի յի խօսում: Լեզուս փօխի, ասի՝ «Տըղե՛քք, բա յես էս
միսը բաստուրմա ղըրած Քնվանոցից բ՛երեմ, խացընեմ ըստե,
ղ՛ուք ասեք՝ յետ ղ՛առցըրա տա՛ր: Ա՛յ տըղա, էրեխեքն ընդե գիղում
են, վոր պըտի տանեմ, խօրոված անեմ»: «Քնվանոցի՛ յես», ասի՝
«Բա ի՞նչ եմ»: Լեզուս էլ վոր մի քիչ փօխեցի, կօպըտցավ... «Փագա՛
բազաժնիկը, գ՛ընա»: Տարա, ճըժերին ընդե Թըրթու ջ՛ուրը,
խօրոված արեցի, կերցըրեցի էրեխեքին:

Հենրիկ Շահբազյան, ծնվ. 1946 թ.

Ընդե մե՛ ախչիկ տեսա, ընդե յին աբրում, ըտենց պըսագվա:
Ախչիգն ու մերը խաղող ին քաղում: Յեսիմ, հէլավ, է՛ լի, ստացվավ,
խօրօտ էլ չէր: Տունն ասի, բ՛ան... Մատնիք ղըրին սեղանի վըրեն,
էկավ վերցեց, վերցեց ղըրեց էն բ՛անի վըրեն ու փախավ: Էն վախտ
ըտենց չէր... Հետօ խառնիսը հէլավ, գ՛ընացինք, էրկու գըռուզավիկ
աֆտօ յինք տարե, մեկ էլ էն Օնըկի պուճուր Մասկըվիչը: Էն էլ
խըրօխպերը, վոր Շենգավիթի նախագան էր, էնի հիրա Պաբեղյան
տըվեց, մեզի բ՛երեց ըստե:

Իմ պապը, Նահապետ պապը, տասնութ-քըսան տարեկան
հասակում հին Բայազետում աքլօր ա կըրվըցըրե: Ասում են՝ աս-
տիճանավորի տըղի հէտ: Յեփ հիրա աքլօրը հաղթեր ա, էտ աս-
տիճանավորի տըղեն խանչնլը քաշե, խըրե աքլօրին: Էտ խանչնլն
էլ պապըս քաշե, խըրե հիրա փոքը: Ու ղ՛ատ ու ղիվան չի հէլե,
հինքը վոտով փախեր ա: Յօթ օր գ՛իշերն էկեր ա, ցերեկը քընեք ա,
հասե ըստե: Ըստե վեց տուն ա հէլե, մերը յօթերօթ տունն ա...

Մեր տատի ախպերները Մեզ շուկայ տեղը ֆուրդուն են սարքե: Ուրեմ, ասում ա, հառավոտը շուտ վոր էթում ին, ֆուրդուն ին զակագ տալում, իրիգունը էրկու ախպերով ֆուրդունը սարքում ին, տալում ին:

Էտի թանգան ամուսնացեր էր, էկեր էր ըստե, հիմացար, ստե այգի ուներ մե քանի մետրը: Յես էլ մեր այգու բուսկեն նըստեր ի, կօշիկըս ի կարկըտում: Մեկէլ էտ մառթն ու հիրա կընիկը էկան: Մեր այգով պըտի հընցընեն: Մեր ծառից տանձերն ըսենց թափեր ա, հըլը չեն հավաքե, պըտի տընից գան, վոր հավաքեն: Ընձի հիրանք չըտեսան... Վոր ըսկըսին հավաքել, յես կամանց քաշվա բուսկեն, ասի՝ թօ չըտենան, կամանչեն, էլի: Հավաքեցին, սումկեքը լըցին, համա մեզ էլ հիմար անվանեցին «Էս հիմարները չեն հավաքում»... Յես էլ տափա, թողին գընացին, էլ չըգացին հիրանց այգին:

Եգոր Մանուկյան, ծնվ. 1933 թ.

Հատիս գյուղ

Մե կիլօ ցօրեն գ'օխցա, լըցի ծոցերըս, ջեբերըս, տարա մըատ մեշօք առա, արի մըատ դէրան: Գ'օղություն շատ են արե, յես ֆերման կօլ են կըթե, տասնիրեք տարի, առանց գ'օղություն տուն չեն էկե: Կաթ ի գ'օղում, սնլում ի գ'օղում, խոտ ի գ'օղում... Սնլունը գ'օղում ի, դ'ընում ի հարեվանի տուն, էթում ի բ'երում ի: Կօմբիկօրը գ'օղում ինք, յես ու Մարքըրիդը, ըսենց դ'ընում ինք դօշընէրիս, տօբըկօվ, բեմեւօվ պինդ կապըմ ինք, շալը քաշում ինք վըրընէրըս, գ'ալըմ ինք: Այսենց պախում ինք, վոր ճամփեն

չըտենին: Բը գ'օղությունօվ ինք պախում... Չ'ըվերը լըցըմ ի ծոցըս, գ'ալըմ ի: Շատ գ'օղություն են արե: Վոր չըգ'օղնինք, կանի նք արբինք...

Հիցուն խատ թոռ ունեմ, հըմեն էլ այս իմ գ'ըլիսօվ արեվօվ յեթթում են ուտում, այտենց կընիկ են հէլե: Բ'այց լավ արօղ կընիկ չեն հէլե, էլի, ճաշ-մաշ չեն էփե: Մինչէվ առ հէսօր հըլը դ'եղ խըմաճ չըկամ: Գ'ըլիսացավ յես չեն տեսե ինչ ա, էտ ի նչ բ'ան ա, յես չեն խասկընում, դ'եղ չեն խըմե...

Յես նըշանվեր են: Յանի իմ առնօղ տըղեն պըտի գ'ա, ընձի տենա: Քօ տերը խօրեմ, շուտ մեռնիր, էլի: Յես էլ փախա, գ'ացի խօրօխպօրըս տունը: Գ'ացի, փախա խօրօխպօրըս տունը, կախվա թունդիրը: Դ'ու մի ասա, էտի գ'ալըմ հեթթըսի վըրնից նայում ա, տենում յես թունդիրը կախվուկ են: (Այ կընիկ, էտի հընչի՞ հընգավ քօ միտը): Կախվուկ են թունդիրը: Ուրեմ նայում ընդէղից, վոր ասում են՝ «Մամե՛ ջան (մեժ կընիկ էր տատին), մամե՛ ջան, լասա, ճիշտն ասա, Քըրիստը խօ մեր տունը չէ»: «Չէ՛, չէ՛, չէ՛, ախճի՛կ ջան, չէ՛»: Դ'ու մի ասա, մամեն գիդում ա: Չէ՛ չէ, լավ: Դե ասի՛ «Հէլի, ընձի տար մեր տունը»: Հէլա, էկա խասա ճամփեն, ասի՛ «Մամե, դ'ու հըլնես՝ քօ աստըվաճ, խօ Քըրիստը մեր տունը չէ, յես էթում են»: Հէնց էտ ասէլու խէտ պատից թըռավ, ընձի պինդ բ'ըռնեց: Վա՛յ, յես քօ տերը խօրեմ: Էլ ի նչ, բ'ըռնեց... Առավ էկավ ընձի մեր տուն, ասավ՝ «Հընչե՛ս հէլե գ'էլը գագան՝ փախնում, նաղդ մե նըշանաճ, յես պըտի քեզի տանեմ»: Տարան: Տարան դըիօլ գունօվ, վէրօյ վոռը տըփին, տարան... Էսենց պըստըլի բ'անից կանֆետ կար, է՛, սիֆտանկ: Ըտուց բ'երեցին, թանփին գ'ըլիսիս: Էս հիրա քուրը, պըստի քուրը, հընգեր էր վոտնէրիս տըկից հավաքըմ էր: Է՛է՛, սնգի գ'ջան, կյանքը դ'աժան ա հընցե էտ գ'ախ:

Մէ օր հախապուրը կայնուկ եմ, հախապուրը կայնուկ ջ ուր եմ լըցում, տէսա՛ մեր հարեվանը մեր Աշօտին, իմ կիսուրի տալի տըղէն ա, մենք ենք պախում, յեթիմ ա, մենք ենք պախում, տէսա՛ Մառդիրոսի տունը տըփում են: Կըրամուսն առա, վագա (ցույց է տալիս ուսը, հավանաբար ջուր կրելու փայտն է): Առա, վագա գ՛ացի, ասի՝ «Մառդիրոս ու Փառանձիմ, մըտէք տուն, էկա՛ կըրամուսով կըսատկըցընեմ: Էտ վի՛րն էք բ՛ան ասում»: Նոր լւրի ընդոնցը, լըցի նեռս, Աշօտին բ՛երի տուն: Չէ, յես գօռբա յեմ հէլէ: Մըկա էս հասակին լըվացք էլ եմ անըմ, պօլ էլ եմ սըռփում, աման էլ եմ լըվում, ճաշ էլ եմ էփում, ամէն ինչ, մառթկությանն ինչ պէտկ ա՛ անում եմ: Էլ չանեմ՝ կըմեռնեմ, օրէ կըմեռնեմ: Միյնակ բ անջար չեմ տէնում, վոր էթամ քաղեմ:

Մէ օր էթում եմ չօլը, ը՛ր, գ՛ոմը, էս մեր գ՛ոմը, էթում եմ գ՛ոմը, ասի՝ «Քըրի՛ ստ, հէլի ընձի տար, է՛լի»: Ասավ՝ «Ա՛յ կընիկ, յես կա՛նա մ գ՛ամ»: «Քօ յուողը չըբ՛ըլի,- ասի,- յես էթամ, դ ու չըկանա՛ ս գ՛աս»: Հէլավ, վիլը դ՛րեց հուսին, քօ ւնգիզը խօրեմ, վիլը դ՛ըրեց հուսին, վոր ընձի տանա, գ՛ոմերն հընցըցընա, էթամ: Խասավ էսա ճուճոռեց տան վիրեմ, էսա տընից մէ քիչ վիրեմ՝ «Ա՛յ Գ՛եղեցիկ, յես չեմ գ՛ա»: Ասի՛ հընչի՛: «Չէ՛, չէ՛, լուսնակ ա, գ՛ընա»: «Քօ տէրը խօրեմ, դ ու շընից վախենըմ էս՝ էրկու մետըր էկէր էս, բը յես միհչեմ էն գ՛ոմ...»: «Չէ, դ ու գ՛ընա»: Հինքը ընձի թողաց, յես միյնակ գ՛ացի, հինքն էկավ մըտավ տունը: Աշխար քանդըվէր՝ էնի շընից վախենում էր...

Գ՛ացէր ենք Նուռնիսից քըվորըս խէտ, իրէք քուր, խաց ենք առե, շըլկում ենք, բ՛էրենք, վոր տանք ճըժէրին: Բօշի գ՛եղօվ հըն-

ցընըմ ենք, տէսա՛ իրէք խատ մառթ են նըստուկ ըսե: Ասավ՝ «Ախճըկնէ՛ր ջան, լարէք ըստե»: Գ՛ացինք մօտիկ, ասավ՝ «Դ՛ու քանքանցի՛ յէք», ասի խա: Ասավ՝ «Իրէքօվ էլ Հուսէփի ախճըկնէրն էք»: Ասի՛ «Ի՞նչ էս հիմանում»: Ասավ՝ «Ձ՛եր հէրեսի կարմըրությունից»: Հինքն էլ քուռդ էր:

Լը լըսա, ւնգիզ, յես կամուտատորի վըրէն աշխատում ի, իմ տէքըրը կույրի գ՛ըլխավոր հաշվապան էր: Վոր զանգում էր, իմ խէտ խօսում էր, յեռախօսով խօսում ի: Վոր գ՛ալում էր տունը, խէտը չի խօսում ի, խառս ի: Ասում էր՝ «Գ՛եղեցիկ ջան, ի՞նչ կա», ասում ի՝ «Բ՛ան էլ չըկա, ափէր»: Բա՛ «Գ՛ըքամ տունը, մէ խատ տըրումբա կըխաքցընեմ ձ՛եր տընից մեր տունը, կըխօսանք»: Էն գ՛ախ խօսավ չըկար, տէքօր խէտ էլ պըտի չըխօսին:

Յես խիվանդ ի, քուրըս էրկու խատ խիյար, մէկ էլ գննաբ բ՛էրե, վոր յես ուտեմ: Գ՛օխտուկ: Ասավ՝ «Գ՛եղեցի՛կ, աղէն ասավ՝ տար տու, թօ Գ՛եղեցիկըս ուտա»: Վայ, վո՛րդե ուտեմ, այ բալա ջան, շըխկըտա, գըռոգըտա, գննաբ ուտեմ՝ շըխկըտա, տէքըրըս, կիսուրըս... Տարա, պատի տակը գ՛օխտուկ ուտում ի, տէքըրըս էկավ տէսավ: Տէսավ, վոր յես ամչըցա, թողեց գ՛ընաց:

Ազիգ, լըսա ասեմ, մէ օր, խէրըս գ՛յուղօվէտի նախակա էր, յես էլ էրէխա ախճիկ ի: Հէլա դ ուսը, տէսա՛ մէտտ խին շընէլօվ մառթ, այսեկց կըսկըվուկ, մէտտ էլ սեմ գ՛ըլխարկ... Էկավ ասավ՝ «Ախճի՛կ ջան, լը արի մօտիկ»: Գ՛ացի մօտիկ, ըստե մեր խորի վըրէն նըստուկ ա, ջ՛ըրխորի վըրէն նըստուկ ա: Ասավ՝ «Մէ կըրու՛շկա ջ՛ուր բ՛էրէ ս՛ խըմեմ»: Ջ ուրը լըցի տարա: Ջ ուրը վոր տարա տըլի՛ խըմում էր, յես նայի, խէլըս մեռնի, էս պըլաշի տակը ընենց

կանանչ շոր երեկաց, փելփըլըմ էր: Խըմավ, հեկավ հիշկաց ու գ՛ընաց: Ըտենց մեր գյօլօլ գ՛ընաց: Խերըս էկավ, ասի հայրի կ, ըսենց բ՛ան տեսա: Ասավ վո՛ր յանը գ՛ընաց: Ասի՛ գյօլօլ գ՛ընաց: Դէ, էն գ՛ախ աֆոսօ չըկար, ձ՛ի յեր: Չ՛ինը խէձավ, հընգավ հէտեվը: Գ՛ընաց, վոր քըթնէր, չըկառցավ քըթնէր: Հիմի էլ ասում են՝ ինչօր ըշպիյօն հէլէ, յես շա տ եմ գիդում, տըկի շորերը փելփըլըմ ին, բ՛այց վըրնի շորը քըռչ էր... Յեսիմ, լը յես չի էլ ամուսնացե, քառասունչոռս-քառասունխինգ... Էտ գ՛ախ էր... Էտ պատերազմի վախտ էր, հա, պատերազմի վախտ էր:

Գեղեցիկ Մահակյան, ծնվ. 1926 թ.

Մայակովսկի գյուղ

Էտ ուժեղ մառթկանցից մէկը հէնց էլէ իմ խերը: Հարուր անքամ էկիր են խօրըս քամկէն, վօր՝ «Յարի՛ տանէյ քեզի սպօրտկօմիտէ, քաղաք»: Տատըս, վօր պապի չեմ ունէցե, դէ, արամուսցի յա հէլէ, ասէ «Բալա՛ս, էթալ ես, քէլի, պայց իմ կըլօխը կըտա ես շէմքի վըրա տընէմ»: Չի հէլէ իրա տընէն: Բայց տըղան էլ հօ տուռը չէր ծածկի իրա մօր դէմքի վըրա, թօղեր տուս կ՛ար էթար: Շատ պաներ ա կօրցըրէ: Ու ըտենց էլ չի կընացե: Ինքը նայրանդ ա էլէ: Ծիերի վօտերի տակը նալ, պան խըփէլուց... Հիմա էսօրվա տըրության էտ արհէտը իմ մօտ ա: Մէտտ ընգէր ա ունէցե: Ըստե տուռը նըստած, նըստե մէխ-պան սըրէլու ժամանակ, վօր պըտի նալ անի, հընգերն էկէ նըստե, խէտը սկսիր են զըրուցել, խօսալ: Բը՝ «Մամիկօ՛, պըտի քօ խէտ յես գյուլնշ կըպնէմ»: Խերըս ասէ «Ա՛յ մառթ, տու իմ հընգերն իս, ամօթ ա, ըտենց առաջարկություն ես անէլ ընձի, ամօթ ի»: «Չէ՛, պըտի կըպնէնք, տէնայ մէգնէ վօրն ի ուժեղը»: Էն վախտը փնյա յա հէլէ անունը, վօր ասէլ էն՝ փնյաներն, ասէնք՝ կօմերը, հօդաները: Էնքան ա խասընէլ հօքուն, վօր ջըղայնացընէլ, է՛լի, մի խօսքօլ, առթէն մօտանալ ընգէր-մընգէրը...

Էթըմ են, վօր մառթ հիրանցը չըտէնա, վօշ մէկը չըտէնա, թէ ում մէշկը պըտի գ՛էտնօլ տա: Տու մ՛ըսա, ժողովուրթն առթէն խաբար են էլէ: Կօխտուկ էն լուսամուտ պանէն, սկըսիր են ըշկալը: Մէ տարեկան մօզին ուրեմ կապած էլէ էն վերի կըլօխը, կօմի փնյայի վերի կըլօխը: Վօր կըպիր են, սկըսիր են գյուլնշ կըպնէլու, խէրըս ասում ա՝ յես հա պաշպանվամ, վօր չեմ ուզէլ կըպնէմ, է՛լի, չեմ ուզէլ, բ՛այց ասում ա՝ հինքը կըպնէլ, ճառթէլ, է՛լի, ուժը տեղն ի: Հա ասէմ՝ «Թնրգը տուր, է՛լի, թնրգը տուր, ա՛յ մառթ, կօնձ չունիս, թնրգը տուր»: «Չէ՛, Մամիկօ՛, վօր մէշկըտ տըվիմ կէտին, պաճառ չըպընէս, վօր չես էր կըպնէլի: Պըդի կըպնէնք»: Դէ վօր պըդի կըպնէնք՝ պըդի կըպնէնք: Ասէլ վօր վերցիմ, տնր վօտերըն ջ՛նլիմ, ըսենց բ՛անցըրցըրիմ օթի մէջ, հէնց էնդէ անասուն կապած ա, ասէլ, վօր թըփիմ անասունի վըրան, մէշկը կօտըրվավ, գօռաց ու նըստավ: Վօրից յեղօլ, ասէլ, քնշիմ տուս խանիմ, էտ անասունի վիզը կըռիմ (դասաբություն էլ էր անէլի), կըռիմ, քըռթիմ, մաքրիմ, փըռթի լըցի կազանները: Հա մ էտ անասունի փօղը տըվէց, հա մ նըստայ կէրայ խըմանք... Իրա պատությունն էլ, իրա ախտըվէլն էլ, ասէլ, լըռիվ հասարակությանը, ժողովըրթին ցույց տըվէց, թէ ինքը... Շատ ուժեղ խէր են ունէցե: Նրա ամէն բըլնյները էտ վօտիս խաստությանն էր, հա: Մէղանը ատամներօլ ըսենց պնցըրցընէս էր, սարքած սեղանը, տախտակից, անկյունից բ՛ացըրցընում էր հըմէն ինչը վըրան դըրած, նօր տարվա սեղան ըլէր, պարըցընէս էր, պէրես էր, սօվօրականի պէս տընէս էր տեղը:

Միշա Ղազարյան, ծնվ. 1950 թ.

Նոր Գյուղ գյուղ

Պըստիկ են հէլէ, ընձի պէրիր են ըստե: Էկիր են, քըշեր ու ցերէկ աշխատիր են, տասխինգ տարեկան, տասվէց տարեկան են էլէ, օցերի խէտ ճուր են խըմէ: Մէկ օր տունը չեն թօղա, ննանչիս

երէխան նոր ծընվիր էր, քառսունքը լը չէր լըռացե, բըրիգադիրն էկավ, կանչեց աշխատանք: Կիսուր-կէսարբը տունը չին, էլամ ասիմ «Վո բոուց իկիւմ, յես քառսունքի մէջ եմ», ըսենց, ընենց... Կընացիր էր դէրէկտորին խաբար էր տըվե «Կընացիմ, Ավեդիսի խառսին կանչիմ, հէլավ ընձի մըռճիկ խանեց»: Է՛, մըռճիկն էլ հո յես իրանը մըռճիկ չե մ խանե, ծեռ ու վոտով եմ խօսացե: Դէրէկտորը կէրսարիս կանչիր էր գըրաստէնյակ, թէ «Ընչի՞ խառսըտ բըրիգադիրին մըռճիկ խանա»: Կէսարբը էկավ «Բալա, ի՞նչ կոռձ ունիս բրիգադիրի խետ»: «Հընչի՞, պապա»: Ասէլ «Մըռճիկ ես խանե բըրիգադիրին»: Ասիմ «Մըռճիկ չեմ խանե, պապա», - ասիմ, - ծեռով վոտով եմ խօսացե, իմացե՛ մըռճիկ եմ խանե»:

Դէ ջահէլ իմ, կընացիր իմ... Ստիպում ին բըրիգադիրները՝ պըտի ժամանակին էթաս կոռձի, աշխատես... Կէրիր իմ, թօղիր իմ, ամընները չիմ լըվացե, կիսուրըս խանիր էր, մէկ-մէկ շարիր էր: Ըստըրա կիսուրը, դէ մէ պատ էր մերը, տէքօր կընանիք ին, էկիր էր ասիր էր՝ «Վա յ, Հիսոս ու Քըրիսոս»: Ասիր էր՝ «Խալես խափանվես: Մէկէլ անքամ ուտի՛ լըվա, չըթօղի ըսենց»: Էտի թօղըմ էթըմ ա, կիսուրըս պէրում, նորից շարըմ ա: Ասում ա՝ «Յա, յես շարիր եմ, վոր իկիւ տէնա: Հընչե՞ս վէրցե», - ստըրա կիսուրին ա ասըմ: «Ախճի՛, ամօթ ա, ա՛յ Կատուշ, ամօթ ա»: Ի՞նչ ամօթ... Բայց մըկավա խառսներն՝ ա հ... Խառս ենք պախում՝ աշխարը չըկա:

Ալետա Արշակյան, ծնվ. 1936 թ.

Ողջաբերդ գյուղ

Մեր ցեղը ըսենց ա՛ սիֆտակ... Մէրըս հազար շընորքի տէր էր, ամէն ինչ իմ մօր ծեռից կ'անլիս էր... Յօթ էրէխա յինք, մընացիր եմ յես... Յես լավ ախճիկ իմ, ընձի ուզօղ շատ ունիմ, բ՛այց յես վոչ

մէկին չուզիմ... Միրիր եմ, առիր եմ, չիմ փախե. նըշան տըրին, ամուսնացամ: Ունեմ չոոս էրէխա, հըմէնին էլ պըսակիր եմ: Հարուր հատ օրական կօվ եմ կըթե, կըթօվոր եմ աշխատե: Պարքե-վաղըրիր են... Չոոսը կըթօվոր ենք իլե, ամառ էլէլ ենք սար, սարն ենք ապրե՛ հօլիկները, տեղաշոբ տանում ինք ընդեղ... Իրեք ամիս սար ինք էթում: Մենք կէլ չենք տէսե: Սաղ տեղ էլ ֆըռացիր եմ, սաղ գյուղով էթում ինք ման կյանլու...

Մէ հատ թաքավոր ա ըլնում, մէ ատ տըղա յա ունէնում: Հէոս կընիկը մահանում ա: Նախքան կընգա մահանալը, ինքը կայնած՝ լըվացվում ա, տէնում ա՛ էրկու հատ թըռչուն էկան կայնան: Թըռչունի լէգու յա հասկընում էտ թաքավորը: Ասում ա՛ էտ ի՞նչ խօսաց, ասեց՝ վոր իրա կընիկը կըմեռնի, իրա տըղէն էլ իրա տեղ կըլնի թաքավոր: Էսի ասում ա՛ վոնց թէ, ասում ա, ուրեմ իմ տըղէն կիւ իմ տեղ ըլնի թաքավոր: Ասում ա՛ հա: Հէոս կընիկը մեռնում ա: Մեռնում ա, տըղին տանում ա, մէ ատ պալատ ա սարքում, տըղին տանում, տընում մէջ: Ասում ա՛ «Տու ըստե մընա, տուս չըկ'անս»: Տըղէն տառնում ա քըսան տարէկան, ինքը թագա կընիկ ա առնում: Մի օր էտ կընիկը իմանում ա, վոր իրան տըղա ունի: Էթում ա ընդե, ասում ա՛ «Տու պըտի իմ հէտ ըլնես, յես քօ համար եմ էկե, վոչ թէ քու հօր համար»: Ասում ա՛ «Ա՛յ կընիկ, - ասում ա, - յես իմ հօր անկօղինը չեմ պըխձի, վոր հարուր հատ քօ նըման հըլնի»: Էս կընիկը ճըվում-բօռում, թաքավորին ասում ա՛ «Քօ տըղէն էկէր էր, վոր ընձի ծեռ քըցէր»: Ասում ա՛ ինչ անենք, ինչ չանենք, տըղին ասում ա՛ «Դէ վոր ընենց ա, - ասում ա, - ըստեղից հեռացի՛, կընա՛: Յես քեզի սըրին չեմ խանի, մէնակ կընա, է՛լի, ըստեղից»: Թօղում հեռանում ա: Հեռանում էթում ա, շատ տանջանքներ ա տէնում... Վէրադառնում ա: Վէրադառնում, տէնում ա, վոր հէրն ու մէրն են, ըստեղ մառթ չըկա, ասում ա՛ «Հայրի՛կ ջան, ընձի հույր կընթունէ՞ք»: Ասում ա՛ «Խընթըրեմ, համէցէք»: Ասում ա՛ «Դէ արի լըվացվի, նոր հաց կե»: Տըղէն ծեռներ պըռնում

ա, հեղը ճուր լըցում, լըվացվում ա: Էս տըղէն ասում ա՝ «Հայրի՛կ, հիշո՛ւմ ես, վոր էրկու ճընջուղ ասեց՝ կիկլա՛ն ժամանակ, վոր տու ճուր կըլըցես, քօ տըղէն կըլըվացվի»: Ասում ա՝ «Է՛է, տըղա ջան,- ասում ա,- տըղէս կընաց, հաստատ կօրավ»: Ասում ա՝ «Յես քօ տըղէն եմ, հիմի տու ճուր լըցիր, յես լըվացվա»: Ասում ա՝ «Դէ վոր ընենց ա, ճընջուղի ասածը ճիշտ էր, իմ թագը քեզի խալլալ ըլի»... Քննսնր եմ պատմում...

Հայկուշ Հարությունյան, ծնվ. 1937 թ.

Սևաբերդ գյուղ

Հառէջ թուրքերը քօչին գ՛ացին ըստեից, նոր փօխեցին... Մեզի աքսօրին: Աֆտօն կայնուցին ըստե, տարան ք՛առցան... Յես ուրիւր-ցեր ինք, աֆտօ յինք նըստե: Հերըս կըհասկընէր, օր մեզի տանում են ուրիշ տեղ: Գ՛ընացինք, տավարնի վագոն են ք՛առնում՝ չոռս-հինգ ընտանիք... Կօթօվ գնրգում հանում ին սալղաթներ, մեզի ք՛առնում են: Յես տէեր եմ, սըրանք չեն տէսե: Բ՛առցան, տարան մեզ հասցուցին, տարան աֆտօմատօվ կօխին էտ դէպօյը, մօյըշնին: Կընանիքին առանցին, տըղամառթկանց առանցին: Եըլանգներ պային, մեզի լօղացըրին. տաք ջ՛ուր էր: Հիչուցին, տեղափօխին: Անձըրեվ, շըլօփա... Գ՛ացի աշխադա. հօրիկ եմ քըշե, մէխանիգատըր եմ սօվրե: Գ՛ացեր եմ, սալօմ ու խոտ եմ կապե, խըրգեր եմ էս մեր սօվխօզին: Հիցուն տարի վար ու ցանք եմ էրե: Մըգա տըղէքները գ՛ացած՝ վարգեր փագեն... Էս տէլէվիզըրները խարաք էրին ժօղօվըռթին...

Աշոտ Գրիգորյան, ծնվ. 1935 թ.

Էն վախտվա պառավ կընանիքն ասում ին՝ «Իդա դագան դ՛ըրած ա փէչկի վըրէն, ք՛երան ծածկուգ ա. ի՛նչ գինաս՝ մէշը ինչ կա, ինչ չըկա, օր ք՛ացիր՝ ամեն ինչ կէրէվա»:

Վահան Ծառուկյան, ծնվ. 1952 թ.

ՀՐԱԶԴԱՆԻ ՏԱՐԱՍՏԱՇՐՁԱՆ

Ալափարս գյուղ

Ձայել վախտըս էթըմ ի դ՛աշտերը, աշխատըմ ինք, խոտ ինք քաղըմ, խոտ ինք դըրմըղըմ: Էտենց աշխատըմ ինք, տէսանք՝ ախչիկների մէկը չըկա: Ասեցինք՝ հո՛ւր ա, հո՛ւր ա, ասին՝ չեմ գիդում, մէ տըղի հէտ կայնած խօսում ին, ընդօվ դէն մէկ էլ իշկացինք տէսանք՝ չըկա ու չըկա, փախեր ա:

Յես էլ սիրեր իմ: Մէ օր հէրըս տէսավ: Տէսավ՝ էտ տըղի հէտ խօսըմ իմ: Հօ տըփէլ չըտըփեց, հօ տըփէլ չըտըփեց: Ընձի էնքան տըփեց, ասավ՝ «Հընչէ՛ս ըտան սիրե դ ու, յես ընդանցը չեմ ուզում, հընչի՛ սիրիր»: Ասի դը յեսիմ, սիրեցի: Հէտօ յէլ պըսագվանք հի-րար հէտ: Էկան նորուց ուզեցին տարան:

Հառադունը գառթնում եմ, շորերըս հաքնում եմ՝ գնտ էլ չըկա անէլու: Գ՛ոռծ հըլնում՝ անըմ եմ, չի հըլնում՝ չեմ անըմ: Ումն՝ւր, նըստար արեվի՛ն: Ժիլէտ ի գ՛ոռծըմ: Բուռթը խուզել ին տալում, տըղէս էր անըմ, մառթըս էր անըմ: Մառթըս էլ մեռե գ՛ացե: Կըթեր եմ մէ վախտ կօվ: Վոր պայում ինք, կըթում իմ, քա ինչ իմ անըմ: Կաթը անըմ ինք պանիր, մածուն ինք մէրում: Խընօցին կախըմ ինք, հարում ինք: Կարաքն էլ հանըմ ինք մըչից, դ՛ընում ինք ընդե, ուտըմ ինք: Դը վոր շատ էր հըլնում, հալըցընում ինք, յեղ էլ ինք անըմ: Վոր հա լըցըմ ինք ընդե, աղըմ ինք, դ՛ընում ինք, հալըմ ինք՝ առթար յեղ, կէրէ ք: Կաթը պըտի կըդըրվէր՝ անիք ծնծիկ: Վոր դ՛ընըմ ինք վըրէն՝ կըդըրվըմ էր, լըցում ինք պառ-գօններ, քամվում էր, հըլնում էր ծնծիկ: Լըցում ինք պառգոնի մէչ: Յուղերը լըցում ինք կըճուճներ: Յեղ ենք ասում մենք: Հա, ասեցին: Կըդըրվըմ էր, քամըմ ինք, ուտըմ ինք: Պանիրը կըճըճօվ խօրըմ

ինք: Կանթար կար, էրկու կանթեր ուներ: Վեղրօքը քրցում ինք, էթում ինք, քրցում ինք հուսընէրիս, բ' էրում ինք: Մեզի մօտիկ էր: Հիմի էլ ջ ուրը դ' ըռան դ' էմըն ա: Բ' անջըրի գ' ացէր եմ: Բ' էրըմ ինք, տապկըմ ինք, ուտըմ ինք: Չորցընում ինք: Խընօցու թանը կա մ սըբաս կանինք, կա մ վիբը չունէր կըտինք հիրանք կանին սըբաս: Այտենց, անգիզըս: Թունդըրի մէշը միյնանկ լավաշ ինք թըխըմ: Գ' ըլօխըտ չըգանէս ծառին: Ընենց գ' աթա յի թըխըմ, համը բ' էրանտ էր մընըմ: Խորիզը շատ անըմ ինք, խըմորն անըմ ինք, յուղ ինք քըցըմ հէտը, ամէն բ' անը քըցըմ ինք, էտի գ' արըմ էր պըռծընում էր, խըմորը բ' էրում ինք, գ' աթէքը բ' ացըմ ինք, ամէն գ' ունդըն ըսենց խորիզը գանում ինք մէշը, բ' ացում ինք սիրուն նըխշըմ ինք, կըրաղները նըխշում ինք, գանում ինք թունդըրա կողըն, ընենց գ' աթա յեր հըլնում, համը մընում էր հըմընի բ' էրանը: Կըլօջ էլ ինք թըխըմ: Խորիզ չինք դ' ընըմ ըտըրա մէշը: Միչինգն էլ փողը դ' ընում ինք մէշը: Կըլօր անըմ ինք, թըխըմ ինք, պըռծընում ինք, հարը մէ պաղըմ ին, հիրկըվանն հանըմ ին, փըռթըմ ին տէնին փողը վիրն ա հընգընըմ: Այտենց դ' անանկօվ փըռթըմ ին: Վորը կըվէրցէր՝ հընգընում էր ընդան: Բօ՞ռշ: Թուփը լավ փըռթըմ ինք, լավ փըռթըմ ինք, լըցըմ ինք կաստյունգէն, յուղը դ' ընըմ ինք, ամէն բ' անը, դ' ընում ինք էփըմ էր, համը բ' էրանն էր մընըմ: Հավողից գ'ինի սարքում էն, մաճառ, հըլնում էր գ'ինի, խըմում ին:

Գ' յուղին ծընվէր եմ: Սաղ օրը խաղըմ ինք, գ' ընդակ ինք խաղըմ, պախկըվոցի ինք խաղըմ մերոնց հէտ: Իմ մէրըն մեռեր ա, մեծըցէր եմ, զավօղնէրին բ' անվօրութուն արէր եմ, աշխատէր եմ չօլէրին: Ալաղ ինք անըմ, ուրաք ինք անըմ, դըրմըղ ինք անըմ՝ փօցըղ ինք անըմ, սիռտըտ ուտեմ: Լավաշ ինք թըխըմ, յես էլ թըխըմ ի. քըցըմ իմ դ' ափի վըրէն, գանըմ իմ թունդըրա կողը, հանըմ իմ ձ' ընձըխկըտան լավաշներ: Վով գ' արում էր՝ հույրա-

սիրում իմ, վոն գ' արում էր՝ հույրասիրում իմ, անգիզըս: Բօքոնը թըխում ինք, ճըմուռն անում ինք, լըցում ինք ուտըմ ինք: Բօքօնը փըռթըմ ինք, յուղը դ' ընըմ ինք, խառնըմ ին գ' ըտալօվ, խառնըմ ին, լըցըմ ին ամըններն ուտըմ ին: Պիսօք քըցինք շատ՝ քախծըր գ' ընէր: Պէսօք քիչ ինք քըցըմ, շատ չինք քըցըմ: Չ' ըմեռ ժամանակ քուտսի դ' ընըմ ին, մըտնում ին տակը էրէխէքը, չին կախվըմ թունդիբը: Օսակըմ ին էսենց, քուտսին դ' ընըմ ին, մեծ քուտսի էր, մըտնըմ ին տակը: Զանում ինք կողրանքը կատտօլը: Շըշէրին էլ ին շարըմ: Անասուն հառէչ շատ ինք պայըմ: Մէ քանի հատ խոզեր ենք պայում: Ի՞մալ ենք շատ լավ ենք, անգիզըս: Դ' ու առօջ հըլնէք, ինշքան աբրէք՝ ուրախ աբրէք:

Արաքսի Ենգիբարյան, ծնվ. 1930 թ.

Աղավնաձոր գյուղ

Տէքսրկընիգ ինք: Համ հարէվան ինք, համ տէքսրկընիգ ինք: Ալաշկերդից ինք: Էսի հիրանց տունն ա: Մեր տունըն հէն ա: Ափսոս վոր ամուսինըս մահացե, լըսացի՞ր: Արի նըստի իմ կող: Չէկիստ էր իմ կիսուրըն, լավ, ընտիր կընիգ էր: Տըղամատու աշխատանկ կէներ: Քառասունմեկ թըվին ամուսնուն հօղօրգէր էր պաղէրազմ, հինքըն պախէր էր հիրա էրէխէքին, աշխաղէր էր: Աշխաղէ, կըրարե-ծըրարե, էրէխէքին պահե, ուսումի յա տըվե, լավ գ' ըրակէտ էրէխէք էրե: Մեզի ընտիր կիսուրներ ունինք:

Արաքսյա Մխիթարյան, ծնվ. 1938 թ.

Ուրպատ օր մըսացուն կէնինք, յեզըն կըմօթինք, կողրանք բ' ըռնինք գօվընդ կըխաղանք: Հառավոտ հէլինիք ճաշըն կէփինք, գ' անգըրինք: Ժամի ըտենց տասին, տասանց կէս կէթան խառսի հէ-

դեվ նադարով, գունով, տաշի բոռալով, յերքելով կեթան խընամու տուն: Կեթան խառսին կըխաքուն, կըխըփուն, կըտին փեսի թեվ, բ'երին մեր տուն: Ազաբաշին էլ կա, խառսնաքուն էլ կա: Թըրի գ'ըլխու վըրեն՝ լավ խընձոր, կողրանքն էլ խընձոր, կարմիր լանթրով, վառթերով կընըխշին թըրի վըրեն: Քավորին կեթանք կըսենք՝ դ'ու հելի մեզի քավոր: Էդ մառթն էլ չըսա՝ չէ: Կըսա՝ «Անպայման գ'ընիմ ձ'եզի քավոր յես»: Քավորն էլ կըխաքնի կըխըփվի, վառթըն կըզսրգա դոշ: Տըղին կոզբանդ կըկաբին: Էնքաղ վոր կըկաբին, տըղի՝ թաքավորի կոզբանդըն կըկաբին, ազաբի, քավորի ծաղիգն էլ կըտանին խըփին հիրա դոշը: Յօթը գ'իշեր, յօթը ցերեկ խառնիս կենինք, խառսին կըբ'երինք տուն: Խախտուն ունենք, կուբարի տըներ կար մեծ, լավ քոչսրի կըխաղինք, լավ ձ'եռնախաղ, լավ կըփոցի, գովընդ կըխաղենք:

Արաքսյա Մխիթարյան, Ջինա Մխիթարյան

Հառեչ կեթին ջ'ուր գ'ողնալ: Թսնգն խառսներ կըխաքվին, խըփվին, խացով, գ'աթով, հալով, կանֆըռտներ, ամեն բ'անով կառնին կեթին գ'ետերի բ'երները: Յօթ հախաբրից ջ'ուր կըլըցենք բուրուկեն, մե խատ պըստի քար կըթսնենք մեչ, ըտն կուտենք, կըխըմենք: Ծաղիգներըն կըշարենք բուրուկի վըրեն, կառնենք գ'ուրենք, մեր կիսուրներ ձ'ըցում կըլըցեն, լըցեն մեչը: Էդ էլ մեր վիջագրն:

Ջինա Մխիթարյան, ծնվ. 1936 թ.

Բագեր կըղ'ընենք ձ'ըցմի տագրն, ձ'ըցումըն շուտ կըղինք մեչ, ինչ կա չըկա գ'ուրքը լըցվեր էդ բագրն: Բագրն կըքաշենք մեր դ'եմ, սիրուն ջըրով կօղողենք ու կարաքըն գ'ավքենք: Էտ թանը կըկըղըրենք, ժսծիկ կենենք, պանիորը, կանանչին կըխառնենք խետ, պուլիգներ էնքան կըսըխամենք ու շուտ կըղենք թունդըրա փոշու

վըրեն: Ձ'ըմեռ ձ'ուն վոր գ'ուկեր, նոր կըբ'անենք կուտենք: Մըկա գ'ազ կա, կըպուս, մե բ'աժակ չայ խըմիս ու վեռչ: Էլ ինչ կա խընութվա:

Արաքսյա Մխիթարյան

Արգական ցուղ

Իմ պապիս հերը տերդեր է հելե, պապըս էլ ուզեց տերդեր հըլնի, օձվի տերդեր, էն էլ կընիկը մեռեր ա, հինքը ջայել է հելե, գ'ընացե նորից պըսագվեր ա: Էրկու ախչիկ, մե տըղա ունեցել էն, իսկ էրկու տըղա, մե ախչիկ էլ էն հառչի կընգանից ա ունեցե: Յես էն եմ հիշում, վօր առթեն հինգ տարեկան էրէխա յի, մե անքամ, էս վերեվը Սուրփ Շովանես ունենք, պապիս տունը ըտըրա պատին կըպած էր, մե փօքըր հողամաս էր... Ուրեմ մե անքամ յես գ'ընացի, խընձորի ծառներ ունին, գ'ընացի, դե հինգ տարեկան էրէխեն ինչքան պըղի բոյ ու բուսաթ ունենա, ձ'եռըս քըցի, հըլը խակ էլ է, էլի, ձ'եռըս քըցեցի էս յանից, էն յանից՝ բոյըս չըհասավ, վոր մե հատ գոյնե քաղեմ: Մեզ էլ հանգառձ մե փօքըր ճուղ կօղըրվավ: Էդ ճուխըր վոր կօղըրվավ, յես թօղի յու փախա դուզ տուն, էկա ըստեղ: Էս տունը քըսանյօթ թըվին էն սարքե: Հերըս քըսանյօթ թըվին ա սարքե: Թողեցի էկա ըստե: Մե քիչ հետօ, մեկ էլ տենամ՝ էկավ՝ «Ա՛յ բալամ, ուտըմ էք՝ կերեք, էլ ճըղներն հընչեք ջ'առթըմ»: Էդի իմ միտը չի էթըմ ա: Չեմ կարա մօռանամ, վօրտեվ դե հինգ տարեկան էրէխեն ինչ... Յեռեսունվեց թըվին էլ մահացավ: Կըզօրակով գըլխարգներ կար՝ շըլապկեք, այտըրանցից էր դ'ընում:

Ձատկի օրը, ուրեմ, տօբրակը կախըմ ինք թելից, կապըմ ինք, դե էն վախտ սաղին էլ հեռթիկ էր, լուսամուտ վօ՞րդից, հեռթկից հըլնում ինք, էտ տօբրակը կախըմ, հիշում էր ցած: Դե էդ մառթիք առթեն գիղէին, չէ՞, սօվօրություն էր, վօր պըղի մի բ'ան լըցնին. աղանձ էր, փօխինձ էր, յեսիմ, ինչ հըլնեք, լըցնում ին, քաշում ինք,

հանում: Միրք են վախտ չրկար, մենակ խընձօր էր, շնքարգենի խընձօր:

Քառասունը երկու թրվի գ'արնանը, ուրեմ, յես էձերը տարա, վօր արասցընեմ: Աբրելի ութըն էր: Մէկ էլ, մի ախպերըս էտ համբօլն էր քըշըմ, մէ հատ էլ մանջկալ կար, ընձի ասեցին՝ «Արի խօրիկ քըշի»: Յես էլ, ուրեմ, առաչի անքամը, կյանքում առաչի անքամը հերըս մէ գույզ կարմիր կօշիկ ա առե, հաք'եր եմ, գ'ընացե, էձերը վօր տանեմ արասցընեմ: Մէգ էլ վոր գ'ընացի, ասին՝ «Արի խօրիկ քըշի», է', ուրխըցա, հիմացար, ասեցի՝ խօրիգ են ասում արի քըշա: Ուրեմ էկավ էն հօռօվէլին, վոր պըտի ֆըռա, դէ յես ի'նչ եմ հասկընըմ՝ էն յա'նն հընսնեմ յեգան, թէ՞ էս յանն հըսնեմ... Ուրեմ, ըսենցին վոր պըտի ֆըռա, յես էս յանը հիչա, էտ տավարը վոր ֆըռաց, բ'ան հէլավ, ընձի առթէն կըպցըրին, էս ժընջիլը, բ'ընատէն... Կըպա յեգանը, քիչ ա մընըմ՝ մէշկըս ջ'առթըվի: Տասը տարեկան էրէխա յեմ: Էդ մօմէնդին յեզը վոտը դ'ըրեց վոտիս, էտ կօշիկը վերեվից մինչեվ ներքեվ ճըղեց: Հիմի հէլէր են, առթէն ֆըռում ենք, հիմի ախպերըս բ'ան ա անում, վըրէս ջըղայնանում ա, (գ'ընաց բ'անակ չէկավ), ջըղայնանում ա վըրէս՝ «Հընչի՞ էս էդ յանն հընցե»: Է', հօ յես մէշկիս ցավի դառողը չեմ, կօշիկիս դառողըն եմ, վոր կօշիկըս ճըղվէր ա. կյանքում առաչի անքամ մի գույզ առէր են, հաք'եր եմ: Նօր ասեցի՝ «So յես շա'տ եմ հասկընում էն յանը հիշնեմ, էս յան հիշնեմ... Դ'ու տէնում էք, վոր հառաչի օրը ընձի ասէլ էք՝ հէլի նըստի քըշի, հէլէր եմ նըստե»: Այ էտենց...

Վազգեն Նիկողոսյան, ծնվ. 1931 թ.

Հառավոտ շուտ էր, չեմ հիշում՝ վօր թըվին էր, մէգ էլ դալմա-դալն հէլավ էս մայլից: Ըսենց դալմադալ հէլավ, ասինք՝ էս ի'նչ հէլէ, վագանը երէխեքօվ, երէխա յէլ չի, յես ահակին ջայլէ տըղա յի: Վագանը՝ մէ հատ վայրի խօզ էկեր ա գ'յուղը, էլ գ'յուղից չի կարեցե

դ'ուս գ'ա: Մըտե, ըսենց այգիները տըրօրէլօվ, բ'ան, մինչեվ ըստե, բ'ան էր, վօնց վօր գըժված հըլնէր, էլի: Մեվ, հըսկայական խօզ էր էսքան: Իրէք հօքի տարան հիվանդանօց: Հառցագվում էր ժօղօվըրթի վըրէն: Օվ մօտիկ գ'ընաց, փօր-մօրը ճըղէր էր: Վեռչը էնքան լարեցինք, էկավ մըտավ էտեղ, հընց էս հարեվանի տունը, գ'օմը, մեամիտ էկավ մըտավ: Նօր դ'ուրը փագին վըրէն, գ'ընացին նախակային բ'երին, անտառի պետին բ'երին, թէ՞ ինչ անենք, ասին՝ գյուլէք, էլ ի'նչ պըտի անէք: Վօր վընաս ա տըվէ, երկու-իրէք հօքի տարան հիվանդանօց, բ'ընին գյուլէցին:

Ռոբերտ Թադևոսյան, ծնվ. 1939 թ.

Բշնի գյուղ

Մեռնեմ քեզի, էն վախտ ի'շ կար, վօշ մէ բ'ան: Բ'այց ուրախ ինք ապրըմ: Պըտըտօրնէրը ջերգում ինք ըսենց, տուն-տուն ինք հաղում երէխեք'ի հէտ, հառս ու փէսա յինք հաղըմ: Փէղի վըրա կուկլա յինք սարքըմ, կօճակ ինք դ'ընըմ, թէվէր ինք դ'ընըմ, էտ տիկիհնօվ հաղըմ ինք: Սանտալ էմ հաք'ե, բօքիգ էլ էմ գ'ընացե դըպրօց: Օղօրմածիկ պապըս տըրէխ ա կարե, մէզի հաքցըրէ, կօվի կաշվից: Կաշին ձ'ըքում էր, սարքըմ էր, տըրէխը կարըմ էր, հաքցընըմ մէզի, դըրկում էր դըպրօց: Վօշխարի գ'ըլօխ էմ բ'ընէ, սարերում էմ եղէ, կըթօր էմ եղէ: Աշխօր էն տըվէ, բերէր էմ: Թունդըրի շըռթին հաց էմ թըխէ, թըխէր էմ ռաֆաղօվ: Ժամանագ ա ըլէ՝ հա'մ գըռտնագ էմ արե, հա'մ թըխէր էմ: Գիդէ ս ինչ, ձ'ունն էկէ, բարփիկը պըղի վերցնեմ, ճամփէն բացեմ, բ'այց թէվըս թուլ ա:

Ռիմա Սահակյան, ծնվ. 1939 թ.

Մէր պապերն էն առաչինն էկէ ստե, ներգախթվէր էն ըստե, էկէ բ'ընակըռէ, աբրէր էն: Հըմի մենք դ'ըրանց սերունդներն ենք:

Էն կարմիր դարվազէն վօր կա, ընդէ յէն արբէ, մի քիչ վերէվ: Այ էս մէքէնայի կայնածօվ էս իմ պապերի տունն ա ըլէ: Այ ընդէ յէն արբէ: Տատրս պատմում էր՝ վէդրօն տալիս ինք, Ջանգույից ջ'ուր ինք վերցնում: Էս ջ'ըրի հրմար էն մատթիք էկէ ստէ արբէ: Ջ ուրը կար, անտառը կար, ամէն ինչը հարմար էր, Էկան ըստէ: Էս յերգիրը կըդըզվի, մատթիք կարօղա ըլէն՝ խանգառէն: Վօչ մէկին չի հէտաքըրքըրում՝ ո՛ւմը բ'ընիւն, ո՛ւմը բ'աց թօղին՝ էտի հիրանց ներքին կուխնայան ա: Էս գ'յուղը աշխատօղ ժօղօվուոթ էն, հիրանք հիրանց դ'աշտէրօվ աշխատըմ էն: Հավատացէք, էս ամէն ինչը հիրանց չի էլ հէտաքըրքըրում: Հավատը շատացէր ա ժօղօվուոթի: Բ'անէր կա, վօր էժանացէր էն:

Գյուղամիջում հավաքված տղամարդիկ

Լեռնանիստ գյուղ

Էլ չէն թըխէ մըկա, ժօղօվուոթ զարգացած առթէն, կ'սնգի փէճէր տընէն, շըփշըփալէն պսնցէն թըխէն... Քյօնցած էն ժօղօվուոթ էն վախտ, ա՛յ ախպեր ջան: Ի՞նչ կար, աշկընէրից ըսէնց ճուր չըռէր... Էն վախտ կ'սնրէ խացն էր, ժօղօվուոթըն ըստէնց թըխէն, է՛լի, իսօ մըկավա նըման վիշի չի՞, վօր մէ շնքնթ անէն ու... Էն վախտ օրը մէջ թըխէն: Կ'սնրէ խաց էր, փըշըրվէր թափվէր, կուտվէր էտի: Խըմոր կանէն, մանգանկա կար, կըկ'ընդէն, կըրտընկէն ու տիէն կողը՝ վօրըն պախէր կողը, վօրըն թըփէր կըրակի վըրէն... Յեսիմ, ըստէնց արած, ասէլօվ լըսիր էմ յես ուրանցից, չէմ տըսէ յես, էտէնց կ'սնրէ խաց յես չէմ տըսէ:

Տաշտէրօվ խըմորըն կանէմ, լավ կըկ'ընդէմ ու կըթըրխէմ, համարյա վացուն, հանրուր խաց էլ չում թըխէր էմ, կըրտընքօվ... Ք'ուոսի կըտընէն թունդըրա վըրէն, ժօղօվուոթ կըհավաքվէն ըստնց պուլոր, սեղան-տախտըկի նըման, քհավաքվէն ըստնց պուլոր, ու

վոսնէր կըմըտուցէն էտ ք'ուոսու տակ, վօր տըկից էտ կ'ուրն կ'էր ուրանց, տաք՝ ըլնին ուրայ:

Էսի սանդի ք'արն ի, էստոր մէջ սիպտակ ցօրէն կըլըցէն, թըռճէն, ու էստըրօվ կըծէճէն: Ճուր կըլըցէ էն, էտուր թեփուկըն կուտա տուս, էնի մաքուր կուրկոտ կանէն, քըցէն սըբասի մէջ: Ածի՛ կըն... Յօրէն ցանէյի ըստնց սինու մէջ՝ ճոչ, ճըրէյի օրական, կանանչըն ըստնց կըլէր: Սեղան-տախտըկի վըրէն տընէյի, կըտըրտէյ... Մանդըն, վօր ցույց տըվիմ ք'եզի, է՛, ըտոր մէջ կըլըցէն ու կըծէճէն էտի: Ըտոր մէջըն ըստնց կըծիճէն, կըխանէն ու կըլըցէն դանթօները: Լըվէն, լըցէն փըլավթ'ամիկներըն: Մանգանկէն, է՛, մանգանկէն կասէմ, սըլէներըն, էտի ք'ամէն, էտ ճուրըն, նորից թանձիֆօվ սիրուն կք'ամէն, վօր էտ մագիկներըն չէթէր մէջըն, ու ըստնց սլուրըն քիունցէն մէջըն, տընէն թունդըրա վըրէն, կէփէն էտի: Պիսօք քըցէն մէջ, վօր լավ ք'ախցըրնէր:

Ընձի փախցուցած էն: Խօրիցըս ուզեց՝ չըտըրվեց, փախցուց: Կասէր՝ «Յես չէմ իտա, ըտոյ ք'սնսիք էն, տու հարուստ տան ախչիկ էս, հընչի՞ էթաս, էտ ք'սնսիք տուն խառս տաննաս»: Տարավ իրա պարեկմի տուն, էրկօր մընաց, պիրեց ուրա տուն: Պապաս էկավ մէշու ճըղայնացավ, թօղեց կընաց: Պապաս չէր կըռվէ: Վօր կըռվավ, ի՞նչըն կըփոխվի...

Անժելա Ղարիբյան, ծնվ. 1948 թ.

Կուկ'ան ըտոր խաբար կուտան, կասէն՝ «Ախչի՛, Արո՛ւս, ք'ու տըղի աֆտօն կանէն կուտան Լէնդօյ»: Կասի՛ վո՞ն, կասէն՝ «Մէյ լըսէր էնք, կընա կանիսի, վօր տան ք'ու տըղին»: Էսի կէթա մըտնի գըրասէյնակ՝ նախակի մօտ, իսա, էտ Լէնդօյն էլ կանչէն: Կասի՛

«Բալա՛ ջան, քո՛ւ դադէյ յօթ՝ մառթ խասնէր, իմ տըղին մէ աֆտօ չէ՛ր խասնէ»:

Տէքըրըն կէթա, վոր ախպօր կընգան թըփի: Էն յանից մէկըն կուկան խաբար կուտա, «Ախչի՛,- կասի,- ճար կիտես՝ ճար արա: Հէսա տէքըրըտ էկավ, քե կըթըփի»: Կասի՛ տու իմ մօրըն լավ չէս պախե: Խա՛: Դէ մէ շան պըտի անեն, է՛լի, վոր մառթու սիտըն մառթու չուգեց, ինչ ուգեն՝ կասեն: Էս ախչիկ փախնի մըտնի հանրեվնի ամրոց, հանրեվան տանի պախկըվցու: Ման կուկան, տէնա չըկա, թօղի կէթա: Տուն ի ման իկե, խօ չէր էթե ուրիշ տեղ ման կեր: Թաղեմ Արուսի արկածները...

Էսի կէթա կոռծի կուկան (դէ կիսուր մէշու պինդեո կընիկ էր)՝ «Անա՛, խաս տ՛ուտեմ, անա՛»: Դը, կասի՛ «Քա, հէ՛նա է՛լի, կընա՛» (ախտեցի յեր, ցածրախտեցի յեր. *աննա, դանդէ* կասէ Էն վախտ, *դանդէ՛* մայրիկ): Խա, էսի կասի՛ կայնի ընենց քանլայ խանեմ ըտոր կըլօխ: Յեղեր խալի էտ պառավըն, ըսենց լըցի իրեյ կիլօներ, շարե խացատան տախտա մէջ, վոր վէրցա: Էտի շիշըն ինչ կուտա՝ իրեյն էլ հիրար հիտեվ գըլոր-մըլոր կէթան: Կասի՛ վոր ընձի փայ չըկա, կայնի թօ յեղեր շըռչըվի էթա: Կիսուր կանի՛ «Վա այ, սեվ կա վըրէտ, կատըվներն հուստ էկան էս փըշուր կանխ»: Նըստի վըրէն կուլա. յեղեր շըռճե կանցե... Տէքան տուն ծուկ պիրի, վոր միյնակ կիսուրն ուտի: Թանլան Արուսը կոողնա կուտի, կազանը ըսենց թանփկօվ թանլի էն յան, զիվա թէ կատուն ի տարե կերե: Կըլի կէթա կոռծի: Մէ օր էլ կուկան տուն (խէտ իրար կաշխատենք իմ բըրի-գաղ), կուկան, կասի՛ «Անա՛, մէշու խաս տ՛ուտեմ»: «Քա, հէ՛ տա, ինչ կուտես՝ կե, վանրան ուտես, կե՛, է՛լի»: Կասի՛ դէ լավ, լան տես ինչ

դիվան կանեմ քօ կըլօխը: Կըլի կաթի հիրեսըն՝ սերըն քանշի կուտի, փըռթի... Մուկըն (մենք հո՛ւստ պըռնենք մըկա) թանլի կաթի թէշտըն, կէլնի... Ինչեր ասես՝ չըխանե կըլօխ... Կիսուր կասի՛ «Ախչի՛, խիվանդ եմ, ի՛նչ կըլի, կընա հախպըրից մէշու պաղ ճուր պե»: Կըլի վագոնետկի ճըրից լըցի, տանի կըտա կիսուրին:

Կատուն կուկան, ըտոնց ճըտեր տանի կուտի: Կատուն զինքըն պըռնի, թանլի մէ մէշօյ, կիլնի ըստանցին: Մէ քօտ մառթ կար, ճանլ տըղա յեր, բայց շատ անշընորք էր: Կէթա էտի կոռծի: Կասի՛ «Չավէ՛ն ջան, ինչ կըլի, կատուն տար թանլ, իրիկուն կուկան, մէ պան կանեմ»: Կատուն կու տանի թանլի: Էտի թունդիր խաց ի թըխի: Մանգակէն գանրիկի, տէնա՛ Չավէնն էկավ: Կասի՛ «Հա՛, Արո՛ւս, դէ ինչ ի կուտաս»: «Վա՛յ,- կասի,- Չավէ՛ն ջան, կատուն իկեր ի»: Կասի՛ սըտկա ...

Մէ կիշեր կըլի էտ բիճեն, վոր էթա Արուսի մօտ՝ ուրա մառթըն: Էրեխէյ քընույ կըլեն: Էսի սութ քուն տըվիր ի, էս Արուսը: Աշկերը պաց ըսենց կըմընա, զիվա թէ վոր մառթըն կա, տէնա առթեն մեռե պըռծե: Տէնա վոր..., մէ խաստ կուտա քիթ պերնին, սաղ նանֆան խանրար կըլեն:

Տանլիթ ուժեղ մառթ էր: Կեղից հանրուր կիլօ ցօրեն ջըվալօվ շըլկիր էր մինչեվ Ախտիյա ճանլայ: Կանցիր էր ընդե, ճանխճըփան ասիր էր՝ «Տու յետ էս իկե, քենուն հետօ կըտանեյ կաղէյ: Կոն հանեյ իկե, թօ էնի աղա»: Համա ծեռ թանլե, ասե՛ «Չէ, չաղա»: Ասե՛ չէ: Ծեռ թանլե, ճանլայ կայնըցուցե:

Սըփ Կարապտա մասին ... Իմ պապիկըն Կըզկալա կուկիա էրկու հօքու խէտ, տէնա (մըրի նըման ամբոտ կըլի), տէնա՝ ըտենց պանն կիյնի յերկընքուց: Կուկիւ, թուրքերէն պանրեվ կուտա: Մէ խա խուռօջին շըլակ, նըխշուն թաթեր վոտեր, կուկիւ թուրքերէն պարեվ կուտա՝ պարեվ Խաչօ: Վանխէնա պապիկըս, կասի՝ էտիկ ի՞նչ գիտի իմ անուն, թուրք ի, վայթէ էտի ընծի սպանի: Կուկիւ, կըխասանի ճամփու կէս, ըտենց խօսալօվ, գյանլըջան անէլօվ, կասի՝ «Քու տըղի անուն մէկին Հայրապետ ի, մէկին Կարապետ ի: Էտի յես եմ տըվէ»: Ընդուց կասի՝ «էրկու խատ քար տու»: Քար վերցու պապիկըս, կուտա ուրան: Կըտա էտ սըրփ Կարապտան, թանլի խուռօջին, կուկիւն տուն: Էսքան թուխտ էր կըրէ տըվէ մօրըս էտ սըրփ Կարապետը, ասիմ՝ տանեմ տընեմ սըրփ Կարապտա տըված կըրքի մէջ: Դան կոխցան տարան Սըրփ Կարապտուց էտ կիիրքըն, կոխցան սըրփի մէջէն տարան: Էտի տըվիր էր մօրըս: Պախիր էր մերըս յերկար տարի, համբըրի մէջ տըրիր էր, ըտենց պախիր էր: Մընաց, էսիկ՝ պապիկըս, կէթա, վոր էտ խուռօջին պանցի, տէնա՝ էրկու խատ էսենց ճոչ յեմիշ: Քանրերըն տաոցէ յեմիշ: Էտենց կըտըրտե, սաղին, էրէխէթին, հարեվներին պանժնէ: Վախտ կար՝ էտի խացատուն էր... Վախտ կար, կասի, կըլէր տասխիյ տարեկան ջանլ տըղա, փանլեվան խաղէր: Մացէ իմ պապիկի տուն: Փայլեվան շըրիդ կապէր, խաղէր, ընդուց հետ կըլէր ծերունի բիճան: Ասիր էր՝ «Իլի՛, քու մէ տըղէն խոստա մատաղ»: Մէրը վանխէցիր էր, ասիր էր՝ «Իմ տըղէն մոռթի էտի, թուրք ի»: Ընդուց էտի Ափէլա մատաղ էր իջուցէ: Ասիր էր՝ «Խօ չէ մ յես քօ տըղին մատղէ, տու վոր մատաղ տէր»: Կասի՝ «Յես մատաղ ի կանեմ»: Իջուցէր էր էտի մատղէր էր, հանրեվներին, էս յան, էն յան... Կան էր իճուցէ, մատղէր էր, էտ կիրքն էլ տըվիր էր ըտոր: Ընդուց հետ իմ պապիկէ տուն սատանա յեր էլէ: Էն վախտ էտենց պաններ շատ կար: Թասս

պիրիր էր, ճուր լըցիր էր թասի մէջ, էտ սատանէքին պըռնիր էր: Կասի՝ էրէխու նըման, լըցված են էտ ճըրի մէջըն, գըվըժին: Պապիկըս պատմէր... Ասիր էր՝ «Էտ Հայրապետ, Կարապետ յես եմ տըվէ քու տըղէրքըն»: Ութ ախչիկ տատիկըս պիրիր ի մէ կըրընգի: Ութ ախչըկա հիտեվ էտ էրկու տըղէն էր պիրէ:

Աստու օռշնութեն ծեր հըմընի վըրէն ըլի:

Կըլխավորօվ մընաս:

Օեր բալէթօվ բանխատմվոր ըլէր:

Օեր ընտանիքի կըլխուց անպակաս ըլէր:

Աստու թեվեր ծեր հըմընի վըրէն ըլնի:

Մեր ավէղրան թօ ծեզի հըմընին քյօմակ կայնի:

Խանրիսէն բօլ ի, յուղ վըրէն գյօլ ի, ուտօղն էլ քյօռ ի:

Խօսքի մէջ կասեն՝ ընդոր հոքին էրմըյներն ի:

Վարդուշ Մանուկյան, ծնվ. 1937 թ.

Յես ընդոր վոչ էլ տըսիր եմ, պանակից զինք՝ էկավ, յես կօվկիթ էմ: Իմ մէրն ինան ուրա մէր շատ մօտիկ ընգերոյի յեն: Կասի՝ «Թանքո՛ւ ջան, ի՞՞ կըլի՛ էտ ջո՛ւ (քո) ախճըկան ուզեմ իմ Միրանին»: Կասի՝ «Էտի ընծի կըխասանի՞»: Կասի՝ «Խա, էրկըսօվ դասավորէյ»: Մէ օր կօվ կըթէլուց կուկիմ, զինք՝ պանակից նոր էր էկէ, էսա մեր գըրասէյնակի մօտ հանդիպավ: Ասավ՝ «Տու Գուհօ՞ն էս, թէ՞ Դուխօն էս»: Ընծի մէ խօրօխպօր ախճիկ ունեմ: Ասիմ՝ «Ասենք Գուհօն եմ, ի՞նչ կասես»: Ու էլ բառ չըփօխանակէց: Ըտենց մէ էրկօր... Մեզի մեծ ունէյ, իրա խօրօխպէրներ՝ Վահան, Միրօն, Ափօն, մեր Ափօն: Մէ օր կօվ կըթէլուց էկամ, տըսամ՝ մեր տուն

նըստուկ են: Խասամ, Ափոյ իրըսներ պաքիմ, «Ափո՛ ջան, ընչե՛ս էկե մեր տուն»: Յես վոր վոխըրի կըլօխ պընօղ եմ, ուրա վոտեր կեթեմ Շատիբուլաղից ճուր պիրեմ, լըվեմ, «Վա՛յ, պե՛, բալա՛ ջան,- կասեր,- վոտերըս թօգոտ են, պե լըվամ»: Մերըս ասավ՝ «Չի (քա), սիգիզըս խօրեմ, ըտոյ էկած քե էչի, տու իկիր ես իրըսներ պաչես»: «Բա ի՞նչ անեմ, ա՛յ մեր»: Ասավ՝ «սիգի՛ գ ջան, յես իկիր եմ, վոր քե տանեմ ընձի խառս»: «Ափո՛ ջան,- ասիմ,- վի՛րըն»: Ասավ՝ «Իմ ախպօր տըղին՝ Միրանին»: Ասիմ՝ «Յես չեմ առնե ընդոր»: «Վո՛նց թե,- ասավ,- չես առնե»: Վեոչը, հէլան կիւցին, խօսք տարան պիրին, էս յան, էն յան, համոզին, առամ, է՛լի, ախպե՛ր ջան:

Խառնիս արին, բա ի՞նչըղ... Կիշերօվ խառնի՛ս կանեն: Յերեկօվ խացկերութեն էկան: Էն վախտ ի՛նչ կար շօվա յեր... Բա մըկավա նըման քուֆտա՞ յեր, բա՞ խտամփոր... Խառնըսից հառէ խաց կթխեն, տըղի տուն միս կըմոռթեն, նաղարա կըզանեն... Կուկեր գախիրա: Զախիրեն պիրեն մե քանի խատ արաղ, մե քըսան կիլօ միս, էտի պիրեն, վոր կասեն՝ մեզնից քանի հօքի պըստի կան ըստե՛ խացկերութեն: Քանի հօքի կեն, ըտոնց կերածըն պըստի տըղի տուն պիրեր ախըրկա տուն, վոր կեր խացկերութեն: Արաղ, ճինի, փեճատուկ չեր էն վախտ, կեթեն Արանա պիրեն (տըղի տերն ի կիացե պիրե, մեյ խաբա՛ր էյ): Օժիտ ի՛նչ կար՝ մե ծեռք տեղաշոր էր, է՛լի: Չավորոչ (քավորի) տուն կեթեն խաբա՞ր չավորն էլ վոր ուր մառթն առներ, գ էր: Նըվագօվ, գուռնօվ կեթեյ պիրեյ չավորոչ, վոր նոր միսըն մոռթեն: Առանց չավոր չեն մոռթե: Մըկա չավորոչ տեղ կիտեն՝ ն: Չե, էլ ի՛նչ, մըկա... Մըկա չոր - ախպեր (քույր ն եղբայր) ի կըլեն չավոր սանախեր:

Օտոիս մէջ ծըվածեղ անեմ՝ ուտեն, չեն իմանա:

Աստըված ուր արածըն կանի, բ՛այց վոր չես առնի չու (քո) վըրեն, անեծքն էլ սուտ ի:

Էն վախտ փախցուցել չիլե, մըկա յի խուժանուտեն կանեն:

Գոհար Մկրտչյան, ծնվ. 1941 թ.

Կարավաձոր թաղամաս

Յես քաղաքն եմ իլե, իկած իմ խօր տուն, իկած, ասած են՝ կուզէյ ծեր ախըրկան մեր տըղին: Իմ պապան էլ ասաց՝ «Իմ փոռցուկ թանըն չեմ տա անփոռց մագնի: Կըտամ»: Յես էլ ըստուն չիմ ուզում: Տասյօթ տարեկան, խեղքըս ի՛շ կըկըղրեր: Միյամիտ, կեղի ախճիկ եմ իլե, կացիր եմ քաղաք քեռուս տուն, էրկու տարի ութ ամիս ընդեն եմ մընացե: Կըլիս մագի չափ ուզող եմ ունեցե քաղաք: Բ՛այց պապաս չըտըվեց: Մինչեվ վեոչ հիրես տըվիմ իրան: Կեղըն չիմ ուզում: Թուրուններ կաշխատինք՝, կալօշ կըխայնինք... Կասիմ՝ նորից էթամ կալօշ խայնեմ, նորից ցեխերի մե՛ջ աշխատեմ, տըլերի մէջ: Ըտու խըմա չիմ ուզում: Վօրպես լավ թութուն շարօղ՝ չըթօղին մընիմ քաղաք: Էկան, նըշանին, պիրեց ըստե: Տասյօթ տարեկան ամուսնացիր եմ: Հիցունյօթը թըվի մառդի քըսանչօսսին մեր խառնիսն ա իլե: Տըրընդեզ խօրըս տունն արին: Խըտ իրար կընացինք շոր առնելու: Տալըս էլ էկավ խետըս, հիրա քըվոր ախճիկն էլ խետըս էր, հիրա քըվոր տըղեն էլ: Հիրանց տուն կընացինք՝, հիրանք՝ քաղաք կապրին, իրա խօրքուրի տըղեն քաղաք կապրեր: Ճանգիրն էլ իմ խետ էկավ, իրա անունն ա ճանգիր: Կանցինք իրանց տուն, կանցինք իրեք՝ օր ֆըռացինք: Իրեք՝ օր իրա խետ ֆըռացեր եմ, բայց լեզու չեմ թըռչե խետը: Չիմ ուզում, քաղաք կուզի մընի... Բայց մաման պապայ փոր կըթափեր՝ «Ընչի՞ իմ էրեխուն նորից պիրիր, քըցիր կըրակ: Օտո մաքուր, վոտ մաքուր, ընչի՞ պիրիր»: Խերըս ասաց սուս, քօ ըսենց ընենց, քաղաք խուժանանց ա...

Մոսկրվա յեմ կացե... Խինգ անգնր մանեթ առամ կ'ացիմ, ըտուն արբայ պիրիմ, խինգ անգնրից հավել աշխատի մեչըն, խամ-խամ: Ախպերըս էլ խետս էր, մեր հիմնարկի աշխատողներն էլ խետըս ին: Կա յնի, վո՞ր հույրանոցն էր... Սըտես էր մինչեվ հերեկ-մեկել... Մեյ ճաշարան կեթինք, մեր ուտել, պան սոմսի մեչըն էր, խա: Ամեն տեղ տարան, բացատըրին, կ'ացինք՝ Լենինի դամբարան, կացինք տեսանք... Հըլը պըստի տըղես չըկար... Է՛նքան յեռո կայնանք, կոտորվանք, մինչեվ մըտանք... Ընչի՞ վախենի, քյոտիա ճի՞ծ իմ... Պարկուկ էր հիրա խըմա... Ժակետներ իմ առե, բըլուզկեք իմ առե, տըղամառթու տըկի շորեր իմ առե... Տալերըս օվ ինչ ուզիր էր, պիրիիր իմ: Ամեքի մեչ մե խիյ մանեթ, վեց մանեթ մըտիր եմ... Տալերի ս չե, չե... Անքամ ամեք՝ մեկին նըվեր տըվիմ, վոր Մոսկրվա յեմ կացե:

Օլյա Հարությունյան, ծնվ. 1938 թ.

Էտի մե թանյ տըղա յեր, յես էլ մե թանք՝ ախչիկ ի: Էս մառթերի ճոչերն էկան... Խեր չեմ տիսե: Խօրօխպըրներըս... Չէ՛ է, ամընե-րօվ պախին: Վոր կըկան, կասեր՝ կ'ացեք, հըլս մե ք'ան օրից հետ նոր պան կասենք: Հանեչ ըտենց էր: Մըկա չե, մըկա չե՝ ծեռներ պըռնեն տանեն Էնատե, իրան խըրկեն... Մե տուն էր՝ պըլուկ, պըլեր վըրներուս: Էտենց էր Էն վախտվա տըրներ: Թալվա յեր: Թունդիր էլ կար մեչ: Մե խատ էլ կեսրար ունիմ, գնտ չունիմ, յես կիսուր չեմ տիսե: Խա, կօվ կըթիմ, վոխչար կըթիմ, կերսարիս կերակըրիմ, մըկա ի՛նչ կա... Ասենք՝ էսա իմ վըրնի խալաթ մաշվեր ա, կըխանիմ, թունդիր փարատիմ, մաքրիմ, էտ շըռթերն էլ կըմաքրիմ, յես կընըստիմ: Էս մե խալաթն էլ խացին էր, քիսայնիմ նըստիմ: Միգանն էլ կըկապիմ վըրես, կընըստիմ: Քթըխիմ, կըլիմ էտօյըր կըվերցընիմ, թախտըփիմ կըվերցընիմ, Է՛ն, թունդըրա վոր

փարատիչ էր, Էն էլ կըծալիմ, ուրան տեղ կըտընիմ, վոր մեկել անքամ չինիմ ման կիմ, ուրան տեղ կըտընիմ, Է՛լի: Յես իմ խըմոր կանիմ, ծըմեռ շուտ կանիմ: Ամառ տավար կեթեր, նոր յես կանիմ: Յես քիչ նաֆար իմ. հիցուն խատ, յեռտուն-քառտուն խատ, էտենց կըթըլիսիմ... Չէ՛, չէ՛, թունդըրա խացի վըրեն ճուր չեն թանլե: Վոր կըպըռնիմ, խըմորիս թեշտը շուտ Էն վախտ կըլըվիմ, կըկոռծիմ: Կըտընիմ թունդըրա վըրեն, թունդիրը պանց էր պերան... Կեթիմ թեքսօվ յեղը պերիմ, կըլըցիմ մեչ, ընդե մե խատ մաքուր շոր ունիմ, սըռփիչ էր, կըբըցիմ վըրեն: Գիտիմ՝ բօքոնները ծածկիր իմ թունդըրա շուռթ, իմ ժողօվորթին կըպիրիմ՝ վորըն կեր, կըբօռիմ կասիմ՝ իկեք, ճըմուռ կանեմ: Կըկիին, ճըթերըն, կեսըրըս, էտ բօքոններ կըճանթին, լըցին մեչ, քըթեղօվ խատնին, տընին թեշտօվ կուտին:

Պուռթըն կըլըվիսք, տանինք հանվըներ: Պիրինք փըռինք, ճըպոթօվ չըփիխինք, քըրքըրինք, սանդերքըն կըտընինք վոտնե-րուս արանք՝ ու կըքյանչինք: Խանի, պաղրույներ կանի, սիրուն պաղրույներ կանի, դանսինք: Փատտիյ թեվներուս, մանինք: Թելը ժակետ կոռծի, շալ կըկոռծի, դեյրան կըկոռծի. չըկար Էն վախտ կըտոր: Գուլպեք կըկոռծինք, էրեխեք կըխայնին, մեյ կըխայնի, տըղեք կըխայնին: Թաթման կոռծիմ, խինգը մատիս: Քանի ճի՞ծ... խինգը ճի՞ծ ունեմ: Խինգ խատ էրեխա յեմ ունեցե: Մե ախճիկ ունեմ, կացե հուրիշ տեղ:

Վազգանուշ Սահակյան, ծնվ. 1933 թ.

Մարմարիկ գյուղ

Չիշեմ յես... Կըղըրտեր Էն, մօռթեր Էն թուրքեր, կեսըն մեռեր Էն, կեսն էլ կեր Էն... Մերոնք էկեր Էն, առաջ մըշակ Էն էղած...

Քառասունըյօթը թըվին պըսակվեր եմ. Խաչիկ պատերազմի հաշվանդամ էր: Ունեցեր եմ հինգ աստ երեխա: Յես ինչ պըտի աշխատիմ, հինգ աստ երեխա յեմ ունեցե, պայեր եմ, մեծըցըրեր եմ: Հինգ երեխա պախել հանգիստ չէր: Հուսումի տըվեր եմ, սաղին օքներ եմ՝ շենք սարքեր են, բձմեր եմ: Օդօրմի իմ կիսուրոչ, իմ երեխեքին հինք պայեց, կէսրարս էլ լավ մառթ էր, յես կառօլն ի տան: Մենք քուր ենք, տէքօրկընիկ չենք: Հինք մեր երեխեք հիրարից չըտարբերե: Յես կըղրի, կարի, կըխաքուցի իրանց, վերմակներ կըկարի, իրանց շոր կըկըղրի կըկարի: Մեր երեխեք լէ իրար հետն են լավ հէլէ... Իմ կէսրարի վոտները լըվացեր եմ, իրան լոցըրեր եմ, տըրօրեր եմ: Պըռօժեր ա՛ ըսեր եմ յես կէթամ, դ՛ու հէլի քու շօրեր խաքի... Հիմի չէնեն...

Մեղա Տոնոյան (մոտ 90 տարեկան)

Խառսընիքին քանի դանն հաց կըտինք, չոս-հինգ անքամ խաց էր կըտինք, հառավօղ էլ խաշ էր կըտինք: Իրեք հարուր լըղրանոց խաշ ենք դընե խառսընքին... Էս իմ մեծ տըղի խառսընիքն ա՛ խաշ ենք էփե: Իմ ախաօր կընիկ, իմ տէքօր կընիկ, յես տարեր ենք, մեր խացատուն էն յանն ա, էրկու հարուր քըսան, հարուր լըղրանոց կազնընէրօվ խաշ ենք դընե: Էս մեր խընամին օր էկավ, ինչքան ջնգի ջուգի կար, հավթեր էր, առեր էր բ՛ էրեր էր: Էս իմ խեխճ մառթ տէսավ, վախեցավ: Ըսեց՝ «Արո՛ւս, խընամ Առշակ հըմընին հավթե, հարիք հօքի առե էկե, խաշ օր չըխէրքա՛... Յես մէկին խաշ դընեմ, ջնյնամ՝ գ՛առ կըմօթեմ, մէկին էլ խօրօվա՛՞ծ դընեմ... Նըստին սեղան, նայեն, մինչեվ գ՛առ էփի՛»: Մէկ էլ իմ տէքօր կընիկ, օդօրմի իրան, ըսեց՝ «Յեխպար ջան, չըվախէնաս, քառասուն խօքու էլ լը կըմընա, հէքուց կըճաշակեն: Էնքան ենք դընե, էնքան՝, էլ պատմելու չէ»: Էտքան խաշ ինք դընե: Էկան կէրան, խըման, ուրխըցան, հէլան գ՛ացին:

Նոր տարուն պըտի քըռչիկ էփենք: Քըռչիկ... Յես թուփ կըղ՛ընեմ լա՛վ, ամէն տէսակ բ՛աներ կըլըցեմ: Գննա՛րից բ՛ընած, ծախկաքսնամից, խընձօրից, ամէն ինչ՝ բիբար, ծիծակ, ամէն ինչ կըղ՛ընեմ էտ թըթօվի մէջ, սամիթն էլ կըղ՛ընեմ: Հէտօ կըխանեմ, քըռչիկ կուզեմ էփեմ: Մէ լավ կըտոր էտ քըռչիկի կըտոր կըխանեմ, բ՛ըթեմ: Առանց թըթօվէլ քսնամ էլ ունեմ, էտ քսնամից մէ էսքան կըտոր էլ, էտ քախձըր քսնամից լա՛ավ կըտըռտեմ, սօխառած կէնեմ, էտոնք կըլըցեմ մէջ: Կառտօշկէն էլ կըտըռտեմ գ՛ըլըցեմ մէջ, մէ քիչ ջ՛ուր քըցեմ, էտի լա՛ավ խարկըտի, էնեց, օր գ՛ուզես առթէն ուտես: Ջ՛ուրն էլ ընդէ կըյեռա, կըբ էրես ջ՛ուր կըլըցես, ձավարն էլ կըքըցես... Էղ ամէն ինչը, էղի կէփի, շատ համօվ ճաշ...

Հարիսի ձավար պըղի հատուկ ճանչընաս: Կա ձավար՝ սիվտակ սիրուն ա, բ՛այց էտի չի փըխըվի, ինչօր ավագ մընա ջըրի մէջ: Էտի լավ գ՛ող ջըրօվ կըլըվանաս, ջըրն էլ կըղ՛ընես, գ՛ող ջըր, վըրէն: Իրիկուն լից (գ՛ագ ունի ս, թէ՛ կէրասինգա յա. ինչ վօր ա), բ՛ան կէնես, մէ հատ խավ ա կըքըցես մէջ, կըտըռտես կըլըցես: Էղրա բ՛էրան ծածկա՛, դ՛ի գ՛ագի վըրէն, էրկու իրեք ժամ հէտօ կէթաս տէնաս՝ օր ջըր ցամքե, էտ խատիկներ փըլխեր ա, շէրեփըն կառիս, կըսկըսես խառնել: Էղի վօր խառնեցիր, մէ քիչ էլ կէփի, առթէն կըցվի, դ՛առնա շիրա վօնց վօր, գ՛ընի խըրիսա: Էնա Մուսա լեռան խըրիսից լավ կըլնի:

Իմ մերքս կըպատմեր, կասեր՝ գ՛ախտըվե փախեր ենք: Հիրանք լըսեր են՝ հէսօր իրանց գ՛յուղի կըղրելու օրն ա: Ըսկըզբից արբեր են Ալաշկեռտ, հէտօ էկեր են Դիարբնքիր: Դիարբնքիր,

էտի միշտ մըկա ցույց ա կըտան, խա: Էս խեխճ մամաս կըսեր՝ Էկան էս իմ ախպոր կընգա ախպերներ (չոռս ախպեր ուներ, իրանք վաճառական են եղե, լավ խօր տուն ա ունեցե քեռուս կընիկ), Էկած ասած՝ «Հակօ փ, գիտե՛ս ինչ կա, հէսօր դ՛ու պըտի անպայման քօչըտ առիս, փախիս, թէ չէ սաղին կըկըդրեն, հեռթըն էս գ իշեր ձ՛եր գ՛յուղին ա»: Ասում ա՝ Բ՛երեց իմ քեռին, ըսեց՝ «Հէլէ՛ք, հէլէ՛ք ձ՛եր քօչ-մօջ Բ՛ացեք»... Մօրն ա դ՛ընե, հիրա կընգան ա դ՛ընե, դ՛ընե սելի վըրեն, մէ քիչ ուտելիք-մուտելիք լըցե, առ ու փախ ա, փախին... Էս իմ մեր, իրան խօրօխպօր մէ հատ Մուշօ անունօվ տըդա կըլնի, էսրան գ՛օխտուկ անգըճին կըսա, կառի կէթա պախկըվի: Կըսա՝ «Մենք վօր էթանք էտ յերկիր, սօված-ժառավ էթանք, մեզի կըսեն՝ էս անօթի քըռչօտներ էկած, վո՞ն մեր հէրես կիշկա, յես էսքան հարուր գ՛ըլօխ օխճար, կօվ, մատակ, գ՛օմէշ թօղեմ ըստե, էթա մ: Թօ իմ ախպեր առի քօչ էթա, թէ հնարավոր ա՛ կառիմ կէթամ, չէ՛ կըսպանեն, ընձէլ թօ սպանեն, ընձի էսքան ախպեր ըտե մեռան, ընձէլ թօ սպանեն»: Էսի ասում ա՛ վօր մենք գ՛ընացինք, գ՛օմի դ՛ըռներ Բ՛ացինք, էսի ախպերըն առթեն առե՛ իրա մերն ա, իրա կընիկ, իրեք էրէխա ունի, սելի վըրեն գ՛ըքան: Էսի օխճար, կօվեր, յեզներ, գ՛օմէշներ՝ հըմէն կըտա դ՛եմ, էտ տըդու խետ խօրօխպօր, հինքը եղե տասչոռս տարեկան, Բ՛երե հասցըրե, ինչքան են էկե, քիչ ա մացե՛ խասին Արագին, գ՛ըթե ախպօր: Ախպեր կուրխընա, կըբ էրա մատաղ կանի, կըսա՝ լավ ա, իմ քուր մեր եղած Բ՛երեց... Մատաղ կանի, կըդ ընա կազան վըրեն, կէփի, օր լըցեն, ուտեն առթեն... Ռուսն էլ խափե շատ, հայերին, միշտ էլ կըխափա: Ռըսի գօրքըն գ՛ըկա: Գ՛ըկա, էսի էդ ախպեր, վօր սպաներ են, ըդըրա ձ՛ին, կըսա, չըթօղեր՝ մառթ խեճին, հինք կըպախեր: Կըկապեր իրա ձ՛իուն, ուր կէթեր, իր խետ տաներ: Ասում ա՛ կապուկ էր, էստոնք էկան, ըսին՝ «Էս ձ՛ին պըղի տաս: Մենք էկեր ենք, օր ձ՛եզի փըրգենք՝ ձ՛եզի թուրքերն ու էս քըռղեր չըսպանեն, էկեր ենք՝ ձ՛եզի ազատագ՛ըրենք, Բ՛ան չըլնի»: Դէ՛, կըսա, էտ ձ՛ին տըվէք ընձի, էսա գ՛օթեցուկ խիվանդ ձ՛ին առեք ձ՛եզի: Իմ քեռին կըսա՝ «Յես իմ գ՛ըլօխսի տամ, էտ ձ՛ին չի տամ, էդի իմ ախպօր

հիշատակն ա, չեմ տա»: Էսի կըքաշեն, էտ խեխճ մառթին էնքան կըտըփեն, թօղեն դիակ գ՛էտին, ձ՛ին կառին կէթան: Գ՛էլին էս ժօղօվուրթ, էս քեռուս կըդ ընեն սելի վըրեն, էսի կըխօսա, կըսա՝ «Հանգառօ չըքըշէք, էթաք խասիք, քիչ ա մացե՛ խասինք Արագին, հէսօր քանի օր անասուններ ծառավ են, կէթան կըլըցվին գ՛էտըն»: Էտ քօչելու ժամանակ, յեփ ջ՛ըրեր գ՛էլեր, էդ վախտ էր կըսկըսին կըռիվներ, վօր իրանք էտքան պաղթօս ու զէնք չօքտագօծեն: Լըցվին ջ՛ուր, էթան: Էս մառթիկըն էկեր ին, ասում ա, խամ մառթիկ, սէլեր էկան, կըսա, ինչօր լուցկու կարօպկա լըցես էս գ՛էտըն, տանի: Էտենց, սէլեր՝ քօչերօվ, էրէխեքօվ: Ասում ա՛ էս մերն էլ, վօր ջ՛ուր ին խըմե, առթեն հանգիստ հիճան, Մարքարա կարմունջօվ մենք հընցանք, էկանք էս Հայաստան: Էդ անասուններ հըմէն Բ՛երեցինք ըստե, մեզի աղավարի ապրանք:

Արուս Տոնոյան (Մանդրոյան), ծնվ. 1937 թ.

Մեղրաձոր գյուղ

Ժուլէտի մառտի անունը Վօրօշ է: Հիրար հետ ցածից խօսալօվ գ՛ալում ենք: Հիրա կընոջ անունն էլ է Ժուլէտ, իմ կընոջ անունն էլ է Ժուլէտ: Էսի մէ հինգը կիլօ պիսօկ առե, ըսենց խանութից՝ ցածից հըլնէլուն գ՛ալում ենք: Հասանկ ըստուց մէ հարուր մետըր ներկեվը, ասի՛ Վօրօ՛շ, Բա՛ ի՛նչ է, ասի՛ «Բ՛է Ժուլէտները փոխենք, Ժուլէտը Ժուլէտ է, է՛լի»: Էդի վոր ասեճի, մէ քիճ ըսենց շա՛շ էր հիշկըմ, «Յես քու տիրոջ մերն», ու հենց էտ դըրբին դուգ... պիսօկը հընգավ կանալը: Էկավ էս կանալը պիսօկը թապավ, յես փախա...

Յորենը, գ՛արին քաղըմ ին գ՛էրընդիյօվ, մեզի հավաքում ին տանում ին, փոցիս ինք անըմ, հավաքըմ ինք: Հիրանք կաբըմ ին

ջ' օվօվ, մենկ էլ շըլգըմ ինք, տանըմ ինք ընդէ: Մէլը գ' ալըմ էր, մէ սէլը քառասուն խուռց էր, ք' առնըմ ին, ք' էրում ինք գ' յուղը, տալըմ ին մալատիրկի տագը: Բ' էրում ին լըցում ին պայեստը: Քանի աշխօր արէր էս, էն աշխօրի դ' իմաց վառձատըրում ին:

Մալըխն առա, ասէծին՝ ախճըգանըդ փախճըրաձ են: Վո՞վ է փախճըրէ, վո՞վ չէ փախճըրէ՝ էս մառթն ա փախճըրէ: Գ' ընածինք, ասինք, էրկօր հընցավ, տեղը չասէցին: Քուֆըր-քաֆըրն ըսկը-սէցինք: Վոր էտ տըղէն կազմակերպէր էր, հիրա հօրօխպօր տըղէն էր, հիմի ինվալիտ է իմ նըման, ըղօրը կըբանք, ի ինչ ասէս քըռֆէցի: Տըվէցինք միլիցայութիւն, էս յան, էն յան, վեռչը շատ խօսացինք, տըղէս ջըղայնացավ, ասի՝ «Սո՛ւս, մի ջըղայնացի, պէտկը չի»... Գ' իշէրը քընաձ ի, էտ փախճըրօղի ախպէրըն էգավ: Էգավ, ըդէ կայնավ սիգնալ տըվէց: Էգավ, բա՝ «Ապէ՛ր Սարիկ, հի՛լ վեր»: Ըսի՛ ի՛նչ է: Բա, ասավ՝ «Հի՛լ տանէնք, ախճըգանըտ ցույց տամ»: Տըղէս հէլավ ջըղայնացավ, ասի՝ «Դո՛ւ նըստի տեղըտ, գ' օոձ չունէս,- ասի,- դ' ու նըստի, քօ գ' ոռճը չէ, դ' ու մընա»: Գ' իշէրն՝ հէլա նըստա էդ աֆտօն, յես ու հինկը գ' ընացինք: Դու՛զ ասած՝ հիմի սաղ տեղեր յերկիր ֆըռացէր էմ, էտ Կիրովական, ք' անի յանէրը յես չէմ գ' ընացէ, չէմ հիմանում: Քըշէց, հա քըշէց, հո՛ւր էս քըշըմ, հո՛ւր էս քըշըմ, մի օր քըշէց, վեռչը գ' ընացինք մըղանք էդ Բօզի գ' էղը: Մէտը էրգու հարգանի տուն էր: Հիչանք ըդէ կայնանք, մէտը լավ կընիգ էր, օղօրմի հիրանք, շուղ է մեռէ վայթէ, պառավ կին էր՝ «Վա՛յ, մատաղ քի, դուրբանըտ ըլիմ,- սկըսէց աղաչէլօվ պաղաչէլօվ,- նըստի՛, մատաղ ըլիմ քեզ, նըստի՛, էս ա քընաձ է, թօղ առթընանա էրէխէն, կըհանէմ գա»: Ախպէ՛ր ջան, նըստանք, մի քիճ խօսացինք, վեռչացըրէցինք, բա, ասավ՝ առտէն հէլէ վեր, հի՛լ: Հիլանք յերգըրօթօ հարգը: Հիլա յերգըրօթօ հարգը, գ' ընածի, շանվոռթօն թուլէն մըղէր էր կառաֆտի տագը, էտ տըղէն: Ախճիգըս էլ կայնու՛գ էր: Ասի՛ «Մայրա՛ միկ ջան, ի՛նչ կա»: Նախկան էդ, մեր գ' յուղին մէգը կար, մէհաղ ախճըգա փախճըրին տարան,

հէդ ք' էրէցին, ու էդի մընաց, ու էդ ախճիգն էդէնց մընաց: Ասի՛ «Ի՛նչ կա, ախճի՛կ ջան, ի՛նչ էս ասըմ»: «Պա՛ք,- ասավ,- վոնց էգէր էմ, ընէնց էլ,- ասավ,- կամ: Հիմա,- ասավ,- ի՛նչ էս ասըմ,- ասավ,- յետէ գ' ամ, գ' ըլիմ էս մատտի ախճիգը, խայտառագ գ' ըլիմ, կասէն՝ տարան պայէցին, ք' էրին թօղէցին,- ասավ,- մի կըտոր խողը՝ ինշվորայա,- ասավ,- յես վոր էգէր էմ, էգէր էմ»: Ասի՛ «Հալալ ըլի քեզի,- ասի,- համաձայն էմ, ախճի՛կ ջան»: Իչանք, գ' ընացինք հառաչի հարգը: Բ' էրէցին գալյաղին - մալյաղին, գ' իշէրանօվ սեղան-մեղան քըցէցին, նըստանք ըդէ, մէ բուռում հաց-մաց կէրանք, բա՝ «Արէք նըստինք աֆտօն, էտանք»: Էրգու իրէք աֆտօ յէր, ընձի նըստըրին ախճըգանըս կոխկը, խօսալօվ ըդէնց էգանք: Էգանք հասանկ էս կամուրջը, ասի՛ «Կայնէկ՝ յես հիշնէմ, դ' ուր գ' ընացէք»: Ընձի ք' էրին ըստէ հիճըցըրին, հիրանք հէլան գ' ընածին հիրանց տունը: Վեռչը, մի քանի վախտ մընաձ, արին հառսանիկ, նոր մեր ք' արեգամներօվ հավկըվանք, գ' ընածինք, կէրանք խըմէծինք, բնրիշանք...

Հիրանց տունը շաղ մեձ, ք' առցըր կուբա ծածգ էր: Մըրանը մէ հաղ տաղի ունէր՝ հօր հօրօխպօր կընիգը, անունը Մալամ էր, ամբօղջ ուայօնօվ մէզ դըռըցընըմ էր: Մե՛վ շոր էր հակնըմ, բօյէբօյ, լըռիվ ըսէնց ճագաղը պօլի վոսկի, հիրա ախպէրը տէրդէր էր, յեսիմ վոր յերգըրնէրին հավքու՛գ էր: Ըդուց ըսէնց դըռըրում ինք, վախէնում ինք, շաղ ինք վախէնըմ: Էդի վոր տարէր էն, ռիսկ չինք անում էտէր ինք ըստէ: Մէ օր ասի՛ «Մայրի՛կ, համէկիս մէ հաղ փեթօ տուր, ինշ գ' իլի», ըստու հօրօխպօր տըղէն էլ էր: Ասավ՝ չէմ տա: Ասի՛ բա լավ, բա ի՛նչ անէնք: Դ' ըրանց կուբէն էլ շատ ք' առցըր էր, ասավ՝ «Էրգըսիցըտ օվ վոր մէգը հըլի վէրե՛վ, կ' ուբէն (մուտըն էր, գ' իշէր ժամը տասըն էր, է՛լի), օվ վոր հըլի վէրե՛վ, յետտիկից գ' ըլօխը կախէ, հիշնի իշի նըման գըռա,- ասավ,- հէնց հիշնէլուն խետ յես վոսկի յե՛մ տալում»: Յես ու ըստու խօրօխպօր տըղէն հէլանկ վագէվագ: Հէլանկ, յես ապալ-թապալ գ' ըլօխըս կախի ու

զրուացի... Հիճա, հիճա ցաձ, բ'երեց մե հատ փեռթ տրվեց: Հըլը էտ փեռթը մընում է, չեմ գինում... Էտ փեռտը տրվեց, բ'երի տրվի հառսիս: Ասի՝ «Ա՛՛ն, էսի ընենց հիշատագ է, վոր...»:

Սարիբեկ Մանասյան, ծնվ. 1937 թ.

Կիսուրիս կիսուրի հետ եմ ապրե, քամսրը տրվեց ընձի, հետո կըովավ, ձ'եռիցըս առավ... Ըստու դսնդից մեռավ, ուրեմ յես պըդի էթեր ի, վոր հինքը մընէ՛ր, եղ եր հիրա կյանքն ու ումբըրը: Յես ընդու յաշին գ'ըլնե մ... Իրա պատմելով՝ ինքը գ'ընացե Բոզի գ'եղ, շըլգով սըռը տըված կատոշկա բ'երե, երէխա յե պահե... Հիմի յես քելում եմ՝ կազի նըման գ'ըլօխըս հիճում գ'էտին... Տէքօրըս կընիկն հըռուս էր: Կատուօլ ինք քանդըմ, կիսուրիս կիսուրը գ'ընաց, էն էլ հիրա հօր տունն էր, էն ժամանակ պատ չըկար, ժէշտ էր: Լարիսն ասավ՝ «Էզեք, աբրանք եմ բ'երե, առէք»: Մեզ էլ էս տէքօրըս կընիզը ասավ՝ «Էրմի՛ են, արի էտանք տեսնանկ Լառիսն ինձ է պերե»: Ասի՝ «Շըհան տատին թօ էտա հօր տունը, մի քիչ մընա, նոր»: Շըհան տատին հընձավ հօր տունը, լը վոտներըս չըբըցինք պաղից էս յան, մեկէլ ժէշտից հելավ՝ «Էղ դո՛ր էր էթում»: Պաղի վըրէն չորձանք: Հըրըսին ասի՝ «Քօ կյանկը թաղեմ, է ս իր ուզում, հիրգունը կա-չըկա՝ մենք տըփըսվանք»...

Էղի հելավ Սսֆսրենց Ջօրօյը... Փօբըր-մօբըր կօլ էր իմ կօլը, չսփիկ էր ծընե: Հիմի հանըմ եմ, ասի՝ «Ջօրօ՛, էն յան՝ չընգնի կանալը»: Մեզ էլ էսենց արավ՝ «Վա՛խ, եղ էլ կօ՛վ էր, վոր հընգընէր կանալը, հըլը եղ էլ է կօվ, էս է՛լ է կօվ»: Ասի, մե հաղ եղ կողին հարեվանի տըղա յեր կայնուգ, ասի՝ «Մանվէ՛լ, հազար անկամ նէրօղուտյուն, Մանվէ՛լն էլ է տըղամատ, դ՛ու է՛լ էս տըղամատ»:

Մեզ էլ էս Մանվէ՛լն ասավ՝ «Ապոեւ, Հէրմի՛ն ջան, էլ բ՛ան չունենմ ասելու, կօլը թող, յես կըբըշեմ...»:

Հէրմինե Մանասյան, ծնվ. 1981 թ.

Էս մեր հարեվանին ուներ մե հաղ լավ սիրուն ախճիգ՝ անունը Մարէտ: Վոչ հօրն էր քաշե, վոճ էլ մօրն էր քաշե: Էսի մե՛ հաղ լավ, ուզածիդ նըման շուստըրի քուր ուներ: Մե հաղ ազգ կար՝ ճըլիգենց ազգը, վոր հսնչկ ին դ՛ըրաձ էս ախճըկանը: Էս քուրը մե հաղ մաննիկի հըմար էղ փէսին (դէ հինքն էլ երէխա յե հէլե, առտէն էնի յօտ ուտերօտ դասարանն է հէլե) ասե՛ «Նօ՛ր ջան, քօ գ՛ոռձը չէ, ընձի մե հատ մաննիք կըտաս, յես կըղըզիմ, Մարէտին կըտանես դ՛ու»: Էս Մարէտն էլ մեամիտ, դէ փօխվէր էր տապերօտ առտէն: Մե հաղ լավ աշխարագրության դ՛ասատու ունէինք, դ՛ասից հէղօ յես ու էղ աշխարագրուտյան դ՛ասատուն միջանցքում կայնուկ ինք... Բ՛այց յես չի իմանըմ, էղ վախտ էղ ճըլեգենց ազգուտյունը չըգիղեմ քանի հաղ աֆտօ ուներ, էտ աֆտօները կէսը քըրօշ տան հետեվն էր ին, կէսը էն ժամանակվա գ՛ումերներն ին: Պախկըվէր ին էղ գ՛ումերների կըբըշներին: Յերգըրօտ հարգին կանգնաձ ինք, մեկէլ տեսնամ՝ էղ մի «ժիգուլին» էսենց էկավ, ու էտ խէխճ Մարէտին վօր բընէծին մէշկից, դէ երէխա ախճիգ է, էն կըբըշներիձ թապան, էն կողմերից թապան, ըսենց աչ ու ձ՛ախ, խէխճ ախճիգը չօկավ էղ բ՛անի՛ աֆտօյ մողը: Կընէրէք հարուր անկամ, վօր բըրթէծին, էս յուպկէն հելավ շըռճըվավ, բըրթէցին, կոխըռճէծին ըղըրանը աֆտօյ մէչն ու... էտ ի՛նչ թօզ ու դուման... Մենք՝ վա՛յ, վա՛յ, վոճ էն է՛ մեզի յերգըրօտ հարգիձ քըցենք, վոճ էն է՛ չեմ իմանում... Էս քուրը մէշկը խըպեց սէտկին, ու տարան քըվորը... Կըռիվն ըսկըսվա վ, գ՛ընաց կըռիվը... Ստըրան փախճըրին տարան Կիրօվական: Տարան Կիրօվական, մե քանի օր... Ախճիգը չէր ուզըմ տըղին: Տըղէն մե քիչ կօլօտիգ էր, բ՛այց շատ լավ տըղա յեր: Ահակին վախտ ըստուն ասէր Մարիկը է՛լ քըֆուր, է՛լ մեռել, էլ չըգիղեմ ինչ

լրո՞րվ հանեց փրոեց արեվի հերես, քանի ամիս էլ խրոսով մընաճին, վեոճում էլ բարիշան: Հիմա ամենաշաղն էդ փեսին է սիրբմ:

Անահիտ Խաչատրյան, ծնվ. 1963 թ.

Ջրատատ (Հրագղան քաղաքի թաղամաս)

Ի՞մալ մառթի կացի... Ընձի շատ ուզողներ կին: Յես էլ կընացեր եմ թուրուն քաղելու, դսնշտը, կացեր եմ քաղեմ, վոր տանենք շարենք: Էկա հիրիկուն, մեյ չինք՝ ասե՛ մամա՛, Շուշանն կասիմ, մորըս անուն կուտի: Ասեց՝ «Ախճի՛, էտա Թաթոյ տըներն էկած են քեզի...»: Ասի՝ «Յես չեմ առնե, ընչե՛ս ընձի տըվե էտ տըղին, էտ մառթին ընչե՛ս տըվե, չեմ ուզե»: «Ախճի՛, - ասեց,- ամօթ ա, էկած են, ուզած են, ի՞մալ յես չիտամ, կըլնեմ յես խայտառակ»: Ասի՝ «Ա՛յ կընիկ, թօ ընձեղ խառցընիք, ի՞նչ կըլի, մե՛ պերան էլ ընձի խառցընիք, ասիր՝ ախճի կուզե՛ս, թե...»: Վեոչ, էտենց ընձի ուզին: Ի՞նչ խառնիս... Թունդըրա շիշ կըզանին ցանի մեչ, ցանի վըրեն նավթ կըլըցին, կըվառին, պըռնին, վո՛նչ նաղարա, վո՛նչ գուռնա... Վորըն ուժ ուներ՝ նաղարա գուռնա կըզաներ, վորըն ուժ չուներ՝ նաղարա գուռնա չեր գանե: Մե՛ խատ ծեր կիսուր ունիմ, խիվանդ էր, մեկել էս մառթըս:

Յես զավօղըն կաշխատինք, վոր զավօղըն փագվավ, ընդուց անասուն ի պախինք: Յեռըսուն տարի սարերն եմ ֆրոացե, անասուն եմ պախե... Քօլիկ էր, քարով շարուկ քօլիկ էր... Տուն կուկամ. ժամի չոռսին հելեր եմ վեր, անասուններին ճամփեր եմ, ինչ վոր կար քօլիկից վերցըրեր եմ, պըտի կամ կյուղ: Էկամ, մեյ կասեյ Սուրիկի հախպուր կասենք, հընցեր ենք՝ Կասումի գյօլ: Կասումի գյօլ, ըտե մառթ ա մեռե, սելօվ շըռճըվե, մեռե, էտ Կասումի գյօլից մե՛ քիչ էտենց պավառօտ տըվիմ, առթեն վո՛չ ըտե

տավար կա, վո՛չ վոխչար կա, վոր ասեմ՝ խա, վոխչարն էկե լըցվե ըտե, կամ տավար կա... Առավօտ շուտ: Տէնամ՝ այ էս չափսի... Ա՛յ մառթ, ասի, էսի շո՛ւն ա, թե՛ կել ա: Իմ տեմն էլե: Լեզուն էսքան թանլուկ տուս: Ա՛յ մառթ, ասի, էս շունըն էս վախտ հընչի՞՞ էկե ըստե: Պըտի վոխչար ըլնի, անասունն ըլնի՛ էտի ուտի, էս ընչի՞՞ էկե: Վախեցա յես, տըղերք ջան: Ասի՛ տե՛ր Աստըված, յեթե իմ օրն ա, թօ կելն ընձի ուտի, յեթե իմ օր չի՛ փըռթընեմ էս կելից: Մե՛ անքամից էտենց պուպուգա ու կօռացի: Վոր կօռացի, էտ կել նայեց ընձի, մեկել ի՛նչ փախնել փախավ, էլ ասելու չի... Ընդուց էկա, խասա Թայչարօխ, վօսկու հանքըն ըտե կաշխատեր: Կընացեր եմ, նըստեր եմ էտ վօսկու հանքի աֆտօբուզը, էկեր եմ խասեր եմ մեր էս կարմընջի անգաճը, Ռընդամալա կարմընջի: Էկեր եմ տունըն: Մըկա էկեր եմ, էտենց վախից կըլըփլըփամ: Էս իմ մառթըն ասեց՝ «Հընչի՞՞ էտենց կանես, ախճի՛»: Ասի՝ «Վախեցեր եմ, կել հելավ տեմըս»: Մըկա, պըռժեր եմ ամեն ինչից, կուզեմ էթամ՝ վախեանմ: Կասեմ՝ հանգառձակի նորից չիկա տեմըս: Ի՞մալ անեմ: Մի կերպ, մի կերպ էտ Սուրիկի հախպըրի մօտից, էտ կելըն վորդե կայնուկ էր, ըտեղից մի կերպ վագա, տեմամ՝ Մերօճըն սարի կըլօխն ա: Բ՛օռացի, արի՛ «Նսնմոյ Մերօճ», ասեց՝ «Էն ի՞նչ ա, Ռօ՛գ»: Ասի՛ «Կելն ըտերա՞յն ա, կելն իմ տեմն առե»: Բա՛՝ «Արի՛, արի՛, չե՛, կելին գաներ էյ, կացե, չըկա»: Հիճեր եմ, էկեր եմ իմ տուն՝ քօլիկ:

Էն ինչն ա, էն ինչ՝
Կեթա կիկնի,
Աղէ փորին
Պարեվ կուտա (ձձում)

Ռոզա Այվազյան, ծնվ. 1932 թ.

Մոլակ գյուղ

Ըսկըզբից յես սիրած տղա ունենի. բանակն էր: Գ՛րնացին ասին, վոր ախչիկներուն ուզող կա: «Նըշանաբան տու,- տղոյ մօրըն ասին,- դընենք նըշան, մինչեվ գա հինքըն բանակից»: Մէրն ասեց «Հինքըն գէշ ա, յես չուզեմ իմ տղոյն, խօրօտ ախչիկ կուզեմ իմ տղոյն»: Յես էդ նույն օրըն ասի՝ հէսօր վորը վոր գա ընծի ուզելու, յես կառիմ... Վոր յես գէշ եմ՝ գէշ եմ, կէթամ գէշ տղա կառիմ, թօ՛ ձէր տղէն գա, խօրօտ ախճիկ առի: Ընծի չըխանգարա: Իմ մէ՛ թանջկինակ չըկա մօտըն, վոր գա նըշանց տա, ասի՛ էս թանջկինակը էս ախճըկա թանջկինակն ա: Յես կէթամ, լավ ու վատ՝ կէթամ իմ բնիստին կաբրիմ: Էտ օրը ընծի էստոնք էկան ուզելու: Հակառակի նըման, ցավըտ տանիմ, էտ ջըղայնացուկ վախտ: Յեթե մէ օր մընէր, չի գի: Բայց նույն օր, հէնց էտ նույն օր էկան ընծի ուզելու: Յես էս տղոյ նըշան վերցի... էս էլ՝ մէրըն մեռուկ, հիրանք տաս էրէխա, մէ ախճիկն էր ամուսնացած, վեց ախճիկ, իրեք տղա՝ տուն: Ինըն էրէխա, իմ կէսրէր՝ տաս: Յես էլ վոր էկա, վոր ընծի նըշանին, ասի՛ յես չըկանամ խաց թըխեմ... Ասի՛ գօնէ էտ իմ կիսուրըն խաց կըթըխա, յես էլ տան գործ կէնեմ, բայց էտքան նսնֆսնի խաց յես վոնց թըխեմ: Իմ մառթուն ասի՛ «Արարատ, գրնա քօ խօրն ասա, թօ՛ մէ հատ կընիկ կա, էրէխա չըբէր կընիկ, ինքըն էրէխա չունեցեր ա, էտի թօ գա մեզի խաց թըխա, մենք էլ աշխատինք, արբինք հիրար խէտ»: Իմ կէսրէրին գըկա կասա, իմ կէսրէր գամաճայնըվի, կասա՝ «Լավ բան ասէ խառըն, էն էլ իմ ախչիկներու նըման ախչիկ ա»: Հիր ախչիկներն իմ թայն ին հըմէն. մէկ յեռսուն թիվն էր, մէկ յեռսունէրկու թիվն էր, փոքրըն մէ տարեկան: Վոնց վոր իմ էրէխէն, գալու օրվընից իմ գիրկ դըրի մեծացուցի, մինչեվ մեծացավ: Էտոր խամար էտ կընգան էլ բէրեցինք, եղանք տասներկու նաֆար: Տասներկու նաֆարի մէջ դէ ապրի ու արի էդ ութանասունյօթ տարեկան...

Մարից էկէր էմ յես, լավ վօջխարի միս էմ բէրէ, ամէն ինչ: Ճաշն էփի, կէրանք, նըստանք, խօսացինք, ուրխըցավ իմ կիսուրը: «Վայ,- ասեց,- Փօփօլ ջան, ինչ լավ ա էկար, խասար տուն, յես մինակ չըկանի կօ էս տուն յօլա տանի»: Ասի՛ «Բան չըկա, ադէ՛ (ադէ կասինք մենք, էդ վախտ ադէ յա էդէ, մէր մօտ ադէ յա էդէ կիսուրներուն),- ասի,- պան չըկա, յես էկէր էմ, դու արխային մաց»: Խաց կէրավ պըռծավ, բա՛ «Մէ մէշօք շիշ էմ հավաքէ, տանիմ տամ Ախտա, հէսա գըկամ»: Ասի՛ «Տար տուր, ադէ»: Էտի կըծախէր, ուր ձէտի խէտ տեղ էթալուց փող կէղէր մօտ: Էն վախտ ընդու թօշակըն չոռս մանէթ էր, էտ չոռս մայէթը յես կըստանի, կըկապի լայլըղի ճոթ, դոր վոր էթէր՝ գըբէր, կասի՛ «Ա՛ռ, ադէ, էսի քօ փողն ա»: «Ա՛յ բալա ջան, հընչի՛ չես ծախսէ»: «Տօ,- կասի,- ա՛յ մէր, դու տեղ կէթաս, հընչի՛ գաս մեզնից փող ուզես, քու ջէր թօ փող էղի: Դու վորտեղ կէթաս, գրնա»: Էտ օր էկավ, ասեց Փօփօլ, ասի՛ «Ի՛նչ ա, ադէ՛ ջան, ի՛նչ կասես»: Յես շատ կուզի հիրան, իմ էրէխէրին պախէր էր, յես աշխատէր ի, իմ վեց էրէխէն հինքըն կըպախէր, յես կաշխատի: Ասեց՝ «Յես կէթամ մառթու»: Իմ տղէն էլ բանակն ա, մեծ տղէն: Համարյա թէ մէ հիցուն-հիցունխինգ տարեկան հազիվ էլ էղի էտ վախտ: Էմալ ուրխըցա: Ասի՛ խառ ուզեմ, վիր դուռ էթամ չի տան, կասեն՝ էրկու կիսուրոջ, էրկու կիսուր հիրար խէտ՝ մենք խառս տանք, ի՛նչ էնա: Կայնի հավէլի լավ ա, թօ էսի էթա մառթու, յես կըմընամ մինակ, կէթամ իմ տղոյն կըպըսակեմ՝ բանակից վոր գա: «Ադէ՛,- ասի,- վոր սիտըս ուզիր, կըխանի կըտի քեզի, բայց վոր մառթ կուզես, յես, մառթ չըկա, վո՛րդուց մառթ տամ քեզի»... Քաղաք գրնաց: Մեր գէղացի յեր: Էտ առնօղ մառթու անունն էլ ննգիզ էր: Էրկու տարի սաղ մընաց: Էրկու տարի յեսօ մեռավ: Խոթ խառսներըն գանին աշկ խանին, դէղին, մեռըցուցին էտ կընգան: Ընենց մէխկըս էկավ, վոր լըսի: Հարեվներ կըսօվըռցուցին, կասին՝ «Վոր դու մընաս էստեղ, վոր

դ՛ու մեռնես, քե չըխօրեն»: «Աղէ՛, քե դ՛ընենք՝ խո՞տ քաշենք քո մօտից, կըխորենք քեզի անպայման, դ՛ու դո՞ր ա կասես, վոր յես մեռիմ, ընձի չըխօրեն, կըխօրենք, աղէ՛ ջան»: «Չէ, բալա՛ ջան, յես կէթամ մատոթու»: «Աղէ՛, քե հաջողություն»: Ասի՛ «Ինչ կուզես՝ վերցա տընից, ինչ աշկըղ կըկըղրա, ինչ կա իմ տուն, դ՛ու քո փայը վերցա, գ ընա»: Իմ կեսերի տեղաշոր, վոր հինք քընէր էր մէջը, էտ տեղաշորըն, մէ չամադան շոր, մէ խատ կուշետկա, հըմէն տըվի, ասի՛ տար: Վեռչը, էտի վոր գ ընաց պըռծավ, տըղէս էտ ձ ըմեռ էկավ ք՛անակից: Հինք վոր նոր էր էկէ, խաց-մաց կերան, ուրախություն էրինք, քեֆ էրինք էս մեծ տընօվ մէկ: Մէ հատ լավ ցուլիկ մօտթի էդ վախտ, վոր տըղէս ք՛անակից էկավ: Դէ լավ ունէվոր ինք էդ վախտ. կօվ ունինք, վոչխար ունինք, խավ ունինք, խոզ ունինք, հիմա մէ խավ էլ չըկա, վոր մէ ձ ու ածա, յես վերցեմ օգտագործեմ, տըղա՛ ջան: Դէ, չըկանամ պախեմ, յեթէ կանի պախի, լիքն ա խավ, կառնի կըպախի, ք՛այց չըկանամ: Յես իմ տըղին ասի՛ «Տըղա՛ ջան, բա յե փ կըպըսակվիս»: Վանուշ ա տըղիս անուն, ասեց՝ «Մամա՛, էրկու տարի յետօ»: «Վա՛յ,- ասի,- յես քու ցավը տանեմ, էրկու տարի յես քո նըշանի հըմէն ք՛անէր կառիմ: Վօսկէղէն կառիմ,- ասի,- մէ մեղայօն եմ առե հըլը: Հագիվ եմ կարացե էդ մի մեղայօնն առե, էդուց յետօ յես քո հըմէն ինչ կառիմ քո նըշանին»: Գ ընաց էտ ախճըկա խետ մառթիամար գ ըրեց, տէնամ՝ էկէ տէքորըս խէտ կըխօսա, յես հանգաճ կէնեմ: «Հօպա ք, մամայ ասի՛ էրկու տարի յետօ կըպըսակվիմ, բայց էտ իմ սիրած ախճըկան ուզող կա»: Ասի՛ «Արխային մըկա պըսակվի, տըղա՛ ջան, յես չըվախէնամ,- ասի:- Պառտը կէնեմ, կըվերցեմ, կաշխատիմ, կըփակեմ, խօ չեմ թօղի անպըսակվել, մըկա պըսակվի»: Էտ ախճիկ քաղաք կաբրէր մօր խետ, մէկուճար մէկ ախճիկ էր: Դ՛ու ք՛ե, վոր մենք կէթանք ուզընգան, էտ ախճըկան ուր հէրական տատիկն էր պախե, մէրըն ք՛աժանվէր էր, խետըն ք՛էրէր էր քաղաք՝ ապրին: Էտ վոր կէթինք մենք ուզելու, էտեղ իրէք անքամ գ ացինք Հէրեվան, իրէք անքամ՝ գ էղ: Կասէր՝ գ ացէք իմ ախպօրից ուզէք, իմ մօրից ուզէք, էնոնք ա պախած... Գ ըրինք

էտեղ, էսի կասէր՝ գ ացէք ուր մօրից ուզէք: Մեծ ախճիկըս ասեց՝ «Ա՛յ տըղա, վոր դ՛ու կըպըսակվիս, իմ խէրը մէր քօ գ՛էրի՛ն են, էս էլ քանի անքամ էթան Հէրեվան, դ՛առնան գ՛ան Սօլակ, դ՛ու վիր կուզես, էն արա»: «Չէ, յես էտոր կառիմ»: Դ՛ասի, «Վոր կուզես, գ ընա փախցու ք՛ե»: Էտ օր գ ընաց, վոր փախցուցէր: Յես էլ, դը իմ խայսանք կըղըրվի, յես պարապ չըմընի: Փօխիտը ի էրե, տարէր ի ծախէր ի, ինչ մացէր էր, դ՛ըրէր ի պատետ, Հէրեվանա պատետ դ՛ըրէր ի, վոր հատավոտ էթի ծախի: Լը էնի էն տեղն ա: Էլ վոչ գ՛ացի ըտե, վոչ էլ: Կիրակի գ ընաց, էտ ախճիկը անկընունք էր, կիրակի էտոր կըկընքին: Էտ խառսիս վոր կընքին պըռծան, էրկուշափթէ գ ընաց փախցուց ք՛էրեց տըղէս: Տըղէս վոր փախցուց ք՛էրեց, էլ փօխի՛նդ աշկըս գ ըկէր, վոչ գ՛ացի փօխընդի հէտեվ, վոչ էլ...

Մըխու գ ըլխուն գյօնփօվ գանէլ չէղի:

Վոչ խառսի ումուդի յեմ, վոչ փէսի ումուդի յեմ, յես ընձի կըպախեմ, դ՛ըրա համար լավ եմ:

Լավ տընէր ունի, վոր մըտիս՝ ք՛արեվըտ կըմօնասա, ասուն հնագնար ք՛էրան փարք:

Փոփոլ Դանիէլյան, ծնվ. 1930 թ.

Վանատուր (Հրագդան քաղաքի թաղամաս)

Էս մեր կեղացիք հէլէր են լավ ֆայտոնչիք ժամանակին: Կօլօտ Հայրապետ կըկան մեր կեղ, կհաֆքի ինշքան ֆայտոնչի կան, կասի՛ «Տըղէ՛ քք, յես Հէրեվան շնքար եմ պէրէ:- Էս ծըմեռվա կէս՝ փետըրվար ամսին կըլնի:- Պըտի էթայ Հէրեվանից էտ շնքար պանցեյ պէրէյ»: Ծըմեռվա կէս, կըլնեն... Էտ ֆայտոնչիքի կըլխա-

վորն էլ կրլնի Բընոյ Չնքոն: Քառսուն հօքի ֆայտոներ լրծեն, կրլնեն կեթան կայարան: Շնքնը պառցեն, էն ժամանակ, էն վախտեր ճամփեն հէլեր ա թաքավորական ճամփա՝ էն մալականի տրկօվ, ճամփեն, է՛լի: Էտ թըվերին ըտեյրանք էր, Սուխոյ Ֆանտանօվ կրկէր, ասենք, սարի տրկօվ կեթէր, ըտեղօվ ծօվի վըրօվ կըհընցներ, կեթէր Նոր Բայազետ՝ Քնվան: Վեռչըն, կեթան շնքնը կպանցեն: Ֆնյրնոն էլ կասի՝ «Յես, ընձի գյուլլես, մըկա չեմ էթա: Ա՛յ մառթ, էս կիշերվա կեսին, ծըմեռ ա...»: Էն ժամանակ էլ, ասենք, պաներին, էտ ծիյանքի մըռթըներից էն լամփերից ա կախուկ հէլէ, է՛լի: Էտենց, վեռչըն, գ՛րլնի պանցա, կասա՝ «Յես պըտի էթամ»: Գ՛ընգընեն սաղ քամկից, գ՛րլնեն կեթան, կըխասեն Քնվան լուսուտեմ: Էտ Կօլօտ Հայրապետ կրլնի, կասի՝ «Ա՛յ տըղերք, տուք ի՞մնլ էք էկե խասե ըստե»: Կասի՝ «Էկեր էյ»: Վեռչում էլ էտ Մըխիթնրի Չօվակի սանկեն, ծօվօվ վոր քըսեն, կիժնի ճըրի մէշ, քնշեն խանեն՝ սա՛ աղ շնքնը կըթըռճըվի: Էս Կօլօտ Հայրապետ վոր տենա՝ սաղ շնքնը պերած խասցըրած, լըսի՝ մէ ֆուրդունն էլ թըռճըվե, կասի՝ «Էս էլ խալալ ա, տարեյ ծեզի»: Տանեն, էրկօր յետօ Ֆնյրնոն կրլնի կըկն, կասի՝ «Բը իմ շնքնըն ո՞ր ա»: «Գյն, կասի,- մեյ քեզի կանչի, տու մեր խետ չէկար, էլ էս հընչե՞ս կըպե մեզի շնքնը կուգես»:

Մեր կեղացի հէլէ Թումոյ Բալիկ: Շատ մնգանլու մառթ էր, է՛լի: Ըտոյ, ասենք, բօյօվ մառթ էր, ասենք: Պաների ժամանակ կար կաչաղներ ըստե: Ըտոյ անտառներ կաբրին, հիմնական էտ Թայչարուխա անտառներն ին կաբրին: Ըտոյ կիժնին, կեղրանքից իրանց ալան-թալան կառնին, կեթին: Ուրեմըն, կըկան, էտի ցորնի պայեստների վըրեն պահակ կայնուկ կրլնի: Կըկան կասեն՝

«Բալի՛կ ջան, պըտի պանցես, ցորեն տանեյ, չէ՛ կըսպանեյ քեզի»: «Տըղէ՛յ,- կասի,- վոր պացեմ, մէ էրկու մէշօք էլ մեր տուն կըտանե՞ք»: «Է՛,- կասի,- վո՛ր շանվոռթին չըտանի, պանցես տաս մեզի՝ մեյ չէ՞յ տանի»: Վեռչ, ցորեն կըպանցի, պանցեն կեթան, կասի՝ «Դո՞ր ա կեթայ, կայնեք, ա՛յ մառթ, մէշօյ խայցըրեք կըլխիս, էրկու խատ էլ տըվեք քիթ մըռթիս, տըփեք ըստեն... Էտենց կանցիք,- կասի,- առավոտ շուտ կըկան, ընձի պըռնեն դ՛ստեն»: Վեռչ, կըկան տենան՝ Բալիկի թեվեր կապուկ, մէշօյն էլ կըլխին խայցուկ, հընգուկ ա ըտե: Գ՛առցըկեն, կասի՝ «Յես չըտես, մէշօք խայցըրին կըլխիս, ընձէլ քըցին ըստե»: Կիշկան տենան՝ ճանթուկ չի, կօղպես պանց ա, կասեն՝ «Բալի՛կ, էսի տու յես արե»: Կասի՝ «Չէ, ամօք է՛ն մառթին, վոր յես արեր եմ»: Շունըն պերեն ֆըռֆըռցընեն, կըկան ըտու շընէլի փեշից քնշի: Շընէլի փեշից քնշի... Վեռչ դաստ կըլնի, դաստավոր կասի՝ «Բալի՛կ, քու վեռչի խօսքն ի՞նչ ա»: Կասի՝ «Դնտավոր ջան, տու կըռթըվուկ մառթ էս, յես անգըրագետ մառթ եմ, յեթե քու խեյք տըրեր էս էս շանն, ընձի դաստես՝ դաստի»:

Մանվել Ռաֆայելյան, ծնվ. 1958 թ.

Ի՞մալ պըսագվամ՝ սիրիմ, առամ... Խառնըսօվ պըսագվեր եմ... Յես կըկըտըրնկիմ, կիսուրը կըթըլիեր... Խացատուն ճոչ թեշտ կար, փետից էլ կար, հառեչ ալուր կըմաղի, աղըն կըքըցի, թըխտըմոր... ճոչ խացատուն էր: Մառթըս տախտակներօվ սարքեր էր, շորեր կըփըռնեք, կուռըրն կանի, ու կըսկըսինք՝ խացըն թըխել: Չէ՛, մըկապա նըման՝ վագնեյ խանութ, էսակըդան առնեյ պերեյ, չեյ կըշտընայ էլ, էտի խա՛ց ա, թե ինչ ա: Բօքներ կըթըլիմ, ճըմուռ կըսարքիմ, ճարե բօքոն՝ ճարե ալուրօվ: Մըկա յէ կըցանեյ...

Կին, ծնվ. 1937 թ.

Քաղսի գյուղ

Մակուից էկած ենք, մեր գ'եղին մե հօքի է, վոր Թուրքիայից ա էգե, հրնց մե հօքի, թե չե մընացածը ք'օլօրը մե տեղից են էգե: Վոր էգեր են ըստեղ, ման են էկե, էս Ջանգույի կըշտին մե քանի չադըրօլ ծասկըտըվեր են, մընացեր են: Տէւեր են, վոր ջ'ուր կա, հարմար է, կարան յօլա էթան, ըսենց ք'ընակըռեր են, ձ ուզ էլ ա հէլէ: Ջանգուին ք'ան կար՝ քախտակ կար, կօղակ կար: Իրեք տըղա ունէցեր են, մե տըղէս մեգից հավէլի լավն են: Հէսօր մեր տավարի հեռթըն է, տըղէս տարեր է արասցընէլու, մե իրեք հատ կօլ ունենք: Հառէձ հավէլի շատ ունինք, փոխէցինք, ծախծըխինք, մոռթինք գ'ընաց: Յամթիր են, յեղանագը շաղ վաղ էր, ցամբան:

Մէ օր էգան, դը տըվին... Քանց էտ հընդիկներին, փոքըր ի, մեծ չի: Չասին էտի կէթա՝ անկիտուր վո՞նց յօլա կէթա. թունդիր էր, հաց թըխել էր, յես էլ տասյօթ տարեգան էրէխա: Հէն է՝ թօ քիձէն ասի, հինքը մե քիչ մեծ էր ընձընից: Էս մեր հարեվանի պատավը գ'ալում էր, թըխում էր, շաղ մոդիգ ին հէլէ կիտուրիս հեղ: Ընէնց էգավ ահակին վախտ էղ մեր հացը թըխեց: Ընձի ասում էր՝ «Բավակա՛ն ջան, յես չեմ թողի քօ հնչկերի սուրմէն փըջանա, յես քանի սաղ են, կըթըխեն, ք'եզի կօքնեն»: Յես հիրա գ'ըռնակն ի անըմ, հինքըն էլ իմ հացըն էր թըխըմ: Ընէնց մընաց, մե վախտից յետ, մե յնքն թէշտ խըմոր են արե: Դ ու մի ասա, էղ պատավը գ'ընացե, հիրանց ասկությունից մեզը մեռեր է, գ'ացե ըտոնց տունը, մենք խաբար չենք: Հառավոտն հէլա գ'ընդէցի, Սեղային ասի՝ «Սէղա՛ ջան, - փօքըր տալիս, - գ'ընա մօքքուրին ասա՝ թօ գ'ա, թունդիրը քաշվում է»: Գ'ընաց էգավ, ասավ՝ «Հարսէ՛ ջան /ընձի հարսէ յին ասում/, հարսէ ջան, - ասավ, - թունդիրը քաշվի չըքաշվի, մօքքուրը գ'ընացիր ա թաղում, գ'ացե մեռել լօղընէլու»: Յես մընացի շիվար. օրը քիթուն յես հա՛ց են թըխե: Հիմի մե հաղ էլ,

ահակին մեծ էր, է՛լի, կէսարըս, էգե կայնե թունդըրա գ'ըլխին, ասում է՝ «Բավագան ջան, թըխի»: Է՛, Բավագանը վո՞րդեղից թըխի: Վերցում են, ընենց լավ քըցում են, դնփի վըրէն հացը, ք'այց գնրգում են թունդըրա պաղը, հանել չեմ կանում թունդըրից: Էրվըմ է՝ ձ'ններըս, հացը ճըղճըղվըմ, լըցվըմ թունդիրը: Մէ յնքն ըսենց կօլօն հացի փըշրանք հանի կօլօնէցի: Հայրիկը քն՝ «Բ'ան չըկա, Բավագան ջան, էղի յես կոտէն»: Վեռը, ըսենց մե կ'երպ թըխէցի պըռձա ու հիվանդացա: Շըփանց ինք ասում մենք՝ էն վոր գ'ըլօխներ ցավում է, ուզար էլ են ասըմ, շըպանց հէլա ու պարգա: Մէ հաղ լավ տէքըր ունի, էղի ընձի տեր էր կայնում յանի: Մէ յանից սիող ի հէտ տալում, գ'ըլօխըս ցավում էր, մե յանից էսի՝ «Բ'ան չըկա, հարսէ՛ ջան, հէսա գ'ընցընի, հէսա գ'ընցընի»: Բ'այց ի՞նչ. մինչեվ հընցավ, հացը պըռձավ...

Հառավոտն հէլեր են ժամի հինգ անց կէսին: Հըլնում են վեր, էթում են գ'ոմը: Խոզեր ունենք, խոզի ձ'նքեր ունենք, կօլ ունենք: Վոխչըրին են ճամփըմ համէնա հնոնչ, սուրու տանում են: Մըղ-նում են գ'ոմը, ըղերանք մաքրում են, վեռչապէս, ամէն ինչ: Հավ էլ ունենք, ճուտ էլ ունենք: Թուխս ենք ասըմ, էս քանի տարի, ճիշտ ասած, ընձի հավ թուխս չի նըստըմ: Ճուղ են առնում պահում: Մեձանում են, վորն արլօր է, մոռթում են, էրխէք ուղում են, վորը չէ՝ զնթի հավ է ու հավ է: Մէ հաղ, սնքնք ենք ասում, պաբու գ'օռձաձ սնքնքներից է, ըսենց սալօմը դ'ընում են մէչը, նըստում են, մէչըն ածըմ: Աշնանը թէքրափոխվըմ են, թէքուրները թափում են: Ընէնց կա վոր, հառէ՛ շատ կար, էնքան շաղ կար, ըսենց, կօգօլ վառեզ ինք ասում, հըմի ըղոնցից չըկա... Շուշնն ենք քաղըմ, սիբէխ ենք քաղըմ, հեղօ՝ խանլուվըրիգ են ասում, էն գ'արնանը վոր հըլնում էս՝ էսենց փըռվաձ գ'էղնին, ընենց անուշ հող է, ընդըրա

հողը յես սիրում եմ: Գ'արնանը էս մեր փոսերից Բ'անից քաղում եմ...

Միրուշ Գրիգորյան, ծնվ. 1939 թ.

ՆԱԻՐԻՒՄՆԵՐԻ ՏԱՐԿԱՆԵՐԸ

Արագյուղ գյուղ

Մըդա թօրօն շէնք դ'ըրեծի, մէ թէշտ խըմօր ի արե: Իմ ախճիգը մէ տարեգան էր, դ'ըրէր ի փէջի կուշտը: Յես էլ ինչ հիմանայի երէխէն պրդի մըդներ, էն յանից դ ուս գ ար, հընգըներ փէջը, մէ տարեգան երէխա յէր: Դ'ըրեծի, ասի՝ մըդնիմ շէնքը դ'ընեմ, թօրօնի մէշը: Տէսա երէխի ձ'էնն էլավ, ասի՝ օ ֆ, կայնէք շէնքը դ'ընեմ, նօր հըլնիմ էթամ երէխի հավարին: Ինձ հիմանամ հընգե փէջը: Վօր չըքաշի՝ ըսենց միսը մընած փէջի վըրէն: Վա՛յ, ըտե ուշըս գ'ընաց, հավարը քըցեցին... Այդենց հեղօ լնլօլ իմ ախպօր խէդ առա գ'ընածի հիվանդանօծը: Ըդե լնլում ի, ճըճում ի... Ասում ին՝ էս փաճէկից կըդրենք, դ'ընենք էս հէրեսըն Բ'ան հըլնի էլի՝ կարկըտան են ասում, ի՛նձ: Չըթօղեծի յես: Ըտեցի սըրէն մընում է, վօր չաղընում է, էդ սըրէն կօրում է: Ընենց մառթ ա առե, միյնակ տէնաս: Գ'աս թէ՛ մառթի չըգ'ընա՛ց:

Յես մեամիդ դ'ըրեծի էդ անտէր սալօմը վառեծի, հէլա գ'ընածի, ըստե կըռջօն թափի, գ'ամ տէնամ՝ ամբօղջ խօղը վառվե, տըվեր է կըրիշը: Հավա ր, հավա ր, է՛, չննք էգան... Մըդէր ի գիվն գ'օմը, յես ընձի ազաղէր ի, է՛լի, մըդա՛ խէխտըվում ի: Գ'օմի մէճը մուխը տըվեճ, էլ չըկառճա հէլի դ ուս, հագիվ մէ կերպ հէլա դ ուս,

է՛լի: Յեսիմ, ըտենց... Էնդա Բ'ան ասեծին... Հա՛, մեամիդ հէլավ, յես ի՛նձ հիմանի՝ պրդի պաճառ հընգնի... Տանջըվուկ կընիկ ենք...

Սըբաս էր օրեգան էփում էդ իմ կիսուրը, թունդըրա մէճը, էդ կըճըճօվ: Ինադու կանթը քըցեցի շիշը, էդ սըբասը լըծվավ թունդըրա մէճը: Հիմի փախա, էդի հընգավ իմ քամագը, յես գ'ընածի տափա: Չննք էգա, էդի քընէր էր: Վայ, էդ հօդ ու դուման էդ տունը վէկալէր էր... Դէ օրեգան՝ սըբա՛ս, սըբա՛ս, սըբա՛ս: Չօլից գ'արում ինք՝ էդ սըբասն ինք ուտում: Խա, ըդենց քըցի կըջուջը ջ առթըվավ, էլ հըմի վօճ սըբաս դ'ըրեց թունդըրա մէճը, վօճ էլ Բ'ան արավ... Չէլա փախա: Փախա գ'օմը, փախա մէ պաղի տագ մընածի, մինճեվ էտի քընավ:

Իմ մեր գ'ընածէր էր բազառը, մէ վէդրօ ձ'ու յեր տարե, հէրն էլ հեղն էր հէլէ: Ասէր էր՝ հայրիգ, տըվեծի մէ սեվ շըլվըրօվ մառտ տարավ էդ ձ'ըվէրը: Է՛, հըմընօվ սեվ շըլվար են հակած, յես ո՛ւմըն էտամ ասեմ: Ասավ՝ յէ՛լ, յէ՛լ, էլ գ'ընա՛ած... Չ'ըրի յեր տըվե, գ'ընածէր էր... Ասէր էր՝ «Դ առտըկեմ, Բ'էրեմ կըտամ»: Քաղաքին կըբ'էրէ՛ն... Գ'ընածէր էր, չեմ գիդում, ունիվէրմա՛ գ' էր գ'ընածե, հո՛ւր, էրգու քուր հիրար նըման են հէլած, ընդէ հնյի կա՛ ունիվէրմագին, չէ՛, ասէր էր՝ վա՛յ, քուրըս էգավ, տըվէր էր էդ հնյիկն հըմէն ջ առտէր էր, էդ ունիվէրմագի հնյիկը... Հավօղ էր կէրե, կշտացէր էր իմ՝ մէրը, իմ պաբի հնշկէրը դ ուս էգէր էր, հավօղ չէր տըվե: Մէ հատ մառթ ընդէ հէլէ, ասե՛ հարի՛, հարի՛, այ մառթ, հարի՛ հավօղ տամ կէր: Պաբն ասէր էր՝ իմ հնշկէրը դ ուս էգավ՝ դ ու ընձի հավօղ չես տալում, հուրիշի յա ասում՝ հարէք կէրէք հավօղը... Պաբըն ասէր էր՝ ա՛յ Հառփօ ջան, պրդի քեզի ամուսնացընեմ, ասա՛ վօ՛րդէ: Քաղա՛ք: Ասե՛ գ'ըբան էդ քօ

շնքիլըզ գ իշկեն... Քաղաքի բ'ան ես դ'ու: Մե՛ել՝ իմ մերը, սեվ տըռճէ էր, վօ՛վ կըտանէր քաղաք մառթի:

Ռիմա Մնացականյան, ծնվ. 1940 թ.

Էս քարհանքի գ ըլխին ֆօրթ ի պայում, մէ շօֆեր էկավ, գօռում է՝ պըղի գ աս նըստիս աֆտօն: Ամանչում եմ: Ասում եմ «Այ ախպեր ջան, դ ու գ ընա, մեր տունը հէն ա, յես ֆօրթ եմ բ'երե, ախըր»: Ասում ա՝ «Չէ, պըտի գ աս նըստիս աֆտօն, բ'ան եմ հառօրնում»: Հէլա նըստա աֆտօն, մէ քիչ տեղ, բա՝ «Յես Բնրնշամ բ'անվօր եմ տանում, յես վեժ ամիս հիվանդանօժ պարգէր եմ, վօշ մէ բ'ուժում չի հէլէ, յես ունիմ հինգ էրէխա: Յես վախէնում եմ ոնկօվ մեռնիմ, էրէխէկըս մընան: Հիմի քնրնշամցի էրկու կընիգ, մը հատ Աստըղիկ կա, ասում են՝ բ'ըժիշկ է, ըդու սալըխն են տըվէ»: Ասի՝ «Ըստե՛ մեր թաղամասին, ումն ես ճանաչում», բա՝ «Տըրակտըրիստ Վաղօյին»: «Հընց,- ասի,- Վաղօյի տան հէղվի տունն էլ իմ մօր տունն է»: Էզանք: Ըդօր առա, էզա դ ուրը: Տարա, մէրըս նօր քընուժ հէլէր էր՝ Աստըղիզը: Պաղին սըռպէր ունէր շարաժ, սըռպէրի խէղ խօսում էր կայնէ: Ասի՝ «Աղէ՛, մառտ եմ բ'երե մօղըղ»: Էդ մառթին էլ նախօրօք ասի, ասի՝ «Չասես հա՛, յէթէ ասէր ես հիմաժի, չասես քանըմ ամսըվա հիվանդ ես դ ու: Հինքը կասէ՛ կըհավաղաս, չէ՛ սըխալ ասավ, ուրեմ բ'ըժիշկ չէ էղի»: Էզավ, ասավ՝ «Ի՛նճ հէլէ, տըղա ջան»: Ասավ՝ «Մայրիգ ջան, շաղ վաղ եմ: Ունիմ հինգ էրէխա, յես շաղ եմ ըդմիժ վախէնում, լը մըհաղ ընձի նայի էլի»: Ասավ՝ «Մէ, ախճի ջան, բ'առօր բ'ե, պարգըրըս»: Թախտի վըրէն էր պարգըրնում: Պարգըրըեց բ'առցի վըրէն, նայեց, ասավ՝ «Վա յ, տըղա ջան, դ ու հիվանդ չես»: Ասավ՝ «Բա ի նչ եմ»: «Քօ պօտըն հընգէր է, էսի՛ հընգից վեժ ամիս»: Տօշնի, է՛: Վօր էղի ասավ, էղ տըղէն թըռավ ու մօրըս հէրըսնէրը պաչեց: «Այ մօրքուր ջան, էղ դ ու պըռաֆէսօ բ'իր, վօր ասում ին՝ ընդէ գ յուղին կա չի հավատում»: Քըցեց տեղը,

պարգըրըեժ, մէ քիչ մընաց, տըղին հանեժ, ասավ՝ «Նըստի, հըմի յես քե մէ բ'աժագ չայ կըտամ, կըխըմես: Ուզում ես, տըղա ջան, մընա մեր տանը, մի հիբար արի պարգաժ տեղիցըս, էսի էնքան շուտ է հէլէ, վօր էսի առտէն տեղավօրվէ քօ ստամօքսին, չուր գ ա, տեղավօրվի էղի»: Ասի՝ «Աղէ՛, դէ դ ու չայ տու, յես վագիմ էթամ էրէխէկին»: Էզա, թըրէթըս չըտըվեց, վագա, գ ընացի տեսա չայը խըմէ, նըստե: «Բայց,- ասավ,- ուժեղ պըրիստուպներ կունենաս, չըվախէնաք, էղի անջախ պօզէր եմ տեղից»: Մէ քիճ մընաժ, մեգ էլ հէլավ, ասավ՝ «Մօրկուր ջան, էթամ տունը, աֆտօն դանդաղ կըքըշեմ: Հէկուժ գ ըկամ: Հէկուժ էլ գ ըկամ»: Ասավ՝ «Իրէկ օր գ ըկաս, չուրի յես էտի տեղադըրեմ, վօր դ ու աշխատես»: Իրէկ օր էղ մառտը լավ բ'անօվ-մանօվ, կանֆըղօվ-մանֆըղօվ էզավ, մօրըս տեսան մառթ ու կընիգ, գ օյ ու շընօրակալ, վօր՝ «Առտէն ցավէր չունիմ, յես կարամ առտէն աշխաղեմ»: Իրէկ օրը լըռաժավ, էզավ մէ լավ էլ շընօրագալություն հայդընեժ, գ ընաժ ու գ ընաժ, հէլավ բ'ոխկ:

Գ ընաժի մըղա մեր ժամը, մօմ վառիմ: Նախօրօկ վառում եմ էթամ խանուտ: Յես վառում եմ, էղ մօմը հանգում ա: Նօրիժ եմ կըպըրնում, էղ մօմը հանգում: Իրէկ անկամ: «Այ մառտ,- ասի,- կայնի էթամ, է՛: Էրտամ, շուտ գ ամ»: Իմ տըղէն էլ էզավ, դ իմօվս հընժավ: Ասի՝ «Հայկազ ջան, գ ընա տուն, հէսա խանութից գ ալում եմ Առտագի խէտ»: Այ մառտ, գ ընաժի խանութը, վըրա վօղի էկա հասա էղ մեր հէրանցըս տան հէղեվը, տէնամ՝ գօռօց է հըլնում, բօռում է՝ Տանիրա՛, Մէլա՛, յեսիմ ինչ, հարէ՛ք, յես մեռնում եմ, վաղ եմ: Էզա, դ ընից մըղա՛ ի նչ է հէլէ: Բա՛ վաղ եմ: Չանգին, ըշտաք օքնությունն էզավ: «Չանգէք իմ ախճըգնէրին»: Ախճըգնէրն էզան թափան: Մէգն Հէրէվնա, մէգն Ուշագնա, մէգը գ էղիժ: Ըշտաք օքնությունն էզավ, սըրըսկեց, վօր պըղի էղի, ասէնք, լավի գ ա: Դ էղ տըվեժ, հընգավ ցընժումի մէչ: Մեռա՛ ավ մընաժ, քաշվա ավ ըդու ձ էո ու վօղը... Հընար չըկա, վօյին հասնում խըվում է պարգուգ տեղիժ, հընար չըկա: Չանգին, յերգըրօթ ըսկօրօ պօմօշ էկավ:

Տարան Հերեվան: Տարան Հերեվան, Հերեվան էլ ընդէ երէխէքքս չեն պաղմում, վօր հառաջի ըշտաբ օրնությունը սըրըսկե, էսենձ արե: Ասում են՝ «էսի գըծվեր ա, պըտի տանէք գըծանօծ»: Ախճըզները լյնլում են, ասում են՝ «Վօշ մէ հատ գըծանօծ, մեր հէրը ամբօղջ օրն աշխատում, ի՞նչ գըծանօծ: Մենք մեր հօրը տուն ենք տանում»: Ըղէ սըրըսկում են, դէս դէն, թէ՛ «Տարէք, մէ սուտկա էսի քընած կըմընա, վօր կըզառթնի, դ՛եղ կըտաք, նօրից կըքընի»: Էղի բ՛երէծին, ննսիլգօվ հանինք, տարանք պարգըցըրինք, թէ՛ առթէն էսի գընած, վարի յէ էթում, չըկա: Այ մառթ, գ՛իշերա մէ պային տէնամ՝ ձ՛էն է տալում. «Թւնլւն՛ն, Թւնլւն՛ն, յէ լ»: «Ի՞նձ է»: «Յէլ մէ ջուր տու, խըմեմ, մէ պապիլօզ տու ծըխենմ»: «Իյա,- ասի,- էսի լավըցե»: Հէլան ախճըզներըն, համէքը թըռան՝ «Պաբա, հէլար, պաբա, հէլար»: Հէլավ սուս փուս նըստավ: Վօձ էն մեռօղն էմ, վօձ էն սաղըն էմ: Նօր բ՛երին էղ ցերէզը, միս գ՛ընածին բ՛երին, խօրօված արին, կէրան, խըմին: Մէ տաս օր էլ էղ նէրվէրի դ՛եղ ու մեղ տըվինք խըմեն: Հընձավ՝ հընձավ... Հիմի օրը մէ լիտըր արաղ ասկազ չունի:

Թառլան Մնացականյան, ծնվ. 1940 թ.

Արգել գյուղ

Հառաջ կօվ պախըմ ինք, հիմի՛ չէ: Առաջ յեռօվ պախըմ ինք: Մի օր յես ի տանըմ, մի օր դ՛ու յիր տանըմ... Ըսենց պահում ինք քարի տակից գ՛էրն հէլավ: Մէամիտ հէլավ, հէլավ ու խասավ կօվին, կօվի բօզը բ՛ըռնեց, մինչեվ մենք խասանք, կօվին քըցեց գ՛էտին առթէն, բօզը ճըղեց, արունը ծըծեց, ու ըսենց կօվը սասկավ: Հո՛ւր փախէր, էնի արուն տէսէր էր, սընունդ էր տէսե, հո՛ւր փախէր: Մէ՛նք վախեցանք փախանք: Կօվը էտենց էլ մընաց չօբանի վըրէն, տարավ մօռթեց ծախեց, ինչքան պէտկ էր՝ փող դ՛ըրեց վըրէն, մէ հատ կօվ առավ, տըվեց տիրոջըն: Օխճըրին վըռազ ճըղըռտըմ ա: Գ՛էղըն չի մըտեր ա, բ՛այց դ՛աշտերն հէլէր ա: Աղ-

վէս շատ կա: Գ՛իշերնեց վոր լուսը քըցես շօշի վըրէն, փախնում էս յան, էն յան: Ըստեղից սար էթալ չըկա: Ըս տարի դ՛աշտերը ժողօվըռթին ա տըված, ամէք մէ էսքան տեղ վէրցած, բօստանմօստան են դ՛ընում: Պամիդօր, լօբի, մէզը թություն ա դ՛ըրե, մէզը ցանք ա արե, ցօրեն ա ցանե, այտենց բ՛աներ դ՛ըրած, կառտօլ էլ են դ՛ընում: Ջ՛ըրեր հանէր են: Հագիվ հիրանց հէրիք անա, էլ ի՛նչ ծախեն: Ժողօվուրթ հո՛ւր ա, յէ՛ փ ա մացե: Միյնակ տընէրն ա մացե, սաղ էլ խօպան են: Մառթ կա՛ ընտանիքը տանում ա, մառթ կա՛ չի կարում տանի, ընդեղից իփըր թէ կախշատի, փող դըրկա գ՛ըբա: Էն էլ կըտան, չեն տա, յեսիմ, յօլա յա կէթան: Մէ հաղ զավօղ կար, էղ զավօղը բ՛ըռնին փագին: Կար մեծ զավօղ, հինգ հարուր հօթի մառթ էր ախշատըմ: Ասում են՝ մէ կօչաղ մառթ էկավ, փագել տըվեց: Ասում ա՛ «Արի կիսենք, հիցուն-հիցուն», էն էլ զավօղի տէրըն, ասում՝ «Յես վո՛րդուց տամ հիցուն-հիցուն քեզի, էտքան ժողօվուրթ պըտի պախենմ յես, չէ՞»: Ըստենց էլ փագին: Ամէքը հիրան մէ բ՛ան ըստուց ընդուց, յօլա յա կէթա էլի: Յօլա կէրթանք: Հիմի վեռչում վո՛նց ա գ՛ըլնի էս ժողօվըռթի հառցը, լասա տէնամ: Ուրեմըս մենք էլ պըտի քօչենք: Չի հըլնի: Ախշատանքն հըլնի, ժողօվուրթ գ՛իշեր էլ կաշխատի:

Ադուֆ Երվանդյան, ծնվ. 1935 թ.

Բուժական գյուղ

Տասնուրթ թըվին օր թուրքերը հայերին ջ՛առթած ա, հէլած գ՛իշեր փախած: Անդրանիզըն ըսէ՛ հէլէք քօչէք, վօջ մի բ՛ան ձ՛եր հէղըն չըտանիք, թուրքերըն կըջ՛առթին: Գ՛իշեր հէլած ա, տասնուրթ թըվին, հընգած գ՛իշեր ճամփա: Անօթի - ծառավ: Էզած վօղօվ հասած ափ, ըստե մէ հաղ ծառ կար, էղեղ կուճուրված, մէ թիքա բ՛անման կէրած, էզած հասած Լէնինագան: Լէնինագան մացած ա մէ տարի էրգուս, քըսանչոռս թըվին, ըստեղից առթէն ձ՛եռ չի տըվե իմ հօրն ու մօրը, քօչե էկէր են Չամըղու: Ըսած ա՛ կէթանք

վողով, վի դ ըննից անասուն շաղ գելնի, օշխար շաղ գելնի, հնարանք հարուստ մատոտ ա, մեզի հացափորի կրպահի: Էգամ տեսամ, օր էդ մառթկանց գ օմըն անասուն կա, օշխար կա, բը «Մենք գախտական մատոտ ենք, էգեր ենք՝ փորհացի մեզի պայե»: Մ՛երգու տարի պայամ ա ըտեղ: Լավ էլ պայամ ա մառթիք, հալալ եղնի իրան: Ըղըրանից հետո, բա՝ «Մենք հելինք էթանք»: «Դե,- ըսե,-ձ էր գ ոռնն ա, օր կեթաք գ ընացեք»: Հելամ վօտով ... Ծընվեր եմ գ օմի մէշ: Վոչ մի բան չեղե, ամօթ ասել մերըս հանե իրան փեշըն, թալե ընձի մաքրե, մըսըրքի մէշ, գ օմի մըսըրքի մէշ: Հելամ էտենց գ ըրգանոցից ընձի առամ, էգամ ա: Էգամ Չառչըլու, տեսամ Չառչըլու յէլ ձ եռ չըտըվե, էգամ Բ ուժական: «Մըկա էթանք Բ ուժական, էլի վի դ ըննից անասուն շաղ գելնի, կըսինք մեզի հացափորի պախի»: Աղեզի Համբօյ տունըն: Հարուստ մառթ եղե, շաղ ազիզ մատոտ եղամ: Արեք, ըսեց, արեք աշխադեք, մենք ձ եզի կըպախինք: Մեքանի տարի մեզի պայամ ա ըտեղ, ըղրանից հեղով ըսեց էլ առթեն բավական ա, ըսեց: Գելնին գ իքան մե հատ հող կըղան, հերըս, մերըս տուն կըսարքեն՝ հացատուն: Էդ հացատան մէշըն կաբբեն մեքանի տարի, ըղուց հեղօ մե հաղ գ ում կըսարքենք, գ ումից հեղօ մե հատ օթաղ սարքեցինք, ըղենց մանրից, մանրից սարքեր ինք, մինչեվ հետօր աբբեր ինք, մառթ ու կին: Կինըս առթեն չօրօթ տարին ա, օր մահացեր ա: Յես մընացեր եմ մենակ: Յես մընացեր եմ մենակ, ունեմ քառասունըրկու հատ ծոռ ու թոռ: Էտքան ունեմ նաղդի: Էկու-իբեք ամիս իբեք հատ ծընվամ ա պըզըլիզ:

Խող ու ջ՛ուր բ՛ամնին տըվեցին, հիմի ժողովրդի ուժը էլ չի ախտա: Սալարկեն թանգ ա, վարելըն թանգ ա, շարքացանըն թանգ ա, սերմացուն թանգ ա, չեն կարա: Ամենալավ կեղներ՝ էնեն կօպերատիվ, պետություն էներ կօպերատիվ, ցաներ: Հայաստան խող շա՛ղ ունի: Ցաներ, պետության հաց եղներ: Նեղություն շաղ ենք քաշե: Ախըր ի՛մալ ըսեմ: Հիմի տընեստուն աֆտօ նըստին կեթան: Էն վախտ, միլիցա Անդրեյին կարա ք հիշեք, թե՛ չե, սաղ

քաղաքի մէշը Անդրեն էր: Խըրօմի սապուզներ հաքուկ, ըստե յէլ գանգուլակ կախուկ, օր Անդրեյին տեսնեն, քառսուն տեղ կըփախնեն: Էդ մի քաղաքն էդ մե մառթն էր: Կեթենք կաշխադենք, էրգու մանեթ փող կառնենք: Էդ թեփըն (հիմի անասունին ա կիդենք) կեթենք հեռթ կըկայնենք, հեռթի տագ, գ օխտուր, թե՛ քախքի նօրմեն դ ուք իրավունք չունիք տանիք: Գ իշեր գ էլնենք Սարի թաղով պօյեզի գ ըծօլ, օր Անդրեն չըբ ըռներ մեզի դ ու իրավունք չունիք քախկի նօրմեն տանիք, գ իշեր գ էլնենք ժամի մեզին, գ ընգնենք Սարիթաղի պօյեզի գ ըծօլ, լըսի բ, գ ըբենք գ ընցնենք Քանաքեռ, Առձանամ օրօվ, Սօրաթափի դ ըռնօվ, յեռեսուն կիլօ, քառասուն կիլօ շըլօզօվ: Աղըն շըլօզեր եմ, մեշկըս յերա յա էրե, նըֆտըն շըլօզեր եմ, հելե լըսվե մեշկըս վառե: Մըզավա շայէլները ճիշտ ա, դըժգօյ ին, բայց մեձերըն դըժգօ չին: Հիմի մենք թաքավօրի նըման կաբբինք: Մենք նեղություն տեսեր ինք: Հիմի պեռվի սօռթ հաց ա կուղինք, ասսուն փառք: Սօյա քուսպըն բըրիգադներ կըղնեն գրոան մէշ, կըփագեն, օր հանգառծ մենք չուղենք՝ անասնակեր... Օր տան անասուններին: Էն վախտըն հացըն օր կըծեձենք կալը, քամի կիդենք, հիբըզվա մըթան քամի կիդենք, լամպարօվ, գ իշեր հարի լուս քըցենք, դ արմանըն կըտաներ, ցօրեն կըմըներ, հեղօ ցօրեն օր մըներ, կընանիքըն գ իքեն, նըստեն ալըրմաղօվ մաղեն, փօզեմաղօվ: Նոր սերմացու գ անենք: Կօլխօզ էր, կիդենք կօլխօզին: Թեփ էր կուղենք, քուֆտեն մենք զինենք...: Կօմունիստների վախտօվ լավ ինք աբբե:

Քառասունըրկու թըվին գ ընացեր եմ բ՛անակ, պատերազմի վախտ: Տարան հասըրին մինչեվ Բոսժօմը: Հըրաման տըվեցին քըսանըչոռս թըվի ծընվածներին բ՛երին ըստե Հայաստան: Գըրանիցից վախեցան, չե՛, Թուրքիայից, օր կարօղա յերգըրօթ ճագատ բ՛աներ: Գ ընացինք, յետ էրին, բ՛երեցին, Էշմիաձին պայեցին մեզի, ըստե սայման կըպաշպանենք: Էշմիաձինից բ՛երին Քանաքեռ: Քառասունը ուտը թըվին էլ գօրացըրվա: Բ՛անագից էգա, հարեվանի ախձիզ ուներ, լավ սիրուն ախձիզ (խօրօղ էլ ա կըսենք): Հօրն ու

մօրքս ըսեցի՝ «Հայրից ջան, նանէ ջան, յես էս ախճըզան կըսիրեմ»:
 «Այ բալամ, դու բանակ էս հըլը, բանագից ազադվի, հարի, նոր»:
 «Չէ,- ըսեցի,- յես էտ ախճըզան կըսիրեմ»:
 Վեոչ հերն ու մերքս չըհամաձայնվան: Ըսեց «Կազադվիս գըքաս, նոր կամուսնացնենք»:
 Էդ ախչըկա հեղ մէ քիչ մօղեցանք հիրար, խօսք տըվինք, հիրար սիրեցինք: Բանագից ազադվա էզա, ամուսնացա: Ըղըրանից հետո հօրն ու մօրքս հէտ մընացի մէ քանի տարի, բ'ածվա: Էզա մէ հատ գ'ոմ սարքի: Էդ գ'ոմի մէչ արբանք մէ տարի:

Սեդրակ Երիցյան, ծնվ. 1924 թ.

Գետամեջ գյուղ

Էն վախտ յես էլ գ'եղեցկուհի ի, ընձի փախցըրեց տարավ: Գըռուգավիկօվ էլ տարավ: Յես շատ գիղեմ... Տաներ իրա հօր տուն՝ հերըն կըսպաներ իրան, յեթէ նույն քօպէլին տէնար: Տարավ իրա հընգերնէրի տուն: Բնչքան ժամանակ մընաց, նոր հառսանիք արին: Մի կերպ բարիշավ, հերքս շատ խիստ մառթ էր, մեռնեմ ձեզի: Իմ նըման աշխատող չի եղէ: Թութուն ի շարում, իմ մատերըն չէիր տէնա, վօնց ի շարում յես: Հայտընի յերքչուհի ի յես, ձէն էմ ունեցե, հըմի մի հատ կըյերքի: Մեռնեմ քեզի, հըմի չըկարամ: Հարուր, էրկու հարուր հավ էմ պահե: Գըռտնակ արող ի, գըռտընգէր էմ քուրքս թըխե: Կօվ ինք պահըմ, վօչխար ինք պահըմ: Էծ կըթէր էմ, գային կըբըռնին, մենք կըկըթինք: Շատ կօչաղ ի յես: Թանը կըղըրում ինք, շօր ինք սարքում, ժածիկ, կօռծում ինք փօշու վըրէն: Կանանչի, դ'ախճ սարէրից ինք քաղում բ'երեում: Շատ լավ էր հըլնըմ՝ էփըմ ին, կըտըռտըմ ին սաղ մանդըր-մանդըր ուտէրու չափ: Մեռնեմ քեզի, սաղ գյուղըն իրար օքնըմ էր մինչեմ գ'արուն: Ածիկըն սաղ գյուղ դընըմ ին, ցօրենի կանանչըն սարքում ինք ածիկ, ալուրօվ էփում ինք, ընենց համօվ էր ըլնըմ... Առավօտ տունըն իմ ուտէրին ա, ռեմօնտըն չենք արե, նոր ռեմօնտըն անենք, չեմ կարա կեխտոտ թօղի իմ տունըն,

դ'ուորն, լավ ա՝ տէսաք: Իմ տըղէս ա, ինչ վօր ինքըն ցանկանա, կասի՝ «Մա՛, էս բանըն էփի, ուտենք»: Բը հընչի՞ չեմ էփի: Քնլանըն մանըրենք սիրուն, սօխատած կանենք, գըլըցնենք կաստըրուտկի մէչ ու կըղընենք փէչկի վըրէն, կէփի: Մեծ կաստըրուկէք ունենք, թութըն հենց ընենց կըղընեմ, չեմ խաշի, լըխկըմ ա, խաշածըն լըխկըմ ա, գնագար կըղընեմ...

Արաքսյա Մինասյան, ծնվ. 1931 թ.

Եղվարդ քաղաք

Յես կյանք էմ տեհե, վօր ասէմ: Վօնց ասէմ: Շատ նեղության մէչ էնք ապրէ: Կըմվի տարի յա ըլէ, մօրքս ունեցէլ ա հինգ էրէխա, մէ հաղ կէտուր: Աբրէլ էնք, հերքս գընացէլ ա բանակ: Հէլածըն էլ կէրէլ էնք պըռծէլ էնք, էլ չի ըլէ, վօր ուտենք: Մէրքս չի թօղէ էթանք դըբրօց, աշխատանքի հըմար, վօր աշխաղինք, արբինք: Էթում ինք դ'աշտը պաշաղ ինք անում, ցօրէն ինք հավաքըմ, էթում ինք վառէլիք ինք բ'երում ձըմըմվա, էթում ինք կամ ինք քըշըմ: Կամը գիղա ք. քուլաշը փըռում ին, յեզնէրը լըծում ին, մեզ էլ նըստացնում ին էտ կամի վրա, պարաննէրօվ կաբըռտում ին փեղէրից, վօր մենք վըրից չընգընէինք: Վօր էտ անասուններին քըշէինք ֆըռար: Նըստում ինք դըրաղ՝ արեվի տակը, ինձ նըստացնում էր, կիտըմ էր ցօրէնք: Քըշէրը մալատիրկօվ քամըմ ինք, քամում ինք, ցօրէնը ջըզըմ ինք, լըցնում ինք մէշօքնէրը, լըցնում ինք սէլէրի մէչը մէշօքնէրօվ, բ'երում ինք, պահէստավօրում ինք: Ձըմէն էլ նըստում ինք տունը: Դ'արման ինք բ'երում ջըլագօվ, կօվ ինք պահըմ, վօշխար ինք պահըմ, էշ ինք պահըմ: Էշը տալիս ինք վառցօվ: Թունդիքը վառում ինք, ճաշը դընում ինք մէչը, կըճըճօվ, նըստում ինք քուռսու տակը: Դ'ուք տեհած չէք ըլի. կավէ քէրէղան էր, դամշէ քըթալ... Կօվը ծընում էր, ֆօթօին ծըծացնում ինք, հընգէրքը մինչեմ չընգընէր, տատըս չէր գ'ալի տունը, ընդար ինք նըստըմ... Մի իրէք օր կըթըմ ինք խիժ, դ'ալ ինք էփըմ, շիքում ինք դ'ալ, բ'ածանում

ինք: Պարանները քրցում ինք օձորքից, խնոցի ինք հարբւմ, ընդար ինք հարբւմ... Իրեք քիր էնք, վոր մանգեղօվ ձեռներըս կըղորում ինք, արին գալիս էր, ֆօղը լըցնում ինք վըրին, վոր արինը կըղորվեր:

Գ՛օղերը մըտել ին, հարեվանի թըխած հացը դ՛ըրել ին ուսներին, գ՛ընացել ին: Գ՛օղերը էտ հացը վոր գ՛օղացել ին հարեվանի տընից, ք՛երել ին դ՛ըրել ին մեր դարվազի առաչը: Մեր տունն էլ մի հատ մաշակար էր մընում, էրկու ախչիկ ուներ: Հին կօշիկներ էր սարքըմ էտ մատթը, արբըմ էր, է՛լի: Տուն չունէին, տատըս ք՛երեց մեր տունը պահեց, հացատունն ինք քընցընում ըտըրանց: Էտ գ՛օղը վոր հացը գ՛օղանում ա, ք՛երում ա դ՛ընում մեր դարվազի առաչը: Էտ միլիցեքըն էկան, դ՛ուռը ծէծէցին, տատըս դ՛ուս էկավ: Տատըս ըսէնց արեց «Վա՛յ, վա՛յ, էս ի՞նչ ա, էս ի՞նչ ըլավ, էս իմ տունը քանդըվավ»: Մերըս ասեց՝ «Ի՞նչ ա ըլէ, այա՛, ի՞նչ ա ըլէ»: Ասեց՝ «Գ՛օղերն էկել են, հացը ք՛երել են, մեր դ՛ուռը դ՛ըրել, շատը քըցել են մեր վըրա»: Շատը քըցին վօչ թէ մեր վըրա, քըցին էտ մատթի վըրա, էտ մաշակարի վըրա: Վեկալան տարան: Տարան Աշտարակ: Ըտըրան լա՛ավ ծէծէցին... Շօրերը ճըղված, ճօթըմված էկավ տունը: Ասեց՝ «Մուկո՛ւ ի՛ջան, էտ ո՛ւր գ՛ընացիր»: Թէ՛ «Ա՛յ մեր ջան, ինձ տարան Աշտարակ, միլիցա Նօրիգը ինձ ընդար ա ծէծէ, չէմ էլ կարում ժած գ՛ան»: Բա՛ խի՛, ի՞նչ ա ըլէ... «Վօր էտ հացը գ՛օղացել են, ք՛երել են, քըցել են իմ վըրա, յէս էտ հացից էլ խաբար չէմ»: Նօր տատըս գ՛ընաց կանցիլարը, իսօսաց, ասեց՝ «Էդ մատթը քըջէր ու ցերեզ նըստած՝ ասեղը թէլում ա, մաշակար ա անում, վոր կօպէկ առնի, իրա էրէխէքին պահի: Խի՛ էք տարէ ծէծէ»: Թէ՛, տատիկս անունը Իսկուռի էր, թէ՛ «Իսկուռի՛ մայրիկ ջան, յէս քու տղէքի խաթըր նըրան էլի ք՛ան չէմ ասի, վոր իմացել էմ քու տունն ա մընացէ, յէս թօղել էմ էկել ա, թէ չէ պըտի ք՛ընէինք, դ՛աղէինք ըտըրան»: «Ախըր ընչի՛ հըմար դ՛աղէիք», - ասում ա: Ասում ա «Բա ի՞նչ անէնք, քա՛ հացը գ՛օղացել ա»: «Ա՛յ տըղա ջան, - ասէ՛, - նըրանք հաց չէն կարա գ՛օղանա, ո՛ւմ տունը գիղան, վոր ընդըրանք

կարէնան հաց գ՛օղանան»: Վեռչը իմացանք՝ օվ ա գ՛օղացէ: Տատըս գ՛ընաց էտ տըղին լավ ամօթանք տըվեց, ասեց՝ «Չէ՛ս ամաչում, դ՛ու ք՛երեցիր քըցիր էտ խեխձ մատթի վըրա շառ ու փօցանքը»: «Դէ՛ քա ի՞նչ անէի, - ասում ա, - մեղիցն ինձ ք՛ընէր տանէ՛ր»: «Թօ ք՛ընէր տանէր, քա խի՛ իր գ՛օղանում»: Ուր՝ էրէխա ուներ, ինքն էլ կընսատ մատթ էր: Կըմվից նօր էր էկէ, չէր կարըմ աշխաղէր, է՛լի: Վօր կըմվից էկել էր, աչ թեվը ըսէնց կընսատ էր: Էկել էր, էտ մատթի հացը գ՛օղացել էր, էդ մատթին էլ էրէխա չունէր: Մատթ ու կընիգ ին մինակ: Վեռչը, էտ հացը վեկալան տարան տըմին տիրօջ: Էտ մատթին բըրախին, էկավ մեր տունը մընաց, էլի շարունակեց իրա աշխաղանքը, մէնք էլ՝ մեր աշխաղանքը: Բայց էտ մատթը մեզ շատ-շատ էր օքըմ:

Իմ մերը ջահել ախչիգ ա ըլըմ, էրազին էրըմ ա (վօր աղի թիքա էն ուտըմ, հա՛, Մուրփ Մարքըսի օրը, աղի թիքա էն ուտըմ. ասըմ ա՝ «Յէս չէմ կէրէ աղի թիքա»), «Գ՛ընացել էմ, - ասըմ ա, - կարմընջի տակից ջ՛ուր էմ լըցնըմ: Ջ՛ուրը լըցրէ՛ցի, - ասըմ ա, - տէհամ՝ մի հատ մատթ ք՛երեց նախշուն ք՛ածակօվ ջ՛ուր տըվեց ինձ»: Ասըմ ա՝ «Ըսէնց աչքըս քըցի վիրէվը, տէհա՛ վօնց վօր ճանանչում էմ, քայց չէմ իմանում՝ օվ ա, ի՞նչ ա, է՛լի»: Ասըմ ա՝ «Վէ՛ կալ, վեկալ խըմա»: «Ջ՛ուրն, - ասըմ ա, - վեկալա, քայց չըխըմա, պօջը կօղըրվավ, ընգավ ջ՛ուրը»: Բ՛ածակի պօջը կօղըրվել ա: «Վօչինչ, վօչինչ, - ասում ա, - ըտէնց էլ ա ըլում: Բա ի՞նչ պըտի ըլի, վօր դ՛ու լավ չըկարեցար ք՛ընէիր, ք՛ածակն ընգավ ջ՛ատթըմվավ»: Ասում ա՝ «Մեզել էկան ուզընգան ինձ: Էկան ուզընգան, թամաշ արի, տէհա էտ տըղէն ա: Մերըս ասում ա՝ չէ՛, չէ՛, յէս ախչիկ չունէմ մատթի տալու, լա մէնձը առաչին ա»: Ասում ա՝ «Չէրըս ասեց՝ Կատի՛ն, ա՛ խչըկա քախտը վօր ք՛ա՛ցվում ա, պուճուր ըլի, մէնձ ըլի, պըտի տաս»: Թէ՛ «Չէ՛, մէնձին չէմ թօղա»: Ասում ա՝ մէնձին էլ սիրած ուներ՝ հերը - մեր չունէր: Դ՛ըռան առաչն էր ասում ա: Էտ տըղէն վօր իմացավ՝ էկել էն քըվօրն ուզելու, ինքը վըռագ, ասում ա, էկավ: Մի հատ հինգ կօպէկանօց տարել ա շիքէ

մատանիկ՝ կալցո, քերել և նըշան: Ասում և՛ ըտար ճարպիկ էր, ըտըրա համար տըվինք... «Հէրըս,- ասում աս,- ասէց՝ ա՛յ օգոռա՛, վօր էտ ք՛երել էս, յես չէ՛մ հասկանո՞ւմ՝ վօսկին ինչ աս»: Էթում աս, քիսիկօվ վօսկին ք՛երում աս, դ՛ընում աս առաչը, ասում աս՝ այ էս աս վօսկին: Ասում աս՝ «Բաղը՛ թիձա, դէ լավ, է՛լի, մէնք կըհարուստանանք, վօսկի էլ կունենանք, ամէն ինչ էլ»: Բ՛այց էտ տըղէն մի քըսան հօքու բըրիգադիր աս ըլըմ: Էտ ախչըկան ինքըն աս առնում: Մօրըս իմ հէրն աս առնըմ: Իմ մէրը դօչաղ կընիգ աս ըլըմ, շատ դօչաղ ու բաշարօղ: Իսկ ըտա, ասում աս, գ օթի, գ օթի, գ օթի էղ մօթիբըս: Շատ գ օթի յա ըլըմ: Մօրը տանում աս, իրա կարկըտանն անում, չուլքիքն աս կարկըտում, մինդար աս սարքըմ, ք՛առցի էրէս աս կարում, սաղ մէրն աս անում:

Ռոզա Հարությունյան, ծնվ. 1934 թ.

Ջովունի գյուղ

Ախպէրըս դ՛եմքօվ, դ՛իրքօվ լավ տըղա յէր: Իկնալ էր, խօրըս ըսէլ էր. «Հայրի՛կ, վոր յես ըլնէլ եմ, կայնէլ եմ շօշին, էն լավ-լավ անֆոսները (էտի վոր ասէլ եմ, քառասուն մէ թըվի խօսկ եմ ասէլի), էն լավ-լավ անֆոսներն իկնալ են, կայնէլ են, ընձի վէրցէլ են, պէրէլ են: Գինան թէ՛ յես պաշտօնավոր մառթ եմ»: Էտ ախպէրըս էրկու հատ յեղունիկ խօստացիր էր (էս Օախկավանքը գինաք, Արայի սարը, ըտե սուրփ կա), ըտնարը մատաղ վոր պէրէր: Մէ տարի, էրկու տարի էտ յեղունիյները պախիր էր, մօրըս ըսիր էր՝ «Աղէ՛, դէ յե՛լ (աղէ յինք ըսէլ մեր մամանէրին), յե՛լ տանենք էղ վանքը մեր մոմերը վառենք, յեղունիյներս էլ բըրախեմ, իկնալ»: Հէնց էլիր ին մեր Աբարան, կէրէզմընէրի հենց կըլօխը, էղ յեղունիյները ախպօրըս ծեռէն թըռիր ին: Թըռիր ին կընացիր ին, ախպէրըս մէ քիչ տըխրիր էր, ասիր էր բա՝ «Յես հույսօվ, հավատօվ պախեմ, յեղունիյները թըռնէ՞ն, պըտի տանիմ ախ վանքի մէչը»: Մէրըս

ըսիր էր՝ «Վոչինչ, բալա՛ ջան, անրէթայ մեր հուխտըն անենք, հիկնալք: Թըռավ՝ թըռավ, ի՞նչ անենք, յա՛ մեր տունը կէթա էլը, յա՛ մէ օր կըպըռնես էլը, կըպէրես ըտե կըբըրախես»: Էլիր ին կէրէզմընէրի կըլօխը, մէ տասը մէտըր էր մընացէ, վոր մըննին վանքի մէչը, յեղունիյներն էն վէրէն թըռան էկան, կայնան ախպօրըս տեմը, ախպօրըս տեմն ին կայնէլի:

Մեզի վոր պէրին կալանավորների էտ բարակները, էտ իմ մառթն օրէկան կըլէր՝ «Լուսի՛կ, ընձի յե՛փ կըփըսակէս»: Ասիմ՝ «Ընչի՛, քեզի խինգ էրէխա ունես, յես քե տանեմ փըսակէ մ»: Ամէն օր իկնալ էր ըսէլ էր: Բայց մի քիչ խըմէլու խէտ սէր ունէր: Ասիմ՝ լավ, հըլը թօ էտօր խըմած չիկնալ, տըսնամ՝ կասի՞, թէ՞ խըմած վախտն ասէլ: Մէկէլ տըսամ՝ էկավ. օյաղ էր: «Լուսի՛կ, ընձի յե՛փ կըփըսակէս»: Ասիմ՝ «Քեզի խէրը մեր կա (սաղ ին հըլը կիսուր կէտըրը), կընա՞ թօ քեզի տանեն փըսակէն, յես քօ ի՞նչըն եմ տանեմ քեզի փըսակէմ»: «Առթէն ընդանցէն պանծըվիր ինք, մենք պանծան ինք, ընդանցէն պանծըվիր եմ, տու պըտի փըսակէս»: Հա սասց, հա սասց, կընա մէ ամիս ասէլ ի: Յետօ մէ օր էլ էկավ, ասիմ՝ վոր օյաղ ըլնի, կասեմ՝ յե՛լ տանեմ փըսակէմ: Օյաղ էկավ, էկավ՝ «Լուսի՛կ, ընձի յեփ էս փըսակէլ», ասիմ՝ «Յեյթանք (յէլ էթանք) մըկա փըսակէմ»: «Վո՞րդէ յես ախչիյ տըսէ», բն՝ էս շենքերը: Ըստանա մենք լն ըղ գօնան ենք, ըստե մէ քանի տուն էկիր էր: Մէկի խէտ ասէլ ին՝ իփըր սիրէլ ի, ասիմ՝ «Յեյթայ փըսակէմ»: Էլանք էկայ խասանք էէն ճանապարհին՝ «Լուսի՛յ, վո՞րդէ էթանք»: Ասիմ՝ «Յեսի՛մ, տու վորդէ ախչիյ տըսիր էս, ընդն էթանք»: Բն՝ «Էթայ շենքէ՞րը, թէ՞ էթայ Չերեմուշկա»: Վոր էտ կըլխըվէրն էկանք, մէ քիչ գնոզանդ հընգավ սիտըս, ասիմ՝ էսի չըտանի՞ քըցի էտա ծորըն ընձի: Դէ, խինգ էրէխա ունեմ: Վոր ըստն մէկի խէտ էլ ըտնարը պամբասէլ ին, յես վոչ խանդիր եմ, վոչ խէտը

կըովիր եմ, վոչ մե պան: Էն Լենայ խետ վոր ասել ին: Ասիմ՝ վայթե ընծի տանի քրքի էտ ծորեն, էտենց մե թեթեվ շուք հընգավ սիտորս, էլի: Բայց չե՛ հա, էտենց պան չեր անի: Ասաց՝ «Դե վոր էթանք, յես կաքինգայե չեմ հիշնի, անֆտոյ, տու կէթաս ուզընգան»: Ասիմ՝ «Չե, պըտի քե տանեմ ասեմ՝ էսի տըղան ի, ծեր ախչիյ տըվէք: Քեզի թողեմ աֆտոն, յես էթամ վի՞ր խըմար ուզեմ»: «Չե, Լուսի կ, տու պըտի էթաս մըննես տունն ուզես, յես նըստեմ...»: «Չե,- ասիմ,- էտենց չե: Պըտի քեզի խետըս տանեմ, վոր ասեմ՝ էսի տըղան ի, ծեր ախչիկը...» Յետո ասաց՝ «Չե, վոր ըտենց է, արի տաննանք»: Ասիմ՝ «Դե հարի տաննանք»: Ըտաննա՛ն քայց հիրանը մե կոպիտ պան ասեցի: Ասի՝ «Դե իշթար էկիր էս, ընենց ուտեղով տանցի»: Էկանք, ճըժերըս մեկը գանթուն էր՝ «Մամա՛, ո՞ր իք կընացե»: Ասիմ՝ «Կընացի պապիյ տունն էկանք, ո՞ր պըտի էթինք...»:

Լուսիկ Սիմոնյան, ծնվ. 1934 թ.

Թեղենիք գյուղ

Ընծի իմ մաման ա տըվե, իմ մերը: Համենափըրզի՛ իրա հոր տան ավեղրան, օր, ըսում ա, մառթ էթար մօղը, կըփըրզըվէր: Տըվե ընծի, մեռնեմ Ամենափըրզիչին, տըվածը Ամենափըրզիչն ա... Մոմ էլ ի թափըմ, հանչկըս չի տենում, էլ չեմ թափում: Էնքան մառթ եմ փըրզե, քաղաքից էլ են էգե՛ փըրզեր եմ... Իմ մերը հիվընդցավ, յես տասնըչոտ տարեգան ախչիկ ի, տասչոտ տարեգանից քընէր եմ էսի: Էրագ էգավ, տեսա՛ դ ուռը ք ացեց մե հօքի, փեղը ձեռը մըղավ: Յես էլ (դե չըկար, դօքա տուն էր) թախտի վըրեն պարգաձ ի: Ըսեց Սիրանու՛շ, ըսեցի՛ ի նձ ա: Ասեց՝ «Քօ մերը հիվանդ ա, կըմահանա, դ ու քու մօր գ ոռձը կըվեկալես»: Ասի՝ «Յես չեմ վեկալի, յես՝ տասչոտ տարեգան ախչիկ, էտի վեկալե՛մ»: Ասեց՝ «Չե, պիղի

վեկալես»: Հեռօղավ վըրես: Ասի՛ չե՛: Մերըս ըսեց՝ ա՛յ բալա... Պաղմեցի, ա՛յ մամա, ըսի, ըսենց ըսենց: Ըսեց՝ «Ա՛յ բալա, վեկալա, քեզի նեղութուն կըտա»: Մընաց, ըսի՝ «Դե լավ, կըվեկալեմ»: Մեր հարեվանի հօքքուրի տըղեն էրգու իրեք ամսըգան էրէխա ունէր, էգավ, ասեց՝ «Քեռուկընի՛ք, արի էրթանք՝ էրէխեն հիվանդ ա»: Ասեց՝ «Ա՛յ բալա, յես չեմ գ ա, Սիրանու՛շին հան տար»: Էգավ, չըգ ընացի: Ասի՝ «Յես տասչոտ տարեգան՝ էլիմ էթամ փըձըքընե՛մ»: Չըգ ընացի... Հիրգուն մեկ էլ տեսա՛ փեղն առավ, էգավ կայնավ իմ գ ըլխի վըրեն: Ասեց՝ «Հընչի՛ չըգ ընացիր, հէլի գ ընա, թե չե՛ դ ու վատ ք ան գ իմանաս»: Հէլա, մերըս ըսեց՝ «Գ ընա՛, այ բալա ջան, գ ընա»: Հէլա, գ ացեր եմ նոր, էրէխին ք ըռնէր եմ, աղօթեր եմ, վախը չափեր եմ, էրէխեն փըրզըվավ: Ընդորից էս յան նոր յես ք ըռնէր եմ: Հիմի իմ թոռին գ աս, սօվրում ա քաղաքը, ասում եմ՝ «Տամ քեզի, է լի»: Է՛, պըղի էրագ գ ա, օր տամ: Իմ մեծ տըղեն՝ Թէմանն ըսեց, ամենամեձը, առթեն վացուն տարեգան մառթ, «Մամա՛, տուր ընծի»: Ասի՝ «Ա՛յ բալա, էրագ պըղի գ ա, առանց էրագ յես վո՞նց կանամ: Չեմ կարա տա,- ասեցի,- ըսեմ՝ արի էս գ ոռձը էրա՛»: Մեր հարեվանի էրէխեն հիվանդ էր յեղե: Յես ու իրա տատը կըովանք, հերն ու մերը էրէխեն ք էրին, մըղաձեր ի չըք ըռնի. էսա մեզի կըքաձ ա: Ըսի՝ «Չե, յես կըովեր եմ Արուսի հեղ, չեմ էթա»: Էգավ կայնավ, ասեց՝ «Հընչի՛ չըգ ընացիր, էրէխեն ի՛նչ էր էրե քեզի»: Հէլա գ իշեր գ ընացի, ժամի իրեքին էղ էրէխին նոր աղօթի, ք ան էրեցի, թօղի էգա:

Սիրանու՛շ Մուրադյան, ծնվ. 1926 թ.

Ֆիդայինի երգը¹⁴³

Հեւօր Ալադադ, հեքուց վըր Սիփան,
Էլօր վոն գինա, վոր քար ու կապան,
Աստված ֆիդայուն յեղի պահարան.
Զանգէք տըղեգներ, թըխ փիլա ձ'եր թուր,

Օր ազադ յեղի խայոց խող ու ջ'ուր:

Ալային էգե փաթե չորս ք'օլոր,
Ֆիդային յեփ ա մնացե մօլոր,
Մէգի դեմ խարիր անկնր ա հեւօր,
Զանգէք տըղեգներ, թըխ փիլա ձ'եր թուր,

Օր ազադ յեղի խայոց խող ու ջ'ուր:

Ֆիդային հուխտ ա էնե սըրփազան,
Օր թասլիմ չեղի դուշմընին գ'ազան,
Քու խամար կյանք լե կիդա Խայաստան.
Զանգէք տղեգներ, թըխ փիլա ձ'եր թուր,

Օր ազադ յեղի խայոց խող ու ջ'ուր:

Իմ քաջ ֆիդայիք, հա գ'ացէք հառաչ,
Գ'ըլխուց վեր պախէք Անդրանիգի աչ,
Էն վախտ աշխըրքին կեղինք մենք ճանանչ,
Զանգէք տըղեգներ, թըխ փիլա ձ'եր թուր,

Օր ազադ յեղի խայոց խող ու ջ'ուր:

Գ' էվօյ ախչիգն եմ ձ' էգի պարդազան,
Իմ ախպեր Միրօն ձ' էգի օքնազան,

¹⁴³ Այս և Թեղենիքին վերաբերող հետագա նմուշները վերցրել ենք ՀԲԱ ծրագրով լրացված թիվ 108 տետրից: Գրանցումը 1980 թ. կատարել է մանկավարժ Նվեր Հովհաննեսի Մանուկյանը: Ցավոք, նա չի հիշատակել ասացողին:

Ձ'եր թալուզ գ'ընդագ չեղի ցիրուցան,
Զանգէք տըղեգներ, թըխ փիլա ձ'եր թուր,

Օր ազադ յեղի խայոց խող ու ջ'ուր:

(1907-1908 թթ.¹⁴⁴)

Ախ, իմ Մուրադ

Մուրադ գ'իքա Ծաղգանց սարէն,
Մարմանդ-մարմանդ գ'ընցի դ'աշտէն,
Բ'ացվեր ա իմ սըրդի յարէն,
Վին կըթօղեմ քեզի, Մուրադ:

Ախ, իմ Մուրադ

Խայոց Յեփրադ,

Իմալ աքրիմ

Յես քեզնէ գադ:

Ձ'ըմեռ ա, ձ'ուն, ք'ուք ու բօրան,
Քերիմ փաշի տուն-տեղ վերան,
Ալաշկերդցիք քօչեր ք'արցան,
Խըդ ափերօվ հէլան գ'էղի:

Ախ, իմ Մուրադ

Խայոց Յեփրադ,

Իմալ աքրիմ

Յես քեզնէ գադ:

Մէր ու մանուզ պաղաձ ափին,
Ուր մէչ կառի կադդուզ լափին,
Մուրադ գ'ըլօխ կիդա քարփին,
Արուն լալօվ գ'ընցի կերթա:

¹⁴⁴ Նմուշը հորինելու ժամանակն է: Ասացողի մասին տե՛ս հաջորդ նմուշի հղումում:

Ախ, իմ Մուրադ՝
 Խայոց Յեփրադ,
 Իմալ աբրիմ
 Յես քեզնե՛ գադ:
 Մօրեն յեղա վըր քու ափին,
 Իմալ թօրգեմ քեզի թուրքին,
 Աշխար, թըքում յես քու վարքին,
 Դոր գ՛ ախտենք մեր խող ու ջ՛ ըրեն:

Ախ, իմ Մուրադ՝
 Խայոց Յեփրադ,
 Իմալ աբրիմ
 Յես քեզնե՛ գադ:
 Գ՛ էվոյ ախչիզ էլ բ՛ ուն չունի,
 Մըչ աշխըրքին էլ տուն չունի,
 Մէկ Մուրադ ա, էրգուս չունի,
 Մեռի բնլքի, մընի ըստեղ:

Ախ, իմ Մուրադ
 Խայոց Յեփրադ,
 Իմալ աբրիմ
 Յես քեզնե՛ գադ:

(Հորինվել է 1915 թ. դեկտեմբերին՝ փախեփախի օրերին¹⁴⁵)

¹⁴⁵ Բանագետ Սերգեյ Վարդանյանը վկայում է, որ բանահյուսական նյութեր հավաքելու իր կոչով տարիներ առաջ այս երգը գրի է առել նաև ասացողի դպրոցական թոռը, իսկ ասացողը Ալաշկերտի Կազի գյուղացի Գևոյի աղջիկն է Կաքավ անունով, որ այդ ժամանակ 106 տարեկան է եղել: Ժամանակին Ս. Վարդանյանը երգը հրապարակել է մամուլում և «Հրեղեն ձին» ժողովածուում:

Երգ նորահարսին

Իմ խարս խօրոջ ա
 Քընց շուշա տիգին,
 Գ՛ եղ կայնե թամաշա
 Ընդրա շնօրքին:

Իմ Մարդօն թնք ա,
 Չունի թեվ-թիգունք,
 Չըմըրես, լաօ,
 Ընդրա աչք ու հունք:

Մուրփ Քանչէլագ՝ օրձ,
 Թալէր եմ քու թօռ,
 Իմ Մարդօն խեղջ ա,
 Էնես պաղվավոր:

Յօթ վորթի իդաս,
 Յօթ կըրագ ու խուր,
 Յօթ մադաղ բ՛ էրեմ,
 Կայնըցում քու դ՛ ուռ:

Ճըրաք յեղնիս, լաօ,
 Լուս իդաս իմ տուն,
 Յօթ տարի քու կէտարա
 Չիմնա քու լէգուն:

Քու խէրն ա, լաօ,
 Քու կէտարա Արուջ,
 Հըմէն հեղ լըվաս
 Ընդրա փօթ ու բ՛ ուջ:

Քու կիսուր սաղ ա,
 Հեքուց էլ չեղի,
 Քու մօր կաթ, լաօ,
 Քե խալալ յեղի:

Երգ աղջկա ծննդյան առթիվ

Ախչիզ ա յեղե, դարդ մ'ենա վորթի,
 Ջ օջնա կրդ առնա մե օջախի հուս,
 Ախչիզ յա տըղա՝ մեզ ա, հիմացի,
 Տըղեն խօր փարքն ա, ախչիզ՝ խօր նամուս:

Թըխ զընգա քու տուն ճըժերու ձ' էնէն,
 Դ արդագ չըմընա, չեղնի ավեր բ' ուն,
 Օր առով-փառով խարս տաս հուրիշի
 Ու հուրիշից լե խարս բ' էրես քու տուն:

Ճիժ ու պիժ պախա քընց թառ-թառ ծաղիզ,
 Ախչըգա խամար քու աչք յեղի լուս,
 Տըղեզներ ունիր, պագաս էր ախչիզ,
 Տըղեն խօր փարքն ա, ախչիզ՝ խօր նամուս:

Արեվ գնրգե Նըբադ սար,
 Գ ըլխուն թասագ օսկէշար,
 Քեզի աչքով էնեցի,
 Ախ, ինչ անուշ խընդացար:

Ալաշկերդա դ' աշտ դ' ուրան,
 Խայոց մեզել օրօրան,
 Մեռիմ ընդրա խող-ջ' ըրուն,
 Մըչ աշխըրքին չըկա նըման:

Յերգիր կարօդ ու էրագ,
 Մըչ իմ սըրդին դ' ու մուրագ,
 Յեփ կըբ' ացվի ճար-ճանփեք,
 Ախ, գ ամ, հընցիմ յես Արագ:

Իմ Կազի գ' եղ, Կազի գ' եղ,
 Մըչ աշխըրքին անուշ տեղ,
 Քու խող ու ջ' ուր վոն ունի,
 Մըչ իմ մըղաց ամեն հեղ:

Մրգաշեն գյուղ

Ճաշ չի կառնում ուտեր ի, բ' ըժիշկն ասեց՝ «Մայրի՛ կ' ջան, վօր ասեմ՝ լեղապարկ չունես, կըհավատա ս»: Ասի՝ «Հընչի՛ չեմ հավատա»: Ասեց՝ «Օտրանըտ չօրացած, լեղապարկըտ թառամած, դ ու վօ՛նց ես ապրում»: Ասի՝ «Յես ես իրեք տարի վատ եմ ըզգածե, բայց չեմ հասկըցե՛ ինձ է»: Քըրիստոսը մեր բ' օլօրի մեճը... Էսի մե հատ տեսիլկ յեղը չօրս օր հառէճ: Միշտ յես տէնում եմ տեսիլկը: Վաղ ի: Ասի՝ «Հէրմի՛ նե, մե հատ դ' եղ լը տուր խըմեմ»: «Մամա՛, ի նչըտ ա»: Ֆըլան ֆըստան տըվին, պարգա: Էն վեռճի սենյագըն իմըն էր: Աղօտեցի պարգա: Էս նըզարներն հըմեն իմ կողքին, փառաբանում եմ: Հէրեսըս արեր եմ պատի յանը... Մեկ էլ տեսա՛ ըսենց, մատտ չըկա կողկիս, ըսենց վերմագըս բ' ա՛ առծըրցավ, էս քըշերանոճըս բ' առծըրցըրին, տէնում եմ՝ մե հատ էսքան դ' եղին ծաղիկ դ' ըրին

ըստեղ ու գ՛րնացին: Վա՛յ, փառք քեզի, Տէր, մենկ ասում ենք՝ իշի յօնջա, դ՛եղին, էտ ծաղիկից էր, սարի կանթապի ծաղիգ էր: Այսքան ծաղիկ, դ՛ըրին ըստե, գ՛րնացին: Հէսօր իրեկ օր, չոռս օր կառնօշկի ժարիտ եմ ուտըմ... Վօշ մի բ՛ան չի ուտըմ, ինչ ուտըմ ի՛ վատընում ի: Կառնօշկի ժարիտ եմ ուտըմ, է՛ս եմ ուտըմ, է՛ն եմ ուտըմ, խընձոր եմ ուտըմ, տանձ եմ ուտում, փառք եմ տալըմ Տիրոջը...

Բ՛ընիկ դօվրեցի յեմ հէլե, էկէր ենք ըստե: Մերօժի կընիգն եմ, Դօվրիյա ծընունդ եմ: Իմ մառթն ասավ՝ «Իմ պապական տըները յես չեմ քանդի», մընացէր էր, էտըմ ինք... Կօվ եմ կըտե, ֆոռթ եմ պայե, էն գ՛այ, բաղ եմ թաղե, բաղ եմ բ՛ացե, մանգաղ եմ քաշե, գ՛ էրընդու յեմ քաշե խօտի, կամ եմ քըշե, արէր եմ... Ընենց տէկօր կընիկ ունէր ի, վօր մօրից առավէլ էր իմ համար... Տէկըրըս գիվն թակավորըն էր, օտաղի վէրեվի ճագատին ին քընըմ մառտ ու կընիկ, հաշտին էլ կիսուր կէսարըս... Հավակույտի տըները չեմ էտում... Օ՛վ փող չէր տա, վոր մէ հատ փօկըր ժամ սարկէր ին, էտար ին, ծընգի գ՛ար ին Տիրոջ դ՛էմը, մոմերը վառէր ին, խունգը ծըխէր ին... Յես հուրիշի տըները չեմ էտա: Էրնէկ էտար ի Դօվրի, յեգէղեցին մոմ վառէր ի, ծընգի գ՛ար ի, աղօտկ անէր ի, էն խըցէրի մէճը չօկէր ի, գ՛ ըլօխըս դ՛ընէր ի էն քարի վըրէն, աղօտկ անէր ի, դ՛ ուս գ՛ար ի, մըտնէր ի խօրանը...

Երևել Մուրադյան, ծնվ. 1935 թ.

Նոր Գեղի

Ուրէմը, թաքավօրի ախչիկը չի խօսում, մէծացէ, ամուսնա-նալու ժամանակն ա՛ չի խօսում: Թաքավօրը տէնում՝ դէ ճար չըկա, ասում ա, հրաման ա առցակում, ասում ա՛ «Օ՛վ իմ ախչըկան խօսցըրեց, տալիս էմ իրան, հարըստությունըս կէսն էլ հէտը»: Ու գալիս էն, դէ բնական ա, հայտարարություն ա էղէ, մառթիք հա-

վաքվում էն: «Օ՛վ ա ուզում խօսցընի»: Օվ գալի՛ էթում ա, օվ գալի՛ էթում, չէն կարում: Մէ հատ չօբան տըղա յա գալի, սարի չօբան տըղա: Նըստում էն, սաղ պալատականները նըստած, էղ ախչիկն ըտէ, էս տըղէն պատմություն ա պատմում: Ասում ա՛ «Ժողօվուրթ, լըսէք, մէ հատ պատմություն պատմեմ ձեզ: Ուրէմը, տէրդէրը, պըլօտնիկը, մէկ էլ դէոցակը ճամփա յէն էթում իրար հէտ: Մուրթը տալի, հասնում էն անտառի բերան, դէ հիմի մութ ա, էլ ո՛ւր էթան: Ասում ա՛՝ դէ ստէից ապահօվ տէղ չըկա, ստէ հանգըստանանք, առավօտ կըշարունակէնք ճանապարհ: Դէ վօ՛նց հանգըստանանք, դէ հեռօվ կանգնէնք, է՛լի: Էրկուսը քընում էն, մէկը նըստում ա: Սկըզբից պըլօտնիկն ա կանգնում հեռօպահ, էրկու ժամ վօ՛նց անի էտ մառթը: Բընում ա, մէ հատ կօճղ ա բէրում ու առձան ա քանդակում, ախչըկա առձան: Ժամանակը լըռանում ա, էղ առձա-նը ըտէնց թօղում կանգնած, դէոցակին ձէն ա տալի. իրա հեռթն ա: Ինքը քընում, էնի հըլնում, նայում ա, տէնում՝ ախչըկա առձան ա կանգնած: Ասում ա՛՝ ա՛յ մառթ, էսի իմ ընգէրն ա սարքէ, է՛լի, յես էլ սըրան շօր կարէմ: Էս էլ սաղ քըշէր նըստում, շօր ա կարում սը-րան էղ էրկու ժամվա մէչ, հաքցընում, առթէն ախչիկ ա: Էս էլ տէր-դէրին ա ձէն տալի ու քընում: Տէրդէրն ըլնում էլի նայում, տէնում ա, ասում՝ էս իմ ընգէրները իրանց հունարն էն ցույց տըվէ, է՛լի, յես էլ իմը ցույց տամ: Սըրան շունչ ա տալի»: Հիմի էտ տըղէն պատ-մում, ասում ա՛ «Ժողօվուրթ, պալատականներ, տէրդէրը շունչ ա տալի, էտի դառնում ախչիկ: Հիմա էս իրէքի մէչ կըռիվ ա ընգը-նում. էնի ասում ա՛՝ իմն ա, էնի ասում՝ ընձի յա հասնում, էնի ա-սում՝ ընձի յա հասնում, էտ ախչիկը ո՛ւմն ա հասնում»: Վօփշեմ, էնի ասում՝ սըրան, էնի ասում՝ սըրան, էղ ախչիկը ընդէից խօսում ա, թաքավօրի ախչիկը, ասում ա՛ «Յես չըգիղեմ՝ էտի ումը հասավ, բայց դու ընձի հասար»:

Սամվէլ Խուրշուդյան, ծնվ. 1950 թ.

Նոր Երզնկա գյուղ

Մենք Մըշվա Բ'աթնոց գ'ավառից ենք էկե: Էտի յես չըկըռնամ, մեռիմ քեզի, հընչի՛ յա կըխօսամ, խօ յես... Դ'ու ընձի օյաղ չըտէնիս... Ամէք մառթ հիրա լեզվօվ ա կըխօսա, մէծամասնություն մառդունէցի յեն ու ախալքալակցի: Աշխատեր եմ ք'անվոր, մէնձըցեր եմ ք'անվոր, չարի մըկա ք'անվոր...

Գ'օղություն էլ կէնի, բանգ էլ կըթալնի, գ'ըրա՛ կուգես: Մենք հուրիշի յենթարգվեր ենք, մինչեվ մըկա հուրիշի էլ կըյենթարգվինք. վախտըմ՝ թուրքին, մըկա էլ՝ ըռըսին: Մեզի պաղմություն զօ՞ քեզի պաղմել: Գ'ըրակետ մառթըն դ ու յես, ընձի յես կըխառցուս... Վօրօվհիտեվ հիրար ք'ըռնել չըկար հայերու մէշ, մէկըն մէկին տակ ա կըքանդեն, իմալ օր դ'ու էկեր էք, մեր տակ կըքանդէք, էդպէս էլ մեր գ'եղացիք: Խա, բա ընչի՛ էք էկե: Խօսա՛, դ'ու ընձընէ գ'ըրակետ, խօ քե չըտանի՛ն դ'ատեն... Չօոս խարիր խատ կընիկ օր ունէամ, կըսեմ՝ կընգըտիկըս, օր մէկ կընիկն ունիմ, կըսեմ՝ կընիկըս... Հօրի յես քառունիքէք թիվն եմ, քու պապըն կարօղ ա յերկար ա արբե...

Այվազ Համբարձումյան, ծնվ. 1943 թ.

Փախձըրիլ է, տունը նըստած եմ էղե... Հերըս խօռթ էր, մերըս տունը չէր, հարեվաններուն ախձըգնէրօվ նըստած էինք, ասօնք իրէք ախպօրմօվ ու հարսը՝ մէծ ախպօրը կընիկը առած էկան: Մենք էլ, թընդիր կար, թընդիրի մէշըն կախվեր ինք, թընդրի մըշէն քաշէցին ու տարան: Վօջ ալ տեսեր էի, փախուցին տարան իրենց տունը: Քէռուն կընիկը ծէձէր գը, ջ'առթեր գը... Ի՛նչ ըսիմ, հեր ալ չունիմ... Կաշեր, կըսեր մէխք է, հինգ տէքերկին, հընգի մէշ ընձի լավ կաշեր, մէ չօռըմ ընձի չի ըսել, մէ պան չէ ըսել, վօջ ալ հօրըս է քըրվէ, ավուր մը ասիգա հէշ մէ բան չէ ըսել, անքան վատ օրեր եմ տեսել, հեր ալ չունիմ...

Ոսկանյան (հաջորդ բարբառախոսի կինն է), ծնվ. 1931 թ.

Կերթայինք հօտաղի հետ, վար կէնէին, օրական ամէնիս մի հաց չէր հասնի, չըկար... Պարբս էրկու ջ'ավալ ցօրեն առավ ք'երեց, հէղօվ հօրըս ալ ք'անակ տարան... Քընացի չօբան, օչխարի չօբան: Հերս ալ ք'անագ էր: Գ'արի ցանէինք կը: Հընարավօրություն չըկար, վօր հարսնիք էնէինք: Օր սարըն էի, սարն էի օրա՛ օչխար կըկըրթեր, փախուցինք ք'երինք...

Ավազ Ոսկանյան, ծնվ. 1927 թ.

Մարալանց գյուղ

Մեր պարօնք էկեր են Մըշի Բըլանուխից, Գյաթօնէրից, կայնի ըսեմ, անգի գ'ջան, պարաս Մըշի Մուլթանուից, գ'ըրա՛ դ ու... Յես լավ ընդանիկ եմ հընգե, կէտարի թախում լավ ժօղօվուտ ին, հըլա գ'ընա մէ քանի մառտից հառցըրա՛... Տաջաստանից էգած կէտուրի կէտուր ունէի... Վեց-յօտ հատ կօվ ունինք, մօզի ունինք, օչխար... Խազ չունինք: Էն ժամանագ օր նօր ք'աժանվա էգա, օչխար պահէցի, տէղաջօրըս լա՛վ տաս-տասերկու ձ'էռք քըցէցի: Յես կօլխօզից չէի կըրա գ'օղություն անէի. յես իմ կյանկում վօջ թօղեր եմ իմ էրէխէն գ'օղություն անի, վօձ էլ յես եմ արե: Օընվեր եմ, մինձեվ հիմի վօձ վաղ եմ արբե, վօձ էլ վատ շըրջապաղ եմ հընգե, գ'օյ եմ:

Մերըս են էր ասում օր՝ ասում էր՝ հիրա հերանց ժօղօվուրթին լըռիֆին՝ լըրրե կընանիկին մարակ, վառել են, իսկ մառտիկին էլ սաղ տապօնօվ ... Մինուճար մի հատ քեռի եմ ունէ՞ծ՝ իրէկ ամսըվա ամուսնածած, ք'ան էն արե, մարմինը շիներ են գ'ըրբան, ձ'էռները մըտձըրեր են մէճը: Աղամները քաշէ շարեր

էն ճագաղին, նօր սպանէր էն: Ինձ ա՛ իրա հէրը կիտտ ա էղէ, աշխատէր ա գ՛ավառում, իսկ հայը իրավունկ չունի ըդէնց աշխատանկ անի. իրա ընդանիկին ըդէնց դաժան էն վերաբերվէ: Իրէկ ախպեր էն էղէ, յօտանասունհինգ շնճից մինակ քեռիս ա ազատվէ, մէկ էլ էդ քեռուս կինն, օր ըդէնց դ՛աժան ըսպանէլ էն: Իրանկ քրոդէրի մեճ էն էղէ: Մէ հատ քուռդ էտ քեռուս բ՛երէ, մօղկըցըրէր ա հրոռուսներին, օր իպըր փըրգըվին, է՛լի, գ՛օնէ էդ մեժ ընտանիկից էդ երկուսը փըրգըվին: Էդ ժամանակ ռուսները ուզեցէր էն էդ քրոդին խըպէն, իմ քեռուս կընիգը իրան քըցէ օղներին, խընթըրվէ, թէ՛ խընթըրում էմ, օր ինկը մեզի... Ըդէնց էդ երգուսը եզէլ էն բ՛ան, Թիլվիգ: Իմ պապօնկ էլ եզէլ էն Լէնինագան, մաժէր էն Լէնինագան, ընդից հէդ էն եզէ Աբարան, Աբարանից եզէ նօր ըստէդ բ՛ ընագվէր էն:

Արուս Գրիգորյան, ծնվ. 1929 թ.

Քանաքեռավան գյուղ

Ասըմ ա՛ ամեն առավօտ կալիս էն, տէնում էն, ասում ա, ծիէրը քրոտինքի մէջ կօրած էն: Ա՛յ մառթ, էս ի՛նչ ա ախըր, ծիէրը գ՛օնումը կապած, ինչի՞ պիտի քրոտընէն: Վէռչ, հէտեվում էն, հէտեվում էն, տէնում էն՝ էտ քաշկը կալիս ա, ծիէրին էնքան ա չարչարըմ, վօր ծիէրը ըտէնց քրոտինքի մէջ կօրան: Վէր էն կալըմ, թամբի վըրա կուպըր էն քըսըմ: Սատանան նըստըմ ա ծին, կըպնըմ ա, էլ չի կարըմ պօկվի: Առավօտ նօր պըռնում էն սատանին: Էտ պատմությունը ըտէնց էին ասում, է՛լի: Տըրանից մընաց Մանիքանց քաշկը: Վօր մէկը մի քիչ սատանայություն էր անում, պան, ասում էր՝ Մանիքանց քաշկըն էս տու:

Էտ Մանսըրվանիս վօր ասում էմ, ըտէդ քինում ինք, տըրանց կեղի վիբեվը պան կար, հին, ավէլի շուտ մատուռի էր նըմանում, քարէրօվ շարած էր, պանօվ չէր, էլի, սօվօրական բագալտ քարէրօվ շարած էր, մանըր քարէրօվ: Ըտէ քինում ինք, մօմ ինք վառըմ, կառ-մառ ին մօթըմ, մատաղ ին անըմ: Կալիս ինք, տըրանից նէրքէվ հառթ տէղ էր, քառասուն հատ ախպուր էր հէլնում ըտէ: Ուրէմ էտ իրէք կեղի՝ նիւնիէրցի, վիշնէցիները, մէկէլ մանսըրվանս-ցիները, մէր կեղից էլ ջանիէները քինում էին, Շուռութից, Փարա-դաշից, Կանդից ջահէլներօվ քինում ինք, մասնակցում էինք: Ըտէ-դից վէռչացընէլուց հէտօ կալիս էինք, գէտը պըտի անցնէինք: Ըտէդ առթէն տէնայիր՝ ճըրօցը, իրար ճըրէլը վօնց էր ըլնում: Ճըրըմ ին, ճըրըմ ին, էլ ընդէղ կընիկ, ախճիկ, մեժ, պուճուր՝ ըտէնց պան չըկար: Վօրը վօր հանգառօ չըթօղնէր, գօռօվ պըռնէլու էին, անպայման ճըրում լօղացընէին պաց թօղնէին: Ըտէնց պան չըկար, սաղին ճըրում էին:

Համլէտ Սողոմոնյան, ծնվ. 1936 թ. (Փարադաշտի խոսվածք)

Առաչի կուռը պըռձա, Ախըրցըխա կըսօրվէի, Ախըրցըխա էմ յէս ավառդէ, տէխնիկում: Առաչի կուռը պըռձա, տարան բանակ: Էրգու տարի ծառայէլ էմ, եզէ շարունագէլ էմ տէխնիկումը, պըռձէլ... Դ՛ըբոցէն իրար կուզէինք... Էզէլ էմ, տէխնիկումից հէրօ գ՛օռձի մըրդա ռայօնը, մէ քանիմ օր հէրօ պաբաս ըսավ՝ եթէ կուզէս տէղափօխվիլ, ուրէմ գ՛օրձէղ դ՛ուս արի: Ութանասունվէց թըվին յէս էզէլ էմ էստիդ: Մէնակ հայրըս մընաց մի տարի, մէր տուըր ծախէցինք, մէնք հընդանիքօվ էկանք: Մինչէվ տի՛ղը մառթ գ՛ըտավ, վօր աշխաղի, նօր իրէն գ՛օռձէն ազաղեցին, նօր էկավ: Ընդիղ անէրանքս էն, մէկէլ մէր ազգից մէ երկու տուն կա: Հըմի ընդէղաց աբրէլակէրպը ավէլի հէշտացիլ է, կառոռօշկա կըցանին, լավ կառոռօշկի յէրգիր է, ու հիմնագան սաղ տանին գը Թուրքյա, Ադըրբէջան: Անցյալ տարի տաժէ յէս կէղ էի կընացէ, Թուրքիայի

շօֆերը՝ աղբրբեջանցի, ինքը եզիլ կայնէլ էր մեր կեղէն քառուօ կը պառնար: Աղբրբեջանու եզիլ քառուօ կըտանի... Աշխադէլ՝ չիդէմ, բայց նույն օրը Թուրքյա կերթան տառնան գը, բ' աջանաղըս կընաց տառցավ էգավ, Ղարգախօվ՝ Ջիվանու կեղօվ, մինք Ղարգախ կըսինք, Ղարգախօվ պըրյամօ ճամփա կա:

Կարեն, ծնվ. 1961 թ. (Ախալքալաքի Փոքր Խանչալի գյուղից)

Քարաշամբ գյուղ

Իմ պապը շատ խօրօտ բոյով տըղամառթ ա եղե: Հինքըն խօրօտ ա եղե, ուներ մէ հատ էլ կօլօտ ախալեր՝ կակօ Առշակ: Կօլօտ մառթ էր, բ' այց էլի ճառափիկ: Ուրեմ էս իմ պապը, մէ հատ էլ ընձի տատ ունի... Մաղ գ' եղն էլ սիրում ին էտ կընօջը, լավ բ' արի կին էր եղե, ասում ա՝ օվ սօված էր, իրանք ունեցիր ին, ասում ա՝ լավաշըն ըսենց կըդ' ընէր ծոցըն, օվ վոր ընենց մէ քիչ նեղության մէջ մեր դ' ընծօվ ընցե, իմ տատըն հանե հաց ա տըվե: Ղումաշ էր իմ տատի անուն, շատ են սիրե: Ղումաշ ունեցե էրկու տըղա իմ հերն ու իմ հօրօխալէրը: Իմ պապըս, ուրեմ, էն հընգերն էր պասմում՝ Բօգօյ Մարքիս, ասում էր՝ էն գ' յախն օր քօլօզ գ' ըլխին էն յանից գ' ըկ' էր Ննգնր՝ թըվանք ուսըն քըցուկ, կասիր՝ յերանեկ քօ տիրոջ: Ձ' իյօվ է ման ա էկե, ձ' իյավոր ա հէլե: Ուրեմ էսի կընիկ բ' էրե, էրկու տըղա յէլ ունեցե իմ պապըն: Գ' ընացե ինչօր մի տեղ, յերկըրում հըլը, մէ հատ սիրուն ախճիկ ա տէսե՝ տասնըվեց տարեկան: Միրեր ա էտ ախճըկան, խավնե, խավներ ա: Միրե էտ ախճըկան, սիտըն կըպե, հընգերօջ հէտ գ' ընացե, Վըրթօյ հէտ գ' ընացած, փախցըրած էտ ախչըկան, բ' էրե հիրան կընիկ: Իմ տատին էլ յնքն էրկու-իրեք էրէխատեր մեծ կընիկ ա եղե, շատ էլ խանդոտ ա եղե տատըս: Ուրեմ, խանդե, է' լի: Էտի խառսին օր բ' էրե, ընդէ էն վախտ, ըսենք, մէ հատ օդա յա եղե, սաղօվ մէչն են քընե, մէ հատ էլ մառան են ունեցե: Առե ըտըրան, Նագանի յա եղե անունըն, Նագօյն առե էտ մարաքի մէջ ա քընե, է' լի: Յերգըրօթ

կընիկ ա բ' էրե: Վեռչ, բ' այց հիրա կընգան չի բըրախե, ասե՝ յես իմ կընգան է, էրէխէքին է կըպախեմ: Մի տաս օր ըտեղ իրար հէտ ապրէր են, էս իմ տատըն, դէ գ' իշէր ա է' լի, հինքն էլ ջահէլ կընիկ ա եղե, խանդից չի կարեցե քընե, հէլէ գ' ընացե, ասե՝ էթամ տէնամ ի' նչ կըխօսան հիրանք: Գ' ընացե գ' իշէրա մութ, էդ մառանին էլ յեռօիկ ա ունեցե, լուսնի լուսն էլ հընգեր ա էտ մարաքի մէջ: Էս իմ տատն էսենց իմ նըման մագերըն գնվնգըջի, քընից օր էլի մառթըն, մագերըն վոնց պըտի ըլի, լավ ըսենց գ' ըզգ' ըզված մագերօվ, հուշիկ մըտե էտ մարաք, օր տէնա ինչ են խօսում: Գ' իշէրվա ըտենց մէ տասերկուսի յաներն ա: Մըտե, ըտըրանք էլ՝ էտ պապըս քընուկ ա եղե, Նագօն գառթուն ա եղե: Օր մըտե, էտ լուսնի շօղի մըջօվ օր անցե, ըտըրա մագերըն... Նագօն հանգառձ աշկեր բ' ացե, մէնակ գ' ըլօխն ա տէսե: Էդ մագերն օր տէսե, մէ հատ ճըչացե ու ուշաթափվե: Լէգուն բ' ըռնըվե էտ խէխճ ախճըկա: Էս ճըչօցից իմ պապ գառթնե, պապըս գառթնե՝ Նագօ', Նագօ', Նագօն չըկա: Մէ կերպ ջ' ուր քըցե, հէլէ՝ Նագօն մեռավ, Նագօն... Տատ գ' ացե հիրանից դավօլնի, յննի խնքնր չեմ, գ' ացե իրա համար մըտե իրա տեղեր: Գ' էլին, Ննգօն առթնե ընկընավօրության բ' ան ա ձ' եռք բ' էրե, կուշաթափվի օրվա մէջ, էրէխա ախչիկ, է' լի, վնխեցե, կուշաթափվի... Մէկէլ ասում են՝ մէ գ' եղ դուլ կա, նայօղ կա, Նարէկ ա կառթում՝ լավանում են, տարէք ընդէղ թօ գ' ըլխին Նարէկ կասի, թէ ինչ անի, վեռչապէս էս հառսըն լավանա: Ըսանք էլ ընդէղ առթնե ունեցէր են քուռդ թըշնամիներ, միշտ եղե հայի ու քըռդի թըշնամություն եղե... Մերըն աշխատավոր ժողովուրթ, ընդըրանք թալանչի, քօչվոր ցեղ, սօվոր են, օր միշտ ըտըրանցից գ' օղնան տանին. թըշնամի յա ունեցե պապըս, քնսնր: Հինքն էլ շատ գ' եղեցիկ տըղամառթ ա եղե: Հէլած, օր գ' ընացէր են, բ' ան են անցե, մէտտ ըտենց թունէլ ա եղե վօնց օր: Թունէլօվ անցե նօրից հիրա հընգերոջ հէտ, էդ Վըրթօյի հէտ, իրար հէտ ձ' իյավոր, դ' ըրեր ա հիրա թնրէքին, ասում, հիրա գ' իրկըն Ննգօյին, տարե: Էտ թունէլից անցնէլիս քըռդեր տէսեր են, օր Նագարըն անցավ, էդ իմ պա-

պըն գ ընաց: Թըշնամություն ունին հետըն: Ուրեմ տարե, էդի ասե՝ «Պըդի թողես ըստե մի քանի օր, յես հիրան ք ուծեմ»: տարե դըլի մօտ: Թօղե, հիրանք էրկու հընգերօվ դ՛ առե էկեր են: Ուրեմ քըռդեր սպասելուց են եղե դ ըրանց: Իմ պապու մահն ըտենց ա եղե: Կէսըն թունելի էս ք էրանի մօտ են պահ մըտե քարերի հեղեվ, պախկըվե, կէսն էլ են դ ուս գ՛ալու: Սըրանք օր մըտեր են էրկու հընգերօվ, գառզընդելի թունել ա եղե ահակին խոր, մըտեր են թունելը, են յանից էլ են ք էրանըն լըցվե փագե քըռդեր, էս յանից է: Ըսրանք հըրացաններ թեվներ ք՛ան են արե, է լի, նըրանք խանչանլերօվ, հըրացաններօվ լըցված: Օր էրկու կողմից փագած, էրկու հօքի շատ քըռդին ի՛նչ պըտի անեն: Հառձակվե, ըտըրանց ուղղակի տանջամահ ին արե: Ասում ա՝ իմ պապուն օր խըփեր ին, ըտենց կօղբից խըփեր են սըռտին, խանչանլ օր հաներ են, պապըս ըտենց, արունը էկե, ըտենց ձ՛եռն դ՛ըրե իրա էս կօղին, արունը լեռթացե, ձ՛եռն, ասում ա, օր ք էրիք են տուն, ձ՛եռն կըպած ա եղե ըտե, արունըն լեռթացե, ըտենց կըպցըրե, է լի: Էն մեկին էլ տանջամահ... Բեղերն է մինչեվ քաշեր են ըտենց: Ըտենց տանջամահ... էրկըսին էլ ըսպաներ են: էրկըսին էլ ըսպանե, գ ընացե ք էրեր են: Էտի առթեն, հիրա էտ կօլօտ ախպերըն մեր կակօն, Առշակ էր անուն, ք՛այց հինքըն ռիսկօվ մառթ էր, էտի առթեն ինքն էր պատմում, ասում էր՝ «Օր Նանգանին գանկեցին, յես իմ արուն առեցի իմ աչք,- ասում ա,- խարիք քըսանվեց խատ քուռդ սատկեցըցի»: Էտ իմ հօրօխպերն էր ասում: Ասի՝ էս կօլօտըն սուք ասում, յես պըտի էթամ Սարքըսին հարցընեմ: Գ՛անցի հիրա հընգերօջ մօտ, ասի՝ էտ ի՛նչ էր, էտի հերօ՛ս էր... Էն պապըս, ըտենց սպանին, քօլօվ վիդօվ մառթ էր, յերքօղ, ասում ա՝ քօլօզն օր կըդ ըներ, կըլերքեր, կըգ ըժվին ախըրկներ դ ըրա համար: Վեռչ... Գ ընացի ասի՝ «Սանահէ ք Սարքիս, էս կակօն ասում ա՝ Նազարին օր ըսպանեցին, յես հարուր քըսանվեց խատ քուռդ սատկեցըցի»: Ասեց՝ «Խա, սատկեցըցե, քայց ի՛մալ...»: Ասի ի՛մալ: «Պախկըվեր քարերու հետեվ, թըվանք կըթանլեր», յանի՛ կըկըրակեր հըրացանօվ:

Ասի՛ լավ ա արե, նաղդի հիրա վըրեժը... Բա վօր էլնէր, իրան էլ կըսպանին, պախկըվե քարերի հետեվ, խըփե, հարիք քըսանվեց խատ քուռդ սատկեցըցե... Ասում ա՝ Նազարի մառուգեր կախեր էր իրա վըրեն, Նազար՝ քօլօվ, հինք՝ կօլօտ, գ՛եռնի հետ քաշ կեթեր, էնքան կօլօտ էր հինքըն: Բ՛այց, ասում ա, պախկըվելօվ ըտենց խըփեց քըռդերին: Էն ախըրկըն, մինչեվ վեռչ էլ... Իմ ախպերըս գ ընաց գ ըտավ ըտըրան, ապրում էր Շատավանում, ամուսնացեր էր նօրից (էլ չէր էկե, վեռչ, մառթին ըսպանին), լավացեր էր: Իմ ախպերըն գ ընաց գ ըտավ, է լի, վօնց վօր մեր տատըն էր, չէ՛ ...

Կէսրարիս մասին է մէ ք՛ան պատմեմ, հագիվ մէ հատ ճարպիկ կընիկ էր գ ըտե... Սահակից պատմեմ, Սահակին կասին քօսս Սահակ: Էս քօսս Սահակըն իմ պապայիս խօրօխպօր ախըրկա խէտ ամուսնացե, առեր ա Մարօյին, սիրուն ախըրկ ա եղե Մարօն, յերկիր հըլը Մարօյին առեր ա: Յես ունեցեր էմ էրկու կիսուր, վօրից մեկըն իմ խօրքուրն էր, պապայիս խօրօխպօր ախըրկն էր: Էտ Սըհակըն եղեր ա նայել էս Նազարի ձ՛եռի տակ վօնց վօր... Նանգան լայեղ չէներ ընդըրան հընգեր պահեր... Էկե ուզե Մարօյին, տըվեր են հիրան: Ամուսնացե, հետօ քըռդեր, լը էտի յերկիր, մուռ են ունեցե, էկեր են էս Ղազօյի ախպօր կընգան, սիրուն կին ա եղե, խօրօտ ա եղե, էտ իմ խօրքուրիս, ըտենց ըտըրանց գ՛եղի մէ քանի ջահել խառսներին փախցըրե տարեր են գ՛երի: Ըտըրանց մէջ իմ պապայիս խօրօխպօր ախըրկան, էտ խօրքուրիս էլ են տարե: Հետօ Ղըզար աղեն կըհամփերէր՝ Հայկանուշին տանին, էլ չըք էրին: Գ՛ավաքա էտ մէ ք՛անի ջիզիթներին... Բ՛այց մէ տարի կըմընան գ՛երի ըտըրանք, տարե ամուսնացեր են, սիրուններին գ՛օղցե տարե, ամուսնացիր են: Բ՛այց Ղազարեն չի ընթունե, օր իրա ախպօր կընգան տանեն, շատ սիրուն, Հայկանուշ պատկեր էր, կըշօղեր... Ուրեմ գ ընացե ըտենց, մէ քանի լավ ջահելներին հավաքե գ ընացե, էտ քուռդերին՝ վորին ըսպանե, վորին տըփե ջ՛առթեր են, հիրանց գ՛երիներին հետ են ք՛երե: Բայց էտ ընթաց-

քում էտ իմ կէտարըն թաթարի մէ հատ ուրիշ կընիկ ա ճարե՝ իմ իսկական կիսուրին: Էտ էլ սիրուն չէր Մարոյ պէս, Քըշմօն... Մարօն հէտօ յէր գ' էշըցե, սիրուն էր: Ըտէնց իմ կիսուրին ք' էրէ: Բէրէր ա, առթէն քօսս Սըհակ պըսակված ա եղէ: Առթէն չըհամփէրէ, դը տարէր են, էլ ի՞նչ... Մէ հատ անտըր կընիկ պատահե, սիրուն էլ չեղէ, էտի իմ մառթի մէրն ա իսկական, Քիշմիշին առէ: Մէ էրկու տարի անցե, Ղազարըն խումբ հավաքե գ' ընացե, էտ ում վօր տարէր են, ք' էրէ: Վօր ք' էրէ ք' էրէ, իմ պապայի խօրօխպօր ախչիկն ա, ընթունէր են հիրանց ախչըկան: Բ' էրէր են մեր տուն, իմ խօր տուն, ք' այց հիրա սիտըն Սըհակից չըկըդրէ: Հէտօ են վախտ ամօթ էր, էլ ի, օր ուրիշի էլին վըռագ առին: Մարօն սուս սուս նըստե իրա խօրօխպօր տըղէքի շըվաքի տակ: Էս Սըհակն էլ Մարօյին շատ ա սիրէ, հէլէ էկե, ասե՝ «Նսսգսս ր, իմ կընգան էկեր են տանիս»: «So, քօսս, դ' ու մէ հատ էլ կընիկ ունիս, էլ տանիս... Դ' ու չըհամփէրի մինչեվ քօ կընիկ գ' ա»: «Չէ՛, յես իմ կընգան, իմ նամուն ա, յես թողեմ Մարօն ուրիշի՞ առի, հընչի դ' ու կանաս էրկու կընիկ պախես, յես չըկա՞նամ...»: Էդ վախտ Նազարն էտ Նազօյը ք' էրած ա եղէ: Յես իմ կընգան կըտանիմ, օր կըտանիմ... «Ա՛յ մառթ,- ասում ա,- էլ ի՞նչ տանիս»: Ընդըրան էլ քըրոչ պէս ընթունէր են մերոնք, էդ յերգըրօթ կընգան, մենք ընըրան էլ ինք ասում խօրքուր: Չէ, էս մառթըն կըկըպըռչկի՝ չէ՛, յես իմ կընգան պըտի տանիմ: Մարօն ասա՝ «Վսսռթա՛ն, յես կէթամ,- իմ խօրըն ասա,- յես կէթամ, յես ...»: Իսկ յերգըրօթ կընիկըն ասե՝ «Յես կըկախեմ ընծի, յես ընծի կըսպանեմ», առթէն մէ հատ էլ էրէխա յա ունէցե: Չըբ էրես, օր չըբ էրես: Էս իմ խօրքուրըն գ' ըկա, Մարօն կասա՝ «Քիշմօ՛, դ' ու ընծի կիսուր, յես քեզի խառս: Մահակ ընծի պէտկ չէ, քօ մօտ թօ քընի: Բ' այց յես չըմընամ, էլ ի, անմառթ: Կուգեմ իրա շըվաքի տակ ըստե քեզի կիսուրություն էնեմ, ընծի մառթ պէտկ չէ»: Վեռչ, լսց, մըխկըտոց Քըշմօն, Մարօն կէթա խէլօք, ըսենց խէխճ մէ պատի տակ կընըստի. հէտօ էնքան ին սիրում էտ էրկու կիսուր հիրար... Ուրեմ էտ մառթը մեռե գ' ընացե,

հիրանք վօնց վօր հիրար սիրահարված, քուրըն ըտէնց չէ... Հանգառօ էն մէկի էրէխին մէ ք' ան ասին, էնի մառթասպանություն կանէր: Ուրեմ սկըգբից էտի խօսկ ա տըվէ, օր՝ «Յես Մարօյի մօտ չեմ քընի, ընծի վօրպէս քուր թօ մընա, էլ ի, էս տան մէջ, յես քօ հէտ կըքընիս»: Իրար հէտ են եղէ, մէ էրկու իրէք հատ լավ ախչիկներ ք' էրէր ա էդ իմ իսկական կիսուրը: Մընաց, հէտօ Մարօյը կասինք վօ՛նց հաջօղացըրիք, օրինակ, դ' ու ասէր իր՝ յես քօ կիսուրն են, դ' ու վո՛նց նօրից գ' ընացիր մըտար Սըհակի ծոց: Ասեց՝ «Գ' օթու յարէն թսլա Սըհակ, մէ օր ընծի ամբըրոցի մէջ, լա՛ օ, դ' ու էլ իմ էրէխէքն էք, ընծի ք' ըռնեց: Է՛, հիմի ձ' եռ թսլեց ընծի, իմ Գ' արեգին ծընվավ»: Չի ծընվե լը, ք' այց ընդըրան առթէն ախչիկներ ունի... Էսի ճըծօվ ա... Էն վախտ է թունդիր ա տան մէջ, թունդիրըն վառէր են, էսի սըռտխառնոց ունի, հէտ ա տըվէ... Էս իմ կիսուրըն ասե՝ «Քա Մարօ՛, քեզի ի՞նչ եղավ»: Դէ գիդա, օր հիրա մառթը տըրա մօտ չըքընէ: Կասա՝ «Չգիդեմ՝ հէրէկ ինչ կէրա, էնէնց վատ են»: Գ' էլի հէտ կըտա: Հէտ կըտա, էս կընիկը լը չի հավատում, օր կարօղ ա պայմանը խախտէր են: Մէկ է մէ հատ բօշա գ' ըկա: Մէ հատ բօշա գ' ըկա կըմըտի՝ կըտէա էտ Մարօն պարկուկ ա էտ թունդըրա կող ու հէտ կըտա, ընէնց վատ ա: Ասում ա՝ «Չըգիդեմ՝ ուր ա, էս տան կընիկ չեմ յես, ինքըն ո՛ւր ա՝ տուն չէ: Յես քեզի ք' ան չեմ կարա տամ, գ' ընա՛, կամ կուգես՝ կայնի, հինքըն գ' ըկա, շատ վատ են»: Գ' էլի դ' ուս, Քըշմօն էն յանից գ' ըկա: Ասում ա՝ «Էն քօ խառսն ա, քօ տէքօր կընիկն ա, թէ ինչն ա, ճըծօվ ա, տըղա յէլ կըբ էրա»: Քըշմօն կըկատողի, վո՛նց թէ՛ ճըծօվ ա... Կըմըտի կըսա՝ «Մարօ՛, - ըսենց ձ' եռնէրն, ասում ա, դ' ըրեց կօղէրին,- Մարօ՛, էտ հընչի՛ հէտ կըտաս»: «Չըգիդեմ, Քիշմօ՛»: Էն էլ վսիտեցուկ ա, չէ՛, գ' օղություն ա արե, վսիտեցուկ ա: Կասա՝ «ճըծօ՛վ էս»: «Չըգիդեմ»: Բ' այց առթէն կըգգա, օր էտի ճըծօվ ա: Կասա՝ յա՛ ա, ուրեմ ըտէնց, յա՛: Մառթըն գ' ըկա տուն, կասա՝ «Մահա՛կ», ասում ա՝ «Ի՞նչ ա, Քըշմօ՛»: «Մարօն ճըծօվ ա»: «Ի՛մա էնեմ, քօփօղըն՝ դէլ, ճըծօվ ա՛ ընձընսս՝ յա, իմ կընիկն ա, ընձընսս՝ յա»: Օր էտի կասա, էսի

կըլընփօտի մէ վախտ, իրեք օր լավ հիրա ջըղայնություն կըթափա: Մարօն կասա մէկէ գ ըկա, կասա «անխճի», անունն էլ չի տա, էտ յերկըրոթք կիսուրըս ա պատմում: «Ի նչ ա, Քիշմօ», - ըսենց խեխճ - խեխճ: «Քօ սիոտ ի նչ կուգա»: «Յեսիս»... Մեխկըն գ ըկա, է լի, էտի ճըծօլ ա, էտքան յետ կըտա: Ասում ա՝ «Վօսպօլ վըռիկը կուգեմ, Քիշմօ»: Կեփա կըբ էրա, էտի կուտա: Ասում ա՝ յես էլ ըսենց համօլ ճաշ չեմ կերե: Միոտըն ուգե, ռիսկ չի արե, օր էտ կընգան ասե: Վեռչապեա, հիմի բ այց միշտ գ ախտնի յա հանդիպե էտ իմ կիսուրին: Էնի սօվօրական հիրա կընիկն ա, գ ընացե քընե ծոցըն առօք-փառօք, էս խեխճըն կայնե տէնա մէ օր է յեփ կըհաջօղի... Դ աշտըն դ էգի մէչ ա հիրան բ ըոնե, վեռչը... Բ այց շատ սերօլ ապրեր են էտ մառթիք իրար հետ: Վեռչապեա, էս իմ կիսուր ունեցե իրեք տըղա: Էնի շարե վեց ախչիկ, մեռածը: Վեռչում հագվիվհագ իմ մառթին բ էրե... Տըղեքըն Մարօյից են ծընվե, էտ մէկըն Քըշմօյից վեռչում, իմ ամուսինն ա: Ասում ա՝ ըսենց կէներ. «Քօսն, - էտ Քըշմօն՝ Սըհակին, - դ ու գ իդեա՝ վոր օրն ա տըղի օրըն, էտ օր կէթաս Մարօյ մօտ. վոր օր ախչըկա օրն ա՝ գ ըկաս իմ մօտ»: Միշտ Մարօյին էնի գ օխտուկ ա հանդիպե...

Իմ կէտարըն, ինչ ճիշտն ա, յես ճիշտ եմ ասում, թամբնալ մառթ ա եղե: Էս Քըշմօն տունըն ա շախե, էտ շատ երէխի մերըն, Մարօն դաշտն ա եղե: Ուրեմ գ ընացեր են Աշարաբաթ քաղ: Իմ հերըն է բըրիգադիր ա դ ըրանց: Ասում ա՝ մէ հատ քօռ էշ ուներ, կընըստեր էտ էշըն կէթեր, էնքան էր, օր Մարօյ բ օլոր կըֆըռֆըռեր, Մարօն կըքաղեր: Թամբնալ ա եղե, էրկու կընիկ աշխատած, իրան պահած: Խիստ էլ ա եղե: Իմ կիսուրըն կըպատմեր, ասում ա՝ օր կընըստինք հացատուն, ասենք հաց թըխելու, դէ հաց ա, խըմոր ա, վըռագն ա, շուշուտ, ասում ա, պըտի ավիինք տինք դ ըռան քունջ, ասենք, տան հէտեվ, ավելըն տանք դ էմ, նըստինք թըխենք, օր հացըն չուշանա: Գ ըբեր, ասում ա, տըքալօլ մէ հատ դիֆտ

կըվերցեր, էտ զիբիլըն կավեր դըֆտի վըրեն, բ էրեր կըլըցեր ռաֆադի վըրեն՝ «Ըստեղ ավելի լավ ա»: Օր զիբիլըն չենք թափե, ուրեմ փընթի կընիկ ենք: Հինքն էլ գ օծունյա չեղե: Հերըս գ ըքա տէնա՝ ժողօվուրթ փըռօվուկ ա ըսենց Աշարաբաթ, խտ են քաղում: Ըտըրա էշն է կապած ա ընդեղ, քօռ էշըն... Մէ հատ էլ, ասում ա, թօփալ գ էլ կար, ըսկի վնիսեցօղ չեր, ըսենց ժողօվըրթի մէչ մըտ-նում էր էտ գ էլըն, գ ըքա, օր էշի փորըն թափա: Մարօն ընդեղ կըքաղա, Սըհակն էլ կայնուկ, ասում ա, ըսենց կէնա՝ «Մարօ՛, Մարօ՛, գ էլն էկավ, Մարօ՛, ա՛ Մարօ, հասի՛»: Հինքըն կայնե, տըղամառթ, Մարօյին կըղըրկա, օր գ էլըն էշի փոր չըթափա: Իմ հեր գ ըքա կասա՝ «So poum, գ էլն օր Մարօյին խըփեր/հիրա քուրն ա, հիրա հօրօխպօր ախչիկն ա/, դ ու իմ ձ էոից կըպըռծի՞ր, դ ու տըղամառթ ե՛ս»: Իմ հերն էլ հըրացանօլ ման գ ըբեր: Հըրացանօլ կըխըփա, բ այց չի էլ կարա խըփա գ էլին: Գ էլըն կըփախի: Թամբնալ մառթ էր իմ կէտար: Կընանիքին նեղե... Էրկուսն էլ օր մեռան, էնի ասեց՝ ընձի չըթաղեք Սնհակի մօտ, էնի ասեց՝ ընձի չըթաղեք Սնհակի մօտ...

Զվեղ Գրիգորյան (Մուրադյան), ծնվ. 1943 թ.

ԲԱՌԱՑԱՆԿ¹⁴⁶

աբերանցի, Կպտն., վիրահատություն.
 աբուր, Քսխ., թանապուր.
 աբրանք, Եղվրդ., անասուն.
 ագռա, Քսխ., ատամ.
 աղաթ, Հցվն., անդամ, Մյկս., սովորույթ.
 անդամպուպուզ տենալ, Աղվնձ., շատ ծեր լինել.
 աղէ, Արգդ., Զվն., Թղնք., Հտս., Մրգշ., Ջրոտ., Սլկ., մայրիկ.
 Մրմրկ., տատ.
 ազաբ, Ողջբդ., անգամ, Լոնստ., ամուրի.
 ազաբաշի, Աղվնձ., հարսանիքի ժամանակ փեսայի կողքին եղող ամուրի երիտասարդ.
 անզրգընել, Մղրձ., մեկի նկատմամբ ավելորդ հոգատարություն դրսևորել.
 ազի, Եղվրդ., մայրիկ.
 ազիզ մատտ, Բժկն., սիրելի անձնավորություն.
 անզիզ, Ալփ., Աղվնձ., Արգդ., Գղղր., Զվն., Լոնստ., Հտս., Սլկ., Մրլնջ., ազիզ, Զո., հոգյակ, սիրելիս.
 անզիզը խօրել, Լոնստ., անեծք է.
 անժել, Սլկ., արժել.
 ալաղ անել, Ալփ., ալաղ անել, Արմս., քաղհանել.
 ալաղել, Զո., քաղհանել.
 ալայուղ, Մրմրկ., պար է.

¹⁴⁶ Կազմվել է ըստ ներկայացված նյութի: Բառացանկում «Քնքով» նշումով նկատի ունենք Քանաքեռավանում Կարնո բարբառի խոսվածքի դրսևորումը, իսկ «Քնքով»¹ նշումով այդ բնակավայրում Փարադաշտի խոսվածքին հարող տարբերակը: Այդպես նաև «Լրգնկ» նշումով նկատի ունենք Լոր Երգնկայում Մշո բարբառի խոսվածքի դրսևորումը, իսկ «Լրգնկ»¹ նշումով այդ բնակավայրում Կարնո բարբառի խոսվածքի դրսևորումը:

անլանլ, Գոն., ալբալը, Քղս., միանգամից, անմիջապես.
 ալվել, Զվն., ավելել.
 ախճի, Աղվնձ., Ջրոտ., ախչի, Լոնստ., դիմելաբառ՝ ուղղված աղջկան.
 ախճիկ հանչկաղ՝ ըրել, Քղս., մի աղջկա վրա աչք դնել.
 ախալեր, Աղվնձ., Արմս., Գղղր., Զո., Հցվն., Մրմրկ., Քրշմբ., եղբայր.
 ախպուր, Զո., Քնքով.¹, աղբյուր.
 ախտ հըլնել, Ալփ., ուժը պատել.
 ախտըվել, Մյկս., զսպվել.
 ախքաղ, Ջրվժ., մուրացկան.
 ածել, Քղս., լցնել.
 ածել, Ջրվժ., նվազել.
 ալ, Կտյք., թոնրի օղանցք.
 ալընկալ, Բջն., թոնրի օղանցքի լաթ.
 ալուշկա, Մրգշ., պատուհան.
 ալուռ, Գղղր., սեղանատամ.
 ահակին, Գղշն., ահակին, Քղս., ահագին.
 աղաղվել, Կտյք., ծննդաբերել.
 աղավարի, Մրմրկ., առատաձեռնորեն, մեծահոգաբար.
 աղըլ, Մրլնջ., փարախ.
 աղի կոշտ, Կմրս., աղի մեծ կտոր.
 աղինջ, Ակնք., Բլիվ., Ջրվժ., եղինջ.
 աղունակ, Արգլ., աղավնի.
 աղքատ խըպատտ, Կմրս., կարեկցության արժանի, բայց հպարտ.
 աղօտկ անել, Մրգշ., աղոթել.
 աճատով փըլավ, Ալփ., հաճարով փլավ.
 ամանչել, Մրգշ., ամանչել, Եղվրդ., ամաչել.
 ամբըրոց, Քրշմբ., Կթնղբ., ամբըրոց, Արգդ., Սվբրդ., աթարի դեզ.
 ամբոտ, Լոնստ., ամպամած.

ամեղ տեղ, Լոնստ., առանց պատճառի.
 ամէք իրան, Բժկն., ամեն մեկն իր հերթին.
 ամէք մառթ, Նրզնկ., ամեն մեկը.
 ամէք, Գղղր., Ձո., Կմրս., Հցվն., Վնտր., Քղս., յուրաքանչյուր.
 ամի, Արզլ., Մրմրկ., Քնքով.¹, հորեղբայր.
 ամվելի, Կքվձ., գովական.
 ամրոց շարել, Լոնստ., աթարի դեզ շարել.
 ամօթ քան, Սվբրդ., ամոթալի բան.
 ամօղլի, Կպտն., հորեղբոր որդի.
 այա, Եղվրդ., Ձո., մեծ մայր, տատ.
 այսենց, Մրզշ., այ այսպես.
 անա, Լոնստ., Մրզշ., մայրիկ, տատ.
 անգ, Գոն., Գղթ., քունք.
 անգանլ, Լոնստ., ծուլ, անբան.
 անգաճ, Մրմրկ., ականջ.
 անգ ըրել, Մրմրկ., չգրված.
 անգիզ, Քնքով.¹, ընկույզ.
 աներծաք, Ջրվժ., աներձագ.
 անըմ, Եղվրդ., անուն.
 անծիծել, Լոնստ., չծեծված.
 անհաղ վախտ, Բժկն., մասնավոր սեփականատիրության օրոք.
 անհաղութուն, Արզղ., Բժկն., մասնավոր սեփականատիրություն.
 անհատ ժամանակ, Կմրս., մասնավոր սեփականատիրության ժամանակ.
 անձրն պլոնել, Կմրս., անձրն սկսվել.
 անմառթ, Քրշմբ., ամուսին չունեցող.
 անջախ, Արզղ., Կպտն., հազիվ.
 անվօր, Էլ., տվյալ անունն ունեցող, անունավոր.
 անտէնալ, Մրմրկ., առանց տեսնելու.

անտէտագ, Քսխ., թևատակ.
 անունը խանել, Գղշն., անվանարկել, վարկաբել.
 անօթի ծառավ, Բժկն., սոված-ծարավ.
 անօթի, Գղղր., Մրմրկ., սոված.
 անօր տղա, Բլիվ., աներձագ.
 աշել, Նրզնկ.¹, նայել.
 աշխարք, Գտմջ., աշխարհ.
 աշխարքի տակ, Բժկն., ողջ աշխարհում.
 աշկ, Ջվշն., Ձո., Լոնստ., Կմրս., Վնտր., Սլվ., աչք.
 աշկը առնել, Կմրս., նկատել.
 անշկընել, Աղվնձ., չար աչքի գալ.
 աշկի հախպուր, Լոնստ., աչքի արտասվագեղձ.
 աշունք, Ձո., աշուն.
 աշօղ, Քնքով., նայող, հսկող.
 ապալ-թապալ, Մղրձ., ափալ-թափալ, Քղս., շատ շտապ.
 ապեր, Կպտն., հորեղբայր.
 ապերացա, Հոս., վիրահատություն.
 ապրրվել, Գղղր., ապրել.
 ապուր, Լոնստ., Կմրս., Նրզղ., Սվբրդ., սպաս, թանապուր.
 առ, Արզղ., աշխօր.
 անանջ, Հցվն., անցալում.
 առավնախառ, Ջվն., վաղ առավոտյան.
 առավոտ, Լոնստ., Վնտր., վաղը.
 առավոտնեց, Գղշն., առավոտները.
 առավօղը, Էլ., հառադուն, Ալվի., հառավնօվ, Արզղ., առատուն,
 Կքվձ., Ջրղբ., առտուն, Ջրոտ., առավոտյան.
 առատվրնել, Վնտր., առավոտից.
 առիք, Ջրղբ., առաստաղ.
 առձրգան, Քսխ., իլիկ.
 առնել, Գղղր., Գղշն., առնել, Եղվրդ., կնության առնել.
 առտունք, Կքվձ., արցունք.
 առուտուր, Էլ., առևտուր.

ասելու խէտ, Հոսւ., *ասելու պահին.*
 ասկ ու տակ, Թղնք., *ազգականներ.*
 ասկյանք, Գղղր., *թուրք զինվոր.*
 ասկութիւն, Քղս., *տոհմ, ցեղ.*
 ասսուն հնագնք Բ Էրան փարք, Սլկ., *փառք Աստծուն.*
 անվան, Լոնստ., *հնում.*
 ավարիա, Էլ., *վթար.*
 ավերքան, Լոնստ., *ավետարան.*
 ավերորդ, Քնքով., *ավերորդ.*
 ավիլուկ, Աղվնձ., Ջրոտ., *ավելուկ.*
 ավղուշ, Քրշմբ., *որս.*
 ավրել, Կմրս., *ավերել.*
 ավուր, Նրզնկ.¹, *օրվա.*
 ատար, Սրլնջ., *աթար.*
 արադ, Գոն., Եղվրդ., Լոնստ., Կմրս., Կոյք., Մղրձ., Սրլնջ.,
 Քնքով.¹, *օղի.*
 արան, Մղրձ., *դաշտային տաք տեղ.*
 արանք, Մյկս., *արանք, Կքվձ., նեղ տարածություն երկու
 առարկայի միջև.*
 արասցընել, Արզկ., Բջն., Քղս., *արածեցնել.*
 արեվ առնել, Մրմրկ., *արնել, արնի շողերը վրան ընկնել.*
 անրէթայ, Չվն., *արի էթանք = եկ գնանք.*
 արին, Եղվրդ., *արյուն.*
 արխային, Սլկ., *անհոգ, ապահով.*
 արքատ, Բլիվ., *խաղողի վազերից կտրված ճյուղեր.*
 արօղ կընիկ, Հոսւ., *տնարար կին.*
 արօղ տըրօղ, Ողջրդ., *հմուտ տնտեսուհի.*
 ափօ, Կմրս., Մրմրկ., *հորեղբայր.*
 աքլօր, Աղվնձ., Առնջ., Ջրվժ., Սվբրդ., Քղս., Քնքով.¹, *անլօր,*
 Արմս., *անլօր, Կմրս., արաղաղ.*
 աֆուօ, Սվբրդ., *ավտոմեքենա.*

աֆուօսատ, Սվբրդ., *ինքնաձիգ.*
 բագաժնիկ, Կոյք., *բեռնախցիկ.*
 բագառ, Արգդ., *շուկա.*
 Բ Գժան, Մղրձ., Քղս., *բաժան, առանձին.*
 Բ Գժնել, Մրմրկ., Թղնք., *նոր առանձին օջախ ստեղծել.*
 Բ Գժվել, Բժկն., *ընտանիքից առանձնանալ, նոր օջախ
 ստեղծել.*
 բալա, Մրգշ., Նրգդ., Սլկ., *երեխա, նաև ղիմելաբառ.*
 բալթա բեղեր, Գղղր., *երկար և կեռ բեղեր.*
 բալիշ, Սրլնջ., *բարձ.*
 Բ Գլնիք, Կթնդ., *բանալի.*
 Բ Գլխ, Աղվնձ., Կթնդ., Մրմրկ., *բահ.*
 բախձա, Արզկ., Մրմրկ., *բախչա, Գղշն., Գղթ., Չվն., այգի.
 բանխտըն պիրել, Լոնստ., հաջողվել, բախտը բերել.*
 բադ, Ակնք., Գոն., Չվն., Կմրս., Մրգշ., *այգի.*
 բադ ու բախչա, Գտմջ., *այգիներ.*
 բադնիս, Բժկն., *բադնիք.*
 Բ Գնցընել, Գտմջ., *գործածել.*
 Բ Գնցըր, Եղվրդ., *բարձր.*
 բանդ, Կոյք., *ջրի առաջը փակող հողաշերտ.*
 բաշարել, Ջո., *կարողանալ, զույս հանել.*
 բաշարօղ, Եղվրդ., *ճարպիկ.*
 բաջանաղ, Քնքով., *քենակալ.*
 բանանդի, Բժկն., Գղղր., Գտմջ., Կպտն., Քղս., *անօգուտ, իզուր.*
 բառդան, Գտմջ., *մեծ պարկ.*
 Բ Գռնալ, Բժկն., Սվբրդ., Քնքով., *բարձել.*
 Բ Գրեվը մօռնալ, Սլկ., *հիացմունքից ու զարմանքից քար
 կտրել.*
 բանրիշել, Գղշն., Գղթ., Մղրձ., Սլկ., *հաշտվել.*
 Բ Գրօվ խեթօվ, Գտմջ., Մրմրկ., *հաջողությամբ.*
 բէսանթ, Մղրձ., *անհարմար ձևով.*
 Բ Էտ, Աղվնձ., *մեծ.*

բ՛տընալ, Գոն., մեծանալ.
 բ՛երանացի, Հոսու., անգիր.
 բ՛երել մըտեն, Մրգզ., հիշել.
 բ՛երնի ջըրերը էթալ, Կպտն., շատ ցանկանալ ուտել կամ ունենալ.
 բը /բա/, Կքվձ., Վնտր., հաստատման կամ հարցման իմաստով վերաբերական է.
 բըլազ, Մյկս. /հոզն. բըլյայներ/, բըլյազ, Ակնք., դաստակ.
 բըլյազուկ, Գղրդ., ապարանջան.
 բ՛ըլել, Աղվնձ., Արգդ., Բժկն., Ջվչն., Բլիվ., Քսխ., փուլ գալ.
 բ՛ըլցընել, Կթնդբ., փուլ տալ.
 բըլուզկա, Կքվձ., բըլուսկա, Հոսու., կանանց շապիկ.
 բըմբըլել, Գղրդ., փետրահան անել.
 բըմբուլ, Բլիվ., փետուր.
 բ՛ընակըռել, Բջն., Քդս., բնակություն հաստատել.
 բ՛ընատա, Արզկ., գութանի հաստ շղթա.
 բ՛ընկալ, Քդս., բ՛ունգալ, Սվբրդ., հավաքում թողնված ձու.
 բըշկուլ, Եղվրդ., Ջվն., Սվբրդ., ոչխարի թրիք.
 բ՛ըշտել, Թղնք., կտրուկ կշտամբել.
 բ՛ըթթ թել, Ալփ., բրդյա թել.
 բ՛ըռնել գ՛ըլխուն, Սլկ., դիպչել գլխին.
 բըրախել, Էլ., Եղվրդ., բըրախել, Բջն., Ջվն., Կմրս., բաց թողնել, արձակել.
 բիբար, Մրմրկ., տաքդեղ.
 բիձա, Արզկ., Ջրվժ., Մրլնջ., Քդս., բիձա, Լոնստ., Կպտն., հորեղբայր, Գղթ., ծերունի.
 բ՛ուռ սիվտըկել, Քդս., գլխի մազերն ամբողջովին սպիտակել.
 բուռջ, Ջրվժ., տերև.
 բուռում, Մղրձ., փաթաթված լավաշ՝ մեջը պանիր կամ այլ բան.
 բոբիզ, Բջն., բոբիկ.

բոզ, Արզկ., կոկորդ.
 բոզ մանդանկ, Հոսու., բույս է.
 բոլ, Լոնստ., Քրշմբ., հերիք, բավական.
 բոլ ու բոլոնն, Քդս., շատ, բավարար քանակությամբ.
 բ՛ոլոր, Վնտր., շուրջ.
 բոխչա, Եղվրդ., կապոց.
 բոյ, Ջվչն., հասակ.
 բոյ ու բուսաթ, Արզկ., հասակ.
 բոյեբոյ, Մղրձ., ամբողջ հասակով.
 բոյով, Վնտր., Քրշմբ., բարձրահասակ.
 բոյովնալ, Կթնդբ., հասակ քաշել.
 բոշկա, Քդս., տակառ.
 բոտալ, Ալփ., Աղվնձ., Արգդ., Ջո., Կթնդբ., Կմրս., Կքվձ., բ՛ոտալ, Ջրոտ., գոտալ.
 բոստան, Մրմրկ., Մրգզ., Վնտր., բանջարանոց.
 բորոն, Ալփ., Կքվձ., Նրգդ., Վնտր., ուռուցիկ և բորբոսակ հաց.
 գան/գանդան, Կպտն., գան, Արգդ., Կմրս., Վնտր., գանդան, Արզկ., Կոյք., Քրշմբ., դիմելաբառ արական սեռի անձին ուղղված.
 գ՛ազան, Ջվչն., դազան, մեծ կաթսա.
 գանգան, Ալփ., գազար.
 գանլանջան, Լոնստ., գրույց.
 գ՛ալել, Աղվնձ., գ՛անլել, Ջվչն., ավելուկը հյուսել.
 գ՛ալոյ, Բժկն., եկող.
 գ՛ախ, Աղվնձ., Գղրդ., Հոսու., գ՛այ, Մրգզ., գ՛ախ, Քրշմբ., ժամանակ.
 գ՛ախտըվել, Կմրս., Մրմրկ., գաղթել.
 գաղդիբով, Գղրդ., զգեստապահարան.
 գ՛առների քոզ, Սվբրդ., գոմում գառների համար առանձնացված տեղ.
 գ՛ավ, Կոյք., սափոր.
 գանլանգրջի, Քրշմբ., զգգգված, խառը՝ մազերը.

գ՛արէ խաց, Հուս., գարեհաց.
 գ՛արնան դ՛ էմ, Կպտն., գարնան սկզբին.
 գ՛ափառ, Կոյբ., կենդանու վզի հետևի մասը.
 գ՛եղ, Կոյբ., գյուղ.
 գ՛եղավարի, Գղրդ., Կթնդբ., գյուղի լեզվով, բարբառով.
 գ՛էշ, Սլկ., տգեղ.
 գ՛էշընայ, Քրշմբ., տգեղանայ.
 գ՛էրընդի քաշել, Բժկն., Չվշն., գերանդիով քաշել.
 գ՛էրընդիկ, Մղրձ., գերանդի.
 գ՛ըթայ, Աղվնձ., գ՛ըտայ, Ալփ., գ՛ըթել, Ողջբդ., գղալ.
 գ՛ըթնել, Աղվնձ., գտնել.
 գ՛ըլխավոր, Ակնք., ամուսին.
 գ՛ըլխավեր, Մղրձ., գլխիվայր.
 գ՛ըլխից դ՛ուս, Արզլ., անհեթեթ.
 գ՛ըլխու հընգնել, Բժկն., կռահել.
 գ՛ըլխով արեվով յետքում ուտել, Հուս., շատ բարձր գնահատել.
 գրլու, Սլկ., կաթիլ, կաթիլանման որևէ բան.
 գ՛ըլօխ պախել, Կպտն., ծուլանալ, գլուխ պահել.
 գ՛ըլօխ, Գղրդ., Չո., Թղնք., Հուս., Մղրձ., Մրզշ., Սվբրդ., Քղս., գլուխ.
 գ՛ընդել, Քղս., խմորից գնդեր պատրաստել՝ հաց թխելու համար.
 գրնդիգըրոր, Աղվնձ., թափով գլորվելով.
 գ՛ըոթան, Արզկ., թուխս.
 գ՛ըոնակ քաշել, Եղվրդ., կըոնակ անել, Արմս., գրտնակել.
 գ՛ըոնակ, Քղս., գ՛ըոտնակ, Գտմջ., գ՛ըոնակ, Էլ., կըոնակ, կըոտընակ, Չվշն., Լոնստ., Չվն., կըոտընակ, Վնտր., գրտնակ.
 գ՛ըոնակել, Գղշն. կըոնակել, Արմս., գ՛ըոտընգել, կըոտընկել, Լոնստ., Ջրոտ., Վնտր., Մրմրկ., գրտնակել.

գրռուզավիկ, Գղշն., Գտմջ., Կմրս., Կոյբ., բեռնատար մեքենա.
 գ՛ըրակետ, Նրզնկ., գրագետ.
 գըրանից, Բժկն., սահման.
 գ՛ըրգանոց, Բժկն., գրկի երեխա.
 գիդայ, Արմս., Բջն., Գղրդ., Կոյբ., Հուս., Սվբրդ., գինայ, Աղվնձ., գիտենալ, իմանալ.
 գ՛իշերանօվ, Մղրձ., գիշերով.
 գ՛իշերնեց, Արզլ., գիշերները.
 գիվն, Արզդ., Կմրս., Մրզշ., իբր.
 գիվա թե, Լոնստ., իբրև թե.
 գյուլնշ կըպնել, Սյկս., ըմբշամարտել.
 գյուլնշ, Սվբրդ., կոխ, ըմբշամարտ.
 գյուլլա, Արզկ., հրացանի գնդակ.
 գյուլլել, Կմրս., Վնտր., գնդակահարել.
 գ՛ոխտուկ, Չո., կօխտուկ, Սյկս., գ՛օխտուկ, Հուս., Մրմրկ., Քրշմբ., գ՛օղոու, Բժկն., Քսխ., թաքուն, գաղտնի.
 գ՛ոմ, Սվբրդ., կոմ, Չվն., գոմ.
 գ՛ոյնը քըցել, Գղշն., գունատվել.
 գուռ, Կմրս., քարե ավազան.
 գօ, Չրդբ., սհա.
 գ՛օթեցուկ, Մրմրկ., ծույլ, անբան.
 գ՛օթի, Եղվրդ., ծույլ, անբան.
 գ՛օլ, Լոնստ., Կմրս., Հուս., Ջրոտ, կոլ, Ջրոտ., լիճ.
 գօլել, Չվշն., գոլ դառնալ.
 գ՛օմի հօդա, Արզկ., կոմի հօդա, Կմրս., գոմին կից ընդարձակ սենյակ, որտեղ հավաքվում և գրուցում էին.
 գ՛օմփ, Սլկ., գօմփ, Գոն., բռունցք.
 գ՛օյ, Արզդ., գօյ, Նրզդ., գոհ.
 գ՛օվական, Հուս., գովելի, գովեստի արժանի.
 գօվընդ, Աղվնձ., Չվշն., պարի տեսակ է.
 գ՛օրն, Ֆնտ., չափ

գ'օրնոց, Քդս., զոզնոց.
 դամբըր, Աղվնձ., անասունի կեր.
 դարօ, Էլ., դամբօ, Լոնստ., մեծ կաթսա.
 դադէ, Լոնստ., մայրիկ.
 դ'ալ, Եղվրդ., նոր ծնած կովի առաջին օրերի կաթը.
 դադդրդուկ, Չրդր., եղինջ.
 դան, Մրմրկ., անգամ.
 դան¹, Աղվնձ., այնտեղ.
 դան², Աղվնձ., անգամ.
 դանա, Աղվնձ., Քդս., հորթ.
 դանդ, Լոնստ., Հոս., Մդրձ., Մրլնջ., Ֆնտ., դարդ.
 դանոզ, Քդս., ճեղք, արանք.
 դանուել, Կքվձ., իրար վրա շարել.
 դ'առտակ, Ակնք., դատարկ.
 դ'աս, Գդթ., ազգ, ցեղ.
 դաս, Աղվնձ., այստեղ.
 դաստա, Եղվրդ., Զվձն., դաստան, Մրմրկ., տրցակ.
 դաստըղուն, Գդշն., Կոյք., սփռոց.
 դավա, Լոնստ., Կմրս., դեվա, Եղվրդ., ուղտ.
 դար ու դաշտ, Մդրձ., դարը դ'աշտ, Կթնդբ., դաշտերը.
 դարբ, Մյկս., նրան, դրան.
 դ'արման, Աղվնձ., Եղվրդ., հարդ.
 դարվազ, Եղվրդ., դարվանգ, Գոն., Կքվձ., դարվանգան, Գդդդ.,
 դարվազա, Բջն., դարպաս.
 դարօսար, Կոյք., դոան գլխի փայտը.
 դամփ, Քդս., հաց թխելու հարմարանք, ուֆադա.
 դ'եղել, Սլկ., թունավորել.
 դ'եմբով դ'իրքով, Զվն., պատկառելի արտաքինով.
 դ'եմբ կըղդել, Գդթ., առաջն առնել.

դեյրա, Եղվրդ., դեյրան, Հոս., Նրգդ., շրջագգեստ.
 դեն, Աղվնձ., այն կողմ.
 դես, Աղվնձ., այստեղ, այս կողմ.
 դետը, Զո., այդ կողմը.
 դըզել, Կմրս., Մդրձ., Սլկ., կարգի բերել.
 դըզվել, Բջն., ուղղվել.
 դըմփիկ, Գդշն., նստելու փոքրիկ ներքնակ.
 դընդընալ, Աղվնձ., քթի տակ ցածր ձայնով երգել.
 դըռըցընել, Հոս., Մդրձ., սաստիկ կշտամբել.
 դըռի-դըռի խաղցընել, Գտմջ., խիստ կշտամբել.
 դըբբ, Մդրձ., ձեռքի ուժեղ հարված, ուժ.
 դ'ըրգեց, Քսխ., դ'ըրկից, Քնքով., հարևան.
 դըրընդի, Աղվնձ., դոան շրջանակի վերնի փայտը.
 դըրմեղ էթալ, Լոնստ., գնալ փոցխելու.
 դըրմըղ, Արմս., Զրոտ., փոցխ.
 դըրմըղ անել, Ալփ., Լոնստ., Զվն., փոցխ անել.
 դըրմըղել, Ալփ., փոցխել.
 դըրօնդի, Լոնստ., ջուր կրելու հարմարանք.
 դինջընալ, Կմրս., հանգստանալ.
 դիվան, Լոնստ., դատաստան.
 դիվեր, Մդրձ., դեպի վեր.
 դիվօտ, Մրմրկ., դժվար թե.
 դոբ, Աղվնձ., Լոնստ., Կպտն., Կքվձ., Մրգձ., Մրմրկ., Ողջբդ.,
 Սլկ., Վնտր., ուր.
 դ'ու հըլնես' քօ աստըված, Հոս., բանաձևային արտահայտություն է, որով ընդգծվում է ինչ-որ բան անելու անհրաժեշտությունը.
 դուզ, Աոնջ., Արգկ., Մդրձ., ուղիղ, ճիշտ.
 դուզն ասած, Սլկ., ճիշտն ասած.
 դուշմընություն, Գդդդ., թշնամություն.
 դ'ուռ բ'ացոլ, Մրգձ., այցելող, օգնող.
 դ'ուռ ու դ'ուս, Մդրձ., բակ.

դ՛ուռը տըրփել, Գորդ., դուռը ծեծել, թակել.
 դ ուս, Հցվն., Ֆնտ., դուրս.
 դուրգամբ, Կտյք., հյուսն.
 դոյչա, Կտյք., կանթով բաժակ.
 դ օխպըռտալ, Մրգշ., ուժեղ դողալ.
 դօշ՛, Կմբա., Կքվձ., սարալանջ.
 դօշ՛, Աղվնձ., Եղվրդ., Հտս., Մրգշ., Ողջբդ., կուրծք.
 գանդ, Քդս., մի բան, ոչինչ.
 գանթի, Արգլ., Գտմջ., Քդս., առանց այդ էլ.
 գալօ, Արգլ., հորեղբոր կին.
 գանխիրա, Լոնստ., պաշար, ուտելիք.
 գակագ տալ, Կտյք., պատվիրել.
 գաղա, Լոնստ., Ողջբդ., քարայր.
 գանյն, Ալփ., Գղդր., Գտմջ., տրամադրություն.
 գանյրումամբ, Կմբա., Մորձ., գայրույթ ու արհամարհանք
 արտահայտող պատասխանական բառ է.
 գանգուլակ, Բժկն., փոքր գանգակ.
 գաննել, Ալփ., Գղթ., Ջրոտ., Սլկ., գաննել, Սրլնջ., գանիլ, Քնքով.,
 հարվածել.
 գաննել-թափել, Գղթ., քննարկել, մտածել.
 գառաֆադ, Գոն., կատակ.
 գանգանդ հրնգնել սիռտը, Ջվն., սիրտը վախ ընկնել.
 գանթուն, Ջվն., արթուն.
 գանտ, Արմս., Գղդր., Հտս., Նրգդ., գատ, Գղթ., ինչ-որ բան.
 գանրգել, Սվբրդ., Քդս., Աղվնձ., Արգլ., գանրկել, Ակնք., Գղթ.,
 Գղդր., Սլկ., հարվածել.
 գանրկըվան, Գղշն., պոզահարող.
 գըլֆ, Աղվնձ., ականջի վրա իջնող խոպոպիկ.
 գինք, Կքվձ., գինք՛, Լոնստ., գինքը, Ջվն., ինքը.

գուլում, Գղդր., աղետ.
 գումա, Լոնստ., սարատեղի.
 գոնքաչ, Եղվրդ., գոքանչ.
 գոռ, Գոն., դժվար.
 գոքբա, Հտս., Ողջբդ., իր կամքը ուրիշներին թելադրող.
 գոռել, Արգդ., ստիպել.
 գոռով, Էլ., Լոնստ., Նրգդ., ստիպողաբար.
 էղմալ, Սլկ., Քսխ., էղմալ/էղման, Քնքով., այդպես.
 էթալ, Ալփ., Հտս., Սյկս., էտալ, Մրգշ., էրթալ, Աղվնձ., Սվբրդ.,
 Քնքով., զնալ.
 էթալ - գ ալ, Արգլ., Կտյք., զնալ-գալ.
 էթալ մառթու, Սլկ., ամուսնանալ /աղջիկը/.
 էթալ ուզընգան, Սլկ., զնալ հարսնախոսություն.
 էթացող, Կմբա., զնացող.
 էլը, Ջվն., Ջրդր., էլի, դարձյալ.
 էլչի, Ակնք., Բլիվ., Գղդր., Գոն., Լոնստ., Ջրդր., Ջրվժ., Վնտր.,
 խնամախոս.
 էղնել, Սրլնջ., լինել.
 էմալ/էմմալ, Սլկ., էմմալ, Սվբրդ., այնպես.
 էն գ՛ այ, Արգդ., էնգ՛ ախ, Հտս., այն ժամանակ.
 էն գ ըլիէն, Գղդր., ի սկզբանե.
 էն վախտ, Ջռ., Ջվն., Նրգդ., այն ժամանակ.
 էնդան, Գղթ., այնքան.
 էնօթի, Աղվնձ., դրա համար.
 էոթիս, Արմս., երդիկ.
 էս դան, Կմբա., այս անգամ.
 էս էրկօրը, Էլ., Քրշմբ., մտ ժամանակներս, շուտով.
 էս յան, էն յան, Սլկ., այս ու այն կողմ.
 էս փըշուր կյանիս, Լոնստ., այս անհարմար պահին.
 էսակըդան, Վնտր., այսքան.
 էսխանդ, Լոնստ., այս անգամ.

Էամալ, Սվբբդ., այսպես.
 Էստանրի, Քդս., այս տարի.
 Էտատե, Գդշն., այդտեղ.
 Էտենց, Հցվն., այդպես.
 Էտկըդան, Արմս., այդքան.
 Էրգանկ, Մդրձ., երկանք.
 Էրգու հարգանի, Մդրձ., երկուհարգանե, Կպտն., երկհարկանի.
 Էրեխա, Ադվնձ., Աոնջ., Բլիվ., Բջն., Նրգդ., Սրվնջ., Քդս., ըրեխա/ըրխա, Քնքով.¹, ըրեխա, Ջրվժ., երեխա.
 Էրեխա ախճիկ, Հոսս., դեռատի աղջիկ.
 Էրեխա ք էրեյ, Կտյք., երեխա ունենալ.
 Էրեխատեր, Քրշմբ., երեխա ունեցող.
 Էրեխեքին հիրարից չըտարբերել, Մրմրկ., հավասար աչքով նայել.
 Էրեխով, Քսխ., հղի.
 Էրեցել, Գդդր., այրվել.
 Էրինջ, Կտյք., Մդրձ., երինջ.
 Էրկանք, Գտմջ., երկանք, Սլկ., երկանք.
 Էրկօր, Լոնստ., երկու օր.
 Էրմունգ, Լոնստ., արմունկ.
 Էրնեկ, Մրգշ., Քդս., երանի.
 Էրվել, Քդս., այրվել.
 Ըժգուշ, Եդվրդ., զգույշ.
 Ըլել, Արմս., լինել.
 Ըխ, Լոնստ., այր.
 Ընգընել տեղաշոր, Մրգշ., անկողին ընկնել, հիվանդանալ.
 Ընդար, Գդշն., այնքան.
 Ընդուց, Հոսս., այնուհետև.
 Ընդուց դեն, Ալվի., Կմրս., դրանից հետո.
 Ընդով դեն, Ալվի., այնուհետև.
 Ընդօքի, Լոնստ., այդ պատճառով.

Ընձել, Ջրոտ., ինձ էլ.
 Ընչանք, Ջրդբ., մինչև.
 Ընչի, Արմս., Ողջբդ., ինչու.
 Ըշկալ, Մյկս., նայել.
 Ըշկաֆ, Եդվրդ., պահարան.
 Ըշպիյօն, Հոսս., լրտես.
 Ըսելիք, Թդնք., հիացմունքի առարկա, ասելիք.
 Ըսկի, Արգդ., Հոսս., Մրմրկ., բոլորովին, ամեննին.
 Ըսօր, Եդվրդ., այսօր.
 Ըտեյրանք, Վնտր., այդ տեղերում.
 Թան, Գդդր., ավստս.
 Թագ, Կտյք., թակ.
 Թանդարուք, Գդթ., Ջո., պատրաստություն.
 Թանգան, Ալվի., Ակնք., Ադվնձ., Արգկ., Արմս., Գդթ., Գդրդ., Ջո., Կպտն., Կտյք., Մրմրկ., Ողջբդ., Սվբբդ., Նրգդ., Քդս., թանձան, Քրշմբ., նոր.
 Թագա, Արգլ., Էլ., նորից.
 Թագա խառսի պանջանք, Ջրոտ., բույս է.
 Թանգուց, Թդնք., նորից.
 Թանթ, Ողջբդ., ձեռքի թաթ.
 Թաթարի, Քրշմբ., անմիջապես, շտապ.
 Թաթման, Էլ., Բլիվ., Կքվձ., Ջրվժ., թանթման, Ջրդբ., թաթվան, Արգկ., թատվան, Քսխ., ձեռնոց.
 Թալել, Ադվնձ., թանլել, Արգդ., Գդդր., Գոն., Ջվշն., Թդնք., Լոնստ., Կմրս., Կքվձ., Ջրոտ., Քրշմբ., թանլել, Արմս., զցել.
 Թալել շըլագըն, Ադվնձ., շալակել.
 Թանլան, Գդթ., թալաք.
 Թալվա, Ադվնձ., Գդշն., Սվբբդ., թալվա/թավլա, Լոնստ., Կքվձ., գոմ.
 Թախում, Մրվնջ., ցեղ.

թաղալու, Սրլնջ., շուրջպար է.
 թամահ, Արմս., *այքածակություն.*
 թամամ, Նրզնկ., *ամբողջ, լրիվ.*
 թամաշ անել, Գղշն., Եղվրդ., *նայել.*
 թամբան, Քրշմբ., *ծույլ, անբան.*
 թանուզ, Բլիվ., թամբզ, Կմրս., *մաքուր.*
 թայ, Թղնք., Սլկ., Սրլնջ., Քնքով., *հասակակից.*
 թանձիֆ, Լոնստ., *մառլա.*
 թապել, Մղրձ., *շատ մարդկանց թափով գալը.*
 թառ, Եղվրդ., Ջրոտ., *փայտե ձող, որի վրա նստում են հավերը.*
 թառել, Կմրս., *նստել թառին.*
 թանլան, Լոնստ., Մրմրկ., *չքնաղ, շատ գեղեցիկ.*
 թանթանլի, Կպտն., *հանկարծ.*
 թանթանմի, Մրմրկ., *պար է.*
 թանրզր տալ, Մյկս., *ավարտել, դադարեցնել.*
 թարթափ, Ջրդբ., *արտնանունք.*
 թափ, Գղթ., *արագ, շատուպ.*
 թափուկ, Գղթ., Լոնստ., Կպտն., *անասունի ոտքի հարված.*
 թաք, Էլ., թանք, Աղվնձ., Արմս., Ջվշն., Մրմրկ., Քնքով., թանք,
 Կքվձ., *միակ, անգույց.*
 թաքավոր, Աղվնձ., *փեսա.*
 թեկաթապ, Մղրձ., *հուսահատ.*
 թետրբափոխվել, Ջրոտ., թեբրափոխվել, Քղս., *փետրափոխվել.*
 թեբուր, Քղս., *փետուր.*
 թեզ, Եղվրդ., *շուտ.*
 թեշի, Բլիվ., Կքվձ., Ջրվժ., *իլիկ.*
 թեշտ, Ալփ., Արգդ., Եղվրդ., Ջո., Լոնստ., Կքվձ., Վնտր., Քղս.,
տաշտ.

թըբեթը չըտալ, Արգդ., *չհամբերել.*
 թըզբեխ, Ալփ., Աոնջ., Բլիվ., Թղնք., թըզբեխ, Ջրդբ., թանզբեխ,
 Նրզնկ., *համրիչ, տերողորմյա.*
 թըթվաշ, Հոսս., *թթու համ ունեցող.*
 թըխ, Գղդր., *թող.*
 թըխտըմոր, Վնտր., թըխտըմոր, Բլիվ., թըխտըմոր, Գոն.,
թթխմոր.
 թըմել, Թղնք., *լրանալ.*
 թընդրբա ակ, Արմս., *թոնրի օղանցք.*
 թընդիրի մեշըն կախվել, Նրզնկ., *նստել թոնրի շուրթին և
 ոտքերը կախել թոնրի մեջ.*
 թըռանա անել, Կքվձ., *ծաղրել.*
 թըռանավարի, Թղնք., *ծաղրական.*
 թըռճել, Գղշն., Լոնստ., *թրջել/թրջվել.*
 թըրվանք թանլել, Քրշմբ., *հրացանով կրակել.*
 թըրքընոց, Սվբրդ., *թրիքի համար պատրաստված տեղ.*
 թըրփել, Լոնստ., *ծեծել.*
 թիզ չափել, Ջո., *գուշակության տեսակ է.*
 թիլ, Եղվրդ., *թույլ.*
 թիլանալ, Եղվրդ., *թուլանալ.*
 թինել, Լոնստ., *թիկնել.*
 թիքա, Եղվրդ., թիքան, Հոսս., *պատտառ.*
 թոլ, Լոնստ., *թույլ, գոթի.*
 թողզը, Քղս., *բացի.*
 թութուն, Գղշն., Գտմջ., Գղթ., Ջվն., Կքվձ., Նրգդ., Ջրոտ.,
 թութուն // թըթուն, Արմս., *ծխախոտ.*
 թութունի ասեղ, Գղթ., *մետաղյա մեծ ասեղ, որի վրա շարում
 են ծխախոտի քաղված տերևները.*
 թուլան, Արգդ., *արհմր. երեխա.*
 թույնել, Կմրս., *թունավորել.*
 թունդրբա խուփ, Կքվձ., *թոնրի կափարիչ.*

թունդրրա շիշ, Ջրոտ., մետաղյա բարակ ձող, որով թոնրի մեջ ինչ-որ բան են կախում.

թունդրրա շուռթ, Էլ., Կայք., Ջրոտ., թունդրրի շուռթ, Բջն., թոնրի եզրը.

թունդրրա փօշի, Սվբրդ., Քղս., թոնրի մոխիր.

թունդրրատուն, Կայք., Սրլնջ., թընդրտուն, Քնքով., թոնրատուն.

թունդիր, Ալփ., Էլ., Գղշն., Գտմջ., Եղվրդ., Չվն., Չվշն., Թղնք., Աղվնձ., Արմս., Լոնստ., Կթնդր., Կմրս., Կքվձ., Նրգդ., Ողջբր., Ջրոտ., Վնտր., Քղս., Քրշմբ., թընդիր, Գղդր., Նրգնկ.¹, Սրլնջ., Քնքով., թոնիր.

թունդիրը քաշվել, Քղս., թոնրի կրակը թուլանալ.

թուշ, Եղվրդ., այտ.

թուփ դ ընել, Մրմրկ., կաղամբը կտրատել և պահել համապատասխան պայմաններում թթվելու համար.

թուփ, Ալփ., Գտմջ., թթու դրված կաղամբ.

թուփ, Բլիվ., Գղդր., Չրդբ., թուպ, Քսխ., տերն.

թօ, Գղշն., Չվշն., Լոնստ., Կմրս., Մրմրկ., Ջրոտ., Սլկ., Սրլնջ., Քղս., թոռ.

թօզ ու դուման, Մղրձ., փոշու խիտ ամպ.

թօզ, Գղշն., փոշի.

թօզոտ, Լոնստ., փոշոտ.

թօլխի, Չվն., թոխլի, մեկ տարեկան ոչխար.

թօռ, Քրշմբ., ուռկան.

թօրօն, Արգդ., Մղրձ., թոնիր.

թօփ անել, Ջրվժ., հավաքել.

թօփ եղնել, Քնքով., հավաքվել.

թօփ, Եղվրդ., Չվշն., գրնդակ.

թօփայ, Չվշն., Քրշմբ., կաղ.

ժաժ գ ալ, Եղվրդ., շարժվել.

ժւժիկ, Ալփ., ժւժիկ, Աղվնձ., Չվշն., Սրլնջ., Քղս., ժաժիկ, Գտմջ., պանրի ավանդական տեսակ.

ժամ, Արգդ., Թղնք., Մրգշ., եկեղեցի.

ժեխ, Գոն., աղբ.

ժեշտ, Բժկն., Եղվրդ., Մղրձ., թիթեղ.

ժեշտե, Կպտն., թիթեղյա.

ժըխշել, Չրդբ., շարժել.

ժընջիլ, Արգկ., Սվբրդ., անասունին կապելու շղթա.

ժողըռտել, Ակնք., հավաքել.

ժողըրվել, Արմս., հավաքվել.

ժողվել, Կմրս., Քսխ., հավաքել.

իդըմլա, Քսխ., այսպես.

իգ, Կմրս., հետք.

իժնել, Վնտր., իջնել.

իկնլ, Արմս., գալ.

իմալ, Ալփ., Արգլ., Աղվնձ., Արգկ., Գոն., Թղնք., Կքվձ., Հտս., Մրմրկ., Նրգնկ., Ջրոտ., Սրլնջ., Քսխ., Քրշմբ., իմնլ, Վնտր.,

ինչպես.

իմանալ, Չվն., կարողանալ.

իմաց անել, Ջրվժ., հայտնել.

ինաղ, Թղնք., նեղացածություն, հակառակություն.

ինաղ անել, Գտմջ., ինաղ էնել, Քնքով., խոռվել, հակառակվել.

ինաղու, Արգդ., ինատու, Կքվձ., ղիտավորյալ, հակառակին.

ինան, Լոնստ., և.

ինել, Արմս., Չրդբ., ընկնել.

ինչըխ, Գղդր., Լոնստ., Քնքով., ինչպես.

ինչօր, Մրմրկ., կարծես.

ինսուլ, Գղթ., ինսուլտ կաթված.

իշավօտներ, Եղվրդ., երկար նստարան.

իշդան, Գոն., ինչքան.

իշթանր, Արմս., Սլկս., իշթար, Չվն., ինչպես.

իշի յօնջա, Մրգշ., բույս է.

իշկալ, Ալփ., Արգլ., Բլիվ., Գղղր., Լոնստ., Կպտն., Մրմրկ.,
Վնտր., ըշկալ, Ակնք., նայել.

իշկընոց, Աղվնձ., կվննոց, փոս գոմում՝ թրիթի համար.

իշպիշկ, Գղթ., լուցկի.

իշքան, Կմրս., ինչքան.

իչըցընել, Կթնդբ., իչուցել, Մրմրկ., իջեցնել.

իսան, Արգղ., Քղս., մարդ.

իսկնյն, Մղրձ., շինարարական փայտամած.

իրես, Լոնստ., երես.

իրեյ պերան, Արմս., երեք անգամ.

իրիգ, Քսխ., ամուսին.

իրիգուն, Ջվն., Կմրս., Քնքով.¹, Ֆնտ., իրիկուն.

իրիգվորե, Ջվշն., իրիկվանից.

իւրան, Սլկ., իրեն.

լն, Կմրս., Ջվն., լը, Եղվրդ., Մղրձ., Նրգղ., Քրշմբ., դեռ.

լալկըվել, Արգկ., հուզմունքից լեզուն կապ ընկնել.

լնճ, Քրշմբ., տղա.

լնմփ, Կպտն., լամփ, Եղվրդ., նավթալամպ.

լամփուշկա, Եղվրդ., լամպ.

լայեղ էնել, Քրշմբ., վայել, արժան համարել.

լնյլնդ, Արմս., յայլաղ, արոտավայր սարում.

լնյլուդ, Ջռ., Կմրս., լայլուդ, Սլկ., գլխաշոր.

լնչնո, Մղրձ., անգուսպ կին.

լաս, Կպտն., գերանդու մեկ հարվածով կտրված խոտի շերտ.

լնրել, Գղթ., Կպտն., Հտս., Մրմրկ., Նրգղ., վոնդել, հետապնդել.

լաց ըլել, Եղվրդ., լաց լինել.

լէ, Մրլնջ., էլ.

լեզու թըռչել, Կքվձ., մեկի հետ խոսել.

լեզուն բ ըռնըվել, Քրշմբ., պապանձվել.

լը, Մրգշ., ապա մի ...

լըխտիկ, Ջրղբ., փափուկ.

լըպըտալ, Վնտր., շարժվել.

լըռփօտել, Քրշմբ., կատաղել.

լըվասցընել, Կթնդբ., երեսը լվալ.

լըփլըփալ, Ջրոտ., ազահաբար ուտել.

լիսանալ, Եղվրդ., լուսանալ.

լուլն, Լոնստ., սրունք.

լուսնակ, Գղղր., լուսնագ, Թղնք., լուսին.

լուսումութ, Կպտն., աղջամուղջ.

լուսուն, Քսխ., վաղը.

լուսուտեմ, Վնտր., լուսաղեմ.

լոխկընալ, Լոնստ., Կմրս., Վնտր., լողանալ.

լոխկըցընել, Արգկ., Մրմրկ., լոխձընել, Մղրձ., լողացնել.

լօջըցընել, Մղրձ., կոշիկները կամ այլ իրեր օգտագործելով լայնացնել.

լիս, Աղվնձ., Արմս., Գղղր., Լոնստ., Հտս., Նրգնկ., Ողջբղ., Վնտր., այռ.

լիսաբար, Գղղր., Եղվրդ., Հտս., Մրմրկ., Նրգնկ.¹, Քղս., խննք, Կմրս., Քրշմբ., լուր.

լիսաբար ըլել, Լոնստ., Սյկս., խաբար հըլնել, Գղղր., տեղյակ լինել, տեղեկանալ.

լիսաբար տալ, Լոնստ., Մրմրկ., Նրգղ., տեղեկացնել, գաղտնիք հայտնել.

լիսբարբըզիկ, Քրշմբ., մատնիչ.

լիսգ, Բլիվ., Ջրվժ., գիծ.

լիսգ, Մրլնջ., սագ.

լիսթեր, Եղվրդ., պատվին.

լիսթուն, Ջվշն., աչքի բիբ.

լիսլես խափանվես, Նրգղ., անեծք է.

լիսլի, Կպտն., խալի, Մրմրկ., գորգ.

խանլիս, Գղղր., խալիս, Գղթ., ուրիշ, օտար.
 խախծընել, Մղրձ., խաղացնել.
 խախտըվել, Հտու., հոգեկան խանգարում ունենալ.
 խաղալ, Աղվնձ., պարել.
 խաղտուն, Աղվնձ., Արգղ., հարսանիքից հետո պարելու տեղը.
 խամ, Մրմրկ., անվարժ.
 խամար, Լոնստ., համար.
 խամբաջի, Արգկ., աներորդու կինը.
 խամբըրել, Կթնդբ., խամբըրել, Ձրղբ., հաշվել.
 խամ-խամ, Կքվձ., անփորձ.
 խամութուն, Եղվրղ., անփորձություն.
 խայ, Մյկս., հայ.
 խայիր, Արմս., հարյուր.
 խայլոն, Քսխ., ծխամորձ.
 խանյաթ, Աղվնձ., Մլկ., բնավորություն.
 խանգուստ, Մրմրկ., հանգույց, գլխաշորի հանգույցը ճակատին.
 խանութը կըղրել, Զվշն., խանութը թալանել.
 խանչանլ, Կմրս., Քրշմբ., խանչալ, Կտյք., դաշույն.
 խաշ, Ջրվժ., թթխմոր.
 խանշքար, Կմրս., խաչքար.
 խառճըկաթ, Գղշն., Էլ., Զվշն., Զվն., Կտյք., Կքվձ., Վնտր., խառչըկաթ, Լոնստ., խառջըգաթ, Քղս., թոնրի վրա դրվող խաչաձև երկաթ.
 խառնիս, Աղվնձ., Լոնստ., Կմրս., Կպտն., Կքվձ., Հցվն., Նրգղ., Ողջրղ., Ջրոտ., խառսնիք, Քրշմբ., խառսընիս, Մլկ., հարսանիք.
 խառս, Աղվնձ., Կմրս., հարս.
 խառսէ, Գղղր., հարսին դիմելու բառ.
 խառսնաքուր, Աղվնձ., հարսնաքույր.

խասկըցընել, Կթնդբ., հասկացնել.
 խավ, Արմս., հավ.
 խավապուն, Կմրս., հավաբույն.
 խավնել, Գղղր., Քրշմբ., հավանել.
 խավոդ, Ակնք., խաղող.
 խավտըրիկ, Աղվնձ., ձու.
 խատ, Արմս., Նրգնկ., հատ.
 խատել, Գղթ., Լոնստ., սատկել.
 խատըցընել, Ակնք., Կթնդբ., սատկեցնել.
 խատ-խատ, Արմս., մեկ առ մեկ.
 խարաբ, Մրգշ., չաշխատող, փչացած.
 խարաբ էնել, Մվբրղ., փչացնել.
 խարախառմա, Բժկն., կարախըրման, Արգկ., դեռահաս կաթնահամ ցորենի աղանձ.
 խարակ, Արգկ., առանց վարել մնացած հողը.
 խարատվել, Կմրս., Մղրձ., խարկվել, տաքանալ.
 խաց ժողոթ, Ձրղբ., մուրացկան.
 խաց ու պանիր, Աղվնձ., բույս է.
 խաց ուտել, Մրմրկ., սնվել.
 խացատուն, Լոնստ., Կքվձ., Նրգղ., Ջրոտ., Վնտր., հացատուն.
 խացկերութեն, Լոնստ., հացկերությ.
 խանքանդանգ, Արմս., աղբը հավաքելու կոթավոր հարմարանք.
 խաքուցել, Աղվնձ., Մրմրկ., հագցնել.
 խեխճ ու կըրակ, Գղղր., խղճալի.
 խեռ տընից տեղից, որևէ վատ բան տանից հեռու պահելու մաղթանք է.
 խէլատ տամար, Քնքով., բորբոքված վիճակ.
 խէտ, Ողջրղ., հետ.
 խէր հըլնել, Բջն., հաջողություն լինել.
 խէր հըլնի, Զվշն., հաջող լինի.

խեր, Աղվնձ., հայր.
 խերանց տուն, Գղշն., հարսի հորանց տուն.
 խերանք, Ջվշն., հարսի հայրական ընտանիքը.
 խերիւ, Լոնստ., խերու, Նրգղ., անցյալ տարի.
 խերքել, Մրմրկ., բավարարել.
 խըծվրժալ, Ջո., աչքերի առաջ պատկերները խառնվել.
 խըլլավ, Քսխ., գեր.
 խըլլեգ, Առնջ., Ջրվժ., մողես.
 խըլլաւն, Վնտր., վաղ առավոտ.
 խըլլի, Գղշն., Քղս., ուրիշ, օտար մարդ.
 խըմա, Արմս., Կպտն., խըմար, Մրմրկ., համար.
 խըմիշկ, Լոնստ., խմիչք.
 Խընդալ, Արգլ., Աղվնձ., ծիծաղել.
 խընութ, Աղվնձ., Լոնստ., հնուց.
 խընօցի, Ալվի., Էլ., Ակնք., Կտյք., Մղրձ., Ջրվժ., ձձում.
 խըչմար, Ջրվժ., փայտյա երկճյուղ հենարան.
 Խըպառ տնալ, Վնտր., հպարտանալ.
 խըռբա, Մրմրկ., ավերակ.
 խըռծիկ, Չրղբ., Քսխ., տիկնիկ.
 խըսամաթ, Բժկն., բախտ, բախտով վիճակված.
 խըտխետին, Գղթ., անմիջապես.
 խըրբա, Թղնք., ավերակ.
 խըրգել, Մրմրկ., Քղս., խըրկել, Ակնք., Գոն., Կթնդբ., Կքվձ., Նրգղ., Ողջբղ., խըրկել, Առնջ., Բլիվ., Ջրվժ., վռնդել.
 խըրգել, Սվբրդ., ուղարկել.
 խի, Առնջ., Էլ., Գտմջ., Եղվրդ., Կթնդբ., Կտյք., Ֆնտ., ինչու.
 խիժ, Գոն., Եղվրդ., դալ.
 խին այամ, Արգկ., հին ժամանակ.
 խինութվա, Նրգղ., հնօրյա.
 խիվըննալ, Գղթ., Գղրդ., Գոն., Կմրս., հիվանդանալ.
 խխ, Արգկ., այո.
 խտղ, Ողջբղ., հող.

խտղթել, Քղս., որևէ փոս կամ տարածություն մաքրել, հողը հանել.
 խտտ հընգնել քիթը, Հտս., ինչ-որ բանի հոտ առնել.
 խտտ քաղել, Մղրձ., խտտ հնձել.
 խտրիգ, Ալվի., Ջրոտ., յուղի մեջ բոված շաքարախառն այլուր.
 խուգ անել, Լոնստ., ոչխարը խուգել.
 խուգ էրօղ, Կպտն., ոչխար խուգող.
 խուժանանց, Կքվձ., անհաջող բարքեր ունեցող միջավայր.
 խուժանուտեն, Լոնստ., խուժանություն.
 խում ու խաշ ուտել, Մրմրկ., լավ չեփած ուտել.
 խուսել, Աղվնձ., խյուս անել.
 խուտաղ, Կմրս., տավարած, մշակ.
 խօնախ, Սրլնջ., հյուր.
 խօնդախ, Քսխ., բարուր.
 խօթում, Բջն., Ջվշն., խտտի խուրձ.
 խօսալ, Բջն., խսուել.
 խօսկ թօղել կէտին, Լոնստ., չանսալ, խոսքը չանել.
 խօվ, Ակնք., Չրղբ., հով, ստվեր.
 խօվ անել, Ողջբղ., ստվեր անել.
 խօրական, Կթնդբ., Մրմրկ., Ջրոտ., հայրական.
 խօրել, Ակնք., Լոնստ., Սլկ., թաղել.
 խօրիկ, Արգկ., գութանի առաջին լուծը.
 խօրքուր, Աղվնձ., Գղրդ., Մրմրկ., Քրշմբ., խօրքուր, Կքվձ., հօրքուր, Էլ., հորաքուր.
 խօրօգ, Բժկն., Բլիվ., աքաղաղ.
 խօրօվի, Եղվրդ., գառը կախած թոնրի մեջ եփած.
 խօրօտ, Թղնք., Կտյք., Կքվձ., Չրղբ., Մրմրկ., Սլկ., Քրշմբ., խօրօղ, Բժկն., գեղեցիկ.
 ծագաճկ, Քսխ., ագահ.
 ծախձըխել, Քղս., ինչ-որ բաներ ծախել.
 ծախկաքանլամ, Մրմրկ., ծաղկակաղամբ.
 ծամ, Գղրդ., Սրլնջ., կանացի երկար մազեր.

ծանդրը, Բժկն., Մղրձ., Մյկս., ծանր.
 ծառակուտկուտ, Առնջ., ծառձակուկ, Չրղբ., ծառձակօղ, Բլիվ.,
 ծառքութուր, Ջրվժ., փայտփորիկ.
 ծառի թուփ, Ողջբղ., տերև.
 ծասկըռտըվել, Քղս., որոշ չափով ընդարձակ տարածքի
 հատվածաբար ծածկվելը.
 ծեռ ու վոտով խօսալ, Նրգղ., շարժումներով հասկացնել.
 ծեռը վոտի ըլել, Արմս., շարժունակ լինել.
 ծեռք, Լոնստ., հագուստի համախումբ.
 ծէծել, Լոնստ., մանրացնել.
 ծրգղալ, Արգկ., ծրգղալ, Չվն., Չրղբ., ծրձաղել, Արգլ., ծրձղալ,
 Գղթ., ծրձաղալ, Արգղ., ծրձղալ/ծրձըղալ, Գոն., ծիձղալ,
 Մրմրկ., ծիձաղել.
 ծրմեթ, Չվշն., ձյանը երկար նայելուց առաջացած տեսողա-
 կան տկարություն.
 ծրմերուկ, Կթնղբ., ձմերուկ.
 ծրնգի գ ալ, Մրգշ., ծնկել.
 ծրնել, Լոնստ., Կտյք., անասունի ձագ բերելը.
 ծրնել, Քնքով., ծննդաբերել.
 ծրնընթական, Նրգնկ., ծննդյան վկայական.
 ծրնել, Թղնք., գժվել.
 ծրվածեղ, Առնջ., ծրվածեղ, Չրղբ., ձվածեղ.
 ծրցում, Կմրս., Կքվձ., Ջրոտ., ծրծում, Լոնստ., ձձում.
 ծիթխան/ծիթխաց, Կմրս., ծիթխաց, Գղղր., ձիթահանք.
 ծիծ տալ, Գղղր., կրծքով կերակրել.
 ծուկ, Գղղր., ձուկ.
 ծուռ, Աղվնձ., Կմրս., զիժ.
 ծործորակ, Առնջ., Ջրվժ., ծոծրակ.
 կ'անրիբ, Մղրձ., պանդուխտ, օտարական.
 կ'օջ, Մղրձ., արու ոչխար.
 կազըխնալ, Քսխ., կակըղել, Թղնք., փափկել.
 կաղղել, Գոն., կատաղել.

կազ, Արգկ., Լոնստ., Մղրձ., Քղս., սագ.
 կազան, Ակնք., Աղվնձ., Արգլ., Գղշն., Լոնստ., Կթնղբ.,
 Կպտն., Կտյք., Մղրձ., Մյկս., Մրմրկ., Վնտր., Քղս., մեծ
 կաթսա.
 կանգան, Լոնստ., գազան.
 կազարմա, Կպտն., բարաք.
 կաթ, Չրղբ., կաթիլ.
 կաթա, Քնքով.¹, կանսա, Ջրոտ., գաթա.
 կաթնօլ, Էլ., կաթով ու բրնձով կերակուր.
 կալիցօ, Հոս., հարսանեկան մատանի.
 կալչա, Լոնստ., կոնք.
 կալօշ, Կքվձ., կրկնակոշիկ.
 կախկալ, Ջրոտ., ջրհորից ջուր հանելու լայնաբերան դույլ.
 կախվել թունդի, Կքվձ., Հոս., նստել թոնրի շուրթին և
 ոտքերը կախել դեռևս տաք թոնրի մեջ.
 կակօ, Քրշմբ., հորեղբայր.
 կակօյ կընիկ, Քրշմբ., հորեղբոր կին.
 կանդել, Քնքով.¹, գաղ-ից պահել.
 կանանթի, Գղթ., մեծ լայնաշեղք դանակ.
 կամ քըշել, Եղվրդ., կամով կալի հացահատիկը ծեծել.
 կամանց-կամանց, Էլ., կամաց-կամաց.
 կամեցող, Գղղր., բարի կամեցող.
 կամփե քուֆտա, Աղվնձ., կանեփի յուղով, ձավարով պատ-
 րաստվող տոլմա.
 կանդի, Ջրոտ., նման.
 կայիշ, Էլ., տղամարդու կաշվե գոտի.
 կայնել, Ակնք., Աղվնձ., Բժկն., Բջն., Գղթ., Գղշն., Գղղր.,
 Գտմջ., Չվշն., Թղնք., Լոնստ., Կմրս., Կտյք., Կքվձ., Հոս.,
 Մղրձ., Մրգշ., Ողջբղ., Ջրոտ., Սլկ., Քրշմբ., կայնել, Արմս.,
 Եղվրդ., Չվն., կանգնել.
 կայնըցընել, Գոն., Հցվն., կայնուցել, Սվբրդ., կանգնեցնել.

կանալ, Աղվնձ., Էլ., Արգղ., Արզլ., Թղնք., Լոնստ., Կպտն.,
Հոս., Մղրձ., Ողջբղ., Սլկ., Քրշմբ., կառնալ, Մրզշ., կարենալ,
Եղվրդ., կըռնալ, Բժկն., Նրզնկ., Սրլնջ., կարողանալ.

կանամփ, Մրմրկ., Ջո., կանեփ.

կանանչի, Աղվնձ., բանջարեղեն.

կանթ, Լոնստ., ունկ.

կանթապի ծաղիգ, Մրզշ., բույս է.

կանթար, Ալփ., Գղշն., Ջվշն., դուլլերով ջուր կրելու փայտ.

կանցիլար, Եղվրդ., գրասենյակ.

կանօխ, Չրղբ., վաղը.

կաշկա, Աղվնձ., ձեռնասայլակ.

կաչաղ, Ակնք., Գղրդ., Վնտր., ավազակ.

կապ էնել, Նրզնկ.¹, խուրձ կապել.

կանո, Գղրդ., խուլ.

կառավաթ, Գղրդ., Ջվշն., կառաֆաղ, Եղվրդ., Մղրձ., մահճա-
կալ.

կանոընալ, Գղրդ., խլանալ.

կառտօլ, Ալփ., Ակնք., Կպտն., Կտյք., կառտօշկա, Սրլնջ.,
կարտոֆիլ.

կաստըրուկա// կաստըրուտկա, Գտմջ., կաստուրկա, Ջվշն.,

կաստըրունգա, Մղրձ., Մրմրկ., կաստյունգա, Ալփ., կաթսա.

կանստու, Կմրս., Քղս., դիտավորյալ.

կավ, Չրղբ., ցեխ.

կավառ, Արզկ., ջրաբերան.

կատար, Քղս., աքաղաղի գլխի վրա եղած ցցվածքը.

կանրե խաց, Լոնստ., զարեհաց.

կանրիբ, Ակնք., Աղվնձ., Լոնստ., կարիբ, Մրմրկ., օտարական.

կարկատ, Չրղբ., աղանձ.

կարկըվել, Սրլնջ., Քսխ., կարքըվել, Թղնք., Քրշմբ., ամուսնա-
նալ.

կարմընջի անգաձ, Ջրոտ., կամուրջի սկիզբ.

կարմրժռռել, Քսխ., կարմրատակել.

կարմունջ, Մրմրկ., կամուրջ.

կանցող, Կմրս., գնացող.

կափախկ/կափաղ, Աղվնձ., կափաղ, Արզկ., Էլ., Լոնստ.,
խուփ, կափարիչ.

կելխեխտ, Կմրս., գայլխեղդ.

կել, Ողջբղ., գայլ.

կեձօռ, Քսխ., կայծոռիկ.

կեղամեչ, Քնքով.¹, ցուղամեջ.

կերանք, Թղնք., Մրզշ., կերսանք, Նրզնկ.¹, սկերայրի
ընտանիքը.

կերար, Բլիվ., Ջվշն., Քրշմբ., կերսար, Գղրդ., Գղշն., Նրգղ.,

Քնքով., կեսառ, Ջրվժ., կերար/կերեր, Կքվձ., կես-

րար/կերար, Ջվն., կերեր, Թղնք., Սլկ., կերարար, Չրղբ.,

սկերայր.

կըղըտտել, Մրմրկ., կտրտել.

կըզօրակ, Արզկ., հովար.

կըթել, Լոնստ., գղալ.

կըթուն, Գոն., կըտոն, Քսխ., ընկույզի միջուկ.

կըթվոր, Հոս., Ողջբղ., կըթվօր, Սրլնջ., կիթ անող.

կըժմըթել, Բլիվ., Ջրվժ., կճմտել.

կըլավ, Գղրդ., գեր.

կըլեփ, Ողջբղ., կեղն.

կըլխանց, Կմրս., սկզբից.

կըլխավոր, Լոնստ., ամուսին.

կըլխըվեր, Ջվն., գլխիվայր.

կըլխի ճար տենալ, Վնտր., ելք գտնել.

կըլխիս մազի չափ, Կքվձ., շատ, անթիվ.

կըլոր մե ամիս, Մղրձ., մեկ ամբողջ ամիս.

կըլոր տարի, Սլկ., ողջ տարին.

կըլօխ, Գղրդ., Լոնստ., Կմրս., Նրգղ., Ողջբղ., Վնտր., Քնքով.,

Քնքով.¹, գլուխ.

կըլօխ գ' օվան, Կմրս., պարծենկոտ.
 կընամիշ անել, Կոյք., կշտամբել.
 կընիկ, Լոնստ. (հոգն. կըյտեր), Կքվձ., Հոս., Ջրոտ., Քրշմբ.,
 կընիկ, Ալփ., կին.
 կընիկ առնել, Նրգղ., ամուսնանալ.
 կընիկ մատթ, Քնքով., կին.
 կըշտանոց, Աղվնձ., դրոան շրջանակի երկու կողմի փայտե-
 րից յուրաքանչյուրը.
 կըշտին, Քդս., մոտ.
 կըչկըչալ, Հոս., հավի ձայն հանելը.
 կըպչան, Բլիվ., Ջրվժ., կրակ անելու մանրափայտ.
 կըռ, Ակնք., չոր, անջուր վայր.
 կըռանթ, Կթնդր., ջրի ծորակ.
 կըռավ, Արգկ., կըռաֆ, Կոյք., Քդս., եղյամ.
 կըռնձէլ, Աոնջ., գանգրանալ, կուչ գալ, խանձվել.
 կըռթկըռթան, Մրմրկ., իբրև թուխս ձայն հանող.
 կըռինձ, Ակնք., Ջրդբ., խուճուճ, գանգուր.
 կըռիվ-կալմակալ, Գոն., աղմուկ-աղաղակ, կռիվ.
 կըռնատ, Եղվրդ., թնը կտրած.
 կըռութ, Արգկ., Գղդր., Ջո., Ջվշն., Էլ., Ակնք., կըռուտ, Բժկն.,
 Քսխ., հասուն հասկ.
 կըռջօն, Արգղ., թերմացք.
 կըռվըրար, Մրմրկ., կովարար.
 կըսըր, Գղշն., Կոյք., Կքվձ., Վնտր., Քդս., ստերջ.
 կըսկըծու, Քրշմբ., կսկիծից դրդված.
 կըսմնթ, Վնտր., բախտ, բաժին.
 կըվանոց, Ջվն., Ջրոտ., Քդս., կօյանոց, Լոնստ., փոս գոմու՛
 թրիքը հավաքելու համար.
 կըտուր, Ակնք., Աոնջ., Արգկ., Բլիվ., Ջո., Կոյք., Ջրվժ.,
 Քրշմբ., տանիք.
 կըրակի գ' ին, Հոս., շատ թանկ.
 կըրաղ, Գղթ., Կմրս., Հոս., եզր, մի կողմ.

կըրամուս, Հոս., ջուր կրելու փայտյա հարմարանք.
 կըրասկախող, Արմս., մոխիր, թերևս կրակ բառից.
 կըրիշ, Արգղ., Բջն., կըրիշա, Բժկն., Ջվշն., տանիք.
 կըրիսըլաղ, Կոյք., ոչխար խուզելու գործիք.
 կըրուշկա, Կոյք., Հոս., Քդս., բաժակ.
 կիշերվա կէս, Լոնստ., Վնտր., կեսգիշեր.
 կիսաքերել, Գղդր., կիսով չափ քերված.
 կիսուր, Էլ., Աղվնձ., Արմս., Թղնք., Լոնստ., Կքվձ., Հոս.,
 Մղրձ., Սլկ., Վնտր., Քդս., Քրշմբ., կիսուր, Գղդր., Ջվն., կէ-
 սուր, Եղվրդ., Սրլնջ., Քնքով., սկեսուր.
 կոլտ, Քսխ., ումպ.
 կոխել, Ողջբդ., մտցնել.
 կոխըռձել, Մղրձ., կոխկըռտել.
 կողնիկ, Ջրդբ., գաղտնի.
 կոճ, Լոնստ., Ջրդբ., ծիրանի կորիզ.
 կոյ, Լոնստ., կու, կովի թրիք.
 կոռծել, Կմրս., կոռծել, Ջրդբ., շուտ տալ.
 կոռնակ փրոել, Լոնստ., բասմա փռել.
 կոռտընուկ, Վնտր., գորտնուկ.
 կու, Ջվն., Քդս., թրիք.
 կու թըխել, Արմս., թրիքը հունցել և չորացնելու նպատակով
 կպցնել քարերին.
 կուբա ծածգ, Մղրձ., կոնաձև տանիք.
 կուդ, Քսխ., կորիզ.
 կուլա, Քդս., ջրաման.
 կուխնի, Բժկն., խոհանոց.
 կուկլա, Բջն., տիկնիկ.
 կուճուտվել, Բժկն., կծկվել, կուչ գալ, պպգել.
 կում, Ջրդբ., Ջրվժ., ումպ.
 կունարկ, Գոն., բասմա.
 կունդ, Վնտր., խմորի գունդ.
 կունդ ու կըծիկ, Ողջբդ., հիվանդությունից անշարժունակ
 դարձած.

կուշ, Չրդբ., աղավնի, թռչուն.
 կուշեակա, Մլկ., թախտ.
 կուշտ, Լոնստ., Հսու., Չրդբ., Ակնք., Արգդ., Գղրդ., Եղվրդ., մոտ.
 կուտծ, Գղշն., Էլ., կովի կուրծք.
 կուրբան, Լոնստ., մատաղ.
 կուրել, Ակնք., կորչել.
 կուրկոտ, Լոնստ., հարիսա.
 կուրսել, Կպտն., կորցնել.
 կուրցրվել, Կքվձ., Ջրոտ., կորչել, կորուստի մատնվել.
 կօ, Լոնստ., Կքվձ., Մլկ., հաստատական մասնիկ է՝ ահա, առանց այդ էլ իմաստով.
 կօզօ վառեգ, Քղս., պոչք կարճ ջահել հավ.
 կօդոշ, Քսխ., եղջուր.
 կօզբանդ, Աղվնձ., կօզբանդ, Լոնստ., նորափետայի կրծքին կապվող շոր.
 կօթուն, Եղվրդ., ցողուն.
 կօլնյ, Կպտն., հիվանդ.
 կօլթուդ, Կտյբ., Չրդբ., թնատակ.
 կօլխօզ նախակա, Մղրձ., կոլտնտեսության նախագահ.
 կօլօն, Քղս., կույտ.
 կօլօնել, Քղս., կույտ դարձնել.
 կօլօտ, Վնտր., Քրշմբ., կօլօտիգ, Մղրձ., կարճահասակ.
 կօխել, Սվբրդ., լցնել.
 կօխրոճել, Գոն., կոխկոտել.
 կօկօլ, Ակնք., Աոնջ., Չրդբ., Ջրվժ., անպոչ հավ.
 կօկօմ, Չվշն., կոկոն.
 կօղպեա, Վնտր., կողպեք.
 կօյնց, Արմս., գոգնց.
 կօնախ, Ակնք., Աղվնձ., Արգլ., Արգկ., Գոն., Լոնստ., Կթնդբ., Կմրս., Կքվձ., Մղրձ., Մրգշ., Մրմրկ., Քղս., հյուր.
 կօնդախ, Աղվնձ., Արգդ., Արգկ., Լոնստ., բարուր.

կօշ, Կտյբ., արու ոչխար, խոյ.
 կօչաղ, Արգլ., Գտմջ., Չվշն., Ողջբդ., դօչաղ, Եղվրդ., ճարպիկ, աչքաբաց.
 կօզրվել, Լոնստ., կործվել.
 կօծել, Գտմջ., Կտյբ., շուռ տալ.
 կօվկիթ, Չվն., կթվոր.
 կօվօղ, Լոնստ., կորոկ.
 կօտօշ, Բլիվ., Չրդբ., Քնքով.¹, կօտոշ, Կտյբ., եղջուր.
 կօրել, Արգդ., կորչել.
 հա, Գղշն., Մյկս., միշտ, շարունակ.
 հնբբիկ, Չվն., ոչխար խուզելու մեծ մկրատ.
 հազարեն մե մառթ, Մրմրկ., հազարից մեկը.
 հնզրբել, Աղվնձ., պատրաստել.
 հալ, Գտմջ., Ողջբդ., վիճակ.
 հնլն, Արմս., հապա.
 հալալ, Ալփ., Արմս., Բժկն., Կպտն., խալալ, Վնտր., արդար, ազնիվ, անխարդախ.
 հնլբնթ, Բժկն., թերևս.
 հնլիմ, Աղվնձ., Գղշն., Մրմրկ., հարիսայի նման կերակուր է.
 հալիվոր, Չվշն., Քսխ., հնլիվոր, Քղս., խնլիվոր, Չրդբ., ալնոր.
 հախ, Գղրդ., վարձ.
 հախու, Գղրդ., ահից, ահու.
 հախպուր, Աղվնձ., Չվշն., Լոնստ., Կթնդբ., Հսու., Մրմրկ., Ջրոտ., հնլպուր, Կմրս., Վնտր., աղբյուր.
 հակամա, Լոնստ., ակամայից.
 հաղալ, Բջն., Եղվրդ., Քնքով.¹, խաղալ.
 համ .. համ, Աղվնձ., Կթնդբ., Ֆնտ., և... և.
 համալ, Արգլ., համբօլ, Արգկ., Չվշն., ամոլ.
 համարա, Էլ., համարյա.
 համեկը, Մղրձ., համեքը, Կմրս., բոլորը.

հնյնթ, Ալփ., Գղշն., Լոնստ., Կմրս., Կպտն., Ողջբղ., Սլկ.,
 Քրշմբ., **հայաթ**, Արգկ., Բջն., *բակ*.
 հաննք, Ջվշն., *կատակ*.
 հանգաճ էնել, Սլկ., *անսալ*.
 հանգաճ, Գղրդ., Մրգշ., Քդս., *ականջ*.
 հանգրճի օղ, Գղրդ., *ականջօղ*.
 հանդը, Քսխ., *ահա*.
 հանել փրռել արեվի հերես, Մղրձ., *հանգուցյալներին հայիոյել, անարգել*.
 հնշկ, Արգղ., Գղրդ., Թղնք., Հտս., Մղրձ., Քդս., *այք*.
 հաշվանդամ, Մրմրկ., *հաշմանդամ*.
 հաշտ, Գղշն., Եղվրդ., Մրգշ., Վնտր., *նախասրահ*.
 հառադուն, Քդս., **հառադունը** // **հառավնօվ**, Մղրձ., *առավոտյան*.
 հառաճ, Սրլնջ., հնննչ, Ջվն., հառաջ, Կմրս., **հառաջ/հառեճ**,
 Մրգշ., *նախկինում*.
 հնննչի, Քդս., **հառչի**, Գղրդ., **հառճի**, Կպտն., *առաջին*.
 հառաչուց, Կթնդբ., **հառչուց**, Գղրդ., **հննչուց**, Կպտն., *սկզբից*.
 հառավոտ, Ակնք., Աղվնձ., Գղշն., Արգլ., Արգկ., Գղթ., Գղրդ.,
 Ողջբղ., Սլկ., **հառավօտ**, Բժկն., **հառավօղ**, Մրմրկ. **առատուն**,
 Արմս., **առավօղ**, Եղվրդ., *առավոտ*.
 հառեչ, Ակնք., Աղվնձ., Գղրդ., Գոն., Ջվշն., Կպտն., Կտյբ.,
 Հտս., Մրմրկ., Սվբրդ., Վնտր., **հննեչ**, Լոնստ., Կքվձ., **հառեճ**,
 Քդս., *առաջ, նախկինում*.
 հառիկ, Քսխ., **հառիք**, Աղվնձ., Արգկ., Գոն., Վնտր., **հննիք**,
 Լոնստ., *առաստաղ*.
 հննծրկել, Գղրդ., *արձակել*.
 հննու, Կքվձ., **հառու**, Մղրձ., Քդս., *առու*.
 հառսանիկ, Սրլնջ., *հարսանիք*.

հառսընքավոր, Հցվն., **հառսընքվօր**, Արգղ., *հարսանեկան խնջույքի մասնակից*.
 հառսնիք, Ալփ., Արգղ., Բժկն., Մղրձ., *հարսանիք*.
 հառտ, Արգղ., *արտ*.
 հննցնկ, Կպտն., *արձակ*.
 հասար, Կտյբ., *քարե պատ*.
 հնվնլ, Ակնք., *առաջ, հնում*.
 հավար, Արգղ., Գղրդ., *օգնության կանչ*.
 հավարը քրցել, Արգղ., **հավար թալել**, Բժկն., *տազնապ բարձրացնել օգնության կանչել*.
 հավգ իտ, Քսխ., **հավգիթ**, Սվբրդ., Քնքով., *ձու*.
 հավելի, Գղթ., Կթնդբ., Ջրոտ., հնվելի, Կմրս., *ավելի*.
 հավկ, Քսխ., *թռչուն*.
 հավոդ, Ալփ., Մրգշ., **հավօղ**, Եղվրդ., *խաղող*.
 հավուգ, Եղվրդ., Կմրս., *ջրավազան*.
 հարել, Ալփ., *հարություն առնել, կենդանանալ*.
 հարը, Ալփ., հարի, Թղնք., **հըրի**, Քսխ., *մինչև*.
 հարի լուս, Բժկն., *մինչև լույս*.
 հարիսա, Մրմրկ., **հնրիսա**, Նրգղ., **խարիսա**, Լոնստ.,
խնրիսա, Ջրոտ., **խըրիսա**, Աղվնձ., Մրմրկ., *հարիսա*.
 հարիբ/հարուր, Բժկն., **հարուր**, Ակնք., Մրգշ., *հարյուր*.
 հնրիֆ, Քնքով., *հիմար*.
 հարսե, Քդս., *դիմելաբառ հարսին*.
 հացափորի/փորհացի, Բժկն., *աշխատանք կերակրվելու ղիմաց*.
 հացի գ ունդ, Մրմրկ., *խմորագունդ*.
 հափ, Գղթ., *ափ*.
 հափսաթաթիկ, Արգկ., *մանկան չորեքթաթ շարժվելը*.
 հեղօվ, Բժկն., **հետօվ**, Արմս., **հեղօ**, Բջն., *հետո*.
 հետօղել, Թղնք., *բարկանալ*.
 հետ տալ, Քրշմբ., *ործկալ*.

հեղեվն անել, Մրգշ., շրջվել.
 հեկուծ, Արգղ., վաղը.
 հենա, Գղղր., Գղշն., Լոնստ., *ահա*.
 հեռթիգ, Բջն., հեռթիկ, Արգկ., Կմրս., Քղս., հեռթիս, Աղվնա.,
 Գղշն., Լոնստ., Հոսս., հեռթ, Քրշմբ., հեռտիգ, Մղրա., յեռթիկ,
 Քրշմբ., յեռթիս, Կոյք., երդիկ.
 հեռսօտել, Առնջ., բարկանալ.
 հեսա, Աղվնա., Ալփ., Բջն., Գղղր., Լոնստ., Կմրս., Հցվն.,
 Մրգշ., Մրմրկ., Ողջբղ., Քղս., *ահա, հիմա, շուտով*.
 հեսօր, Հոսս., Մրգշ., Մրմրկ., Սլկ., *այսօր*.
 հեվել, Բժկն., Սլկ., *ավել*.
 հեվի, Քրշմբ., երկրորդ կին.
 հետա, Արգկ., Բջն., Գտմջ., Լոնստ., Ողջբղ., *ահա*.
 հերանք, Էլ., Քղս., խերանք, Գղթ., հերանկ, Մրլնջ., *հարսի հոր
 ընտանիքը*.
 հերգար, Գղղր., երկար.
 հերեկ, Գղղր., երեկ.
 հերեկ մեկել, Կքվա., բոլորովին վերջերս.
 հերեկ մեզել օրը, Քղս., վերջերս.
 հերեկ չէ մեկել օր, Լոնստ., երեկ չէ նախորդ օրը.
 հերսը հանել, Քնքով., բարկացնել.
 հեքյնթ, Ողջբղ., հեքիաթ.
 հեքիմ, Բջն., հեքիմ.
 հեքուց, Ակնք., Բլիվ., Աղվնա., Գղթ., Հոսս., Մղրա., Մրմրկ.,
 Վնտր., վաղը.
 հեքսի հառավնօվ, Մղրա., *հաջորդ առավոտյան*.
 հըլը, Հցվն., *դեռ*.
 հըլնել, Կմրս., Ֆնտ., ելնել.
 հըղեղ, Քղս., ուղեղ.
 հըղըրկել, Գղշն., Գղթ., Կթնղբ., Կմրս., հըղըրգել, Քղս.,
ուղարկել.
 հըմալ, Քսխ., *ինչպես*.

հըմեն, Մղրա., Մրգշ., Մրմրկ., Ողջբղ., Սլկ., Մրլնջ., *ամեն*.
 հըմեն բ'ան, Մրլնջ., *ամեն ինչ*.
 հըմեն ինչ, Գղղղ., Լոնստ., *ամեն ինչ*.
 հըմի, Էլ., Առնջ., Եղվրղ., Կթնղբ., Մրգշ., Ջրվժ., Քղս., Քնքով.,
 հիմի, Ալփ., Մրլնջ., *այժմ*.
 հընգերք, Եղվրղ., *ընկերք*.
 հընգնել, Աղվնա., *ընկնել*.
 հընծուծել, Քսխ., *մարել*.
 հընչի, Ալփ., Գղթ., Գտմջ., Լոնստ., Կպտն., Կքվա., Հոսս.,
 Մղրա., Մրգշ., Նրգղ., Նրգնկ., Սլկ., Վնտր., Քղս., Քնքով.,
 Քրշմբ., Ֆնտ., *հընճի, Մրլնջ., ինչու*.
 հընց, Գղթ., Հցվն., Քղս., *հենց*.
 հընցընել, Կոյք., Կթնղբ., Մրգշ., *անցնել*.
 հըռըկել, Քսխ., *խոտվել*.
 հըռսոտ, Կմրս., *բարկացկոտ*.
 հըվաուգ, Քնքով.¹, *ջրավազան*.
 հիճըցընել, Գղշն., հիճըժընել, Մրգշ., հիչուցել, Սվբրղ.,
իջեցնել.
 հիմնալ, Աղվնա., *իմանալ*.
 հինկըն, Մրլնջ., *ինքը*.
 հիշկալ, Գղթ., Գղշն., Գղղղ., Հոսս., Մրգշ., Մղրա., հիշկել,
 Արգղ., Սլկ., *նայել*.
 հիշնել, Աղվնա., Արգկ., Մղրա., *իջնել*.
 հիշնելուն խետ, Մղրա., *իջնելուն պես*.
 հիրան-հիրան, Արգղ., Թղնք., *իրեն-իրեն*.
 հիրար բ'ըննել, Նրգնկ., *աջակցել*.
 հիրար գ ալ, Արգղ., *շարժվել*.
 հիրար տալ, Թղնք., *շարժել*.
 հիրգուն, Բժկն., Ջո., Քղս., հիրկուն, Ակնք., Արգկ., Գղղր.,
 Գղթ., Կպտն., Կքվա., Վնտր., հիրիկուն, Մրմրկ., Ջրոտ.,
երեկո.
 հիրես, Նրգղ., *երես*.
 հիրես տալ, Կքվա., *ինչ-որ բանում մեղադրել*.

հիրիզվա հաց, Բլիվ., ընթրիք.
 հիրկընեց, Կմբու., երեկոները.
 հիրկընե հիրգուն, Քղս., հիրկընե հիրկուն, Լոնստ., ամեն
 երեկո.
 հիրկըվանը, Ալփ., երեկոյան.
 հիրուր, Աղվնա., իրար.
 հուդա, Քսխ., այստեղ.
 հուզել, Արգլ., Թղնք., սիրել.
 հուխտ, Ջվն., ուխտ.
 հուշ տանոցընել, Կմբու., ուշադիր լինել.
 հուշը էթալ, Բլիվ., ուշաթափվել.
 հուշիկ, Քրշմբ., կամաց.
 հուշտ անել, Մղրա., իրտնեցնել.
 հուսումի տալ, Մրմրկ., ուսումի տալ.
 հուստ, Արգլ., Լոնստ., Մղրա., որտեղից.
 հուստակ, Գղրդ., հյուս.
 հուր, Բժկն., Մրմրկ., Մրլնջ., ուր.
 հուրդից, Մրլնջ., որտեղից.
 հուրիշ, Նրզնկ., ուրիշ.
 հո, Ալփ., խօ, Գղթ., Ջվշն., Լոնստ., Մրմրկ., արդյոք, գուցե.
 հոբա, Ջրոտ., հյուղ սարում.
 հոդա, Գղշն., Կտյք., Կքվա., Մրգշ., Մրլնջ., Եղվրդ., օդա,
 Քնքով., Քրշմբ., հավաքատեղ գումին կից.
 հոդադ, Նրզնկ., հոտադ.
 հոդի, Քսխ., Մրլնջ., այդտեղ.
 հոլթըլադ, Գոն., մեջտեղ.
 հոլիկ, Ողջբդ., հյուղ.
 հոլունդել, Քսխ., հրել.
 հոկուհաձ, Քսխ., հոգեհաց.
 հոնա, Մրլնջ., հոնի, Քսխ., հոնդեղ, Մրմրկ., այնտեղ.
 հոթիգ, Աղվնա., հոթիգ, Թղնք., հորթ.
 հորի, Նրզնկ., Սվբրդ., ինչու.

հորիկ քըշել, Սվբրդ., առջևից գնացող լուծը վարել.
 հորիկ, Մղրա., առջևից գնացող լուծը.
 հորուկ գանկել, Կմբու., անասունին կապելու համար ցից
 զարկել.
 հորքուր, Թղնք., հորաքույր.
 հորոխակեր, Արգլ., Բժկն., Գղրդ., Եղվրդ., Կպտն., Մրգշ.,
 հրբոխակեր, Էլ., Ջո., Կմբու., հրբոխակեր/խրբոխակեր, Գղշն.,
 խորոխակեր, Ակնք., Աղվնա., Արգղ., Գղթ., Ջվն., Լոնստ., Կքվա.,
 Հտս., Մրմրկ., Քրշմբ., խրբոխակեր, Արմս., Կտյք., Մլկս.,
 խոխակեր, Քրշմբ., հորեղբայր.
 հօքի, Արգլ., մարդ.
 ձանձ/ձանձն, Կպտն., ձաձա, Քնքով., քեռի, հորեղբայր.
 ձ'ան, Քղս., ձեռք.
 ձ'եռ քաշել, Կպտն., հրաժարվել.
 ձ'եռը գ'ըլխին դ'ընել, Գղթ., իրենով անել.
 ձ'եռից վոտից հընգնել, Մղրա., թուլանալ, անկողին ընկնել.
 ձ'եռնախաղ, Աղվնա., ձեռքերի շարժումներով պար.
 ձ'եռք, Գղրդ., ձ'եռք, Մրլնջ., հագուստի լրակազմ.
 ձ'էթել, Էլ., ձեթ քսել.
 ձ'ըծում, Գոն., Մրլնջ., Քսխ., ձ'ըցում, Ակնք., Աղվնա., Գտմջ.,
 Ջվշն., խնոցի.
 ձ'ընձըխկըտան, Ալփ., փայլփլոդ.
 ձ'ին, Եղվրդ., ձյուն.
 դազան/կազան, Գղրդ., դազան, Ջո., Սվբրդ., մեծ կաթսա.
 դամշե քըթալ, Եղվրդ., եղեգնյա գդալ.
 դայիշ, Եղվրդ., Ջո., Քրշմբ., կաշվե գոտի.
 դանշանգ, Քնքով., գեղեցիկ.
 դաուրմա, Քնքով., դավուրմա, Գղրդ., Քնքով., կավուրմա,
 Արգլ., իր յուրի մեջ տապակված միս, տհալ.
 դառղառ, Եղվրդ., ագռավ.
 դանրիք, Գղրդ., Ջո., Քնքով., Քնքով., օտարական.

ղըղի, Եղվրդ., խոտուտ.
 ղըռավ, Եղվրդ., եղյամ.
 ղըրաղ, Բջն., Եղվրդ., ճանապարհից դուրս, մեկուսի.
 ղըրկել, Արգլ., Բջն., Գղրդ., Կթնդբ., Հոս., Մղրձ., Քրշմբ.,
 ղըրկել, Քնքով., ուղարկել.
 ղուբա տուն, Թղնք., կոնաձև տանիքով տուն.
 ղուշ, Առնջ., աղավնի, թռչուն.
 ղօնախ, Գղրդ., Չո., Սվբրդ., Քնքով., ղօնաղ, Քնքով.¹, հյուր.
 ղօջ, Քնքով.¹, խոյ.
 ճախճրփան, Լոնստ., ջրադացսան.
 ճախչի քար, Լոնստ., ճաղսչի քար, Կմբս., ջրադացքար.
 ճահիլ, Քնքով., ջահել.
 ճաղսչ, Լոնստ., Կմբս., ջրադաց.
 ճամփա, Բլիվ., Բջն., Գղրդ., Քնքով., ճամպա, Քսխ., ճամբախ,
 Ձրդբ., ճանապարհ.
 ճամփել, Ջրոտ., ուղարկել.
 ճամփխու դ՛րնել, Սլկ., ճամփու դ՛րնել, Մրգշ., Արգղ., ճանա-
 պարհել.
 ճանանչել, Եղվրդ., ճանչրնալ, Ողջբդ., ճաշնալ, Գղրդ., Հոս.,
 ճանաչել.
 ճանավար, Քնքով., գայլ.
 ճանգ, Գղրդ., Գղթ., Ջվշն., Ձրդբ., ճանգ՛, Վնտր., բուռ, ափ.
 ճանգրոել, Կմբս., Ողջբդ., ճանկրել.
 ճանջ, Լոնստ., Մղրձ., ճանճ.
 ճաշի բ՛էտ դօղ, Աղվնձ., մեծ ճաշաման.
 ճանթել, Արմս., ճառթել, Քնքով.¹, ջարդել.
 ճանթըռտել, Կմբս., ջարդոտել.
 ճավիկ դ՛րնել, Արգլ., բազուկի ցողունները թթու դնել.
 ճար կիտես՝ ճար արա, Լոնստ., ելքը գտի բ.
 ճար, Աղվնձ., Գղշն., 1. ուղի, 2. բակի մուտք.
 ճարե ալուր, Վնտր., գարե ալուր.

ճարե բօքոն, Վնտր., գարեհաց.
 ճարընգան, Քսխ., մուրացկան.
 ճեղ, Աղվնձ., աքաղաղ.
 ճեղջրոթալ, Մրմրկ., կրակի վրա ճարպը տաքացելու ժամա-
 նակ եկող ձայնը.
 ճրժով, Քրշմբ., հղի.
 ճրլլել, Արգլ., Կոյք., մանր կարկուտ.
 ճրխտել, Կմբս., ճրխնել, Ջվն., դժվարությամբ մտցնել.
 ճրկրոել, Ջրվժ., կուշ գալ.
 ճրկոթ, Լոնստ., ճկույթ.
 ճրկութ գօվընդի, Մրմրկ., պար է.
 ճրդել, Արգլ., ճրդել, Առնջ., պատռել.
 ճրդըռտել, Արգլ., պատառտել.
 ճրդճրդվել, Քղս., պատառտվել.
 ճրդվել, Քղս., պատռվել.
 ճրմուռ, Ալփ., էլ., Ջվն., Կքվձ., Մրմրկ., Նրգղ., Վնտր., հալած
 յուղի մեջ բրդած հաց.
 ճրնճիս պաշար, Աղվնձ., բույս է.
 ճրնջուղ, Ողջբդ., ճնճղուկ.
 ճրպոթ, Կքվձ., ճիպոտ.
 ճրրել, Քնքով.¹, ջրել.
 ճրփճրփալ, Մրմրկ., հեղուկ մասը շատ լինել.
 ճիթ, Ջրվժ., ողկույզ.
 ճիժ, Ակնք., Աղվնձ., Արգլ., Արգլ., Գղրդ., Գոն., Ջվն., Ջվշն.,
 Լոնստ., Կպտն., Կոյք., Կքվձ., Հոս., Մղրձ., Մրգշ., Ջրոտ.,
 Սլկ., Վնտր., Քրշմբ., երեխա.
 ճոթ, Սլկ., ծայր.
 ճողնալ, Վնտր., գողանալ.
 ճոջ, Գղրդ., Լոնստ., Կմբս., Կքվձ., Ձրդբ., Նրգղ., Ջրոտ.,
 Վնտր., մեծ.
 ճոչընալ, Նրգղ., մեծանալ.
 ճութ, Բլիվ., խաղողի ողկույզ.

ճուխք, Արզկ., ճյուղ.
 ճուռ, Քսյա., ազդր.
 ճօթըովել, Եղվրդ., պատատոտովել.
 ձօկ, Արմս., ջոկ, առանձին.
 ձօկնըվել, Նրգդ., տարբերվել, առանձնանալ.
 ձօղ, Լոնստ., ճյուղ.
 ձօռ, Եղվրդ., թրիք.
 մննգանլու, Գոն., Չվն., Վնտր., զարմանալի.
 մագիս խամբըրուսկի չափ, Չվն., անթիվ-անհամար.
 մալ, Բլիվ., Լոնստ., Կքվձ., տավար, անասուն.
 մախասարա, Գղթ., կատակաբան.
 մակար, Քնքով.¹ փեսայի ամուսնացած ընկերներ.
 մաձնի սօբրագ, Քսյա., մածուն քամելու տոպրակ.
 մամե, Աղվնձ., Հոս., մամ, Քնքով., մամիգ, Աղվնձ., մամիկ, Գոն., Ջո., տատ, պատավ կին.
 մայլա, Արզկ., Եղվրդ., թաղ.
 ման գ' ալ, Գտմջ., Քրշմբ., ման կանլ, Ողջբդ., շրջել.
 ման իկանլ, Մյկս., որոնել.
 ման տալ, Գղթ., Գտմջ., Եղվրդ., մեկին տանել զբոսներու.
 մանդանկ, Ալփ., Չվշն., Հոս., բույս է.
 մանդըր, Աղվնձ., Արգդ., Գտմջ., Եղվրդ., Էլ., Թղնք., Լոնստ., Նրգդ., մանր.
 մաննիկ, Մղրձ., մատանի.
 մանչ, Նրզնկ.¹ Քնքով., տղա երեխա.
 մանջ, Արզկ., մաձ.
 մանջկալ, Արզկ., Չվշն., մաձկալ.
 մաշակար անել, Եղվրդ., մաշիկ կարել.
 մաշակար, Եղվրդ., մաշիկ կարող.
 մանոզանկա, Լոնստ., մանոզըկա, Արմս., Չվն., լավաշ թխելու հարմարանք, ուֆաղա.

մառթ, Առնջ., Արմս., Թղնք., Լոնստ., Կմրս., Կքվձ., Հոս., Չրդր., Ողջբդ., Մլկ., Վնտր., Քրշմբ., մառտ, Մրգշ., ամուսին.
 մառթ առնել, Արգդ., Մղրձ., մառթի էթալ, Արմս., Կքվձ., Ջրոտ., մարդու գնալ, ամուսնանալ.
 մառթի տալ, Գղդր., Եղվրդ., աղջկան ամուսնացնել.
 մատակ, Մրմրկ., էգ գովեշ.
 մատաղ անել, Քնքով.¹ զոհ մատուցել.
 մատանիկ, Եղվրդ., մատանի.
 մատղել, Լոնստ., մատաղել.
 մարաք, Վնտր., Քրշմբ., հարդանոց.
 մեխկը գ' ալ, Մլկ., իղձալ.
 մեծական, Ֆնտ., մեծերին հատուկ, մեծերի ասած.
 մեձ, Մղրձ., մենձ, Թղնք., մենձ, Եղվրդ., Էլ., մեձ.
 մեղ դ' ընել, Ֆնտ., մեղադրել.
 մեռըցուցել, Մլկ., սպանել.
 մե բ' էրան, Մրգշ., մի անգամ.
 մե էրկօր, Լոնստ., մի էրկու օր.
 մե թայ, Լոնստ., հասակակից.
 մե թեթեվ, Չվն., շատ քիչ.
 մե թիքա, Բժկն., մե թիքան, Վնտր., մի քիչ.
 մե լըփ, Քղս., մի բուռ.
 մե խա, Լոնստ., մե խատ, Աղվնձ., մեկ հատ.
 մե կըրընգի, Լոնստ., իրար հետևից, առանց ընդմիջելու.
 մե յանքան, Քղս., բավականին շատ.
 մե պեքան, Ջրոտ., մի անգամ.
 մե վախտ, Գղթ., մի ժամանակ.
 մե փըշուր, Վնտր., մի քիչ.
 մե փըթիկ, Մրմրկ., մի քիչ.
 մեզար, Բջն., մեզանր, չցվն., գոզնոց.
 մեթիքան, Քղս., մեթըքան, Մրմրկ., Գղդր., մեթքան, Ալփ., մի քիչ.
 մեղիցա, Եղվրդ., ուտիկան.
 մեկել, Ակնք., հանկարծ.

մենձանալ, Առնջ., Եղվրդ., Սրլնջ., մենձընալ, Նրզնկ., մեձա-
նալ.

մեշ էլ, Լոնստ., մեշօլ, Գղրդ., մի քիչ էլ.

մեշա, Աղվնձ., Արզկ., Բժկն., Բջն., Մղրձ., անտառ.

մեշու, Ակնք., Գղթ., Գղրդ., Լոնստ., Հոս., Ջրոտ., Վնտր., մի
քիչ.

մեշտեղ, Բջն., Կմրս., Մղրձ., մեջտեղ.

մեշօք, Եղվրդ., Լոնստ., Կմրս., Հոս., Մրմրկ., Սլկ., Վնտր.,
պարկ.

մըղէն էթալ, Արզդ., մոռանալ.

մըզէխ, Առնջ., արմատ.

մըթամ, Ակնք., միթամ թէ, Արզդ., իբր թէ.

մըխ, Թղնք., մեխ.

մըխկուտ, Մրզշ., մղկտոց, կսկիծ.

մըխտանո, Վնտր., կեղտոտ.

մըկա, Ակնք., Արզկ., Արմս., Գղշն., Գղրդ., Գոն., Ջվն., Ջվշն.,
Լոնստ., Կմրս., Կպտն., Կքվձ., Հոս., Հցվն., Մյկս., Մրմրկ.,
Նրզդ., Նրզնկ., Ողջրդ., Ջրոտ., Սլկ., Վնտր., Քրշմբ., մըզա,
Աղվնձ., Արզդ., Արզլ., Մրզշ., Սվբրդ., Սրլնջ., Քսխ., այժմ.

մըկավա, Գղղր., Ջվն., Կտյք., Հոս., Մյկս., Նրզդ., Վնտր.,
հիմիկվա.

մըհանա, Եղվրդ., պատրվակ.

մընալ շիվար, Քղս., զարմանալ, ապշահար լինել.

մընալ ուրիշի ումուղին, Նրզդ., ուրիշի հույսին մնալ.

մընաց, Գղշն., Թղնք., որոշ ժամանակ անց.

մընչեվի, Առնջ., մինչև.

մըշըրել, Բժկն., Նրզդ., մըշրել, Արզկ., փշրել, մանրել.

մըռ, Ջրղբ., ցեց.

մըռճիկ խանել, Նրզդ., մեկի հետևից՝ բացված ձեռքով վատ
խմաստ ունեցող նշան անել.

մըռու, Ակնք., Առնջ., Բլիվ., Քսխ., կծու.

մըսէ պըղինձ, Էլ., պղնձե կաթաս.

մըսուր, Սվբրդ., մըսուրք!, Քղս., երկար տաշտաձև տախտա-
կամած անասունների կերի համար.

մըսու, Ալփ., մտքումս.

մըսընժոռ, Քսխ., իրիկնապահ.

մըսիկ տալ, Ջրվժ., նայել.

մըսկափոխ, Քսխ., միտքը փոխած, հղի.

մըրկաթ, Բժկն., մրոտ կաթիլ առաստաղից.

միզնր, Գղրդ., Կքվձ., Մրմրկ., գոզնոց.

միթամ, Բլիվ., իբր թէ.

միլիցա, Հոս., ոստիկան.

միյնագ, Բջն., միյնակ, Ալփ., Արզդ., Գղրդ., Լոնստ., Կպտն.,

Հոս., Ջրոտ., Վնտր., Ֆնս., մինակ, Ակնք., մինակ, Սրլնջ.,

մինագ, Քրշմբ., միյնակ, Արզլ., Մրզշ., մենակ.

մինդար, Եղվրդ., մինդնր, Ջվշն., մեծ ու երկարավուն
ներքնակ.

մինչեվի, Արզկ., մինչեվի, Եղվրդ., մինչև.

միջնակըլօջ, Ջրոտ., միջինգի գաթա.

միս մոռթել, Մղրձ., անասուն մոռթել՝ ուտելու համար.

միտ, Կթնդբ., հիշողություն.

միտը էթալ, Արմս., Լոնստ., մոռանալ.

միտը հըլնել, Հոս., հիշել.

միրզնմի, Ջրղբ., աներոբրի.

մոզիկ, Մղրձ., հորթ.

մոխիր, Ողջրդ., մոխիր, Քնքով., թոնրի մոխիր, փոշի.

մոմ թափել, Թղնք., մոմով գուշակել.

մութը տալ, Կպտն., մութն ընկնել.

մուխ, Էլ., Ակնք., Առնջ., Արզդ., Բլիվ., Գոն., Կտյք., Ջրղբ.,

Նրզդ., Ջրվժ., Քսխ., ծուխ.

մուխտանո, Քղս., կեղտոտ.

մուղառթ, Գղրդ., զգույշ.

մույնաթ, Սլկ., կշտամբանք, նեղացածության դրսևորում.

մուռ ունենալ, Քրշմբ., *ոյս պահել*.
 մուռ, Առնջ., Սրգշ., Քսխ., *քեն, ոյս*.
 մուր կերա լեղի կերա, Կպտն., *շատ ջանացի, բայց իզուր*.
 նուֆուն, Գորդ., *նր, անվճար*.
 մսե կազան, Մործ., *պղնձե կաթսա*.
 մոդիկ, Եղվրդ., Էլ., *մոտիկ*.
 մոդկըցընել, Սրլնջ., *մոտեցնել*.
 մոզի, Սրգշ., Սրլնջ., *երկու տարեկան հորթ*.
 մոխիր, Քնքով., *թոնրի մոխիր*.
 մոզզըրիկ, Գոն., *մոդես*.
 մոզզիգ, Քսխ., մոզզիկ, Ակնք., Չրդբ., *մոդես*.
 մոքիր, Եղվրդ., *մորաքույր*.
 յն՝ ր//յեր, Արմս., յարի, Սյկս., *արի՛, ե՛կ*.
 յա... յա, Էլ., *կամ... կամ*.
 յալանչի, Լոնստ., *փահլևանի հետ աշխատող ծաղրածու*.
 յախս, Լոնստ., Կմրս., Ջրվժ., *օձիք*.
 յաղմա անել, Արգդ., *փչացնել*.
 յնյլըդ, Լոնստ., *արոտավայր սարում*.
 յան, Ակնք., Արգդ., Արգկ., Գոն., Լոնստ., Հոս., Հցվն., *կողմ*.
 յանի, Քդս., յանի, Հոս., Քրշմբ., յանըմ, Հցվն., *իբրև թե*.
 յաշ, Մործ., *տարիք*.
 յաշմադ, Կքվձ., *բերանը փակող շոր*.
 յանեան, Կպտն., *երեսուն*.
 յավաշ, Լոնստ., *կամաց*.
 յարա, Եղվրդ., *վերք*.
 յանք, Արգդ., Գորդ., Գդթ., Քրշմբ., յարք, Կպտն., *ահագին*.
 յեթո, Արգլ., *հետո*.
 յեթիմ, Գոն., Ջո., Հոս., յեթիմ, Արմս., *որք*.
 յեթանք, Ջվն., յե իթանք *ել գնանք*.
 յեխվեր, Մործ., *գառիվեր*.

յեխպար, Մրմրկ., *դիմելաբառ, երբ կինը դիմում է ամուսնու*
որևէ տղամարդ հարազատի.
 յեղ, Կպտն., Կքվձ., յուղ.
 յեղա-յեղա, Ջո., *զեռ չհասած ցորենից պատրաստված*
սղանձ.
 յեղըռճիկ, Գոն., Ջվն., յեղըռջիգ, Քսխ., *եղինջ*.
 յեղույներ, Վնտր., *եղունգներ*.
 յեղունակ, Վնտր., յեղունիկ, Ջվն., *աղավնի*.
 յեմիշ, Լոնստ., *սեխ*.
 յեռթ, Արգլ., *հերթ*.
 յեռլական, Մրմրկ., Քրշմբ., *տեղացի*.
 յեռման, Հոս., *եռման աստիճանի*.
 յեռու, Լոնստ., *հեռու*.
 յեռստել, Կպտն., *բարկանալ*.
 յեռցընել, Հոս., *եռացնել*.
 յեսիմ, Ալփ., Ակնք., Արգդ., Արգկ., Գտմջ., Ջո., Ջվն., Կտյք.,
 Հոս., յեսիմ, Արմս., Սրլնջ., *չգիտեմ*.
 յետընալ, Լոնստ., *ուշանալ*.
 յետի, Քդս., յետո, Ջվն., Վնտր., *հետո*.
 յերա, Բժկն., *վերք*.
 յերանեկ, Քրշմբ., *երանի*.
 յեփ, Մրմրկ., Սլկ., յեփ, Քնքով., *երք*.
 յեքսան, Գդշն., *հաջորդ*.
 յերգար էշ, Եղվրդ., *խաղ է*.
 յերգար, Ջվն., Էլ., Քնքով., *երկար*.
 յեքն, Մրմրկ., *ահագին*.
 յուպկա, Մործ., *կիսաշրջագգեստ*.
 յուրդ, Արգդ., յուռդ, Կպտն., *տուն, վրան*.
 յորդան, Թղնք., *վերմակ*.
 ննլ, Արմս., *գիտենալ բայից, նշանակում է՝ կարողանալ*.
 ննլ, Սյկս., Լոնստ., *իմանալ (չեմ նն /չգիտեմ/)*.
 ննլքանդ, Սյկս., *պայտար*.

նախըռճի, Աղվնձ., նախըրչի, Առնջ., նախըռչի, Կոյք., նախ-
րապան.

նախրագ ընն, Կոյք., նախրագ ինա, Վևտր., վայր, որտեղ
հավաքվում է նախիրը հանդ գնալուց առաջ.

նաղարա գուռնա գաննել, Ջրոտ., նվագել.

նաղարա, Ջրոտ., դեղ.

նաղդի, Բժկն., Գղթ., Գղրդ., Քրշմբ., փաստ է.

նաղըլ, Եղվրդ., պատմություն, հեքիաթ.

նամ, Գղշն., Ջրղբ., խոնավ.

նամառդ, Մղրձ., տմարդի, ստոր.

նամուս, Քրշմբ., պատիվ.

նանա ասել, Նրգղ., օրորոցային երգելով քնեցնել.

նանողըվան, Գռն., սանդուղք.

նանսիլգա, Արգղ., պատգարակ.

նավդան, Կոյք., ջրհորդան.

նաֆնա, Կմբս., շունչ.

նաֆնար, Ակնբ., Գղդր., Ջվշն., Լոնստ., Նրգղ., Մլկ., նաֆար,

Բժկն., Եղվրդ., Կքվձ., անձ, անհատ, ընտանիքի անդամ.

նաֆտուլ, Ջվշն., մետաղալար.

նեղի նաճար, Քղս., շատ ծանր վիճակում գտնվող.

նեղվել, Աղվնձ., Մրգշ., սրտնեղել.

նըխշուն, Լոնստ., Կքվձ., Քղս., նախշուն, գեղեցիկ.

նըխշուն-խօրօտ, Գտմջ., շատ գեղեցիկ.

նըղդել, Մրգշ., կառավարել.

նըղնըղել, Լոնստ., փխբ. վիրավորել.

նըշան տընել, Ողջրդ., նշանադրություն կատարել.

նըշանվուկ, Վևտր., նշանված.

նշանց տալ, Արգղ., Բլիվ., Գղթ., ցույց տալ.

նորուց, Ալփ., Ակնբ., նորից.

նույն րօպէլին, Գտմջ., անմիջապես.

նօկնր/նօքնր, Մրգշ., նօքնր, Ակնբ., ծառա.

նօքնրություն, Գղդր., ծառայություն.

շաբաշ, Արգղ., նվագողներին տվող դրամական նվեր.

շախել, Քրշմբ., խնամել, հոգ տանել.

շնխտա, Կքվձ., ցրտահարություն.

շախտեն տալ, Քղս., ցրտահարվել.

շանջու, Կմբս., սուր և ծակծկող ցավ որովայնի շրջանում.

շանվոռթի, Վևտր., թեթև հանդիմանանք է.

շանվոռթու թուլա, Մղրձ., նախատական արտահայտություն.

շնշ, Մղրձ., շիլ.

շառ, Եղվրդ., շնտ, Լոնստ., չարիք, կեղծ ամբաստանություն.

շափա, Կպտն., քամու կուտակած ձյուն.

շնքնր աքլօր, Կպտն., ինքնաշեն կոնֆետ.

շելլիք, Քնքով., ժողովուրդ.

շեն տուն, Կպտն., հարուստ տուն.

շենք դ ընել, Արգղ., թոնիրը պատրաստել վառելու.

շենքել, Արգղ., աթարները թոնրում դարսել վառելու համար.

շըթիլ, Նրգղ., սածիլ.

շըլագել, Եղվրդ., շըլգել, Բժկն., շըլկել, Ջվշն., Լոնստ.,

շալակել.

շըլնկ, Լոնստ., շալակ.

շըլանգ, Մղրձ., շըլննգ, Կմբս., փողրակ.

շըլապկա, Արգղ., գլխարկ.

շըլինք, Ջրվժ., վիզ.

շըլվար, Կմբս., տաբատ, շալվար.

շըլօր, Արգղ., սալոր.

շըլօփա, Եղվրդ., Կոյք., Սվբրդ., ջրալի ցեխ՝ անձրնից

առաջացած.

շըլխալիզ, Քսխ., շըլխալիկ, Հցվն., բանջարի արմատը հողից

հանելու շեղք.

շըլհանց տալ, Ջրվժ., ցույց տալ.

շընէլ, Վնտր., հագուստ է.
 շընթէլա խտտ, Վնտր., յուղի տհաճ հոտ.
 շընտրք, Ողջբղ., ունակություն.
 շընտրքին, Ֆնտ., կարգին, կանոնավոր.
 շընտրքից քըցել, Գղթ., ամբողջականությունը խախտել՝ վրա-
 յից վերցնելով.
 շըպըռտել, Ողջբղ., նետել.
 շըռճել, Ակնք., Բժկն., շըռչել, Եղվրդ., շուռ տալ.
 շըռճըվել, Ջրոտ., շուռ գալ.
 շըվաք, Քրշմբ., հովանի.
 շըտուկ, Հտս., շիճուկ.
 շըրիդ, Լոնստ., հաստ պարան.
 շըփանց//շըպանց, Քղս., ծխից թունավորում.
 շըփշըփալէն, Լոնստ., արագ-արագ շարժվելով.
 շիշ¹, Ջվն., Լոնստ., մետաղյա երկար ձող.
 շիշ², Սլկ., ապակյա երկարավիզ տարա.
 շիշնգ, Քղս., շիշնկ, Մղրձ., Մրգշ., երկու տարեկան էգ
 ոչխար.
 շիվարել, Կթնդբ., շվարել.
 շիտկել, Թղնք., շտկել.
 շիրա, Մրմրկ., քաղցու, մրգահյութ.
 շիրա տալ, Եղվրդ., ոգևորել, հրահրել.
 շիքել, Եղվրդ., շիքել, Սլկ., շինել.
 շոր, Հտս., Ֆնտ., հագուստ.
 շոք-կըրակ, Գղշն., շատ շոգ.
 շտեռձ, Մղրձ., ստերջ.
 շուղուլ, Մղրձ., պատի ուղղությունը որոշելու հարմարանք.
 շունձ, Մրլնջ., ընտանիքի անդամ.
 շուշա, Ջո., Կպտն., ապակի.
 շուշմբանդ, Աղվնձ., շուշաբանդ, Բժկն., ապակեպատ
 պատշգամբ.

շուշան, Քղս., բանջարի տեսակ.
 շուշուտ, Աղվնձ., Գղշն., Կտյք., Քրշմբ., շտապ, ճեպով.
 շուռ գալ, Սլկ., որոնել.
 շուտթ, Կքվձ., թոնրի եզր.
 շուստըրի, Մղրձ., հնարամիտ, ճարպիկ.
 շօշ, Աղվնձ., Արգլ., Եղվրդ., Ջվն., Կտյք., լայն փողոց,
 մայրուղի.
 շօո¹, Գտմջ., աղի.
 շօո², Կմբս., ժածիկ.
 շօո խօթել, Կտյք., ժածիկ պատրաստել.
 շօովա, Գղշն., Լոնստ., ապուր.
 շօֆեր, Հցվն., վարորդ.
 չանդըր, Գղրդ., չաղըր, Քղս., վրան.
 չանլի//քալի գալ, Արգղ., ձախողվել, կործանվել.
 չաղ, Գղրդ., Ջվն., Մրմրկ., գեր.
 չաղանալ, Բջն., չաղընալ, Արգղ., գիրանալ.
 չամաղան, Լոնստ., Սլկ., ճամպրուկ.
 չայ, Ակնք., գետ.
 չայի հափներ, Մրգշ., գետի ափեր.
 չայնիկ, Գղշն., թեյաման.
 չանն, Լոնստ., ծնոտ.
 չաննան, Արմս., Ջվշն., չաննգալ, Լոնստ., պատառաքաղ.
 չանթիկ, Լոնստ., իբրև պայուսակ գործածվող փոքրիկ պարկ.
 չանչ, Գղրդ., Ողջբղ., ճանկ.
 չանք, Արգղ., մինչև.
 չանչան, Կթնդբ., Կմբս., ճաղատ.
 չանչօվա, Կտյք., պատուհանի շրջանակ.
 չառփ, Էլ., կովարար, անգուսպ.
 չանր մըկա, Վնտր., չանրի մըկա, Նրգնկ., մինչև այժմ.
 չարդախ, Քղս., ծածկ, սրահ.

չարի, Ալփ., մինչև.

չարոխ, Լոնստ., տանը կարված կաշվե ոտնաման.

չափալաղ, Կթնդր., շառաչուն ապտակ.

չեմ չու, Էլ., համաձայն չլինելը.

չեղած, Գղշն., չեղուկ, Հոսս., չեղած /անենք է/.

չեչն, Գղշն., թաղիք.

չըլիկ դնստն, Կմրս., խաղ է.

չըլուդ, Գղդր., մերկ.

չըկալ տարի, Եղվրդ., Հոսս., աղքատ տարի.

չըռալ, Բժկն., հորդությամբ թափվել.

չըռել, Լոնստ., լայն բացել.

չըռնօթան, Արզկ., ջրհորդան.

չըփխել, Կքվձ., փայտե բարակ ճիպոտով բուրդը ձաղկել.

չիբան, Կմրս., ցավոտ թարախապալար.

չիդեմ, Քնքով., չգիտեմ.

չիթ, Քղս., գործվածքի տեսակ է.

չոր հնչկով, Մրզշ., առանց վիշտ տեսնելու.

չորանոց, Գղթ., Վնտր., ծխախոտի շարված տերևները չորացնելու տեղ.

չուլքի, Եղվրդ., գուլպա.

չում, Գղրդ., Լոնստ., մինչև.

չուչեքը /բուչեքը/, Գղդր., փողոցներ.

չուր/չուրի, Արզդ., չուրի, Քսխ., մինչև.

չուր լուս, Արզդ., մինչև առավոտ.

չուր հիմի, Մղրձ., մինչ այժմ.

չուրքի մրկա, Ջրոտ., մինչև այժմ.

չօբան, Ակնք., Արզլ., Գղշն., Կպտն., Կտյք., Նրզնկ.¹, հովիվ.

չօլ, Ալփ., Արզդ., Գղրդ., Կպտն., Հոսս., Մղրձ., դաշտ, հանդ.

չօլախ, Մրզշ., կաղ.

չօկել, Մրզշ., Մղրձ., ծնկի իջնել.

չօռ, Ալփ., համաճարակ հիվանդություն.

չօթան, Ջվշն., չորացրած թան.

չօթնէ ճաշ, Ջվշն., Ջրոտ., չորթանով ճաշ.

չօսս յան, Բջն., չորս կողմը.

չօրանօց, Գտմջ., բույսերը չորացնելու տեղ.

չօփոտ, Ջրվժ., ծաղկատար.

չօք, Մրմրկ., Նրզդ., Ողջբդ., Վնտր., ծունկ.

չօքել, Հոսս., ծնկել.

չօքները տըփել, Կմրս., շատ ափսոսել, վշտանալ.

պարեպար, Մղրձ., պապուց պապ.

պարօնկ, Սրլնջ., պապի ընտանիքը.

պագրիշկա, Լոնստ., անվաղող.

պադաշար, Մղրձ., պատշար.

պադառիք անել, Քղս., տունը ամբողջովին մաքրել.

պաղըռել, Գղշն., ատել.

պաղըրհան, Եղվրդ., խորշ պատի մեջ.

պաղվալ, Եղվրդ., Կմրս., նկուղ.

պաղօճօրկ, Մղրձ., պատերն ու առաստաղը.

պանգիկ, Քնքով.¹, բագուկ.

պանժան, Ջվն., պաժան, Սյկս., բաժան.

պաժինք, Առնջ., Ջրվժ., պանժինք², Ջրդբ., օժիտ, բաժինք.

պանժնել, Լոնստ., պանժիլ, Քնքով., պրժանել, Քնքով.¹,

բաժանել.

պանժնրվել, Սյկս., պանժնրվել, Ջվն., բաժանվել.

պանխ, Ջրոտ., բահ.

պախել, Գոն., Լոնստ., Կթնդր., Կմրս., Կտյք., Մրմրկ., Սլկ.,

Քրշմբ., պախել, Արմս., պահել.

պախկըվել, Գղշն., Թղնք., Լոնստ., Կմրս., Մղրձ., Մրմրկ.,

Քրշմբ., թաքնվել.

պախկըվոցի, Ալփ., Գղշն., Կմրս., պախկըվոցի, Ջվշն., պահ-

մտոցի.

պաղ, Լոնստ., Ջրդբ., Մղրձ., Ողջբդ., սառը.

պաղել, Ալփ., Ջվշն., Թղնք., Քսխ., պաղել, Բլիվ., սառչել.

պաճառավոր, Կոյք., հղի.

պամբասանք, Արմս., բամբասանք.

պաննել, Ջրղբ., աշխատել.

պանիր խօրել, Լոնստ., պանիրը սեղմելով լցնել կճուճի մեջ և կճուճը շուտ տալ փոշու մեջ ձմռանը հանելու և ուտելու համար.

պաշաղ, Արզկ., Լոնստ., արտում մնացած հասկ, որ հավաքում են աղբատները.

պաշաղ անել, Եղվրդ., արտում մնացած հասկերը հավաքել.

պաչել, Աոնջ., Էլ., Եղվրդ., պաչել, Լոնստ., համբուրել.

պապկե, Լոնստ., պապ.

պառզրգա, Եղվրդ., պարզկա.

պառզոն, Հոսս., պառզոն, Ողջբդ., կտորից պարկ՝ մածուն քամելու համար.

պանոնալ, Արմս., բարձել.

պաս, Կքվձ., սպաս, թանապուր.

պասավուր տօլմա, Գղշն., պասօրա տօլմա, Մրզշ., պաս օրվա ուտելու անմիս տոլմա.

պասմա, Սվբրդ., բասմա.

պասմա քրցել, Սրլնջ., բասմա պատրաստել.

պարկել, Կոյք., ծննդաբերել.

պարկըցուցել, Աղվնձ., պարկեցնել.

պարքեվաղ ընել, Արզղ., պարզնատրել.

պանց անել, Քնքով.¹, բացել.

պանցիւր, Քնքով.¹, բարձր.

պաքել, Լոնստ., համբուրել.

պեծ, Աոնջ., Ջրվժ., կայծ.

պեօթ, Հոսս., պիսօթ, Ալփ., պիսօկ, Մղրձ., շաքարավազ.

պետ, Կքվձ., մեծ.

պրզղբլիգ, Բժկն., փոքրիկ.

պրզղի, Քղս., Քնքով., պրզղիգ, Աղվնձ., Թղնք., Մղրձ., փոքրիկ.

պրլեճ, Արզկ., բերքահավաքից հետո մնացած արմտիք, որ հավաքում են աղբատները.

պրլիկ, Մրմրկ., մանր պղնձաղբամ.

պրլուլել, Մրմրկ., փաթաթել, կոլուլել.

պրղինձ, Եղվրդ., Էլ., Մրզշ., պղնձե մեծ կաթսա.

պրնակըովել, Կմրս., բնակություն հաստատել.

պրշտել, Աոնջ., Ջրղբ., կոպտել, կշտամբել.

պրոճնել, Հցվն., Սլկ., Ջրոտ., պրոճընել, Վնտր., պրոճնել, Բժկն., Քղս., ավարտել.

պրոկըներ, Կմրս., շրթունք.

պրոունգ, Գոն., Կպսն., շրթունք.

պրոտել, Լոնստ., տրորել, քսել.

պրոտընջել, Ջրոտ., բրդում անել.

պրոշ, Կպսն., Ջրվժ., շուրթ.

պրսագել, Ակնք., պրսակել, Արմս., պրսակել, Գղրդ., Ողջբդ., ամուսնացնել.

պրսագվել, Ալփ., Արզկ., Գղթ., Գտմջ., Ջո., Մյկս., Վնտր.,

պրսագվել, Էլ., պրսակվել, Հցվն., Մրմրկ., Սլկ., ամուսնանալ.

պրսպրղան բըլոճ, Ջրղբ., լուսատտիկ.

պրստըլի, Հոսս., պրստի, Կքվձ., Հոսս., Մրզշ., Ջրոտ., Սլկ.,

Վնտր., Քրշմբ., պրստի/պրստիկ, Լոնստ., Կպսն., պրստիկ,

Գղրդ., Գղթ., Գղշն., Ջվշն., Կմրս., Մրմրկ., Նրզղ., Քրշմբ.,

փոքր.

պրտրտօթ, Բջն., Եղվրդ., ոչխարի թրիք.

պրտղունձ, Վնտր., շատ քիչ, մատների ծայրերով բռնվելու չափ.

պրրընձե փըլավ, Կմրս., բրնձի փլավ.

պրրիստուպ, Արզղ., ցավի սրացում.

պինդեո, Լոնստ., ժլատ.

պիրել, Ողջբդ., բերել.

պոչկապ, Մղրձ., խճաքար.

պոռտը կրդրել, Ջո., նորածնի պորտալարը կտրել.
 պուբուշտագ, Քսիս., ծոծրակ.
 պուր, Սրվնջ., կաթիլ.
 պուլիգ, Աղվնձ., փոքր կավե աման, բոլոդ.
 պուլոր, Լոնստ., բոլոր.
 պուճախ, Ջրվժ., պուճաղ, Բջն., անկյուն.
 պուճուճակ, Ակնք., Բլիվ., Գոն., Կոյք., Ջրդր., ծոծրակ.
 պուճուր, Առնջ., Էլ., Եղվրդ., Կոյք., Ողջբղ., Քնքով.¹,
 պուճուր/պուջուր, Նրզնկ.¹, փոքր.
 պուն, Կթնդր., բույն.
 պուպու, Բլիվ., հոպոպ.
 պուպուզել, Ջրոտ., կքանստել.
 պուջախ, Քսիս., անկյուն.
 պուս, Ջրդր., կաթիլ.
 պուտուկ, Չվշն., Կոյք., Կքվձ., պըտուկ, Կմրս., փոքրիկ
 կճուճ.
 պօգ, Ջրվժ., եղջուր.
 պօլի վոսկի, Մղրձ., ճակատին կախվող ոսկեղրամ.
 պօլիգ, Աղվնձ., պօլիկ, Լոնստ., Կքվձ., կանանց գլխանոցի
 ճակատային մասը, որից ոսկեղրամներ էին կախում.
 պօկոն, Արզկ., գերանդիով քաղելուց հետո մնացածը ման-
 գաղով քաղելը.
 պօպօք, Բլիվ., Եղվրդ., Չվշն., Էլ., Լոնստ., Ջրդր., Ջրվժ., Սլկ.,
 ընկույզ.
 ջ'անլել, Մյկս., ծալել.
 ջ'ախճրփան, Մրմրկ., ջրադացպան.
 ջ'աղաջ, Ակնք., Մրմրկ., ջ'անղաջ, Կթնդր., ջրաղաց.
 ջ'ատտել, Աղվնձ., կոտորել.
 ջ'ավալ, Նրզնկ.¹, մեծ պարկ.
 ջ'ըլեր, Քսիս., անկողին.
 ջ'ըրիկ, Մրմրկ., 1. ջուրը մեջը շատ, 2. անլուրջ.
 ջ'ըրխոր, Հոսս., ջրհոր.

ջ'ըրտար, Կոյք., ջրի բարակ առու այգում.
 ջ'ոջ, Ակնք., Աղվնձ., Գղթ., Գղշն., Գղրդ., Գտմջ., Չվշն., Կմրս.,
 Կպտն., Հոսս., Մրմրկ., Սլկ., Քրշմբ., Ճոջ/ճօջ, Արմս., ջ'ոճ,
 Քսիս., մեծ.
 ջ'ոչընալ, Հոսս., ջ'օչընալ, Աղվնձ., Մրմրկ., ճօջանալ, Արմս.,
 մեծանալ.
 ջ'ուրը բ'երել, Մրզշ., արժեք չունենալ.
 ջ'օկել, Գոն., ջ'ուկել, Չվշն., ջոկել.
 ջ'օլ, Մղրձ., ծղոտից պատրաստված հաստ պարան.
 ջահել, Մյկս., Նրզկ., Քղս., Քրշմբ., ջանիել, Քնքով.¹, Կմրս.,
 ջանյել, Ալփ., Էլ., Արմս., Արզկ., Բժկն., Գղշն., Գղրդ., Գտմջ.,
 Եղվրդ., Չվշն., Թղնք., Լոնստ., Կպտն., Կքվձ., Հոսս., Մրմրկ.,
 Սլկ., երիտասարդ.
 ջանդանկ, Աղվնձ., մարմին.
 ջանուկ, Վնտր., երկվորյակ.
 ջանավար, Աղվնձ., գազան, աժդահա.
 ջեք, Արզկ., Գղրդ., Գղթ., Ջո., Չվշն., Թղնք., Լոնստ., Հոսս.,
 Հցվն., Մղրձ., Ողջբղ., Սլկ., Քղս., գրպան.
 ջեջիմ, Աղվնձ., Գղշն., Մղրձ., կապերտի նման գործվածք,
 գույնզգույն շերտերով.
 ջերգել, Բջն., Քղս., շարել.
 ջըգել, Եղվրդ., ջոկել.
 ջըհեգ, Քսիս., օժիտ.
 ջըղայն, Արմս., բարկացկոտ.
 ջըղայնանալ, Արմս., բարկանալ.
 ջըղայնացունել, Մյկս., բարկացնել.
 ջըվալ, Լոնստ., Մրզշ., մեծ պարկ.
 ջըվար, Ջրվժ., ջրաբաշխ.
 ջիգան, Արմս., Բժկն., Չվշն., լյարդ, արյան ձայն, խիդճ.
 ջուղաք, Գղշն., Ողջբղ., Քղս., տեղեկություն, լուր.
 ջօջի, Քղս., գոճի.

ռաստ գալ, Գղթ., *հանդիպել*.
 ռաֆադա, Բջն., Գղջն., Գտմջ., Կոյք., Ջրոտ., Քրշմբ.,
 ռաֆաթա, Կքվձ., *ռնֆնդն*, Վնտր., *հարմարանք, որով հացը*
կպցնում են թոնրի պատին.
 ռիսկօվ, Քրշմբ., *համարձակ*.
 սանբնթ, Գղդր., Քղս., *զամբյուղ*.
 սաբախտան, Կքվձ., *վաղ առավոտյան*.
 սալդաթ, Սվբբդ., *զինվոր*.
 սալըխ, Կմրս., *լուր, տեղեկություն*.
 սալըխը տալ, Արգղ., *մեկի մասին տեղեկացնել, լուր տալ*.
 սալըխն առնել, Մղրձ., *լուրն ստանալ*.
 սալօմ, Արգղ., Հոս., Սվբբդ., Քղս., *ծղոտ*.
 սախմընել, Վնտր., *սահմանել*.
 սաղ օրը, Ալփ., Քնքով., *ողջ օրը*.
 սաղ¹, Արգղ., Արգլ., Բջն., Գղդր., Գոն., Գտմջ., Եղվրդ., Զո., Էլ.,
 Թղնք., Լոնստ., Կպտն., Հոս., Մղրձ., Մրգշ., Ողջբդ., Քղս.,
 Քնքով.¹, Քնքով., Ֆնտ., *ամբողջ, բոլոր*.
 սաղ², Ակնք., Կպտն., Գտմջ., Քղս., Քրշմբ., *ողջ, կենդանի*.
 սաղօվ, Գղթ., *բոլորով*.
 սաղօր, Աղվնձ., Կքվձ., *ամեն օր*.
 սանախեր, Լոնստ., *սանահայր*.
 սանդ, Լոնստ., Մրմրկ., *ձավար ծեծելու փոսաքար*.
 սանդերք, Զվշն., Կմրս., *սանդերք*, Կքվձ., *բուրդ գզելու*
գործիք.
 սանդրը, Մղրձ., *սանր*.
 սանդի քար, Մրմրկ., սանդի քար, Լոնստ., *սանդի մեջ ծեծելու*
քարե թակիչ.
 սապուկ, Կպտն., *երկարաճիտ կոշիկ*.
 սառից, Եղվրդ., *սառույց*.
 սավա, Բժկն., Հոս., *բացի*.
 սավրել/սարվել, Արմս., սարվել, Քղս., սօվրել, Աղվնձ.,
 սօրվել, Քրշմբ., *սովորել*.

սավօրական, Քնքով.¹, *սովորական*.
 սարանդօտիգ, Քսխ., *սարդ*.
 սարի կըլօխ, Ջրոտ., *սարի գագաթ*.
 սանբանդ - սանբանդ տիս տալ, Քնքով.¹, *հիմար-հիմար խոսել*.
 սարքել, Աղվնձ., *շինել*.
 սարքըտել, Արմս., *կառուցել, շինել*.
 սեղան- տախտակ, Զվն., Լոնստ., Կոյք., *գրտնակի սեղան*.
 սեղան ագոս, Քսխ., *սեղանատամ*.
 սեղան-տախտակ, Ջրոտ., Վնտր., *գրտնակի սեղան*.
 սեվ թոք, Ողջբդ., *լյարդ*.
 սեվ կա վըրբետ, Լոնստ., *անեծք է*.
 սեվ տըռձե, Արգղ., *թխամաշկ և տգեղ*.
 սել, Աղվնձ., Մրմրկ., Լոնստ., Ջրոտ., Քնքով., *սայլ*.
 սելավ, Արգղ., սելաֆ, Կմրս., *հեղեղ*.
 սելանի, Մրմրկ., *պար է*.
 սեր ու բարիչ, Վնտր., սեր-բարիչ, Գղթ., *հաշտ ու խաղաղ*.
 սեր ունենալ, Զվն., *ինչ-որ բանով տարվել*.
 սըբա, Արգղ., *սպի*.
 սըբաս, Ալփ., Ակնք., Աղվնձ., Արգղ., Բլիվ., Լոնստ., Մրմրկ.,
 սըպաս, Էլ., Ջրվժ., *թանապուր, սպաս*.
 սըթըրվել, Մյկս., Մրմրկ., *հանդարտվել, հարմարվել*.
 սըթից ասել, Քղս., *ստել*.
 սըլն, Լոնստ., *ուռենու ճյուղերից հյուսված տափակ կողով*.
 սըլալ, Հոս., *սայթաքել*.
 սըլուլ, Գոն., *ուժեղ ցուտ*.
 սըռը տալ, Մղրձ., Քղս., *ցրտահարվել*.
 սըվտանկ, Ջրդբ., սիբդագ, Մրլնջ., սիպտակ // սիֆտակ,
 Ողջբդ., սիֆտանկ, Հոս., սիպտակ, Եղվրդ., Լոնստ., սիվտանկ,
 Կթնդբ., սիվդագ, Քսխ., *սպիտակ*.
 սըվտըկուշկ, Արմս., *սպիտակուց*.

սըրախ, Աղվնձ., Թղնք., Կքվձ., Վնտր., Քղս., *դրսի և ներսի դրների միջև եղած տարածք, միջանցք.*
 սըֆտա, Բժկն., *ամենից առաջ.*
 սիբեխ, Ալփ., Աղվնձ., Քղս., բույս է.
 սիգոն, Ակնք., *եղանակ.*
 սիլլան, Կթնդր., *սպտակ.*
 սինտո, Կտյք., *հողի սահման.*
 սիոդ հէտ տալ, Քղս., *փսխել.*
 սկըպօ, Եղվրդ., *ժլատ.*
 սո ւս, Կքվձ., *լո՛ի բ.*
 սուբ, Ջվշն., *սպուր.*
 սուբա, Կտյք., *անձին, ստերջ.*
 սութ քուն տալ, Լոնստ., *քնած ձևանալ.*
 սութգ ըմուկ, Աղվնձ., բույս է.
 սունգուր, Արգդ., *սունկ.*
 սուս փուս, Արգդ., Նրգդ., *սուսըփուս, Ջվն., սուսուփուս, Գղշն., անձայն, լուռ.*
 սուրու, Կտյք., Մրմրկ., Ջրվժ., Քղս., *սուրուն, Քսխ., ոչխարի հոտ.*
 սուրփ, Ջվն., *մատուռ.*
 սոթ տալ, Աոնջ., *սայթաքել.*
 սոլ, Ջրոտ., Վնտր., *կոշիկ.*
 սոլկարանոց, Վնտր., *կոշկակարանոց.*
 սոկոն, Արգկ., *սունկ.*
 սոսին, Քնքով., *փռում թխված կլոր, ուռուցիկ հաց.*
 սովամախ, Գոն., *սովամահ.*
 սովըոցընել, Գտմջ., Կմրս., *սովորեցնել.*
 սովրուկ, Մրմրկ., *կրթված.*
 վագոնէտկա, Լոնստ., *ցիստենն.*
 վնգէվնգ, Լոնստ., *շտապելով, վագելով.*
 վագնել, Գղշն., *վագել.*
 վախը չափել, Թղնք., *կախարդությամբ վախը բուժել.*

վախտ, Ալփ., Արգդ., Արմս., Արգլ., Արգկ., Բժկն., Բլիվ., Բջն., Գղշն., Գոն., Գտմջ., Եղվրդ., Ջվշն., Թղնք., Լոնստ., Կթնդր., Կմրս., Կքվձ., Հտս., Հցվն., Մյկս., Մրմրկ., Նրգնկ., Ջրոտ., Սլկ., Սվբրդ., Վնտր., Քղս., Քնքով., Քրշմբ., *վնխտ, Ջրդր., ժամանակ.*
 վահըր, Ջրվժ., *թարախ.*
 վայթե, Ջվն., Մղրձ., *վայթեմ, Բժկն., երևի.*
 վառեկ, Ջվշն., *ջահել հավ.*
 վառթիվոր, Ալփ., Աղվնձ., *վառթեվար, Լոնստ., վարդավառ.*
 վնրանմ, Լոնստ., *թույն.*
 վափշէ, Կպոն., *ընդհանրապես.*
 վեղոօ, Ալփ., Արգդ., Բջն., Կմրս., *դույլ.*
 վեղոյ վոռ տըփել, Հտս., *դույլը իբրև դեղ ոգտագործել.*
 վեկալել, Ջո., Թղնք., *վեկալել, Աոնջ., Եղվրդ., Ջրվժ., վեր կալել, Քնքով., վերցնել.*
 վեսկի, Աղվնձ., *արոր.*
 վերի կըլօխ, Մյկս., *վիրի գ'ըլօխ, Սվբրդ., տան ամենապատվավոր տեղը.*
 վըռագ, Կմրս., Մրմրկ., *շտապ.*
 վըռագել, Ալփ., *շտապել.*
 վըռըշնել, Աոնջ., Ջրդր., *կարմրատակել.*
 վըռթալ, Աոնջ., Ջրվժ., *բոնկվել.*
 վըռիկ, Քրշմբ., *ջրիկ սպուր.*
 վըրա կըլխու, Քնքով., *ստանց հապաղելու, անմիջապես.*
 վիգ, Աղվնձ., Քսխ., *պարանոց.*
 վիգ առնել, Գոն., Կմրս., *խոստովանել.*
 վիգը կըղրել, Ակնք., *մորթել.*
 վիգը տակը մընա, Կմրս., *անեծք է.*
 վիլ, Հտս., վիլկ, Ակնք., Արմս., Բլիվ., Մղրձ., *եղան.*
 վիյավորվել, Լոնստ., *վիրավորվել.*
 վիյավոր, Մրլնջ., *վիրավոր.*
 վիսալ, Քսխ., *զգվել.*

վիրել, Քնքով.¹, վերև.

վոխճար, Քղս., վոխյար, Չվն., Լոնստ., վոխյար, Կոյք., Սլվ., Ֆնտ., վոջխար, Ալփ., Էլ., Եղվրդ., օջխար, Չվշն., Կպտն., Մրլնջ., Քնքով., օխճար, Մորձ., Մրմրկ., Սվբրդ., Արգդ., Գղդր., Գղշն., օխյար, Աղվնձ., օխյնր, Ջռ., ոչխար.

վոխճրանակ կրթել, Լոնստ., իբրև ոչխարի կրթել.

վոճիլ, Գղդր., վոչիլ, Ողջբդ., ոջիլ.

վոնց, Գղշն., Գտմջ., Կթնդբ., Կպտն., Հոս., Հցվն., Մորձ., Ֆնտ., վոնց, Եղվրդ., Ջրվժ., Քղս., Քնքով.¹, Քրշմբ., ինչպես.

վոշ մե, Կքվձ., Սլվ., ոչ մի.

վոռթի, Գղդր., որդի.

վոռթիգ, Քղս., վոռթիկ, Կքվձ., Վնտր., վոռթիկ, Արմս., վոռթիկ, Արգլ., օռթիկ, Հոս., ֆոռթ, Արգկ., Գղշն., Կոյք., Մորձ., Մրգշ., ֆորթ, Արգդ., ֆոռթ, Եղվրդ., հորթ.

վոռպելերի, Քսխ., որբնայրի.

վոռց, Մորձ., որձ.

վոսկեճրրել, Կմրս., ոսկեջրել.

վով, Մորձ., ով.

վոտբ օպիկ, Գղթ., ոտաբորիկ.

վորդե, Ալփ., Ակնք., Չվն., Ողջբդ., Ջրոտ., վնրդե, Արմս., որտեղ.

վորձկըտալ, Կմրս., որձկալ.

վօղից գ ըլօխ, Մրլնջ., ոտքից գլուխ, ամբողջ մարմնով.

վօճ մի, Մրլնջ., վօշ մե, Մրգշ., ոչ մի.

վօճ, Մրգշ., ոչ.

վօշ մեկը, Մյկս., ոչ որ.

վօտ, Մյկս., ոտք.

վօրդել, Բջն., որովհետև.

տադմեր, Ջռ., տատմեր.

տալիկ, Քսխ., պարտք.

տալվ, Արմս., Չվն., տալ, ամուսնու քույր.

տախտ, Լոնստ., հատակ.

տախտեխ, Քսխ., տախտեղ, Բլիվ., Եղվրդ., Ջրվժ., տաքդեղ.

տայնալ, Արմս., տաքանալ.

տան ննֆնր, Հոս., տան անդամ.

տան ջան, Ալփ., ընտանիքի անդամ.

տանիս, Աղվնձ., Գոն., Լոնստ., Վնտր., տանիք, Բժկն.,

տանիկ, Քսխ., կտուր.

տաշի, Աղվնձ., պարին ուղեկցող ձայնարկություն.

տանշտ, Արմս., Չվն., դաշտ.

տաշտաքեր, Վնտր., տաշտի տակի ու կողերի խմորը քերելու երկաթյա թիակ.

տապօտ, Ակնք., Գղդր., կացին.

տառթ, Արգդ., բասմա.

տանոնալ, Չվն., դանոնալ.

տանտանկ, Կմրս., դատարկ.

տանտըրկել, Ջրոտ., դատարկել.

տանտիբնանց, Կմրս., դարբնոց.

տանս, Վնտր., ցեղ.

տավար մալ, Կպտն., անասուններ.

տավար, Ակնք., անասուն.

տատա, Քրշմբ., տատե, Քրշմբ., տատ.

տանր, Մյկս., դրա.

տափ կենալ, Ջրվժ., թաքնվել.

տափել, Էլ., Բլիվ., տափել, Արգդ., Ակնք., Կոյք., տապել,

Քսխ., թաքնվել, կուչ գալ.

տեղ թանլել, Լոնստ., անկողին բացել.

տեղաշոր, Բժկն., Գղդր., Թղնք., Լոնստ., Ողջբդ., Սլվ.,

տեղաշոր, Կպտն., Ջրդբ., տեղաշոր, Չվշն., տեղաշոր, Ջրվժ.,

Մրլնջ., անկողին.

տեղեր, Քրշմբ., տեղեր, Բլիվ., անկողին.

տեղը տեղին, Կքվձ., ամեն ինչով կարգին.

տեղնուշկ, Արմս., դեղնուց.

տեղ-սըթար, Ալփ., որևէ տեղ, պատասպարան.
 տեղել, Ձրդբ., թունավորել.
 տեղը, Էլ., փոխարեն.
 տեմբն առնել, Կմբու., արգելել.
 տենալ, Արգկ., Բջն., Գտմջ., Կմբու., Հտու., Սրգզ., Սրմբկ.,
 Ողջբդ., Սրլնջ., Վնտր., Քնքով.¹, Ֆնտ., տըսնալ, Ջվն., տեսնել.
 տեր կայնել, Ալփ., Արգլ., Ջռ., Եղվրդ., Քդս., տիրանալ,
 հովանավորել.
 տեքսրկընիգ, Աղվնձ., տեքերկին, Նրգնկ.¹, տեքորկընիկ,
 Նրգդ., տազերակին.
 տըզլոգ, Գդրդ., տըկլոգ, Ձրդբ., մերկ.
 տըկի շոր, Կքվձ., ներքնաշոր.
 տըղա, Քնքով., երեխա.
 տընագան, Սրլնջ., տանը պատրաստված.
 տընագ, Հտու., ծաղրանմանակում.
 տընաշեն, Եղվրդ., հանդիմանական բառ.
 տընէստուն, Բժկն., տանից տուն.
 տըռտըռիկ, Կպտն., մոտոցիկլ.
 տըվածուրիգ, Թղնք., ի բնե հատուկ, տրված.
 տըրաքել, Գդրդ., պայթել.
 տըրընդեգ, Գդրդ., տյառնընդառաջ.
 տըրկեց, Լոնստ., տըրկից, Քնքով., հարևան.
 տըփել, Ալփ., Գդրդ., Գղշն., Ջվշն., Լոնստ., Կթնդբ., Կմբու.,
 Կտյք., Հտու., Սրմբկ., Քրշմբ., տըփել, Էլ., Բլիվ., Արմս., Ջվն.,
 տըպել, Արգդ., ծեծել.
 տըփըսվել, Մղրձ., ծեծ ուտել.
 տըփոց, Հտու., ծեծ.
 տըքալ, Քրշմբ., տնքալ.
 տիգնակըլոնձ, Քսխ., տիկնակըլոնձ, Գոն., գարուկ.
 տիլ, Աոնջ., Գոն., Կպտն., Կտյք., Կքվձ., Վնտր., Քսխ., ցեխ.
 տիկին, Եղվրդ., տիկնիկ.
 տիւ, Քնքով.¹, դու.

տիւնդիւմ, Քնքով.¹, դդում.
 տիւս, Քնքով.¹, դուրս.
 տու մ'ըսա, Սյկս., բանաձևային արտահայտություն՝ դու մի
 ասա.
 տուկ, Բջն., խտտի սեղմված և կապված խուրձ.
 տունը տեղ, Կթնդբ., տուն-տեղ, Ողջբդ., տուն և ունեցվածք.
 տուռ տըռան վըրա, Քնքով., բակերով, տներով հարևան.
 տուռ տփել //թփել, Լոնստ., դուռը ծեծել.
 տփել, Լոնստ., խփել.
 տոխ, Քնքով., աղավնի.
 ցաձ, Ջռ., ցաձըր, Թղնք., Քդս., ցած.
 ցամքել, Քդս., ցամաքել, անասունի կաթը կտրվել.
 ցան, Արգդ., Գդրդ., Ջրոտ., աթար.
 ցեփ, Գդրդ., շղթա.
 ցըվրել, Արգկ., բաժանել.
 ցիկան, Քնքով., ազահ, անկուշտ.
 ցոնցել, Կտյք., ցոնցել, Սրլնջ., կովի՝ պոզերով հարվածելու
 շարժում.
 ցորոն, Արմս., ցորեն.
 ուզել¹, Ալփ., Լոնստ., Սլկ., սիրել.
 ուզել², Հտու., աղջիկ ուզել.
 ուզընգան, Արգլ., Բլիվ., Եղվրդ., Ջվն., ուզընգան, Կքվձ.,
 խնամախոս.
 ուզվօր, Եղվրդ., մուրացկան.
 ուզօղ, Ողջբդ., Ջրոտ., մի աղջկա հետ ամուսնանալ ցանկա-
 ցող.
 ուժը ախտել, Բժկն., Ֆնտ., ուժը ախտել, Սրլնջ., ուժը պատել.
 ուլիկ, Քնքով., այծ.
 ուլինգ, Աղվնձ., ուլունք, վզնոց.
 ումբա, Սլկ., կոնք.
 ումբըր, Մղրձ., կյանք, կյանքի տևողություն.
 ումուդ, Ալփ., Սլկ., հույս.

ուշ դ' անոցընել, Քղս., ուշադրություն դարձնել.
 ուշաթափվել, Քրշմբ., ուշագնաց լինել.
 ուշը կթալ, Սրգդ., Ձրդբ., ուշաթափվել.
 ուշը էտալ, Սրգշ., ուշկը կթալ, Աղվնձ., շատ սիրել.
 ուշը կընալ, Ջրվժ., ուշաթափվել.
 ուշունց տալ, Առնջ., հայհոյել.
 ուշունց, Բլիվ., Ջրվժ., հայհոյանք.
 ուտ, Գղդր., Ձրդբ., Լոնստ., Ողջբդ., կենդանու կուրծք.
 ուտթել, Գղդր., Լոնստ., հանդիպել.
 ուրան-ուրան, Սլկ., իրեն-իրեն.
 ուրդեղ, Սրլնջ., ուրդէ, Քնքով., որտեղ.
 ուրուշ, Ողջբդ., ուրիշ.
 ուրուրոց, Լոնստ., օրորոց.
 ուրտեղ, Նրզնկ., որտեղ.
 ուրֆանի, Մրմրկ., պար է.
 փագանի, Քրշմբ., գով.
 փաճա, Արգդ., սրունք.
 փայ, Եղվրդ., Լոնստ., Հտս., Սլկ., բաժին.
 փայա, Ջվն., փանյան, Լոնստ., Սյկս., գով.
 փանյեվան, Լոնստ., Կմբս., փահլևան.
 փանշանու, Լոնստ., քաղված արտից հավաքված մնացորդ.
 փանոն, Գղշն., վարագույր.
 փատըղվել, Թղնք., փատըտվել, Ակնք., փաթաթվել.
 փատըտել, Գղդր., փաթաթել.
 փարա, Նրզնկ., փող.
 փարատիչ, Գտմջ., Կքվձ., թոնիրը մաքրելու լաթ.
 փանրինջ, Աղվնձ., Ջռ., Կքվձ., Մրմրկ., Սվբրդ., հաճար.
 փեռթ, Աղվնձ., Լոնստ., Մղրձ., կանանց ճակատի զարդ
 ոսկուց կամ դեղին մետաղից.
 փեղել, Բժկն., ձեռքերով քաղել.

փեղոն էնել, Բժկն., ձեռքերով քաղել.
 փեծգիր, Սրմս., Գղդր., սրբիչ.
 փելփըլալ, Հտս., փայլփլել.
 փեշ, Ակնք., Եղվրդ., քղանցք.
 փեշտըմալ, Գղդր., գոգնոց.
 փեջ, Արգդ., Արմս., Բժկն., Գղշն., Կմբս., Կտյք., փեճ, Քղս.,
 փեչկ, Գտմջ., վառարան.
 փեջգիր, Հցվն., սրբիչ.
 փըթիր թըխել, Լոնստ., թաց թրիքից գնդեր պատրաստել և
 չորանալու համար կպցնել քարերին.
 փըթիր, Լոնստ., թրիք.
 փըլավքամիկ, Լոնստ., փլավքամիչ.
 փըձըցընել, Թղնք., սատկեցնել.
 փըշում, Քսխ., մի քիչ.
 փըշով մառթ, Հտս., խիստ, անհանդուրժող անձնավորու-
 թյուն.
 փըռթել, Ալփ., փըռթել, Սյկս., կտրատել, մանրել.
 փըռթընել, Ջրոտ., ազատվել, փրկվել.
 փըռթընցընել, Կմբս., փրկել.
 փըսազվել, Առնջ., Ջվն., փըսակվել, Բլիվ., փըսայվել, Ձրդբ.,
 ամուսնանալ.
 փըսակել, Սյկս., ամուսնացնել.
 փըստալ, Քսխ., սայթաքել.
 փըստիկ, Սյկս., փըստիկ, Ձրդբ., փոքր.
 փիղնալ, Քսխ., սատկել.
 փիլնքան, Աղվնձ., Գոն., Կմբս., սանդուղք.
 փիձել, Հտս., սատկել.
 փիս, Կտյք., շատ վատ.
 փիրվագ, Աղվնձ., Հտս., Ջրոտ., բույս է.
 փոր թափել, Կքվձ., փորը թափել, Քրշմբ., խողխողել.
 փուփուլով խավ, Կպտն., կատարին մազափունջ ունեցող
 հավ.

փօզէմաղ, Բժկն., *հացահատիկի լայն անցքերով մաղ.*
 փօխան, Քղս., *ներքնաշոր, վարտիք.*
 փօխինդ, Մրմրկ., Սլկ., փօխինձ, Արզկ., Եղվրդ., Լոնստ.,
 փոխինձ, Գղղր., *աղացած աղանձով պատրաստված կերա-
 կուր.*
 փօղոճ, Քսխ., փօղօց, Չրղբ., *աղբանոց, զուգարան.*
 փօշի, Աղվնձ., Գոն., Գտմջ., Սրլնջ., Վևտր., Քսխ., *մոխիր.*
 փօցղըվոթ, Արզկ., *փոցիս անոռ.*
 քա, Գղթ., Գտմջ., Լոնստ., *կանացի ձայնարկություն.*
 քանլամ, Աղվնձ., Բժկն., Գտմջ., Կպտն., Մրմրկ., Ջրոտ.,
 քանլամ, Գղշն., Թղնք., Ֆնս., *կաղամբ.*
 ք//չալավէք, Քնքով.¹, *ավերակներ.*
 քանլնջի, Արզկ., *մատաղի հետ հարևաններին բաժանվող
 հաց.*
 քանլան, Սվբրդ., *զանգ.*
 քախնել, Մրզշ., *քաղհանել.*
 քաղ անել, Գղրդ., Հոս., *հնձել.*
 քաղվոթ, Գղթ., Կմրս., *հնձվոթ.*
 քամակը ըշկալ, Կմրս., *հետ նայել.*
 քանանր, Մղրձ., *գոտի.*
 քանմանխ, Քրշմբ., *ավերակ.*
 քամբըխվել, Գոն., *ավերակվել.*
 քամիկ, Հոս., *քամիչ.*
 քանի տեղ, Գղշն., *շատ տեղեր.*
 քաշ, Քնքով.¹, *ներքն, ցած.*
 քաշկ, Քնքով.¹, *սատանա.*
 քանշկէ, Վևտր., *երանի.*
 ք//չանշվան, Քնքով.¹, չօլ, *դաշտ.*
 քանշում, Չրղբ., *հայհոյանք.*
 քանշում տալ, Չրղբ., *հայհոյել.*

քանչնլ//չանչնլ, Արզկ., *ճաղատ.*
 քառոտ, Քնքով., *կարտոֆիլ.*
 քասա, Կոյք., Սրլնջ., քանսն, Կմրս., *ճաշի կավե աման.*
 քանսնր, Գղշն., Քրշմբ., քյանսնր, Ողջբդ., *մի խոսքով, կարճ և
 ուղիղ.*
 քանսիբ, Աղվնձ., Արզկ., Գղրդ., քանսիբ, Գղղր., Գղշն., Չվշն.,
 Լոնստ., Կթնղբ., Կմրս., *աղքատ.*
 քարալէխէ, Չրղբ., *քարերով հալածել.*
 քարէ գոտ, Եղվրդ., *քարե փոքրիկ ավազան.*
 քարկըտիկ, Կմրս., *աղջիկների խաղ է փոքր քարերով.*
 քարկիճ, Գղղր., *ոտքի վերք.*
 քանքուլ, Կմրս., *ճակատի մազափունջ.*
 քեղ, Ջրոտ., բույս է.
 քեռուկընիգ, Թղնք., քեռեգին, Քնքով., *քեռակին.*
 քէլալ, Հոս., Մրզշ., *քայլել.*
 քէշուր, Արմս., *զագար.*
 քերեղան, Եղվրդ., *կավե խոր պնակ.*
 քերք, Ջրվժ., *կերակրի ամանում մնացած տականքը.*
 քըթալ, Քղս., քըթէլ, Կքվձ., *գղալ.*
 քըթնել, Կթնղբ., Հոս., քըթնել, Չվն., *գտնել.*
 քընալ, Նրզնկ.¹, քինալ, Քնքով.¹, *գնալ.*
 քընէլատեղ, Բժկն., *անկողին.*
 քըշեր, Գղթ., Չվն., Կթնղբ., Քղս., *գիշեր.*
 քըշեր ու ցերեգ, Եղվրդ., քըշեր ցերեկ, Քնքով.¹, *գիշեր-ցերեկ.*
 քըշեր չան լուս, Քղս., *գիշերից մինչև լուսաբաց.*
 քըշտեղ, Ջրոտ., *թնքերը վեր քաշել.*
 քըռթէլ, Մյկս., *քերթել.*
 քըռչ, Հոս., *քուրջ.*
 քըռչիկ, Գղշն., Լոնստ., Մրմրկ., Ջրոտ., *կաղամբով ճաշ.*
 քըռչոտ, Մրմրկ., *քրջոտ.*
 քըռտինք տալ վըրէն, Գոն., *անակնկալ քրտնել.*

բըռոտինքի մէջ կօրէլ, Քնքով.¹, առատորեն քրտնել.
 քըռֆել, Մղրձ., քըվրել, Գղթ., քըրվել, Նրզնկ.¹, Քնքով.,
 հայհոյել.
 քըցել, Արզլ., Արզլ., Ջո., Թղնք., Կթնդր., քըցել, Եղվրդ., գցել.
 քըցել կըրակ, Կքվձ., վատ վիճակի մեջ գցել.
 քըցել մըտէն, Կմրս., հիշել.
 քիթ պէրան, Լոնստ., քիթ ու բերան, դունչ.
 քիչվոր, Քրշմբ., քչով, քիչ մարդկանցով.
 քիսիկ, Եղվրդ., քսակ.
 քյանլնգօշ, Ջրոտ., ճաշատեսակ է.
 քյուֆտա քըցել, Կտյք., քյուֆթա պատրաստել.
 քուլ, Կմրս., Կտյք., Ողջբղ., Ջրվժ., քիւլ, Արմս., մոխիր.
 քուլխան, Լոնստ., Կտյք., Վնտր., քուլխան, Սվբրդ., փռշին
 թոնրից հանելու թիակ.
 քունջ, Բլիվ., Քսխ., Քրշմբ., անկյուն.
 քուչա, Մրգշ., Սլկ., փողոց.
 քուտսի, Ալփ., Եղվրդ., Ջվշն., Կմրս., Կտյք., Մղրձ., քուտսի,
 Վնտր., քիւտսի, Լոնստ., Կքվձ., թոնրի վրա դրվող ցածր
 սեղան.
 քուր, Արմս., քուր, Հցվն., քիւր, Եղվրդ., քույր.
 քուֆըր-քաֆար, Մղրձ., հայհոյանք.
 քուֆթան, Ջվշն., ծեծած մսից պատրաստված գնդաձև
 կերակուր.
 քօ ըսենց ընենցը, Կքվձ., հայհոյանքի բանաձև.
 քօ յուտը չըբ ըլի, Հտս., թեթն հանդիմանական արտա-
 հայտություն է.
 քօգ, Եղվրդ., գոմուս առանձնացված տեղ գառների համար.
 քօթուկ, Վնտր., կոճղ.
 քօլ, Արզլ., Եղվրդ., Ջո., բույսը իր ոստերով.
 քօլիկ, Կտյք., Ողջբղ., Ջրոտ., տնակ սարուս.
 քօլօգ, Քրշմբ., սրածայր բրդյա գդակ.
 քօկ, Քսխ., քօք, Գղթ., Եղվրդ., արմատ.

քօկըռել, Քսխ., արմատակալել.
 քօմագ, Կմրս., օգնական, աջակից.
 քօմանկ կայնել, Լոնստ., օգնության ձեռք մեկնել.
 քօշ, Գղդր., Մրմրկ., քոչվորների ու նրանց անասունների
 բազմությունը.
 քօշել, Բժկն., Ջվշն., Սվբրդ., գաղթել.
 քօռ, Աոնջ., Եղվրդ., Կթնդր., Քրշմբ., քօռ, Լոնստ., քօռ, Վնտր.,
 կույր.
 քօտանալ, Եղվրդ., քօտնալ, Գղդր., Կքվձ., կուրանալ.
 քօտբ ու, Քսխ., քօտբու, Ջրվժ., քօտպով, Աոնջ., բու.
 քօտփա, Էլ., Կքվձ., Գտմջ., Քրշմբ., քյօտփան, Ջրոտ., մանկա-
 հասակ.
 քօտն, Քրշմբ., տղամարդու անմազ դեմք.
 քօիօլի, Գղթ., շան տղա.
 օթաղ // օտաղ, Բժկն., օթաղ, Աղվնձ., Գղշն., Եղվրդ., Նրզղ.,
 Վնտր., Քղս., Քնքով., օտաղ, Մրգշ., սենյակ.
 օլըրվել, Կմրս., շրջվել.
 օխճըրի բեր, Աղվնձ., ոչխարի կթելու գործողությունը.
 օխտ, Լոնստ., Հտս., յոթ.
 օխտը սարի քամակը, Կմրս., շատ հեռու.
 օղճատ տալ, Արմս., հանգուցել.
 օղոռթ, Ջվն., օղոռտ, Քսխ., ճիշտ.
 օղոռթճ ըմուկ, Աղվնձ., բույս է.
 օղօղել, Մրմրկ., Վնտր., ողողել.
 օղօրգել, Աղվնձ., օղօրկել/ օրօխկել, Լոնստ., օղօրկել, Ջվն.,
 օղօրկել, Ջրոտ., Վնտր., ուղարկել.
 օղօրմաճիկ, Բջն., օղօրմաճիգ, Մղրձ., ողորմած.
 օղօրմի, Մրմրկ., ողորմի.
 օյաղ, Ջվն., Նրզնկ., սթափ.
 օյամիշ հըլնել, Կմրս., ուշքի գալ.
 օյին խանել կըլօխը, Կմրս., մեկին անհանգստություն
 պատճառել, վնաս տալ.

օյին հրնգնել, Քդս., մեջ ընկնել.
 օջորք, Առնջ., Բլիվ., Ջրվժ., Քդս., օձօրք, Եղվրդ., առաստաղ.
 օռձրգդալ, Քսխ., ործկալ.
 օռշնէք, Բժկն., օրհնանք.
 օռշնութեն, Լոնստ., օրհնանք.
 օսկի, Բժկն., ոսկի.
 օսկոռ, Գղդր., Մրմրկ., ոսկոր.
 օրական, Լոնստ., Ողջբդ., օրագան, Մղրձ., Մրլնջ., օրէկան,
 Ջվն., օրէգան, Արգդ., ամեն օր.
 օրը բիթուն, Քդս., ողջ օրը.
 օրուգ, Աղվնձ., հորված ձող, որից կապում են անասունին.
 օրուգել, Աղվնձ., հորված ձողից կապել անասունին.
 օրօշկըտալ, Ջվն., հորանջել.
 օցերի խետ ճուր խըմել, Նրգդ., հարմարվել ծանր
 միջավայրին.
 օքտել, Մրմրկ., օգնել.
 ֆայմել, Արգդ., Գղշն., հասկանալ, գլխի ընկնել.
 ֆայմի քօռ, Լոնստ., պարտավորությունը չպատկերացնող,
 անհասկացող.
 ֆայտունչի, Վնտր., կառք վարող.
 ֆըլան, Արմս., այսինչ.
 ֆըլան բէֆան, Մրգշ., այս կամ այն.
 ֆըլան ֆըստան, Մրգշ., ինչ-որ մարդիկ.
 ֆըռալ, Արգկ., Բժկն., Եղվրդ., Կմրս., Կքվձ., Մղրձ., Ողջբդ.,
 Ջրոտ., պտտվել.
 ֆըռըցընել, Ալփ., Բժկն., Ջվշն., պտտեցնել, մոլորեցնել,
 խարել.
 ֆըռիկ, Ալփ., քամուց պտտվող խաղալիք.
 ֆըռֆըռալ, Քրշմբ., շրջել, ման գալ.
 ֆըռֆըռըցընել, Վնտր., պտտեցնել.
 ֆոդ, Քդս., Մղրձ., ֆոտ, Արգկ., Մրգշ., ֆօտ, Արգդ., Եղվրդ.,
 հոտ.

ֆոր, Մղրձ., ֆօր, Արգդ., Մրգշ., հոր.
 ֆուրդուն, Կտյք., Վնտր., Քնքով., ֆուրգուն.
 ֆուրդունչի, Արգկ., ֆուրգունավար, կառապան.
 ֆօդ, Եղվրդ., հող.

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ալի.	- Ալափարս	Կպտն.	- Կապուտան
Ակնք.	- Ակունք	Կտյք.	- Կոտայք
Աղվնձ.	- Աղավնաձոր	Կրնս.	- Կարենիս
Առնջ.	- Առինջ	Կքվձ.	- Կաքավաձոր
Արգդ.	- Արագյուղ	Հտս.	- Հատիս
Արմս.	- Արամուս	Հցվն.	- Հացավան
Արգլ.	- Արգել	Չրոք.	- Չորաղբյուր
Արզկ.	- Արզական	Սյկս.	- Մայակովսկի
Բլիվ.	- Բալահովիտ	Մրմրկ.	- Մարմարիկ
Բջն.	- Բջնի	Մղրձ.	- Մեղրաձոր
Բժկն.	- Բուժական	Մրգշ.	- Մրգաշեն
Գռն.	- Գառնի	Նրգդ.	- Նոր Գյուղ
Գղղր.	- Գեղաղիր	Նրգնկ.	- Նոր Երգնկա
Գղշն.	- Գեղաշեն	Ողջբդ.	- Ողջաբերդ
Գղրդ.	- Գեղարդ	Ջրոտ.	- Ջրառատ
Գտմջ.	- Գետամեջ	Ջրվժ.	- Ջրվեժ
Գղթ.	- Գողթ	Մրլնջ.	- Մարալանջ
Եղվրդ.	- Եղվարդ	Սվբրդ.	- Սևաբերդ
Ջռ.	- Ջառ	Սլկ.	- Սուլակ
Ջվշն.	- Ջովաշեն	Վնտր.	- Վանատուր
Ջվն.	- Ջովունի	Քղս.	- Քաղսի
Էլ.	- Էլար	Քնքով.	- Քանաքեռավան
Թղնք.	- Թեղենիք	Քսխ.	- Քասախ
Լոնստ.	- Լեռնանիստ	Քրշմբ.	- Քարաշամբ
Կթնդբ.	- Կաթնաղբյուր	Ֆնտ.	- Ֆանտան
Կմրս.	- Կամարիս		

ՏԱՌԱԴԱՐՉՄԱՆ ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՀԱՄԱԿԱՐԳ

Բարբառներից քաղված օրինակները, բարբառային խոսքի նմուշները, բառացանկի բարբառային բառերը աշխատության մեջ հիմնականում ներկայացված են հայերենի բարբառների գրառման համար ընդունված գիտական տառադարձությամբ¹⁴⁷: Բարբառային խոսքի և գրական հայերենի նույնական հնչյունները արտահայտված են հայոց այբուբենի համապատասխան տառերով: Բարբառային խոսքի արտասանական իրողությունները գրառելիս չեն պահպանվում գրական լեզվում ընդունված ուղղագրական կանոնները. հնչող ը-ն գրության մեջ բոլոր դեպքերում արտահայտվում է (նըստել, թոռըն), կամ բաղաձայն հնչյունը ներկայացվում է արտասանությանը համապատասխան, ինչպես *անջ, վառթ, ծախկել, մրդնել, արբել* և այլն: *է, օ* պարզ ձայնավորները բարբառային գրավոր խոսքում միշտ գրառվում են *է, օ* տառերով (*կէտարար, ծօվ*), մինչդեռ *ե, ո* տառերը արտահայտում են երկբարբառային հնչյուններ:

Գրական լեզվի հնչյունական համակարգից տարբերվող և բարբառներում դրսևորվող իրողությունները սույն աշխատության մեջ ներկայացված են հետևյալ գրանշաններով.

ւ - ձայնավոր *ա* հնչյունի քմայնացած տարբերակ, որ արտասանվում է լեզվի զանգվածի՝ բերանի առաջնամաս որոշ մղումով.

օ - ձայնավոր *օ* հնչյունի քմայնացած տարբերակ, որ արտասանվում է լեզվի զանգվածի՝ բերանի առաջնամաս որոշ մղումով.

ի - երկբարբառային հնչյուն՝ մոտավորապես *իւէօ* արտասանությամբ.

¹⁴⁷ Տե՛ս Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագիր, էջ 19-24:

նի - ձայնավոր *ու* հնչյունի քմայնացած տարբերակ, որ արտասանվում է լեզվի զանգվածի՝ բերանի առաջնամաս որոշ մղումով.

ե^բ - երկբարբառային *ե* հնչյունի՝ ավելի բաց ավարտով տարբերակ.

իւ - երկբարբառ՝ մոտավորապես *իու* սերտ արտասանությամբ.

բ՛, գ՛, դ՛, ձ՛, ջ՛ - ձայնեղ բաղաձայններ են, որոնք արտասանվում են որոշակի շնչով և կոչվում են շնչեղ ձայնեղներ.

գ՛, կ՛, ք՛ - բաղաձայն *գ, կ, ք* հնչյունների քմային տարբերակներն են, որոնց արտասանության ժամանակ արգելքը ձևավորվում է լեզվի միջին մասով.

կ^ն - կոկորդային հպաշփական հնչյուն՝ մոտավորապես *կո* սերտ արտասանությամբ.

ն^ն - նախորդ հնչյունի ձայնեղ տարատեսակն է.

ւ - երկշրթնային ձայնորդ բաղաձայն:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աճառյան Հ., Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, Ե., հհ. 1-5, 1952-1965:

Աճառյան Հ., Հայ բարբառագիտություն, Մոսկվա – Նոր-Նախիջևան, 1911:

Աճառյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, մաս 2, Ե., 2013:

Աճառյան Հ., Քննություն Մարաղայի բարբառի, Ե., 1926:

Աճառյան Հ., Քննություն Վանի բարբառի, Ե., 1952:

Ասատրյան Մ., Ուրմիայի /Խոյի/ բարբառը, Ե., 1962:

Բաղդասարյան-Թափալցյան Ս., Արարատյան բարբառի խոսվածքները Հոկտեմբերյանի շրջանում, Ե., 1973:

Բաղդասարյան-Թափալցյան Ս., Մշո բարբառը, Ե., 1958:

Բաղդամյան Ռ., Հայերեն բարբառներ, Ե., 1972:

Գրիգորյան Ա., Հայ բարբառագիտության դասընթաց, Ե., 1957:

Կատվայան Վ., Բայազետի բարբառը և նրա լեզվական առնչությունները շրջակա բարբառների հետ, Ե., 2016:

Կատվայան Վ., Հայաստանի Հանրապետության բարբառային համապատկեր, գիրք 1, Գեղարքունիքի մարզ, Ե., 2018:

Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ստ., Բարսեղյան Հ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Ե., հհ. 1-5, 1986-2001:

Հակոբյան Թ., Պատմական Հայաստանի քաղաքները, Ե., 1987:

Ղարիբյան Ա., Հայ բարբառագիտություն, Ե., 1953:

Մադաթյան Ք., Ալաշկերտի խոսվածքը, Ե., 1985:

Մարկոսյան Ռ., Արարատյան բարբառ, 1989:

Միրբայեյան Ժ., Վասպուրականի խոսվածքների քմային ձայնավորները (համաժամանակյա և տարածամանակյա քննություն), Ե., 2009:

Մուրադյան Մ., Ուրվագիծ Մոկսի բարբառի (Հայերենի բարբառագիտական ատլաս, 1, Ե., 1982), էջ 108-183:

Մուրադյան Մ., Շատախի բարբառը, Ե., 1962:

Ջահուկյան Գ., Հայ բարբառագիտության ներածություն, Ե., 1972:

Патканов К., Исследование о диалектах армянского языка, СПб, 1869:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԱԽԱԲԱՆ.....	5
ՄԱՍ 1. ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԸ ԿՈՏԱՅՔԻ ՄԱՐԶՈՒՄ.....	13
ԳԼՈՒԽ 1.1. ՎԱՆԻ ԲԱՐԲԱՌԸ ԵՎ ՆՐԱ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ԿՈՏԱՅՔԻ ՄԱՐԶՈՒՄ.....	13
Ա. Ընդհանուր տեղեկություններ Վանի բարձրագույն կրթության կենտրոնի վերաբերյալ.....	13
Բ. Վանի բարձրագույն կրթության կենտրոնի մասին.....	27
ԳԼՈՒԽ 1.2. ԽՈՅ-ՄԱՐԱԴԱՅԻ ԲԱՐԲԱՌԸ ԵՎ ՆՐԱ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ԿՈՏԱՅՔԻ ՄԱՐԶՈՒՄ.....	33
Ա. Ընդհանուր տեղեկություններ Խոյ-Մարադայի բարձրագույն կրթության կենտրոնի վերաբերյալ.....	33
Բ. Խոյ-Մարադայի բարձրագույն կրթության կենտրոնի մասին.....	48
ԳԼՈՒԽ 1.3. ՄՇՈ, ԲԱՅԱԶԵՏԻ ԵՎ ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ԿՈՏԱՅՔԻ ՄԱՐԶՈՒՄ.....	55
Ա. Մշո բարձրագույն կրթության կենտրոնի մասին.....	55
Բ. Բայազետի բարձրագույն կրթության կենտրոնի մասին.....	64
Գ. Արարատյան բարձրագույն կրթության կենտրոնի մասին.....	67
ԳԼՈՒԽ 1.4. ՄԱԿՈՒԻ, ԱՐԾԱՓԻ ԵՎ ԽԱՌԸ ՏԻՊԻ ԽՈՍՎԱԾՔՆԵՐԸ ԿՈՏԱՅՔԻ ՄԱՐԶՈՒՄ.....	70
Ա. Մակուի խոսվածքը Կոտայքի մասին.....	70
Բ. Արծափի խոսվածքը Կոտայքի մասին.....	75
Գ. Խառը տիպի խոսվածքները Կոտայքի մասին.....	78
ՄԱՍ 2. ԿՈՏԱՅՔԻ ՄԱՐԶԻ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ԲՆՈՒԹԱԳՐԵՐԸ ԵՎ ԽՈՍՎԱԾՔՆԵՐԻ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՀԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԸ.....	91

ԳԼՈՒԽ 2.1. ԿՈՏԱՅՔԻ ՄԱՐԶԻ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ԲՆՈՒԹԱԳՐԵՐԸ.....	91
ԳԼՈՒԽ 2.2. ԿՈՏԱՅՔԻ ՄԱՐԶԻ ԽՈՍՎԱԾՔՆԵՐԻ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՀԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԸ.....	279
ՄԱՍ 3. ԿՈՏԱՅՔԻ ՄԱՐԶԻ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ԽՈՍՔԻ ՆՍՈՒՇՆԵՐ.....	300
ԲԱՌԱՑԱՆԿ.....	412
ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.....	486
ՏԱՌԱԴԱՐՁՄԱՆ ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՀԱՄԱԿԱՐԳ.....	487
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.....	489

Հ ԳՐԱՐ

ԲՆԱՍ ԿՈՏԱՅՔԻ

